

САЙТАН КӨПІР

ОРАЛХАН БӨКЕЙ

УДК 821.512.122
ББК 84 Қаз 7-44
Б 78

*Қазақстан Республикасы Мәдениет және ақпарат министрлігі
Ақпарат және мұрағат комитеті
«Әдебиеттің әлеуметтік маңызды түрлерін басып шығару»
бағдарламасы бойынша шығарылды*

Бөкей Оралхан.

Б 78 Шығармалары. *Повестер.* / *Оралхан Бөкей.* – алматы: «Елшежіре», – 2013. Т. 3. –384 б.

ISBN 978-601-7317-49-2

Әдебиетіміздің тарихында өшпес із қалдырған жазушы Оралхан Бөкей тұтас ұрпақты сұлулыққа, адамдыққа, жақсылыққа іңкәр етіп тәрбиелегенді. Ізгілікке құштар қуатты қаламынан туған мәңгі өшпес шығармалары қалың оқырман қауымның айырылыспас жансерігіне айналып, бағыт-бағдаршысы болып кетті. ғұмыры ерте үзілген аса талантты жазушының бұл томына қазақ әдебиетінің тарихынан ойып орын алатын бірегей повестері, қазіргі тілмен айтсақ – хикаяттары топтастырылып беріліп отыр.

**УДК 821.512.122
ББК 84 Қаз 7-44**

**ISBN 978-601-7317-49-2
ISBN 978-601-7317-46-1**

© Исаканова Г., 2013
© «Ел-шежіре» ҚҚ., 2013

САЙТАН КӨПІР

*«Өмірдің қандай қиын-қыстау
кездері, қандай ауыр минуттары
басқа түссе де, менің жүрегім:*

*«Жасай бер, адам!» – деген
гимнді шырқаудан танған емес».*

М. Горький

айқай – жаңғырық.

айқай – жаңғырыққа тең. ал жаңғырықтан біздер, біздің іс-әрекетіміз, ой-мақсатымыз, тіпті бүкіл дүние, күллі адамзаттың барлық тіршілігі, өмірінің мән-мағынасы жаратылғандай. «Жұмыр жердің бетін төрт миллиардтан астам адамның аяғы таптап, дүниені өз айқайларымен күңіретіп жүр. Тек жердің астындағыларда үн жоқ. Егер Құдайдың күдіретімен сол өлілер қайтып оралса, бұл жалғаннан үн-түнсіз, жым-жырт өтуді тірілерге үйретер ме еді, қайтер еді... бір-біріне қатты сөз айтпай, бірінің тыныштығын екіншісі бұзбай, жылқының жусағанындай, бейбіт те берекелі өмір орнатар ма еді, қайтер еді, егер аруақтар зәуде қайтып оралса... (шіркін-ай, қайтып оралса) дүниедегі сансыз сұмдықтың бет пердесі ашылып, БІЗДЕР ұяттың отына өртеніп кетер едік-ау... амал қайсы, Олар ешқашан да, ешқашан да қайтып келмейді. Сондықтан да кеңірдегіміз жыртылғанша айҚайлайыҚ! Өйткені, айҚайСыЗ дүние тұл. айқайлау дегеніміз – өмір сүру.

Әлі есімде: Өзімнің бала кезімде болар, ауыл іргесінен суыртпақтала басталып, қалың орманға сіңіп кетер жалғызаяқ жолмен іңір сапарына шығатынмын. Сонда: күн алтын ұясына қона, осылып-осылып жатқан тау аңғарын дүр сілкіндіріп аса қатты ЖаҢғырыҚ жарып өтетін; ол кезде әлгі ЖаҢғырыҚТы – Күн мен Түн екі арасындағы бейуақ сәттің тым келте кесілетін

хабаршы үні деп ойлаушы едім; мынау жұмыр жердегі тіршілік атаулының осынау айдай әлемге ие екеніне куәлік іспеттес,

3

көрсеткен сесі шығар деп ойлаушы едім, немесе кіндік қаны тамған туған жер, өскен елге арнап, ардақты ұлының еркелеп айтар әніне жорушы едім, немесе мал қайырған тау қазағының құрып кетпей есен-сау жер басып жүргенін дүние-көкке паш етер ең алғашқы әрі ең ақырғы айҚайы шығар-ау деп сүйсінуші едім; кешкі жаңғырық ызындап барып тарап кеткен соң, мақшар сәтіндей – жұмбақты сәт, бірсін-бірсін ұйиды да, қызыл күрең тау, сары ала орман-тоғай мақпал түннің құмарпаз құшағында тұншығатын; күн ұясына қонған намаздыгер-намазшам арасында тек асқар алтайдың құзар шыңында ғана әлгі сәтте көз жұмған Күннің алтын алауы көпке дейін тарқамай, ал батыс көкжиек жалғызынан айрылған Жер-ананың жылай-жылай қанталап кеткен жанары сықылданатын; анау қарабарқынданып жатқан жер жарықтық қисапсыз үміт-мақсатын, бақыты мен байлығын қапияда тонатып алғандай, соншалықты аянышты кейіпте сыңсып, жоқтау айтқандай қасіретті сезілуші еді.

Әлі есімде: ирелеңдеген көрбілте жол орманға кіре бергенде екіге айрылып, бір саласы шұғыл оңға бұрылатын. Оңға бұрылатын соқпаққа түссеңіз, тұп-тура өлілер мекені – қалың қорым бейітке жетелеп алып баратын-ды. Сонда, өзім де сезіп, біле бермейтін белгісіз бір тылсым күш қолымнан тартып, сол төңкерілген астаудай, итжонданып жатқан молаларға қарай ымдап шақырып, құлағыма әлденені сыбырлап, жүр-жүрлейтін. (ауыл шетіндегі аруақтар патшалығына ат басын бұрғандарыңыз бар ма? Жоқ... бекер жасайсыздар, түптің-түбінде мекенжайыңызға айналар ордаға оқта-текте тәуәп етіп, тәубаға келіп тұрғанның артығы жоқ). ал өзім болсам: таудан аққан бұлақтай бұлқынған жүрегімнің дүрсілі құлағыма естіліп, кеудемде мыңмиллион құлын құлдырай шауып барады-ай; буын-буыным жаңа аяқтанған ботақанның тірсегіндей қалтырап, тәйтәй басып жақындағанымда... тәңірім-ау, бірі-бірімен сыбырласқан, бәлкім, сырласқан сансыз үнді естіп едім-ау, иә-иә, естігенмін. аруақтар күбір-күбір әңгіме шертіп жатқан. Үлкендер, яғни ақсақалдар айтушы еді: пенденің өзі өлгенмен жаны өлмей,

құс секілді әлемді шарлап ұшып жүреді деп; моладан шыққан сиқырлы сыбыр, сол әуелеп ұшып жүрген ҚҰСЖАҢНЫҢ ымырт жабыла өз ұясына оралып, күні бойына жер бетінен – тіршіліктен не көріп, не естіп білгендерін әңгімелеп жатқандай еді. Сонда... сол молалардың ең шетінде басына қайың құрықтан сайғақ шаншыған шағын ғана төмпешік жатушы еді. Басқа мүрдеханалардан ерекшелігі де сол –

сырты қоршалмай, жермен, жер басып, тірі жүргендер мен өлілер арасындағы хабаршыдай емін-еркін-тін. Сонда... әлгі, аспанды нұсқаған құрық саусағы бар төмпешікті орындық қып, міз бақпай жалаң бас жайғасқан аДам – кара санынан төменгі жағы өзі отырған кара жердің астында жатқан аДам – қарсы алдында делдіп тұрған баланы – мені көзіне де ілмей, немесе көрмей, батқан күнге жүз беріп, жаназа оқығандай әлденені күбірлеп, тас Құдайдай қасқаятын жарықтық. Сонда... құлағыма еміс-еміс естілгені: «мен кісінің басынан емес, аяғынан қорқамын». ал біз ше?... – ештеңеден де... Жер мен көкті дір еткізген айҚай тағы да естілді. Бірақ Тасқұдай қозғалған жоқ.

айқай, дүние-ай!.. Биыл қыс жұмсақ басталды да, арты толассыз жауған қарға ұласты. Әсіресе жаңа жылдың алдындағы үш күн, үш түнде бас көтертпей жауған қар, сол шаш етектен жауған қарға мелдеген ел мен жер – ұлы тыныштықтың құшағына тұншығып, мәңгілікке бой суытқандай – жым-жырт. Осындайда кісінің бойын бойкүйездік билеп, ес-ақылдан айрылып, басынды тұмшалап алып ұйықтай бергің келеді. Далаға шықсаң болды, өзөзіңнен жиіркеніп, үйіңе қайта кіруге асығар едің.

Тау қойнауында отырған ауылдың қазіргі кеспірі албасты басқандай, аянышты-ақ еді. Күні кеше ғана сап түзеп тұрған ағаш үйлер ақ ұлпаның астында қалған. Сол үйілген мақтадай томпайып-томпайып жатқан үйлердің төбесінен жұлындай болып түтін көтеріледі, көтеріле беріп мың-миллион қар-көбелектер қаптаған бозамық аспанға сіңіп жоқ болады. Қыбыр еткен жан көрінбейді. Батыс қайсы, шығыс қайсы айырып болмайтын дөңгеленген беймәлім тіршіліктің ортасында қалың сарбазынан айрылып, ұрыс даласында жалғыз қалған қолбасшыдай, делдіп тұрған аман (Бөлімше басқарушысы)– аспанға қарап есінеді де: «Осының арты боранға ұласпасын»,– деп күбірледі. Кірпігіне ілінген қарды үрлеп ұшырып жіберді. Үсті-басын қаққылай үйге қайта кіргенде, әкесі де басын көтеріп, төсегінде шошайып отыр екен. Басқа қыбыр етіп тұрған адам көрінбейді. Даладағы тыныштықтың үйіне де ұялап, жындандырып жіберер қаперсіздік жүйкесін созғылай бастаған соң шыдамады білем, әйеліне:– Кара басты ма, тұрсай!– деп жекіріп қалып еді, өз бөлмесінен терезеден тысқа қарап отырған әкесі тыржың етті – құлқын сәріден апшысы қуырылып,

Құдайдың құбылмалы күніне бола, әйеліне ақырған ұлының мінезін жақтырмағаны. аядай үйді басына көтеріп, салдыр-гүлдір теңселіп жүрген аманға енді бұл дауыстаған.

– Әй, аман, бері келші,– деді. арғы бөлмеден аттап-бұттап жеткен, жігіт ағасы болып қалған қара бұжыр жігіт, «Е, не айтайын деп едің», – деген сыңайда, ләм деместен әкесіне бағына қарады.

– Отыр, – деп, аяқ жағын нұсқады аспан шал. Шал деуге келмейтін қара мұртты, үлкен ала көзді шомбал кісінің қызыл шырайлы бетінде жалғыз сызық жоқ. Темір төсекті солқ еткізіп, сықырлата отырған баласына тесіле қарап, аз-кем үнсіз отырды. Содан соң:– Бала-шағанды бидайдай қуыратындай не көрінді саған. Оразанды ашпай тұрып, одырандайсың кеп. Бар, пешке от жақ, ермек таба алмай, ерігіп жүрсең, – деп зекіп еді, анау қарсы жауап қайырмады. Қалбалақтай орнынан қайта тұрып, ауызғы бөлмеге шыға жөнелді. Басы төбеге тиген еңгезердей ұлының жас балаша жаутаңдап, пештің күлін алып, от тамызған тіл алғышты-ғы аспанды риза көңілге бөледі. Қырыққа келген, бес баланың әкесі атанған, жаман-жақсы болса да бір ауылдың бастығы – аман-ды, көзімді ашып көргенім, ауызымды ашып сүйгенім, жар деген-дегі жалғызым демей, күні бүгінге дейін бір шыбықпен айдап жұмсайтын қаттылығы қанына сіңді қадеті емес, өзімсінген әкелік еркелігі еді. Сол... төсекте отырған қалпы, жастығының астынан сипалап темекі тауып алды. Қағаз қораптың жартысы босап, жартысын бүктеген «Приманың» бірін суырып, әбден тозған, тістей-тістей кесіктеген мұндіштікке тықты. Сіріңке іздеп еді, таппады. Күнде осылай. Өз сіріңкелерін әрқайсысы бір ұстап көрінген жерге тастап жоғалтады да, кезек-кезек келіп аталарінікіне жармасады. Олардың осы бір қырсыздықтарынан әбден зәтте болған аспан шал най тұтататын шақпағын төсегінің іргесіне сүңгітіп-ақ жіберуші еді. міне, сипалап-сипалап таба алмаған соң, тағы да шаптыға шаңқ етті.

– Әй, аман, бармысың? – ас бөлмеден «бармын» деген ұлының үні естілді.

– Бар болсаң сіріңкемді әкеліп бер. – Әкесінен сөз естіп қалмаудың қамымен елбек қағып,қорапты қолына ұстата берді.

– Әлгі ұлдар ғой алып кеткен.

— Осы үйді өртеп жіберсе де дүкеннен бір жәшігін әкеліп тасташы, әкеңді ұрайынның, — деп, темекісін тұтатты. — Суың жылыса әкел, беті-қолымды жуайын.

Әкесінің бүгінгі жаман түс көргендей бас терісі келіспей отырғанына таң қалған аман, шәугім-шылапшынды дайындаған, сүлгіні мойнына салып, әрбір әмірін орындаумен жүр. аман аспан шалдың жалғыз ұлы болғанымен, жалғыз баласы емес, екі

аяқтан бірдей айрылған жылдан бері әйелі екі қыз көтерді. Ол екі қыздың бірі оныншы бітірген соң, осы ауылда кітапханашы болып жүр де, екіншісі — биыл тоғызыншы класта оқиды. Тегінен балажанды кісі, ұлдан көрген үш немересінің үстінен құс ұшырмай, мойнына мінгізіп еркелетіп ұстаушы еді. Осы аманның да бетіне келіп, қолын қақпай өсірді. Тек атқа мініп, осы Еңбек аулының басқарушылығына тағайындалған үш жылдың беделінде оған деген мейірбан мінезін күрт өзгерткен де, әр ісінен ілік тауып, жоқтан өзгеге кейіп, қазымырланып отыратынды шығарды. Ондағы ойы — ептеп төрелікке жетіп, ел басқарған аманның кісіліктеніп, аяғының басын қайқайтып, менменсіп кетпеуі үшін жасаған айласы сынды. Осылайша, тәубасын есіне түсіріп, ықтырып алмасаң, әркімнің басына әңгір таяқ ойнатып, аз күндік дәулет, аз жылдық дәуреннің буына пісіп, кекейіп сөйлеп, кекіріп жейтін, кедірлендеп жүретін, атақаз — бастық болып кетер деген қаупі, — аспан шалдың тек өзіндік тәрбиесі-тін.

Темекісін будақтатып, өзінің ширек ғасырдан бергі мекенжайына айналған шағын бөлмені көк ала түтінмен ыстап, қайтақайта қырау тұтып, мазасын ала беретін терезеден үлкен әлемге көз сата қарап отырған аспан шал, бүгін, шынында да, өз-өзінен алағызып, әлденеге көңілі көбеңсіп отыр еді. Желтоқсанның ұзын түнін жамбасына итмұрын төсегендей, әрі аунап, бері аунап, аса тынышсыз өткізді. Тауық шақырар кезде ғана, әбден талығып барып, көзі ілініп еді, тіпті жоруға келмейтін сұмдық түс көрді, кірпігі айқасқаны сол, осыдан отыз жыл бұрын, ауыл шетіндегі бейітке өз қолымен көмген екі аяғына жан бітіп, ат-шанамен отын әкеле жатқан мұны самбырлап сөйлеп, сартылдап қуады. алғашын- да бұл ғажапқа қайран қалған аспан аңтарыла қарап тұрды да, кісісі жоқ, қара санынан төменгі

сирақтардың ақша қарды сықырлата адымдап тура жүгіргенінде шыбын жаны шырқырап, тұмсығына сүңгі қатып сүлкіген торы биесін сауырлап еді. Торы бие қайбір ұшқыр жануар, құйрығын бұлғап көткеншектеп алып, орнынан қозғалғанша екпіндей қуған өзінің кос сирағы жан дәрменімен жетіп-ақ қалған. Ес-ақылдан айрылған аспан «алла-алла» – деп отын тиеген жайдақ шанаға құлап түсті. Құлап түскені сол еді, екі аяқ айқасып алды да, буындыра бастады. «Өлдім, – деді көзі ақиған аспан, – өлдім, өлтірді ойбай». Құдайдың құдіреті, мұндай да ғажап болады екен-ау, ағаш тездей сығымдаған екі аяғына тіл бітіп, адамша сайрап қоя бергені...

«Сен бізді ұмыттың», – деді.

«Екі аяқсыз-ақ өмір сүре алатын болған соң, көзіңе шел бітті», – деді.

«Бала-шағаң өсіп, бақытты ғұмыр кешкеніңе масаттандың», – деді.

«Екі аяғың бүтін кезінде істемегенің, бүлдірмегенің бар ма?» – дейді.

«Бізді тастап, өзің тірі жүргеніңнен өлгенің артық», – дейді.

Жаны мұрнының ұшына келіп, көгеріп-сазарған аспан: «Бәрібір жер басып жүргенім жоқ», – деп безектеп, өлім сапарына, бұдан отыз жыл бұрын екі аяғын өз қолынан аттандырып жіберген – жер асты әлеміне ыңғайлана бергені сол еді, ұлы аманның тұрып, тақтай еденді дүрсілдете басқан аяқ дүрсілі оятып-ақ жібергені. Бірақ албастыдай басқан қорқынышты түстен құтқарған ұлына рақмет айтқысы келмеді. Қайта, сол бұдан отыз жыл бұрын өз қолынан көміп тастаған екі аяғының соңынан еріп, еңбектеп кетіп қалмағанына өкінді-ақ. Ол күні бүгінге дейін өмір сүрсем, тірі жүрсем, өлмесем – деп арман қылған жоқ және осы адамзаттың ізгілікті ұрандары үшін, кез келген жұмыр басты пенде сынды, жан кештілік жасап, жанталаса күрескен де емес. Зәудеғалам тірі қалды, ендеше, тіпті де тірі қалғанын қанағат тұтып, тағы да талтандап, тамашаға ұмтылып күйкі тірліктің күйбеңіне түсе жөнелудің түкке қажеті жоғын сезді, сезді де екі аяқты арулап қойған соң, әрмен қарай жалғады да өзі үшін емес, өзгелер үшін өмір сүру керегін ұқты. Оның нақты ұққаны сол – екі аяқтың тек өзіне ғана керегі! Тәңірім-ау, аяқ-қолы балғадай кезінде кімге, қандай жақсылық жасапты. рас, жасағансымақ болатын, оның өзі шыр айналдырып келгенде «өзге» – дегенді желеу еткен өзінің қара басынан асқан жоқ. Қазір қандай рақат, қоқиып тірі отырған әр күнімен, жер басып, желігіп жүрген екі аяқтыларды, екі аяғынан айрылмауға, өмірді сүйеге, өлмеуге үйретеді. Иә, аспанның тірлігі басқаға, басқаларға керек. Олардың төрт құбыласы тең, сауысқаннан сақ, сақадай сайланып жүруі үшін керек.

Сырттағы суық, үйдегі жылу жаңа ғана ерітіп тазалап қойған терезеге тағы, тағы да қаз табанданып әдемі өрнектер сала бастапты. аспан алақанын үрлеп-үрлеп алды да, шарбы қырауға басып, қабыршық мұздақты ерітті. арғы бөлмеден ұлының дүрсілдете басқаны естілді. Оқыс шыққаны соншама, әлгінде

ғана өз ойымен отырған аспан селк ете түсті, Тіпті оған түнде түсінде сартылдап тұра қуған өзінің екі аяғы есіктен кіріп келе жатқандай сезіктеніп қалған.

— Шал, шайға келіңіз,— деді басын есіктің мандайшасына тіреп, серейіп тұрған аман.

— Құдай-ай, тағы да сен бе едің? Балалардың бірін жұмсаң етті, зәремді алмай.

— Әке, бүгін сізге не көрінді? — Ұлы кейіп қалған секілді.

Осыны сезген аспан даусын жұмсарта сөйледі.

— машақат түс көріп, бастырықтым ба-ау...

— Толассыз жауған қардың әсері де.

— Қарды жана көрді дейсің бе, бір зұлматты жүрек шіркіннің сезгені де...

— Қойыңызшы, қайдағыны айтпай. — Үні қаттырақ шықты. Осы кезде жүгіріп, ең ерке немересі келді «аталап». Жүгірген бойы, төсек үстінде тас құдайдай жүрелеп отырған атасының мойнына асылды. аспан «құлыным» деп, бауырына басып, мандайынан мейірлене иіскеді.

Бөлімшенің кеңсесі. аман жападан-жалғыз отыр. ағаш үйдің шағын аласа терезесінен сыртқа қарап еді, бұлаңытып еш нәрсе көрінбейді. Бар болғаны, мың-миллион қар-көбелектер ұшып жүр. Бейне бір жер астындағы бүкіл аруақтар көбелекке айналып, сайран салып жүргендей. Кеңсе іші қара көлеңке. алтайдың қысы ұзақ әрі сықырлаған сары аязды болып келетіндіктен, үйлердің терезесін кішкене жасайтын. Қазір сол шағын әйнектен түскен болар-болмас жарық үлкен тіршіліктен әлсіз де болса хабар жеткізгендей ме-ау... Әшейінде сиыры мөңіреп, иті үріп, балалар шулап азан-қазан даңғазаға толып, тіршіліктің арбасын даңғырдұңғыр сүйреп жүретін ауыл бір-ақ күнде жер жұтқандай — жымжырт. Осынау адамды бойкүйездік пен есінеген ессіздікке жете- лер өлі тыныштық — жапалақтап жауған қар тыныштығы аса қызық, жүрек соғысын баяулатар мұң шақырады екен. Таңертеңгі әкесінің ажырая қараған көзі, сол алақандай төңкеріле қараған жанар «Ұлым, күн райы бұзылды, неғып қамсыз отырсың?» — деген ескертпе жасаған секілді еді... Дастарқан басындағы үнсіздік те осыны аңғартқан. арқасын аяздай қарып отырған да сол — әкесі айтпай ұқтырған шаруа қамы болатын. Оның үстіне аспан шал, қорадан торы биесін алдырып, ерттетіп

койды. Күннің түрі болса мынау, белшеден қар кешіп қайда бармақ?

Сағат тоғызға жақындап қалды. Тау қойнауындағы Еңбек аулы әлі де ұйқысынан ояна қоймағандай. ашық күндері кеңсені көк ала түтінге толтырып, әр нәрсені айтып, қалжыңдасыпқарқылдасып отыратын бөлімшенің тамам мамандары жымжылас, шошаң етіп көрінген ешқайсысы жоқ. Тоса-тоса шы- дамы таусылған аман тағы да сықсиған терезеден сыртқа үңілді. Қар-шыбындардың арасынан қалтақтап келе жатқан әлдекімнің сұлбасын болжаған. Оған да шүкіршілік, тәуекел жасап далаға шыққан біреу табылды-ау, әйтеуір. Есіктен зоотехник Ерік кірді. Үсті-басына қонған қарды қаққылап босаға жақта аз аялдады да, көзін сүзе қарады. Даладан келгендіктен кеңсе іші қараңғы тартып, еш нәрсе байқай алмай тұр білем.

– амансың ба, Ерік,– деген аманның сәлемін естігенде барып кірпігін жыпылықтата төрге озған.

– Саусыз ба? – деп, қолын берді. – Жалғыз отырсыз ғой.

– Омбы қарға үйелеп қалды ма, бірі жоқ. Құдай айдап сенің тірі келгеніңе қуанып отырмын.

– Шылымыңыз бар ма? – деді зоотехник қалтасынан алған қорапты шылдырлатып.

– апыр-ай, Ерік, сәлеміңнің басы темекі сұраудан басталады екен. Он сом ақша берейін, бір дорбасын сатып алып қойшы. Қашанғы алақаныңды жайып, саусағыңның басын үйкелеп жүресің.

– Ой, соны құнттамаймын, аға, – деп, аман ұсынған «Прима- ның» бірін суырып алып, езуіне қыстырды. – Керісінше, сіз қалтаңызға сіріңке салып жүрмейсіз. – Тұтығын басқарушыға ұсынды.

– Бір жоқты, бір бар толтырады дейсің ғой.

Екеуі де темекілерін құшырлана сорып аз-кем үнсіз отырды. алагеуім бөлмеге түтін көрінбей сіңіп кетті.

– Жаңа осында келе жатып, сіздің үйдегі шалды көрдім. Тымағының бауын тас қып байлап, торы биенің үстінде мығым отыр.мені айғайлап шақырып алды да, дүкеннен бір қызыл арақ алды. Оны қайтесіз? – деп едім, мелисаға хабарлайын деп пе едің, ішем. мені тергегенше анау алатайдағы жылқыға барындар, құрыққа мініп қалып жүресіңдер, – деп, желе жөнелді.

- Бағыты қай жақ? – деді аман елеңдеп.
- мотының қабағын бетке алды.
- Түсінікті, – деді аман, – түнде бір жаман түс көрдім деп апшысы қуырылып отыр еді, екі аяғын көмген молаға құран оқуға кеткен екен ғой.
- Біздің шал алатайды бекер аузына алған жоқ, – деді бұдан соң Ерікке. – Бағана шай үстінде соңғы отыз жылда дәл осындай үш күн, үш түн бас алдырмай жауған қарды көрген емеспін деді.

Әншейін сөздің сыралғысы ретінде айта салғанмен, көкейінде көп ой қамалғандай көрінген. анау алатай қыстауындағы екі жүз жабағы тігерге тұяқ болмай қырылып қала ма деп шошынамын. Жем-шөбі жетер жерде емес, әр үш-төрт шақырымға шоқайтыпшоқайтып үйіп кеткен маялардың шетінен кертіп, атшанасымен тасымалдап алар жылдағы жайбарақат күн қошқошын айтып тұр-ау. Кісі бойы жауған қарды бұзып шөп әкелетін күш қайда? Өздерінен бір хабар күтіп едім, тіпті бергі Тарбағатай қыстағында отырған жігіттер де міне үшінші күн ат ізін салмай тұр. Соған қарағанда, олар да қарға қамалып қалған секілді. Не істейміз, Ереке? – Темекісінің тұқылын мыжғылап сөндірді де, қолын артына ұстап, тактай еденді сықырлатып әрі-бері теңселіп жүріп кетті.

– Бұл қауіп мені де меңдеп отыр, – деді Ерік. – Бір амалын қарастырған жөн.

– мұндайда қолдан келер жалғыз-ақ қайран бар, – деді аман жүрісін тоқтатып, енді терезеден тысқа қараған қалпы. – Бұл жакты Құдайға тапсырып екеуіміз атқа қонуымыз керек.

– Қашан? – деді зоотехник басын шалт көтеріп.

– Дәл қазір. Бір сағат та кешіктіруге болмайды. Тарбағатай үстіндегі жігіттерді ертіп алып қар бұзып, алатайға жету керек. міне, – деді саусағымен әйнекті шерте көрсетіп, – кешеден бері ұрлана жауған қарыңыз ұлы боранға ұласа бастады, кісінің қоясын түсіретін лаң басталды деген сөз. Әкем осыны сезген екен ғой. Бұдан отыз жыл бұрын әкемді көшкін-қар құрсаулап тастаған қыста да осылайша орай да борай қар жауған екен. аттанайық! – Даусы саңқ етіп шықты. Шапшаң бұрылып, құлақшынын киді. Жағасын көтеріп, шолақ қара тонының түймесін асығыс сала бастады. – аттанайық!

– мен дайынмын, – деді Ерік орнынан тез көтеріліп. – Шаңғы ала шығамыз ба?

– Шаңғыны Тарбағатайдағы жылқышы жігіттерден алармыз.

– Үй ішімізге сау бол деп шығайық та... мені қойшы, жалғыз- іліктімін, сізді айтамын.

– Өлімге кетіп бара жатқан жоқпыз, жүректерін күпті қылмай, жым-жырт аттанып кеткен дұрыс, – деп шығар есікке беттеді.

Қар бағанағыдай емес, қиғаш ұшып сабалап жауады. Жел көбендеген жұмсақ қарды сыпыра ұшырып, сиыр таңдайлап, әдемі сурет салып жатыр. Үйден шығуға қорынған жұрт, не болды екен дегендей есіктерін ашып, сығалай қарайды да, лезде жауып ала қояды. Тура желке тұста төніп тұратын алып тау мүлдем көрінбейді. Еңбек аулы тауға тым тақау орналасқаны соншалық, осы желтоқсаннан бастап үш ай күн түспей, сыпыра таудың ар жағымен өтіп кететін. Көлеңкеге орналасқан еңбектіктер анау Бұқтырманың арғы бетіндегі күнгейде қып-қызыл болып, күн нұрына шомып жатар өзге ауылдарға қызыға, қызғана қарайтын. Күннің көзі түспеген соң бұл қойнау өзге жерден гөрі салқындау да болушы еді. Дегенмен шілденің ыстығында жақсы. Қақтамада отырған арғы беттің мал-жаны пысылдап жүргенде түкпірдің саумал самалын емген еңбектіктер қоңыржай тыныштық, шыбынсыз жазға мамырлап сергуші еді. амал не, табиғаттың сыйы өлшеулі ғой, жаздың сол жайма-шуақ бейбіт күндерінде еркелеген жұрттың сазайын тарттырайын-ақ деп тұр.

Отыз жылды араға салып барып, төпелеп жауған албасты қар екі-үш тәуліктен бергі жуастықты талақ қылып, енді міне жесір әйелдің сыңсуындай ма, әлде алтайдың аш қасқырының ұлуындай ма – әлдебір, жұмбақ та жат үнді сарнап, әлдеқайдан, құбыла жақтан қақпақылдап жеткізе бастады. Қазақтардың тілсіз жау деп атар дүлей күші бар әлемнің билігін өз қолына алып, тісін ақсита тау-таудың сай-саласын қуалап, жемтік іздеп бұқпалап жүргендей. алтайдың аш қасқыры ғажап бір сиқырмен боранға айналып, адамдарға қарап аранын ашып, атылайын деп тұрғандай аса қорқынышты еді. Тау қойнауына боран аз соғады, ал зәуімен бір келіп қалған екен, ішін тартып, ышқынып, зәре-құтыңды ала ұрғылағанда қырық жылғыңды есіңе түсіреді. Әсіресе мұқым тау аңғары, қар теңдеген шоқы, шағылдар уілдеген шақта, аспан ойылып жерге түскендей, ұлы шуыл пайда болады.

алатайға аттанған екі жігіттен бұрынырақ атқа қонған аспан шал ауыл іргесіндегі мотының қабағына ілінгенде, осы қапелімде соққан боранға ұрынып еді. Бұл зауалдың боларын танертең-ақ сезіп, сақадай сай шыққан ол қыңған жоқ. Етегін қымтап, бір қырындай отырды да, құтырық боранға қарсы жүрді.

астындағы торы бие осалдық көрсетіп мойнын ішіне ала, жалт етіп кері бұрылмаққа әрекет жасамақ болып еді, қолындағы еліксап он екі өрім қамшысымен борбайлатып-борбайлатып, «ой мес неме» – деп қаттырақ шаужайлап қалды.

Бет қаратпай тура маңдайдан сабалаған боранды қақ жарып, қасарыса ілгері жылжыған аспан шал қойнынан кіріп, тұла бойын қуалаған суық қаншама сумаңдап мазақ еткенмен ырық бермеді. Талай-талай көрген құқайы. Әттең, тек торы биенің екі қапталында шолтандап келе жатқан жұп-жұмыр шолақ қара сан ғана мұздап сай-сүйегін сырқыратады. Қарға адым жер көрінбейді, батысы қайсы, шығысың қайсы – белгісіз, оң-солыңды ажыратып болмас ақ түтек. Сол ақ түтектің арасында адасқан айдай жортуылдап, мұзды тілгілеген алып кемедей, беймәлім дүниеге сапар шеккен жұдырықтай адам. Табиғаттың тентек тепкісі әлгі жұдырықтай ғана құдіретті адамға дарығанына қорлана ма, ышқынып келіп, айдаһарша ысқырып келіп алды-артын тұмшалап, үстіндегі киімін жұлмалайды. мұнысы бекер әурешілік қана. Жұдырықтай түйілген адам белін бүкпеді, беті қайтпады. Тек торы бие ғана сыр берді. мойнын ішіне алып, қарсыдан тұрған боранға шыдай алмай, қырын тарта жөнелді. Ондайда аспан шал сабалап-сабалап жолға салады. «Ей, алла, бейнетіңнен сақта», – деп күбірледі. Екі аяғы жоқ, домаланған мүгедек адам бұдан өткен қай бейнеттен сақтанатыны түсініксіз еді. Жағулы отқа жылынып, салулы төсектің үстінде шүкіршілік жасап отыра бермей, қандай сор айдап шықты десеңізші. ажал шығар, ажал-ау айдаған. Жо-жоқ, ажал мұны емес, бұл ажалды алдына салып айдап келе жатқан жоқ па...

алақаншықтана басталып, абалап үрген қарлы боранда қан түкіртерлік қатыгездік бар. Әлемдегі әр затты, әзірше болса да, жалмап жұтып, жоғалтып жіберген. айқай дүниенің бар билігі өзіне тиген, сол өзіне тиген аз сәттік билікке масаттанған қарлы боран мың-миллион қамшысын үйіріп, оң жамбасына келгеннің бәр-бәрін осқылап, көкайыл долылық қысып, өзгеше өкпелі қатыгез мінезбен осқырынады. Жолында кезіккеннің жон арқасынан таспа тіліп, табанына салып таптап, езуін айырып езгілеп тастамақ зіл зала ашуға мінген. мұны біз адам мен ажал айқасы, деп айта алмас едік. айта алмайтын себебіміз, дүниедегі

ең асылын іздеп шыққан аспан шал табиғат иеміздің мынау ұлы сойқанынан тіпті де сескеніп келе жатпаған, қайта сол қанды сойқанды өзі іздеп, қане, қайсымыздың дәтіміз шыдап, қайсымыздың қайратымыз жетер екен деп, еркектік ерегеспен бәстесуге шыққан секілді. Әзірше екі жақтан да осалдық байқалмады. Боран – қордалы көрінеді, ұшы-қиыры жоқ, миллиардтаған қар ұшқындары бірінен соң бірі балалап, қаулаған өрттей қаптағайлайды.

Торы бие иесінің мінезіне сыралғы, есті жануар еді. Жануар екпіндей соққан боранға қарсы жүре алмай әрі-бері бұлталаңдап көрді де, қосқапталға темір құрсаудай жабысқан жұп-жұмыр сан өзінен де, мынау ұлыған бораннан да мықтырағын сезіп, тұяқ тайдырмай алға ұмтылған. мотының қабағына жетіп, қар басып томпайып қалған молаға тұмсық тіреді де, басқа ұрғандай табандап тұра қалды. Көзін ашып-жұмып, әлдебір ойдың жетегінде отырған иесі көкейлеген межеге келіп-ақ қалғанын қапелімде сезбегенау, «шу, жануар, не көрінді», – деп тебініп, итіндеп еді, торы бие мызғымады. Сонда ғана қарсы алдына қарап, ақ төмпешікке шаншылған құрыққа көзі түскен. «Жануар-ай, бекер жазғырған екенмін-ау», – деп сүйсіне күбірлеп, ерден жалғыз-ақ ырғалып домалап түсті. Қара саннан жоғары кеспелтек дене аппақ қардың үстіне топ ете қалғанда, ептеп қаймақши қасаттана бастаған қар ойылып, қазан шұңқырланған жерден аспан шалдың басы ғана қылтиып көрінді. Тері биялай киген қолымен таяна ұмтылып, құйрығымен қар сыза жорғалай жөнелгенде, артында осылып із қалды. Торы бие боранға бөксесін бере ықтап, жалы жалбырап сұлкиіп тұр байлаусыз. Омбы қардың бетімен жер таяна жылжу қиынның қиыны екен. алдымен алдындағы күпсекті тазартып, қар астынан күреңсе күлтеленгенде ғана қолын тіреп барып ілгері ыршып түседі. Балағын қайырып тігіп тастаған сырма шалбар қалың, әзірше сыз өте қойған жоқ. Жаздың күнінде аспан шал екі қолына тағатақтай ұстайтын да таянып қалып, өз кеудесін өзі ілгері лақтыра жортқанда екі аяғы бүтін адамға ілесіп жүрер тәжірибесі бар еді. Қазіргі қарқыны мардымды емес, қарсы алдындағы қарды аршып алып, содан соң ғана жылжығансымақ болады. Оның бөрене сүйреп өткендей арналанып қалған жолын сусылдап соққан боран асығыс көміп жатыр. Құрық шаншылған

төмпешікке өкпесі өшіп әрең жетті. Күн қанша суық болғанымен, маңдайынан шып-шып тер сорғалап, өне бойы малмандай су болды. Өртеніп отырғандай буы бұрқырап, ентігін баса алмай бүк түсіп жатып қалған. Сонда осыншалық құзарға өрмелегендей шаршап-шалдығып жүріп өткен жолы анау моланың басына шаншылған сайғақ құрықтың бойындай ғана қысқа.

Әлі есінде: Екі аяғын кесіп тастаған соң бұған да протез жасап берген, алғашында аңқау көңілмен балаша мәз болып қуанған-ды. Қос балдақты қолтыққа қысып, қайқандап ауылдың кеңсесіне барған, пенсия қуып ауданға аттанған. Кәдімгі аяқтары бүтін адамдардай ешбір кемдігі жоқ, тіпті, олардан гөрі еңселілеу көрінген. Тұғырдағы қыран бүркіттей қомданып, шылымын будақтатып тұра қалғанында өзі емес анау адамдардың екі аяғы жоқ, жарымжан сезілуші еді. Құрдастары: «ағаш аяқ саған жарасады екен, бұрынғыдан әлдеқайда сом әрі тәкаппар болып кетіпсің», – деп әзілдеп те жүрді. Бірақ осы жасанды аяқ шіркін жан дүниесімен жараспай-ақ қойғаны, тіпті өзінің болмысынан тыс басқаша өмір сүріп жатқандай. Ең қорлығы қара жердің қадірін біле алмады: ылғи да қазықтың үстінен жүргендей қауіпті. Жерден бөлек желіп жүргеннің түкке қажеті жоғын бірте-бірте түсіне бастаған ол: «Көк шөптің үстіне отыра қалып, екі етігінді сыпырып тастап, шұлғау кептіріп, башпайынды желдетпеген соң, құр бекер шоқақтағанның атасын ұрайын», – деп, жалғыз-ақ күнде протезді лақтырып тастады да, құйрығымен торқалы топыраққа отыра кетті. міне, содан бергі уақытта айналайын жерден бір елі ажырамай келеді.

аспан шалдың мола басына жетуін күтіп тұрғандай аласұра соққан боранның өгі қайтып, бірте-бірте жуаси бәсеңсіп барады. ақ түтек бұған айнала айқындалып, эне, алтайдың алып пошымы көріністене бастады. Құйрығын жел бұтына қыстырып тастаған торы бие бір сирағынан бір сирағына салмақ сала тұрды да ішін тартты. «Тағы да қар жауады екен», – деді аспан шал қойнына қолын тығып. Бұл сөзді ол дауыстап айтты. Қатып қалған құрықты сипап, әрі-бері жұлқылап көрді, әлі мықты екен. Жастығының, мынау қар астында – жер астында көмулі жатқан екі аяғының куәсі болған құрықты бұдан дәл отыз жыл бұрын, алғаш рет жылқы бағуға шыққанда жас қайыңды аршып,

сүмбедей ғып жасап еді. адам тимесе тік тұрған құрық ғасырға шыдар мықтылығы барын мүгедек жылқышы сол кезде-ақ білген, білген де ата кәсібімен қоштасқан күні әкеліп шанышқан. Бұнысы – дәрігерлер кесіп алып тастаған екі сирағын өз қолымен көмген соң өз денесінің марқұм болған жарымына шанышқан сайғағы сынды еді. Содан бері ширек ғасырдан асты. анда-санда, жаман түс көрген күні келіп тәуәп етіп қайтады жазған.

Боран, расында да, басылайын деді. аспаннан адасып келіп, қашып үлгермей қалған қар ұшқындары ғана еріншектене қылаулайды. Төңірек түгел көрініп, құлаққа Бұқтырманың сарыны талып жетті. Дүние, табиғаттағы бар зат дүр сілкіне серпіліп, азынаған пәледен құтылғанына қуанғандай жарқырап, аса бір асау сағынышпен жамырай табысып жатыр. ақ түтектің ар жағында тұтқында қор болып тұрған күн жарықтық боран салған лаңнан әлі де сауыға алмай бозамық аспандағы шаңытқан шарбы перденің атынан жасқана сығалайды. Ұзақ көкжөтелден ептеп сергіген алтай қарағай, самырсындарын арқалап алып, ол да бүлкілдеп, ұлы зұлпаттан тірі қалғанына масаттанғандай-ау...

Ұлы зұлпаттан тірі қалғанына, бүкіл табиғаттың барлық төлі – кісісі, аң-құсы, орман-тоғай, өзен-суы мәз-мейрам той жасап қуанады; тек аспан шал ғана селт еткен жоқ. Өйткені ол жүйке, жүрегі бар екі аяқты пендеден гөрі, анау табиғат-ананың тілсіз мүшелері – тоғай, тас, өзен іспетті, тек адам үшін ғана жаралған жансызға әлдеқашан айналып кеткен-ді. Оған ешкімнің, еш нәрсенің де қажеті жоқ, басқаның әжеті үшін жаралған жаратылыстың бір бөлшегі. Дүниеде керексіз жалғыз-ақ зат бар, ол – адам. Табиғат иеміздің бір-бірімен гармониялық сабақтастығын бүлдіріп, бұзатын да сол адам атты ақыл иелері еді. аспан жер үшін, жер су үшін, су жан-жануар, құрт-құмырсқа үшін, тіпті тоғай екеш тоғай да бармақтай торғай үшін жаратылған. Бірінсіз екіншісінің тіршілігі тоқталады, тіпті қанша ғайбаттанғанымызбен анау аппақ көрпесімен тау-тасты қымтап жатқан ақша қар да керек. ал адам ше? Екі аяқ, екі қолы бар ақылдың кені адам неге керек? Ештеңеге де, ештеңеге де... Табиғат адамсыз тіршілік құра алады, ал, адам табиғаттан тыскары өмір сүре алмайтыны рас болса, неге ғана мына қар астындағы қара жер, анау жұлдызды аспан адам баласына

табынуы керек. Неге?.. Бүгінде керексізге айналған өзінің керек екенін оқу-тоқусыз-ақ бағамдап, табиғат жаратылысының пайдалы тізбегіне қосылғанына қуанатын. Осынау тірі өлік күйі – әлдеқайда озық, өле қалса әлемнің түгіл, ауылдың да қылшығы қисаймайды. Жартысы жоқ денені оп-оңай көтереді де мынау өзі отырған өзінің моласындағы аяғына кеудесін жалғап жерлейді. Бұл көзін жұма қалса өтірік жылайтындар, шын қуанатындар өте аз болады. Өте аз болатын себебі, аспан шал отыз жылдан бері өлімнің киелі сапарына дайындалып, сақадайсай жүр, иә, отыз жыл бұрын шейіт болып, құйрығынан айрылған кесірткедей, көрге аяғын қалдырған, басы жер бауырлап жорғалап кеткен. Жер бетінен жоғалдыға жорып қойғанда, еңбектеп қайта шығу аяқ-қолы балғадай дені саулар үшін қандай қорқынышты еді. Бейне бір он екі мүшесі амандарды шошытуға көрден тұрып кеткен тірі аруақ – томаршадай аспан шал, эне, әлі тірі отыр. адамдық санаттан шығып қалған соң, шығарып тастаған соң, сол тізімге, онысыз да таласы, дау-дамайы көп, өте шағын тізімге екі аяғы жоқ, кесіртке-кісіні қайта жазуға қимай, қиналған.

Бұл кезде күн ашылып, бетті шымшылар аяз түсе бастағанды. Торы биеге де жан бітіп, күпсекті теуіп, шөбін аршып жеп жүр. Желке тұстағы беткейді қуалай өскен тал-теректің басына желдеп ұшқан торғайлар қонды. Көкті торлаған қардың ақ айран бұлты тараған жоқ, Тарбағатайдың иығына жиналып, енді не істейміз дегендей қоғамдаса ұйысқан; кейбірі етекте өскен қарағай басында мақтадай ілініп тұр. Екі аяғын көмген көрдің үстінде ақ тышқандай шоқайып, жападан-жалғыз – маскара-масқара жалғыз шарап ішіп отырған аспан шал, осы көріністің бәр-бәріне жерігендсі жан-жағына кәперсіздікпен немкетті қарап қояды. Бірақ бораннан зәтте болған тіршіліктің барлығы жылы ұясынан бас қылтита қойған жоқ еді...

алайда десек, аспан шалдың қарлы боранға қарамай қабір басына келіп, тоң топырақты томпайтып жатқан екі аяғын жалғызсыратпай, жаназа оқығандай жанында болуының түпкі бір себебі бар-ды. Түсінен шошып ояна сала есіне түскені – осы жер болды. Желе-жортып жеткенде де түсінде тұра қуған иесіз қос сирақтан қорқып-үркіп тасаттық жасағаны емес; еместігі – ол өз қара басының қауібін сылып тастап, ақ қар, көк мұзға қарамай алатайға аттанған жалғыз ұлының есен-амандығын

тілеп еді. Тілегі үйінде отырса қабыл болмайтындай осында келді. Қу сүйекке айналған екі аяғына қосылып бір бүтін иманмен Құдайға, тағдырға мүнәжат тілеп жалбарыну.

рас, ұлы аса қиын сапарға аттанды. мұндай қауіпті сапарға осыдан отыз жыл бұрын, дәл осындай жұт хабаршысы қалың қар жауғанда өзі де аттанған. Екі аяғынан айрылып оралды. Егер сол тауқымет итің бүгінде аусылға айналып, ел жиі айта беретін тұқымды қуалай жөнелсе қайтер еді... Өз ойынан өзі шошып қалды. «Тәңірім, ондай жаманаттың бетін ары қылсын, – деп күбірледі. – ары қыла гөр».

– «Сайтан көпірден» қорықпай өтсе, аман оралар еді. – Бұл сөзді ол жанында біреу отырғандай самбырлап айтты. Тебіндеп жүрген торы бие басын тағы да оқыс көтеріп қалды. – Жайыла бер, жануарым, – деді дауыстап. – Сіз бен бізге күндіз-түні оттағаннан өзге не үзір қалыпты, аманның амандығын тілеймін. адамға адам тілекші болса, мен мына құсап, қос санымды құшақтап отырар ма едім. Ол шақта тілекшілер аз еді, ал менде ешкім жоқ болатын. Тардың үстіндегі «Сайтан көпірден» «бисмилланы» айтпай өтем деп, қар көшкіннің астында қалдым. Бір күн емес, бір жұма қалдым. Іздеушім де, тілекшім де аз еді... Қой, көки бермей орнымнан тұрайын. – Оқыс ұмтылып қалды да, жүруге талпынған жас сәбидей мешел екені есіне түсіп, өзін-өзі боқтап жіберді. – Әкеңнің аузын ұрайын, алжыған аспан отыз жылдан бері екі аяғың жоқ, қу томар екенінді неғып қара басып, ұмыта қалдың... Дегенмен, мұның өзі ұлым қиямет жолында жүргенде жақсы ырым болды-ау, – деп әлсіз әрекетіне сүйсінді.

Қыста ақ жиекке айналған ел ұғымындағы көкжиек тағы да тақала түсті. аспанның қас-қабағы салбырап, алдындағы бар малынан айрылған жылқышыдай ашулы. Әлі түс мезгілі болмаса да, төңірекке ымырт үйіріліп, жаңа ғана жандана бастаған айнала жүдеу тартты. Тау қайтадан аласарып – кеудесін бұлт басқан сайын жабылғандай, бұлт сүзегін көтере алмай төсек тартып, ауырып жатып қалғандай. Етектегі қалың тоғайды қақ жарып, сыландап ағар алтайдың ару қызы – Бұқтырманың үні төркініне өкпелеген қалыңдықтай тұншыға естіледі, қысастана жылайды жазған... Жылағандар дәл қазір табиғатта көп-ақ...

аспан шал тымағының бауын қайта байлап, өңірін түймеледі, тері қолғапты нығарлай киді. «моқ-моқ» — деп торы биені шақырып еді, иесінің үніне әбден үйренген жануар аяңдап тура қасына келді, тіпті тізесін сәл бүгіп, аласарғандай болды. Бейіттөмпешікте отырған қалпы ілгері ұмсына түсіп, ердің қасына атылған аспанның қарулы қолы әбзелге тиюі сол екен, шолақ сан шолтаң етіп торы биенің арқасына қона кетті. Отыз жылдан бері атылып мініп әбден төселген тұқыл дене, енді қара жерді айналып шықса да, ер үстінен қайтып құламас қайсарлығына басқан.

— а, Құдай, ұлымды сақта! — деп бетін сипады да, торы биесін шаужайлап ауылға беттеді. артында ор болып қазылып қалған орны, екі аяғы көмілген монданақтай төмпешік, жел соққан сайын уілдеп, әлденендей бір белгісіз мұңды, белгісіз арманды, белгісіз сырды ыңылдап шертер мүгедек жылқышының сайғақ қылып шанышқан қатқан қайың құрығы қалды. аспан қайырылып қарамады. «Сайтан көпірден» өтетіндей «бисмилла», — деді де асығыс желе жөнелді.

Ұлы алатайда, үйіне тез жетіп, мал жайғау керек. Ертең — Жаңа жыл...

* * *

Ертең Жаңа жыл деген күннің таңында таудағы жылқышыларға аттанған Еңбек бөлімшесінің басқарушысы аман аспанов Тарбағатай тауының алқымына ілінгенде, ат құлағы көрінбейтін қалың боран басталып еді. Бірінші дүние жүзілік соғыс кезінде қолға түскен австро-венгриялық тұтқындар қашап салған ирекирек тау жолымен заңғар биікке қарай ілби аяңдап, байқап басып, байырқалап қарап, сақ келеді. Бұл жергілікті халық «Ирек» деп атап кеткен алтайдан арғы бетке асар жалғыз асу болғандықтан, ойдағы-қырдағы мал баққан шаруаның мойнына бұршақ салып тілер жалғыз жолы. Сонау тұста салт кісі, онда да барлығы емес, тақымында мықты көлігі, жүрегінің түгі бар жігіттің жігіті ғана жүріп өтер жалғыз аяқ суыртпақ бар-ды. Ол сүрлеумен қыстың көзі қырауда тірі жан тәуекел жасап аса алмайды. ал бұлар келе жатқан «Ирекпен» жазда машина саулап жатады. Қар жауа тек атты адам ғана үн-түңсіз аяңдап өтетін. Үн-түңсіз дейтін себебіміз, қазба жолдың өр жағындағы құзда

салба-салба самырсындарға сүйеніп, салбырап ілініп тұрған қалың қар нөпірі «әу» деп қалсаң, не болмаса қаттырақ жөтелсең, сау етіп көміп тастайды, яки таудан аққан қар көшкіні астындағы атыңмен бірге бүктеп апарып түу етекте жатқан терең шатқалға тыға салады. Жалғыз қауіпті жол «Ирек» емес, кереметі алда – алтайдың үстіне шығып қайтадан ойға құлдилап, алатай қыстағына апарар «Тар» деп аталар сүрлеуіне түскенінде басталады. «Тар» – деген атауы білдіріп тұрған, осы жол Қаба деген өзенді қуалап, сол өзенді сан рет әрі-бері кесіп өтіп, мезі қылар ирек жасап, екі таудың ұңғыдай ғана ашамайын аралап, оңтүстікке қарай сұғына беретін. Өлгі екі жағында шаншыла бітіп, үстіңе құлап кетердей еңкейе орналасқан жақпар тасты құзардың ортасын тіле жетелеген суыртпақ соқпақ әсіресе, қыс мезгілінде тамұқтың қыл көпіріндей сұмдық қатерлі де, қаттырақ дем алуға дәтің жетпейтін аса қорқынышты. Оның үстіне екі метрдей қар жауып, білте жолдың өзін бітеп тастайды. Осы қауіп-қатерді жеңіп, маркакөл ауданына қарасты жайлауға жақындағаныңда алдыңнан алатайдың көркем көрінісі басталады. Еңбек аулы жаздай осы алатай қыстағында қыстайтын бойдақ мал үшін мәрия, мықан-Жақан, Самырсын-бұлақ учаскелерінен шөп дайындап, жылқышылардың өздері қыс бойы қораға тасымалдап, мал бағатын. Талшық етер азық-түлікті жер қара, күн жылыда жеткізіп алатын да, ініне кірген суырдай бейбіт күн кешер еді. Оқта-текте ауылға тек шаңғымен, ал қар жұқа жауған жылдары қар бұзғыш кеуделі азбандармен қатынайтын. міне осы ойдағы момын жұрт, қырдағы малшының жылдағы ыңғай ырғаққа көшкен қалыпты тірлігінің шырқын бұзған желтоқсанның аяғын ала жауған қалың қар, боздап соққан боран еді. ал мұндайлық жұт шақыра жауған қар мен қарғыс атқыр боран бұдан отыз жыл бұрын болғанын, оның садақасына аспан шал екі аяғын беріп құтылғанын ілгеріде ескерткенбіз. «Иректен» итендей аяндап келе жатқан қос жолаушыны алда не күтіп тұр, алатай қыстағындағы жылқышыларға есен-сау жете ала ма, жеткеннің өзінде не қайран істемек, оны бір «алланың» өзі білер. Әйтеуір, аттарын сипай қамшылап, тепең қағады-ай...

Олар «Ирек» асуынан өтіп Тарбағатайдың үстіне шыққанда бағанадан бері азынап соққан боран сап басылып, әуеде қар

ұшқындары ғана қалқы ұшып жүрген. алда, эне, қар басып Шарықты бұлақтың жазаңы жатыр көсіліп. Шығысы Қоңқайға, оңтүстігі алты қыз таушасына тірелетін далашықтың әп-әдемі төскейіне соқаның түрені тиіп, біраз жылдан бері сұлы егіп келе жатқан. Жазықтың нақ ортасында қыстау бар. Онда да көрші Шыңғыстай аулының қойшылары мен көрші ауданның «Пилорамасы» отыр. Тарбағатайдан олжа іздеген аңшылар да осында. Қос жолаушы аман мен Ерік оларға соқпай, тура жолмен алатайға тартты. Керегі өз малшылары еді. Бергі етекте «Тардың» аузындағы қыстаққа жеткенде көз байланып, қас қарайған. Сауын биені бағатын жылқышылар суыт келген бөлімше басшыларын мысық көрген торғайдай үрпиісіп қарсы алды. Күтпеген секілді. Сүмек болып терлеп, сауырына мұздақ қатқан аттарынан түсетүсе қалды да, бірден ағаш бөренеден қиып салған үйге беттеді. Шабалана үріп, етектеріне жармасқан қайқы құйрық иттерге қараған жоқ. арсылдай, азуын сала берген маң төбетті аман қамшысымен қақбастан тартып қалып еді, құйрығын бұтына қысып, қыңсылап тұра қашты. Жау шапқандай ересен екпінмен үйге кіргенде, карта ойнап қарқылдап күліп, темір пештің маздаған отына талтая қыздырынып жайбарақат отырған жылқышы жігіттер атып-атып тұрып: «ассалаумағалейкум», – деп қолдарын ала ұмтылды. аман олардың сәлеміне жауап қатқан жоқ, қатулы қалпымен сырт киімін тез шешіп, лақтырып тастады да, жүрелей отыра қалып, екі алақанын екі бүйірі қызарған темір пештің жалынына қақтады. Бастық ұстамаған қолды зоотехникке беріп еді, ол алды; асығыс алды да, ол да темір пешке міне түсті. Сәл үнсіздік орнап, екі жақ та жақ ашпай ошарылып қалған. алғашқы сөзді Әлкө бастады.

– Қымыз жылытайық. Жаурап қалдыңыздар-ау... – не істерін білмей состиып-состиып тұрған жігіттер жалма-жан сабаға жармасып, бірі толқыта пісіп, екіншісі қолына мескей ұстап, қалайы ыдысқа қымыз құйып, пештің үстіне қойды. Бастық сонда да жақ ашпаған. Ол үндемеген соң Ерік те тіл қышытпаған-ды.

– аман аға, ауылда тыныштық па? – деді ішіндегі ең өжеті Әлкө.

– ауылды жау алар дейсің бе?

Бұған да шүкіршілік дегендей жылқышылар қозғалақтасып, бір-бірлеп жүрелей бастады.

– Жұмақ елден бұрын сендерге орнаған ба? Бұл қай жайба- рақаттықтарың. Ұрын түсуге келгендей кертіп қазы жеп, кекіріп қымыз ішіп, карта ойнап отыр ғой. – Пеш үстіндегі мескейді жұлып алып, шайқап-шайқап сыңғытып іше бастады.

– Жолдас упр, маған да бір ұрттам қалдырыңыз, – деп, Ерік әзілге шақырып еді, анау: – мә, қалғаны да жетер, – деп, аузын жеңімен сүртіп, ұсына берді.

– айтып өлтіріңізші, аға, – деп Әлкө тағы да батылдық жасады.

– Білмей отырған шығарсың, – деп кекеп тастады.

– рас, білмей отырмын, аға.

– Ендеше, тыңда, кеше болсаң да ұғарсың... Қар неше күннен бері жауып тұр?

– Үш күннен бері.

– Былтырғыдан қанша қалың түсті?

– Шамамен бір метрдей...

– Бұрынғы жылдарда, сен ес білгеннен бері дәл осындай қалың қар жауып, дәл осындай қатты боран соғып па еді?

– Жоқ, аға. мұндай жұтшылыққа куә болған емеспін.

– Ендеше... алатай қыстағындағы... – дей беріп еді, Әлкө санын бір-ақ салды.

– ар жағын айтпай-ақ қойыңыз, аға, түсіндім. атаңа нәлет мынау төпелеп жауған қар ес-ақылдан айырып жіберді ғой. Жігіттер, ет асыңдар, – деп орнынан тұра берді.

– Әуре болмаңдар. Ет жеп, тіс шұқып отырар уақыт жоқ. аттанамыз.

Қалай, қайтып аттанарларын білмей аңтарылып қалған жылқышылар, ләм деместен бастары салбырап сұлқ отыр. Ет асуға камданып, қазан жуған жап-жас жігіт шайындыны төгуге далаға шығып еді, ит қабардай сып етіп қайта кірді.

– Боран қайта басталды, – деді сол қазан құшақтаған қалпы көзі алайып.

– Әкеңнің аузын ұрайын, қар борамақ түгіл, қан бораса да атқа қонам! – деді аман тісін қайрап.

– Басеке, – деді бағанадан от қызуына рақаттана сүйсініп, әңгімеге зауықсыз отырған зоотехник. Ол ешқашан да елден

бұрын байбалам салып басын тоқпақтамайтын, әр нәрсеге өз кезінде ғана әрекет жасайтын орнықты жігіт еді. Бөлімше басқарушысына оның осы екі жастың біріне келмей пайда болған маңғаздығы ұнамайтын. Жас болған соң – жалындап тұру керек қой. «Көреміз, ойланамыз»,– деп кергиді де отырады.– Көзге түртсе көрінбейтін жеті қараңғы түнде қайда қаңғырамыз. алатайдағы төрт аяқты мал өлгенмен, санасы бар екі аяқтылар жан тапсыра қоймас, азықтүліктері шүкіршілік жеткілікті. Не ары емес, не бері емес– екі ортада жолдан адасып, Қабанның суына ағып өлмейміз бе. Қар көшкінінің қаупі қай тұста екенін де білмейміз... мұнымыз жалған патриоттық, ессіз ерлік емес пе...

– Ереккендікі жөн сөз секілді, – деді жирен мұрт мосқал жылқышы.

– мен де солай ойлаймын, – деп қостады бала мұрт жігіт. – Түнep шығып, ертең ерте аттанайық. Жаңа жылды осында, бізбен қарсы алыңыз, аға.

– Жаңа жылды қасіретпен қарсы алып жатқан алатайдағы азаматтардың тағдырын неге ойламайсың? Бағымдарындағы 200 жабағы-тай, бір айыр шөп жоқ, бірінің терісін бірі кеміріп тұрғаны жаныңа батпай ма? Подумаешь... ертең жаңа жыл, оны тоймен қарсы алу керек... Жаңа жыл түгіл, жаңа ғасыр басталса да, дәл қазір жолға шығамыз. Жаңа жыл – еріккендердің ермегі!

– Е, жаңа жылды қасқырлармен қарсы алған да көңілді, – деді Ерік, өз сөзіне өзі тырқ етіп күлді.

– Былшылдама!– деп аман ағалық айғайға басты. – Отқа қыз- дырынсаң болды ойының тасиды екен. Бізбен бірге ересің бе, жоқ болмаса осы қыстақта қымызға қызып қаласың ба, соны айт маған.

– «Қымызға қызып» дегеніңіз артық енді. Өлдеқалай күн туар, деп бір жарты арақ ала шыққанмын, – деп беті бүлк етпестен пимасының қолқылдақ қонышынан шөлмекті суырып алып, дүрс еткізіп пештің алдына қойды. Оттың сәулесі түсіп, жарқыраған шыныға, ішіндегі түбі ептеп қатыңқырап, қоймалжыңданған араққа жылқышылар ернін жалап, тамсана әрі тамашалай қарай қалған. Тіпті әбден су өтіп, суық өтіп шаршаған аман да алғашқы әсерін жасыруға шамасы жетпей қызыға ұмтылып барып, қаз мойнынан шеңгелдеп ұстай алды.

Жанында қатарласа малдас құрып отырған Еріктің қою қасының астындағы көзі жылт ете күліп: – Ә, бәсе, солай ма екен, – дегенде ғана есін жинап, ұялған тек тұрмастың кебін жасады. Шөлмектің кеңірдегінен жуан түкті саусақтарымен бүрген қалпы, отқа қыздыра айналдыра ұстап, маңайын шола жанжағына қараған. Стақан іздеп отыр, деп түсінген бала мұрт жігіт оқтай атылып барып ыдыс-аяқ тұрған бұрыштан қалайы құлақбас тауып әкелді. аман шөлмектің қаңылтыр тығынын тістеп жұлып, пештің қақпағын асықпай ашып, отқа тастады. Содан соң... Бірі суық ет, екіншісі құрт ұсынып аманды қоршай алқа-қотан жайғаса бастаған жігіттер мәз-мейрам, өңдеріне қан жүгіріп, қарқ болды да қалды. Ерік өз ерлігіне дән риза көңілде. «мен жеңдім, упр жеңілді»,– деген жымсыма оймен қомдана отырып, бір кесіп ет ұстады қолына.

– Қане, бастық жолдас, реч толкай, – деді аманға жымсия қарап.

– Иә, бірдеме деп жібер, шырақ, – деп жирен мұрт жылқышы әдетінше зоотехникті қостады. Бұл топта, тек Әлкө ғана көңілсіз еді. Өз-өзінен жүрегі сазып, жылағысы келді. мұрнын уқалапуқалап жіберіп, кейін ысырыла жылыстап кеткен.

– Осы шындарың ба, жігіттер? – деді шөлмекті әлі де қызықтағандай айналдыра қарап, құя қоймаған аман. Даусы бір түрлі жарқаштанып бөтен шықты.

– Ойбай-ау, аман шырақ-ау, шынымыз емей, қалжындап отыр дейсің бе. – Жирен мұрт жылқышы сілекейі шұбырып, мінбелей түсті.

– ындынымызды кептірмей «бисмилла» деп құйыңыз енді, бәсеке,– деді зоотехник пештің отын көсеп.

– Ендеше, жігіттер, келе жатқан жаңа жылдарың құтты болсын! – деп, шөлмекті тоңқайтты да арақты сарылдатып еденге төге бастады. Зоотехник Ерік: – Бәсеке, деймін, мұныңыз не! – деп баж ете қолындағы қалайы құлақбасты тоса беріп еді, аман қағып жіберді. Басқалар ернін тістелеп, шарасыз отырып қалған. Ерлік жасаған жирен жылқышы болды, «Обал болды-ау, қайран дүние», – деп, ұмтылып келіп сорылдап аққан араққа қос уысын төсей қойып, ұрттап қалып, алақанындағы жұғындысымен бет-аузын сүртті.

– Жарықтықтың иісі-ай! – Бұл сөзді ол бар ділі, арақ деп аңсыраған шыншыл ниетпен айтып еді. Ерікте үн жоқ. Өрт сөндіргендей түтігіп, өз бармағын өзі шайнайды. Бала мұрт жігіт жылап жіберді – өксіп-өксіп, жер бауырлап еңіреді. Дәметкіш сезімнің ақ көбелегі отқа жанып әлі алдауға, алдануға үйренбеген жас жүрек қыстығып, сәбилік таза да аңқау босаң көңілмен жылады. Оған ешкім қой деген жоқ. Әлкө ғана «осылай боларын білгем», – дегендей бейғам. Өйткені ол ішімдік атаулыны әлі күнге аузына алып көрген жоқ. Бұл қорлыққа талағы тарс айрылып, ертоқымын бауырына ала мөңкіп ашуланған Ерік қана. Бірақ тұлан тұтып, шарқая қатындарша бетін тырнап шаптықпай, сол міз бақпаған қалпында тісінің арасынан темір пешке шырт еткізіп түкірді; түкіріп алды да, тістене зілмен сөйледі.

– Нағыз адал азамат екенсіз, аға, – деді қарасы аз, аласы үлкен көзі қанталап. Оттың сәулесі түскен жанары шоқ болып жанып тұр екен, аман арбасуға шыдамады. – мен қарындасыңызды айттыра барғанда ықыласыңызды бермегеніңіз қандай ақыл болған. Әйтпесе осы сөзді сізге батылым жетіп айта алмай, күйеу балалық қарызымнан құтыла алмай алдыңызда жаутаң- дай сызылып отырар едім. айтпайтын сөзді айтқыздыңыз-ау... аға, сіз оңбай қателестіңіз. Осы отырған ағайынның барлығы қазірден бастап сізді иттің етінен ары жек көреді. Сыйламайды. Сыйласа да қорыққанынан өтірік сыйлайды. ал, мен болсам, аға... айыпқа бұйырмаңыз, атарға оғым жоқ. Бірақ... бір нәрсе жолымды кесе береді, оны қазір айтуға ұят та...

– Оны баяғыдан білем, – деді аман шыдай алмай шиыршық атып. – «алты күн аш отырсаң да, ата жолын ұмытпа» деген бар емес пе еді. Қанша арсыз болсаң да, бір ұрттам араққа бола айылынды ағытқаның не, жарқыным.

Өзінен бақандай он жас кіші жігіттің етіңнен өтіп, сүйегіңе жетер зілді сөзі шымбайына батты-ақ. Бетінен салып қалмаққа шынымен-ақ ойы кетіп, қолы қышиды. Болмайды... болмайды.

– Ол болмайды, бастық жолдас, – деді Ерік ойын оқып отырғандай. аман селк ете түсті. Бірақ зоотехниктің айтпағы басқа еді. – Болмайтын себебі сіз, аға, адам жанын түсінбейсіз.

Дүниедегі ең қымбат, бақытты минуттар не екенін білесіз бе? аман үндеген жоқ, саусағын сыртылдатып отыра берді.

– Білмесеңіз айтайын. мәселен сіздің әкеңіз... – дей беріп еді, аман дүңк ете қалды.

– Әкемде шаруаңыз болмасын. Бұл жерге кірістірмеңіз ол кісіні. Қызып сөйлесең де, қысып сөйле, бала. – Зоотехниктің сызылған сыпайылығы әсер етті ме, «сеннен» «сізге» қалай көшкенін өзі де аңғармады.

– Жоқ, әкеңізге тиісейін деп отырғаным жоқ, қайта бүкіл ауданның мақтанышына айналған аспан ақсақалды мақтайын деп отырмын. Сіз ол кісіге мүлдем тартып тұмағансыз. мәселен, ол таңертең магазиннен бір шөлмек «Вермут» алды.Егер сол кісі шараптың аузын ашып, сүйсіне жұта берген кезінде қолынан қағып жіберіңізші, не болар екен... Не болары сол – мен түгіл, басқа түгіл, мына жалғыз ұлы сізді қолында мылтығы болса атып тастар еді. Көңіл, жүрек, қала берді, бүкіл организм, психология дейміз бе – бәр-бәрі ішуге дайындалып қойғанда... қағып жіберу... білебілсеңіз, қойнына өзі шақырып алып, қол сала бергеніңізде шап тұсыңызды ала теуіп жіберер зәнталақтықтан сынық сүйем кемдігі жоқ маскара қылық. Оны айтасыз, ішкіш адамның басы зеңіп, өлейін деп тұрғанда жазып беріңізші, жақсылығыңызды жалғанда ұмытпайды, ал басын жазбаққа соңғы тиынын санап, сатып алған бір стақан қызыл арағын шашып жіберіңізші, өлгенінше кешпейді. Біз маскүнемдер емеспіз, бірақ біз де кешпейміз. Үйткені сіз, дәметтіріп алып, дәмімізді төктіңіз. Емексітпей ертерек сындыру керек еді.

– мұншалықты шешен екеніңізді білсемші, – деді аман. – Бірақ барлық шаруаны осылайша үңгіп, қазбалап талдау жасай аласыз ба, күмәнім бар, інішек.

– Қауіптенбей-ақ қойыңыз, барлық мәселеге де осылайша терең, талдау жасай аламыз. Тек, күшік кезімізден бас-көзге ұрғылап, зәтте қылмай, мүмкіндік беріңіздер, ағалар... алатайға салғыласуға келмеген шығармыз, аттанайық. Қап тауын асам десеңіз де мен әзірмін. Балалықпен артық-ауыс кеткен жерім болса, кешіре алсаңыз – кешіріңіз. Жортқанда жолдасыңыз болуға дайынмын, – деп орнынан шапшаң тұрып, киіне бастады. Жылқышы жігітер аң-таң. Неге аң-таң болып, әдемі бір әуенге

берілгендей ұйып, есеңгіреп қалғандарын өздері де білмейді. Неге? Екі жылдан бері бұл ауылда зоотехник болып істейтін Ерік есімді, әлі үйленбеген бойдақ жігітті басқа қырынан, тым-тым биіктен көріп отыр. Ол биіктеген сайын Құдайдай санап келген алпамсадай аман аласара түскені қалай? Сол екі жылда мал-дың санағын алып, амандығын ғана түгендеп, шаруа қамынан арыға бармайтын біртоға, тұйық жігіттің осыншалық мінез көрсетерін қайсысы күтіп еді. Екі жыл бойы елеусіз, ескерусіз жүруі не деген шыдамдылық... Жо-жоқ, бұл сау сиырдың боғы болмай шықты. Кірме деп бекер кінәлап келген екен.

Орнынан тапжылмай отырған аман жеңілдім, деп ойлады. Ендеше, мұны алатайға ертіп шығудың еш қисыны жоқ. Осы ойға тоқтаған басқарушы Ерікке: – Сен осында қаласың. маған Әлкө ереді, – деді.

– Жоқ, мен еремін сізге, Әлкөнің мұнда да малы бар, – деп қасарысты зоотехник.

– рас-ау.

– Әлкө бізге де керек, – деп шу ете қалды екі жылқышы. «Жеңілдім деген осы, барлығы Ерікті жақтап шықты, – деп ойлады аман. – Берілмеу керек, енді шегінер жер қалмады».

– Сен қаласың, інішек, – деп тағы да қадап айтты.

– Немене, сенбегеніңіз бе?

– Сенгендіктен қалдырып отырмын. Осындағы жылқышы, қонсылас қойшыларды жинап, алатайға қарай қар бұза беріндер. Егер біз аман-есен жетсек, қарсыдан қар бұзып, 200 тұяқ жабағы тайды ойға айдап әкелеміз. Басқа лаж жоқ. Жем-шөпті орынсыз рәсуалай бермей, үнемдеп жұмсандар. Жылдағыдай тамам малды маяның түбіне емін-еркін қоя берер молшылық жоқ. Күннің көзі ашылса биелерді тебінге шығарындар. Биылғы қыстан тұяқты ірі жылқыларды тебінмен асырауға қам жасамасақ, бойдақ малдың жайы қиын болмақ, – деп, бұл сөздерін жирен мұрт кексе еркекке бағыштай айтты.

– Жылқылардың тұмсығына әлден сауыстанып сүнгі қатып жатыр. ал танауында мұз найзасы бар тұяқты малдың аузы жерге жетпейтінін өзіңіз де білесіз. Бірыңғай тебінмен шығамыз, деп уәде бере алмаймыз, – деді әлі де нәумез көңілде тұрған жирен мұрт.

– Жылқы малы тұмсығымен карды түрте-түрте бумен еріген қар танауына сүңгі болып қатып қаларын бұл өңірде еңбектеген баладан, еңкейген кәріге дейін біледі, ағасы. Оны несіне ежіктейсіз. Әр биенің танауын қолмен тазаласаңыз да тебіңге шығарасыз. маған десе күрекпен аршыңыз тебінді, әйтеуір, бір бас шығын бермей көктемге ілдіресіздер. Талап та, міндет те – осы. – Әр сөзі жиналыста сөйлеп тұрғандай, нық әрі саңқылдап шықты. Өзінің осы бөлімшенің білдей басқарушысы екені есіне енді түскендей, тізе батыра айбармен айтқан. Жігіттер үндеген жоқ, келіскенін де, келіспегенін де білдірмей сіресіп тұр.

– ал, Әлкө, аттанайық, – деп тонын кие бастады. – астыңа мықты ат мін. алдыңа шаңғы өңгер. Көлікті жеткен жеріне қалдырып, ары қарай шаңғыға мініп барамыз.

– Жарайды, аға, – деп Әлкө қамдана бастап еді, оны Ерік тоқтатты.

– мұныңыз әділетсіздік, – деді аманға жалт бұрылып. – ауылдан ертіп шығып, жол ортаға тастап кетуіңіз, азаматтыққа жатпайды. Бұл сапар – менікі. Әлкө қыстақта қалады. Білем, маған деген ашуыңыз тарқамай, кек сақтап тұрсыз. Бір шөлмек араққа бола осыншалық сенімнен айрылам деп, ойлағаным жоқты. Қап, оны білгенде – «сіздікі жөн, аға» – деп мүләйімсіп, жалт етіп ық жағыңызға шығып кетер едім-ау. Ендігәрі сөйтем, бірақ қазір ақырғы тілегімді беріңіз. Бәлкім, соңғы сынағыңыз да осы болар...

«мына жігіт тағы да жүйелі сөз айтты-ау», – деп ойлады аман. Келіссе, жеңілейін деп тұр. Не істеу керек? Тығырықтан бала мұрт жігіт құтқарады.

– Бұл дауды шешетін жалғыз-ақ әділ қазы бар. маңдайлары- нан көрсін, жеребе тастайық, – деді сәбилік аңқау ниетпен.

– Бұл да табылған ақыл, құда да тыныш, құдағи да тыныштың керін қылайық, – деп жирен мұрт пештің алдында бос жатқан арақтың шыны сауытына жармасты. – Екеуің қарама-қарсы жайғасындар, мен дәл ортаға шығамын да бөтелкені шиырып қалам, аузы кімге қарайды – сол барады. ал отыра қалындар.

– мұнымыз, балалық болды-ау,– деп, аман бүгіндікке алғаш рет күліп жіберді.– Сен қалай қарайсың, Әлкө?

– мен бұл шартқа келістім.

– мен де, – деп Ерік шапшаң жүрелей отыра қалды. – Әй, жігіттер-ай, – деген басқарушы теріс айналып кетті. Жирен мұрт жылқышының иіріп жіберген шөлмегі тақыр тақтайға төсеген киіздің үстінде еріншектене айналып барып, ешкімге де емес, есік жақты нұсқап тоқтады.

– Әкелші мен айналдырайын, – деп қызыға қараған болып жылқышы жабыса кетті. Ол иіріп қалған бос шөлмек шыр көбелек зырлап барып, Ерікті көрсете тоқтады.

– Уһ, әлемде әділдік бар екен ғой, – деп маз болып лақша секіріп тұрды. Әлкө желкесін қаси берді.

– Әділдік әлемде емес, бөтелкеде болып тұр ғой, – деді жас жігіт ырсия күліп.

Бұлар қауқылдасып есік алдына шыққанда, бағанағыдай қатты болмағанмен, жаяу борасындап тұр екен. аспанда ай бар, әттең, көрінбейді. Құрым киіздей тұтасқан қараңғылық жалмап жұтардай «келсең-келдеп» тұр. Бетке қар ұшқындары тиіп, ери ағады. Жылы үйден шыққан азаматтар... «Иш-ай» – десіп, кейбірінің іші қалтырап, тісі шақылдап әп-сәтте шоқ шайнаған бақсыға айналды. Үй бұрышында алыс жолдан келіп, аузы шөпке жетпей тықыршып тұрған қос ат иелері шыққан соң оқыранды. Зоотехниктің бұқпа карасы шиыршық атып, ағаш үйдің бұрышын күрт-күрт кеміреді.

– мына екі аттың бірде-біреуі қар бұзуға жарамайды, – деп «данышпандық» сөз айтты жирен мұрт жылқышы. – Үйірден айғыр ұстап міну керек.

Қора жақтан жылқы кісінеді.

– Бұл бір елуден асқанда тауып айтқан ақылды сөзіңіз болды, аға, – деп Әлкө жирен мұрттың арқасынан қағып. – Жүріңіз, екі айғыр ұстап әкелейік.

– Бағанадан бері упрды қыжыртып едіндер, азуды маған салдыңдар ма. Осы күннің жастары-ақ жағамызды тоздыра- тын болды, – деп сылдырлата жүген ұстап жылқы қамаған жаппа қораға қарай аяндай берді.

– мына екі аттың арқасына ыстық шығып кетпесін. алдына шөп салып, жабулап тастандар, қайтарға да мініс көлік керек, – деді аман.

– Шөп жабағы-тайларға қалсын, тебінге жіберсек кайтеді, – деп басқарушының өз сөзін қуырып берді бала жігіт.

– Бар, тілің мен жағыңа сүйенбей, аттардың ерін ал! – деді аман намыстанып. – Енді жетпегені сенің қикар сөзің еді.

Жер тарпыған есік пен төрдей қос айғырды ер-тұрманын сайлап, алдарына көлденең тартқанда, екеуін де ерлікке аттанардай желікті сезім билеп еді. Әсіресе мынау аманға ұсынған айғыр тіпті таудай биік екен...

– Өлгінде кісінеген боз айғыр осы, аға, – деді Өлкө басқарушының қолтығынан демеп мінгізіп тұрып, – жануар ұзақ жүрісті сезген екен.

– Бұл шаңғыны өңгертпейді, сен ал, – деп табанына құлынның терісін жапсырып, қолдан жасаған жалпақ шаңғыны ораулы күйінде Ерікке әперді. – аға, сіз мылтық асыныңыз.

– Оны керегі не? – деді аман.

– Сақтансаң ғана сақтаймын деген Құдай. «Сайтан көпірдің» маңайында жалаңдаған бір үйір қасқыр бар. анда-санда бізге де шабуыл жасап қояды. Әсіресе мынадай зауал күнде жол торығыш келеді.

– Өлкө айтты – біз көндік, әкел мылтығыңды, – деді айғырдың үстінде аспандап тұрған аман. – Отыз екі ме, әлде мелкеш пе?

– Қос ауыз, аға.

– Оны қайдан алдың?

– Ұрлықтан емес, әйтеуір. монғолиядан мал айдаған қалымчиктерден сатып алғанмын.

– Таптық айырмашылық қашан жойылар екен, – деп әзіл тастады зоотехник. – айғырдың күштісін упр мінеді, мойнына мылтық асынады, ал мен шаңғы өңгеріп, соңынан салпақтап отыруым керек.

– Қызыққаның боз айғыр болса, кел ауысып мінейік. астың- дағы жирен қасқа жетеді маған.

– Байға тай мінсе де жарасады дегеніңіз бе бұл...

– Осыдан кейін қалай ғана сапарлас боламын сенімен. – аман кәдімгідей кейіп айтты.

– Боранды түнде қалжың да серік, ағасы. ал аттанайық. – Жирен қасқаны тебініп қалды.

– Жүйесін таппаған қалжың ол да бір омбы қар, – деді басқарушы боз айғырды шаужайлап. – ал, Әлкө, мұндағы жігіттерді жинап, алайтайға қарай қар бұза беріңдер.

– Таңғы тірлік жол салудан басталады, аға, аландамаңыз! аман барып, сау қайтыңыздар. Тосамыз!

– Жолдарың болсын, – деді жирен мұрт жылқышы.

Қар бүріккен қараңғы түнге сіңіп, көзден әп-сәтте ғайып болған қос жолаушының сұлбалары көрінбесе де қыстақта қалған үш жылқышы арттарынан ұзақ қарады-ай. Әсіресе, Әлкөнің көңілі алай-дүлей еді. Қауіп пен қатерге басын тігіп, жолдың қиындығы, күннің суығына қарамай түн жамылып аттанып кеткен аман мен Еріктің қайсарлығына сүйсінді. Үйге кірген соң да, темір пештің маздап жанған отына тесіле қарап, ауыр ойдан арыла алмай үнсіз отырып қалған. Екі жолдасы бір-бір аяқ қымызды ішіп алды да, күтілеріне оранып алаңсыз ұйқтап қалған. Оттың жарығына сағатын төседі, тоғыз болып қалған екен. Енді үш сағаттан соң Жаңа жыл. адам баласына тағы бір жас қосылады, бір жылға қартаясың. Осы ағаш нарда жатыпақ қарттықты қарсы аламыз-ау, – деп ойлады. Өз-өзінен жүдеп, өне бойын мұң қуалады. Үлкен өмір, абыр-сабыр қала тірлігін сағынды. Сонау етектегі ауылда отырған балашағасымен бірге, бір дастарқанның басында отырып, жаңа жылды қарсы алмағалы қашан?.. Содан бері жылжып ғасыр өткендей. Жылқыға шыққан бес жылдың беделінде жалғыз рет те жаңа жылда жандарында болып, беттерінен сүймепті. Егер осылай қыл құйрықтың соңында түн қатып, түсі қашып жүре берсе, тау тағысы – бұғыға айналып кетпей ме. Жолы түсіп алматыға барғанда мұның мектепте бірге оқыған, қазір әжептәуір қызмет істейтін досы айтып еді: – міне үш күн болды балаларымның бетін көргем жоқ. Карта ойнап үйге кеш келемін, олар ұйқтап жатады. мен тұрғанда бірі – детсадқа, бірі сабағына кетіп қалады, – деп. Обал-ай! Пештің отын көсеп, жаңқа тастап үстеп қойды. Қабырғада ілулі тұрған отыз екінші мылтықты алды да, тысқа шықты. Әлгінде бетті сабалаған қар ұшқындары бәсеңсіп, айығуға бет түзегендей. Бірақ аспан қарабарқынданып тұр-ау. ай көрінбейді. Жылқылар қамалған бітеу қораға барып,

күр бытыраланған мылтықты басып қалды. Қар жамылған тау-тас дүр сілкініп қоя берді. Жаңғырық басылған соң кісінің есін алып, жындандырып жіберер өлі тыныштық орнаған.

«Жаңа жылды жылқышылар тек қана осылай қарсы алады», – деп ойлады.

* * *

Бұл түнді аспан шал көрер таңды көзімен атқызып өткізді... Немерелері Жаңа жылдық елкаға кеткен. Кешкі асты кемпірі, келіні үшеуі үнсіз ішті де, әрқайсысы үй ішінің бәкін-шүкін шаруасына кірісті. ал үй шаруасы ауыл адамдары үшін бұл жалғанда таусылып көрген емес. Дастарқан басында кемпірі:

– Өлгі біздің ұл алатайға шығып кетіпті ғой. Жөнін айтпай асығыс аттанғанына қарағанда, малы қырылып жатқан болар. Осы бір абыройсыз жұмысты қайдан тауып алды, – деп күңкілдеп еді, шалы мен келіні әңгімеге зауықсыздығын танытты. Шай ішкен кесесін асығыс төңкеріп, бетін сипаған аспан шал төсегіне қарғып шығып, темекісін тұтатқан. Екі қолы алдына сыймай, тықыршып мазасы болмаған соң, жемтірленіп қалған кітапқа көз жүгіртіп еді, әріптері бытысып еш нәрсе көре алмаған. Ол тағы да ұлын ойлады. Екі қолын тарақтап басына жастап, төбеге тесіліп жатып, бұдан отыз жыл бұрынғы оқиғаны есіне алды. Онда да бүгінгідей қалың қар жауған.

– «Сайтан көпірден» қорықпай өтсе екен, – деп күбірледі.

– ата, маған бірдене дедіңіз бе? – ас үйде ыдыс-аяқ жуып жүрген келіні есіктен сығалады.

– Жоқ, айналайын, әншейін өзім ғой, – деп жауап берді.

– Иә, онда да дәл осындай қар жауған... Қандай ұқсастық еді. Тәңірім-ау, қандай ұқсастық... мүгедектік те тұқым қуалап жүрсе... И-и, еріккен адамның ойына қайдағы-жайдағы түседі екен. Ұйқататын дәрі болса ғой, екеу-үшеуін таңдайға тастап жіберіп, тас бүркеніп жатып қалар еді.

– «Тәңірім-ау, қандай ұқсастық...» – Осы бір сөз қайта-қайта ойына оралып, арадай анталай берген соң, не болса да өткеніне шолу жасаған.

айқай, дүние-ай! Сол жылы да дәл осындай қалың қар жауған... алатай қыстағында жабағы-тай бағып үш жігіт жатты. Сықырлаған сары аязы бар қытымыр қыс жан алқымға

жармасып тұрған. Жемшөптің қоры аз, баққан мал күн өткен сайын жүдеп, арық-тұрақтары көбейе берді. Совхоз басшылары: «Ең нашар деген елу шақты жабағыны Тарбағатай қыстағына жеткізсін», – деп хабар жіберіпті. Сол елу шақты жылқыны алдына салып, шұбырта айдап жолға шыққан. Қаба өзенін қуалап, Тардың тар жолымен құлдилап келе жатқан. Күн бұлтты болғанымен бораншашыны басылған тыныш шағы еді. Құмырсқаның ізіндей сілемді қуалап, бірінің артынан бірі ілби аяңдап шұбатылған жабағылардың жүрісі мардымсыз. аспан астындағы ауыздығымен алысқан азбанмен алға түсіп, әуелі қар бұзып, жол салады, содан сол ізбен жылқыны айдайды. Осылайша жүз метр сайын бір тоқтап арып-ашып «Сайтан көпірге» жеткен. Бұдан қырық жыл бұрын тұтқындар салған ағаш көпірден арық-тұрақтарды бір-бірлеп жетелеп өткізбесе, әбден кетеуі кете ескірген ағаш көпір көтере алмай сынып кетеді. Ол аттан түсіп, қасат қарға мелдеп тұрған жабағының мойнына шылбыр байлап кезек-кезек тасымалдай бастады. Терісіне ілініп, әбден көтерем болған жас малда мінез көрсетуге шама жоқ. аспанның ырқына оп-оңай көніп еді. Ең соңғы жабағыны арғы жағалау – Үлкен жерге жетектеп шығарып, атына енді міне берген кезде...

– Ей, аспан! – деген ұлы айҚай естілді де, көкті күңі-ренткен ұлан-асыр шуылға ұласты. Қапелімде не екенін білмей, әуестікпен селтиіп тұрып қалған аспан, «мың-миллион жылқыны қиқу сала қуғандай құдіретті қуатпен дүрілдеген не?» – деп, артына жалт қарағанда, тура қыр желкесінде көкке шаншыла кірген жақпар тасты биік таудың тұла бойы шаңытып, айдаһарша ысқырып, өгіздей өкіріп, найзағай жарқылындай жылдамдықпен ағып келе жатқан жойқын көшкінді көрді. Көрген бойда «астапыралла» – деп азбанға қарғып мініп, қамшы басқан. Сатыргүтір шапқылап «Сайтан көпірдің» ортан беліне іліккенде сұмдық шапшаңдықпен сусыған аппақ айдаһарлар қуып жетіп, үстінен басып-ақ қалғаны. Дүние: көпір, тау-тас, аспан, анау ілмиіпілмиіп елеңдеп тұрған жабағылар – бәрі-бәрі қас қағым сәтте жоқ болды; өлім деген албастының осыншалық төтеден келерін кім білген, кім білген!.. Таудан құлаған қар селі аспанды қақпақылдай қағып алып, астындағы азбанмен бірге бүктеп апарып, Қабаның қар нығыздалған өзеніне лақтыра

салды. Жентек-жентек қызыл суға бір сүңгіп, бір шығып қалқан қағып, ағып бара жатқан иесіне жаутандай қарап, арғы бетте ілмиіп-ілмиіп жабағылар қалды. Секіріп билеп, секіріп билеп, санын сабалап, сақ-сақ күліп сайтансағым жүрді тауды шарлап.

айҚай әлі жаңғырығып тұр.

Көшкін! Бұл Еңбек елінің жеңе алмай келе жатқан жалғызак апаты, тілсіз жауы. Сол атаңа нәлет көшкіннің құрбандығы болған адамның алды-арты аспан емес, талайдың көз жасына қалған. Бірақ осы қауіпті біле-сезе тұра алатынға қыстайтыны қалай, осы қауіпті біле-сезе тұра «Сайтан көпірден» өтетіндері қалай?.. мұның шешуін ешкім де, ешқашан да таба алмайды. Бәрібір, алатай мен ауылды жалғайтын жалғыз дәнекерші – «Сайтан көпірдің» амандығын тілейді. Енді сол қасіретке толы жалғыз көпірден ол айрылды. Өне быт-шыт болып, қармен қоймалжыңданған Қаба өзенінің әр тұсында ағып барады. Тек қана, сорайып-сорайып ағаш бағандары ғана қалған. Енді кісі өлімі болмайды... амал не, өкінішке орай, жер жаннаты алатынға да өте алмайды. Бетоннан құйып жаңасын салып алар дейсіз ғой. Ол – «Сайтан көпір» емес, бірде-бір адам қорықпай, қарқ-қарқ күліп өте шығады да, алатай жайлауынан қадір-қасиет кетеді. адамдар бойынан қатерден сескену сезімі жоғалып, мүлдем құрып бітіп, есінетер ессіздік үстемдік алады. «Сайтан көпір» жер басып, желіп жүрген жүректері үшін керек еді... Енді ондай көпір салына ма, салынбай ма...

Қар суына қақалып-шашалып ағып баратқан аспан тірі екенін сезіп келеді. Сығымдап жан-жағынан қаумалаған жентек-жентек мұздақтар мұны су түбіне батырмай бетіне салып, тербеп, жалмап жұтып қоюға қимағандай асығыс ағызды-ай. Ол көзін енді бір ашқанда сонадай тұста итше шоңқайып ағып бара жатқан азбанды байқады. Өз халін ұмытып, «обал-ақ болды» деп ойлады. амал не, сол «обал-ақ болдыны» өзіне айтар тірі пенде жоқ, тек сансыз сайтандар сық-сық күліп ернін шығарып мазақтай еріп келеді. Дегенмен «Обал-ақ болдыны» бұдан былай қара жер қойнына алғанша естіп өтерін ол шақта аспан қайдан білсін жазған. лықсыған лайсаң су мұны тербете-тербете жағалауға жақындатты. Бұған да шүкіршілік. Әттең саусақтары анау өзенді бойлай біткен қалың тал-терекке бір ілінсе... Дүние жүзінде аспанның қолынан қарулы қол жоқ шығар, әй, жоқ-ау.

Шу асауды құлағынан тұқыртып жүгендеп, құйрығынан басып тоқтатар алапат күштің құр бекер қор болып, су бетіндегі салынды ағаштай қауқарсыздықпен қалқып аққаны мынау. мықтылық дегеннің өзі шарттылық екен-ау. Өзіңнен зор шықса – екі көзің сонда шығады, деп халық бекер айтпаған. Батырып лақтырып, батырып лақтырып қалтқыдай ойпап ағызған топан су, Құдай-ау, шынында да жақындата түсті. міне, құрық тастам-ақ қалды. Суға ағып жүріп су ішпеу қайда, қар араласқан қоймалжың суды сан рет қақала жұтқан. Өне, қол созымда жағалау. Иә, сәт! Ұмтылмақ болды, тырп ете алмады. Табаны бір нәрсеге тигендей ме-ау... Жоқ, өтірік екен. Толқын бір рет лақтырғанда армандай болған жиекке соғылды, екпінімен соғылды... Екі тізесі қан қақсап қоя бергенде ғана шыр айналып өзін іздеп тапқан ақыл-есі быт-шыт болды да, талықсып кеткен. Таяқты судан емес, жерден жеген аспан бұдан әрі ештеңе білмейді, ештеңе. Жағалауға жапсарласқан жақпар тасқа оңбай ұрылған дене бірсін-бірсін жансызданып, арғы дүниенің дәм-тұзын татуға аз-ақ қалған. Өлді деген осы! азаптамай алған аллаға адамдардың не себептен алғыс жаудыраны түсінікті болды.

аспан жоқ! Елу шақты қыл құйрық жылқы аман қалды.

айқай, дүние-ай, кісіден ит жанды не бар бұл жалғанда!

аспан қыбырлап, есенгіреген есін жинағанда Қаба өзеніне сұлай құлап, әлі де тамырынан айрылмай суға бас иген молақ қарағайға қыстырылып тұрғанын сезді. Өлмегеніне өкінсе де, тіршіліктің қылықты қыз-қызығы қытықтап көзін ашып еді, тәңірім-ай, жап-жарық әлемді көрді. анау, ұмытпаса – аспан, анау – тау, сонау тау баурайын жүндеген қалың ағаш – бәрі-бәрі өз орнында, мың жылдық мекенінде тапжылмай төніп тұр. Екі аяғы салбырап суда жатыр. Қозғай алмады. айналайын, екі қолы ғана толассыз жұмыс істеп, қарағайдың қабағын сығымдай бүркітше бүріп ұстаған. Басы да орнында, бүлкілдеп шала-шарпы болса да бір нәрсені ойлағансымақ. Саусақтарын қозғап еді, жан бар екен, қимылдады. Ендеше, бас бар, екі қолы сау болса, несіне қақпанға түскен қасқырдай бұралып жата береді. Әрекет жасау керек. Жағаға шығып, суын сығып, от жағып кептіріну керек. «атаңның басы» – дегендей еді сықылықтап күлген сайтандар. Қорыққанға қос көрінеді деген осы-ау.

аспанға анау тау беткейіндегі қар жамылған самырсын, шыршаның барлығы ақ жынсайтандай елестеді. Сабалақ-сабалақ. Тегі, сайтан сайқалдың бұл дүниеде бары рас та. Әйтпесе анау сап түзеп сандалып жүрген салдақылар солар емей не? Періште ме? Су иесі Сүлейменнің сұлу қыздары ма? Қарашы, мұны мазақтап тілін шығарып ыржақтауын, ырғала сыңсып ән салуын, қарашы... «Бисмилла» – деп күбірлеп еді, әлгі сайтан болып елестеген аппақ сұлделер зым-зия жоғалып, оның орнында қозғалған ағаштар ғана қалды. Қозғалып тұрған ағаш емес, екі қара саннан төменгі жағын ағынды су жұлқылаған өзінің денесі екеніне көзі әрең жетті. «Уһ, аллам-ай!» – деп аһ ұра күрсінгенде, кеудесін өртеген жалын пештен қарғыған қара мысықтай атып шығып, ақылы орнына түсті. «Уһ, аллам-ай, – деп қайталады. – рас, бойымда жан бар екен». Үшінші рет: «Уһ, алламай», – деп ауырсына күрсінгенде, бұлайша сойған суырдай ілініп, аспаққа асылып тұра беруге болмасын, тірі адам тіршілігін жасау керегін саналады. Саналауы мұң екен, миы сартылдап жұмыс істей жөнелді. адамның қос қолы аман болсын де... адамның құдіретті қолдары аман болса... онда... аспандағы айды алуға қуаты жетеді. адамның құдіретті қолы аман болса... онда... жер шарын алақанға салып, әлдилеп тұруға шамасы жетер; егер адамның қолы аман болса... онда...аспан бар күш-қуатын жиып, қарағайдан қапсыра ұстады да, «әуп» – деп жер жаңғырықтыра айғайлап барып, қар суына малшынған өзінің алпамсадай денесін жұлып алды; жұлып алды да, ағашқа атша мініп отыра қалды. Оқыс жасаған ерлігіне сүйсініп-ақ еді. Енді молақтан ұстап жорғалап жағалауға жету ғана қалды. Ол үшін аз-кем аялдап, ақыл-есін бүтіндей жинап алу керек шығар. Ет қызумен «осы екі аяғым сау ма» – деп қозғап көріп еді, тізеден төмен сырқырап қоя бергенде, құлындаған даусы Құдайға жетіп, қарағайды қапсыра құшып жата кетті. Солқылдап миы шақты. Көз алдында миллиардтаған жап-жасыл ұшқындар қаптап, сай сүйегі сырқырады-ай. Жүрегі суырылып, түпсіз тереңге шым батып, құрдымға құлап бара жатқандай мең-зең хал кешті. ысынып, суып ұзақ жатты. Талықсып, талмауыр тартса да, қапсыра құшақтаған қарағайдан айрылған жоқ.

Бұл шақта күн екіндіге тақап, тау қойнауына көлеңке ұялай бастаған. Бағанағы қорғасын бұлттар ыдыраған, ірімшіктеле

пышырап, көкпеңбек аспанның әр тұсы жалаңаштана бастап еді. Көшкіннің сесі бәсеңсіп, ашуы байырқалаған өзеннің қызыл суы қаймақшып қатқан. Қар кебінін айқара жамылып тау-тас, қарағайсамырсындар тілсіз телміреді. Тырс еткен дыбыссыз. мұз құрсау киген өзеннің арылы сап болған. алатайдың ақырған аязы шымшымдап тарап, біртіндеп мұқым тау қойнауына уытын жаяды. аспан көзін қайта ашқанда, тағы сабалақ-сабалақ сайтандарды көрді. «аллам-ай» – деп ышқына тісін қайрағанда, әлгі ібілістер жоқ болып, тек қана ақ тонды орман қалды. Бойында шыбын жаны бар адамға еш әрекетсіз қарағайға жабысып жата беру өлімнен күшті қорлық еді. аспан енді сол етпеттеген қалпы сойдақ-сойдақ бұтақтардан ұстап, ілгері жылжыды. Екі аяқтан дәрмен кетіп, барлық күш, сенім, жауапкершілік екі қолға түскен соң, қайтсін байғұстар, аюдай денені сүйреп жағаға алып шықты. Жағаға тұяғы ілінген соң, не болса да тұрмаққа әрекет етіп көріп еді, қай-да-а-ан, өкіріп барып, кескен теректей құлап түсті омбы қарға. Осылайша – қыбыр етпестен бір сағат жатты қар құшып. Күн тау артына сүңгіп түсіп кеткен. Баспалап қараңғылық туа бастаған. Сонау бір ұшпа шоқының иығынан түн хабаршысы қойшы жұлдыз жымыңдады. Бетгі шымшылап аяз келді. Дүние ауыр ұйқыға қам жасап, маңайды жуас тыныштық басқан. Жылқышының қолынан келген бар қайраты етпетінен аунап, шалқалап жатты. Сонда ғана ал қара көк аспанды, сол аспанға тана болып қадалған жұлдыздарды, біртіндеп қарауытып қалғып тұрған қапсағай қарағайларды көрді. Көрді де, шыншыл көңілмен езу тарта қуанды. «Тәңірім-ау, тірі екенмін ғой!»

Дәм-тұзы әлі де таусыла қоймаған аспанның тірі, кеудесіндегі жұдырықтай жүрегі дүрсілдеп соғып тұрғаны рас еді. Саптама етігінің ішіндегі сирағы сынып, жансыздана бастағаны тағы рас-ты. Түн ортасына дейін осылайша көкке телміріп, сансыз жұлдыздардан сауға дәметкендей шалқалап жатты. Оның көк аязданған көңіліне сәуле жүгіріп, жанына жарылқаушы нұр болып тараған ай жарығы ғана, тек сол – аспан әлемінде сылана жүзген айды жаңа ғана көргендей сәбилік сезіммен таңырқай қарады. Осыншалық сұлу, осыншалық өне бойды балқытар ыстықтығын бұрын неғып байқамаған. Жоқ, бұл кешегі, былтырғы, тіпті бұдан жиырма-отыз жыл бұрынғы ай емес,

баска, мүлдем өзгеше көркем, кереметтей келісті ай! Шіркін-ау, сарайың сайрап, жаның маздап жатқанда екі аяғыңды қозғауға дәрменің жетпей мешел баладай бейшара күн кешу қандай азап еді... айҚай, дүние деген сол... сол...

Қаңтардың қысқы түні өте ұзақ, ащы ішектей шұбатылып таусылып бітпейді. Оның ұзақтығы, басқа күндерден гөрі, әсіресе осылай азаптың астауында жатқанында қаттырақ сезіледі екен. Кеше ғана, иә, кешелер ғана ор текедей ойнақтап, қара жерді белшесінен алшаң-алшаң басып жүрген азамат енді міне, сол қар жамылған қара жерден сынық сүйем көтеріле алмай, өлім мен өмірдің арасында арпалысып жатқаны-ай. Жанарымен қуалайқуалай аспандағы айдан да айрылды. алатай тұстағы мүзбел деп аталатын таудың қуысына қашып кіріп кеткен. Өлгіндегі сүт әлем ымырттанып, бозамық та сұрғылт дүниеге ұласып, жылауық әсермен мұң-мұхитқа бастайды. Таң құлан иектенген мезетте жұлдыздар шаңытып, бірін-бірі жеп жоғалып, олар да таусылды. Ендігі үміт көп ұзамай шығар Күн ғана... Күн шықса орнынан атып тұрып кетердей сергек сезіммен асыға тосты. Қолынан бар келгені кеудесінен жоғары жағын қаттырақ қимылдатып, бет-аузын, екі құлағын дамылсыз укалай береді. Жан-жағындағы күпсек қарды аюдың табанындай алақанымен күреп әкеліп, денесін көмген болады. Өзін-өзі қар кебінге орап, көсіліп жатқан аспанды жалғыз ғана ой мазалады. «мені іздеп, біреу келер ме екен». айҚай қайтып қайталанған жоқ. Тыныштық.

Көптен күткен күн де шықты-ау. Әлсіз сәулелері сай табанындағы аспанға әбден зарықтырып әрең жеткен. Кірпігі дірілдеп, алғашқы жарыққа көз қарыға ұялып, қарай алмады. Күн нұры ол жатқан терең шатқалдың аяққы айрығын қуалап түсіп тұр. Енді он-он бес минутта анау алып таулардың ар жағымен өтеді. Осыны сезген жігіт жалқы сәттік саулаған сәулені таусап, кеудесін көріктей керіп ақырғы ауаны жұтып жатқандай асыға дем алды. Жанарына тебен инедей қадалған істік-істік ұзынша сәулеге басын көтеріп бетін қақтады. Жазда шақырайған күнге алақаныңды тосқанда саусақ-саусағыңның арасы қызарып, алақаныңды тесіп өтуші еді, қазір олай емес, тым-тым әлсіз дүниенің толайымын әлсіздік билеген, мықтылардың барлығы айҚайДаН шошып аспанмен бірге мүгедек болып қалғандай.

Тау аңғарынан сығалаған Күн леп-лез өте шықты. Жасырынбақ ойнаған Күнді қимаған аспан буыны дірілдеп алғаш рет кеудесін көтеріп еді, көп шыдауға дәрмен жоқ, қайтадан құлап түсті. «Осы менің омыртқам да омырылып қалған ба» – деген ұры ой ұялады. Тұрмаққа тағы да әрекет жасады. Ер кезегі үш дегенде ғана – басы қалқайып отыруға шамасы жеткен.

Осының өзі бақыт екен-ау.

Отырғанмен не пайда, тұра алмаған соң. Осы отырысы – мәңгілік отырыс екенін, енді мың жылда да екі аяғынан тік басып, адамша жүріп, адамша адымдап ғұмыр кешу мүмкін еместігін, әрине, сезген де білген жоқ. Екі аяғын және тексеріп көрді, қимылсыз. Тіпті не сыздап, не болмаса ашып ауырмайды. Бұдан еншісін бөліп алып, өзінше ғұмыр кешіп жатқандай жанға жат. Екі пима тоң болып қатып қалған. Күдер үзген соң еңкейіп барып, қармен қымтап жауып тастады. Тұңғыш рет ішегі шұрылдап, қарнының ашқанын сезді. Сонда ғана қалтасына малта салғаны есіне түсіп, қойнына қол жүгірткен. Бір уыс малта қолына іліккенде буы бұрқырап, алдына төре табақ жал-жая әкелгендей қуанған. Бірақ сартылдап жұмыс істей бастаған санасы сақтану керектігін ескертті, тек кішілеуін ғана аузына салды да, қалғанын қойнына тықты. Қыстың көзі қырауды қойып, жадыраған жазда жан аяғы баспайтын Тардың етегінен мұны кім іздеп, тауып ала қояр дейсің. Осылай ит-құстың жемі болып қалғаны да. Дегенмен үмітсіз сайтан, ел бар, жұрт бар, – біреу болмаса біреу іздеп шықпас деймісің. «Іздеп шығар кімім бар?» – деп қарап отырғанша санай бастады: – Біреу, екеу, үшеу – онға жеткізді-ау, әйтеуір. «Ой бауырымдап» аңырап келер ағайын, жоғын іздер жұрағат деген – жанашырлары осы ғана. Басқалары, бүгін дос, ертең қас, қас-қабағыңды аңдып, қашан қателесер деп аңдып жүрер ауылдастары. Жаңағы ұзынырғасы онға толған азары болса да, безері жоқ дейтін азғана ағайынның өзі аузындағы асын бөліп берер ет жақыны емес, аمانы дүзу, бар кезде ғана базар боп кетер қарға тамырлар еді. ат жалын тартып мінгеннен бастап, әкеден ертерек айрылған аспан, сол ат төбеліндей аз ағайынға күнін салған жоқ, табиғаттың кішкене жәндігіндей өз ырзығын өзі тауып жеген. атадан ауысып келе жатқан жылқышылықты кәсіп етіп, есімі аудан, одан оза берді облысқа жайылған атақты ерттеп міне бастағанда, жете алмай

жетімсіреп жүрген шағында құйрығын теріс салған жұрағаттары қайтадан шаң берді. Енді, ойлап жатса, он шақты туыстың өзі соңғы кезде аспанның көп-көп қаттылығына нәумез болып, тоң теріс кеткендері бар-ды. Бірі құлынымды тай ет дейді, енді бірі тайымды биеге ауыстырып бер дейді... Ежелден діні берік, адамның ала жібін аттамай турашыл болып өскен аспан олардың буынсыз жерге пышақ ұрар азғырындысына көнбеді. Қара қылды қақ жарар әділдігінен талай-талай таяқ жесе де, алған бетінен қайтпаған. Ендеше, қайта-қайта ойша санап, онға әреңпәрең толтырған он шақты ағайынның да мұны іздері, өлсе... иә, зәуде көзін мәңгілікке жұмса арулап қояры тым қораш-ау. Өлсе дегеннен шығады, алланың үйінде отырса да ажалдың құрығынан кім қашып құтылған, иен таудың арасында ит пен құсқа жем болмай, сүйегін тауып алса, солқылдап жылап, оң жаққа салып, жаназа оқып қояр нағыз туыс таусылғанына іштей иланды, дегенмен оған өкінген жоқ. Сонда кім мұның жоқшысы? Жалғыз ұлы ғана, тек сол аман ғана... ал ұлы жас, кәмелетке әлі толмаған, шикі өкпе, ши борбай. Ендеше, дәл осылай, жападан-жалғыз, терең құздың, ну орманның арасында арғы дүниеге аттанып кеткені иманды шығар. Төлеген сынды қайтқан қаздан сәлем жолдар мезгіл емес қазір. Қазір табиғат та, табиғаттың ерке құсы да өлген... баяғыда өлген. Қазір – қақаған қыс. ағаш сыбдырлағандай болды... рас, біреу ме, бірдеме ме, аң ба, адам ба қыбырлап жүр, әйтеуір. Елеңдеп, мойнын бұрып, жан-жағына қарап еді, ештеңе көрінбейді. Көз байланып қараңғы түскен мезгілде, қар жасырмай қалған әр қарайған зат үрей шақыра үнірейіп, ереуілдейді. ал аспанның бойындағы қорқынышты кеше көшкін ағызып әкеткен. Тағы да сыбдыр естілді, тіпті тура жанында жүргендей... аң ба, адам ба? «аң болса екен, – деп тіледі. – а, Құдай, аң болса екен, бүйтіп ит қорлығын тарттырғанша, жеп тынса екен! Қар үстінде қып-қызыл болып қаным ғана қалса екен. Қан көктем туа қармен бірге еріп кетеді. Сөйтіп, бұл жалғанда сүйегім де қалмай, жымжырт жоғаламын немесе сол – мені жеген аңға айналып, екінші ғұмыр бастаймын. Жалғыз ұлымның жанында шешесі бар, елде бардың ерні кимылдап ептеп күн көрер...» Оң жақ бүйірден карды қақ жарып, малтып басып, алтайдың маймақ аюы шықты. Жалт қараған аспан есі шыға қуанды, естірте күлді.

Ерсілеу болса да – «ассалаумағалейкум, аюым» деді. Содан соң қолын бұлғап шақырды. – Келе ғой, қорықпа, қаруым жоқ. Қыстың қытымыр күнінде сенің ұйқыңды бұзып, ініңнен айдап шыққан бағанағы көшкін шығар, бағанағы айҚай шығар. Келе ғой, қарның ашып жүр-ау, армансыз бір сүйегімді жеші, жарқыным. Түк қарсылық көрсетпейін, қарбыта-қарбыта асашы. Жаныңа жаным қосылып, сайрандайық тау-тасты. рас айтамын, же мені, сенің еркіндігіңді, сенің қаперсіз миқұлалығыңды тәңірім маған берсін. Екеуіміз тек осылай ғана бірігіп өмір сүре аламыз. адам аюға айналса дүниеде ешқандай айҚай қорқыта алмас еді. Кел, маймағым, асап-асап же мені». Бұл ғажапты қайтесіз. Кісі жеп дәндемеген ақылды аю қарға батып, тұра алмай үйелеп жатқан бейшара пендеге тұмсығын шүйіре қарап-қарап тұрды да, теріс бұрылып кетті. «Ей, қайда барасың,– деп ышқына дауыстады аспан артынан.– Оңай олжаға тырнағыңды қандағың келмеді-ау. Еңбексіз, ерліксіз табылған тамаққа ортақ болуға арландың-ау, хайуаным. рас, бізден гөрі сенде ұят бар. Жоқ, енді мен мың жасайды екенмін. мешел күйімде не өліге, не тіріге пайдам жоқ, ғаріп күй кешерім сөзсіз болды, сөзсіз». Бұдан соң кісесін тіптікілеп, қынын іздеді. мүйіз сап, сары мойын пышағы орнында екен, шапшаң суырып алды. Жарықтық-ай, шілденің ыстығында сұп-суық болып жатушы еді, қазір қандай ыстық... Осындай шеңгелдеп ұстағанда жып-жылы, тұла бойыңды қорқыныштың дірілі емес, қуанышты сезім билер сүйкімді пышақты кім көрген... Бармағымен дүзін басты, лыпып тұр. Оқтаңқырап сол жақ кеудесіне апарды. «Жоқ, тonymнан өтпей, жүрегіме жетпей қалуы мүмкін...» Түймесін ағытып, кеудесін ашты. «Ел-жұртым аман-бол, – деді күбірлеп.– Жалғыз ұлымды тәкаппар тауым, саған өзен-көл, саған, аң-құсым, саған, ей, қара көк аспан, саған, самалдап соққан жел, саған, қар жамылған қара жер, өзіңе – бәріңе-бәріңе аманаттадым. Қош, қош!» – деп, жүрегіне қорс еткізіп салып жібермек болып соншалықты ғажап қуатпен қолын жоғары көтерді. Көтеріп тұрып, дауыстап «иә, тәңірім» – дегенде, мына кереметті қараңыз, ыңырана көтеріле берген ай нұрына дүзі шағылыса жарқыраған пышақ өз-өзінен сусып, түсті де кетті. «Жо-жоқ, – деді сасқалақтап қалған аспан, – пышақты періште қағып

жібереді. Бәрібір, бәрібір өлімтігімді сүйретіп мың жасайды екенмін».

«ажалың жетпесе, өлу қайда», – деп әлдекім құлағына сыбыр- лағандай болды.

айҚай естілмейді – өлі тыныштық.

аспандап шырқаған айға жүз беріп сұлық жатқан жылқышы алғаш рет жаурағанын, астынан шым-шымдап сыз өткенін сезді. Қалтасына қолын салып алып шыққан жұп-жұмыр малтаның бірін аузына тастап, малжаңдаған аспанның көзіне ұйқы тығылып, кәдімгі бейалаң кісілерше қалғыды. Тағы да таң атты. аспанда түні бойы той тойлаған сансыз жұлдыздардың тоз-тозын шығарып күн шықты. мұқым дүние дүр сілкініп, тіршіліктің таусылмайтын таңғажайып күйін шерте бастаған. Қанша қытымыр деп ғайбаттасак та, қыстың өз ерекшелігі, өз сұлулығы бар ғой. Қар күпісін жамылып, тым-тырыс ұйқтап жатқан шоғыр-шоғыр тастар бейне ақ аю сынды әрі айбынды, әрі әдемі көрінеді. ал алатайдың теріскей беткейіндегі қалың ну орманы – самырсын, шыршалары алыстан қарағанда, сап түзеп таудан асып келе жатқан ақ шапанды сарбаздар секілді. Күні кешелер ғана айранданып тұрған аспан шымқай көк, төбедең алып тегенедей төңкеріліп барша адамзатқа ортақ махаббатпен аялай қарайды. Қарсы беткейде ағаш сирек, сонау бұжыр-бұжыр тастарды қақ жарып өскен шыршалар болмаса бірыңғай жалаңаш. Күнгейдің осы көселенген тұсына күн сәулесі түсіп айнадай жарқырайды, мың-миллион шыны ұнтағын сәндік үшін шашып тастағандай, көз ұялта жылт-жылт етеді; осынау қарсыдағы таудың жан біткендей нұрланған көрінісіне телміріп жатқан жылқышы жігіт тағы да таңдайына малта тастап, тамсана талмап оразасын ашты. Басы тиіп жатқан күліш етек самырсыннан саулап бетіне қар түсті, бұтақтан-бұтаққа секіріп билеп жүрген ақ тиін құлатқан қар. Тиінның мазақ ойынына ызасы келіп ашулан- ған да, көз алартып қызғанған да жоқ; өзінің мүсәпір халіне өкінбеді де. Әйтеуір, біреу іздеп келеріне сенген. Дәм-тұзың таусылмай тұрып әншейін сеспей қатып марқұм бола салудың аса қиындығын тұңғыш рет сезініп, осы өзі ашқан жаңалықты жапанды жаңғырта, күллі адамзатқа жар салып айтқысы келді. Енді ол өлім сапарына бел буып, бекем кіріспейді, жанын қиюға пенделікпен әрекет жасамайды да. Су

ішкілігің таусылмаса таспен ұрса да шыбын жаныңды үркіте алмасын бағамдаған. Қан тамыры, жүйке-жүрегі солқылдап, тіпті бұрынғыдан ары соға түскендей. Өттең-ай, бой мұздатар суықтың күшігі талап, жүйкесін кеміріп барады-ау; әйтпесе тырп етпей жүз жыл жатуға шыдар, шыдар... Көз алдында көлбендеген ғажайып бір елес бар. Ол – өмір елесі еді. аспан соған сенген және рухының аса мықтылығына өзі қайран қалғанды. Суға тиіп, қазір көк сауыт болып қатып қалған мұз тонның ішінде жатқан аспанның санасы сау еді. Неге екені белгісіз, сол сайраған көңіл сарайына қаз бауырлана жүзген сағыныш бар; сарғайыңқы ма, жо-жоқ, атамаңыз, мұңның майда самалы желпіген үлпілдеген ұлпа сағыныш; жүрегін жұлқылап, саздырмаған саумал сағыныш. мұндайда адамның көңілі көбең тартып босамайды, қайта мүсәтір салған күмістей балқып, жанарынан өзі де біліп, сезбеген тап-таза – мөлдір таза шық – моншақ жас ағады: ол жанын қинамай қайнардай шымырлап шыққан шық-моншақ жасты сұртпейді, жылжып ағып ерніне жеткенде, қаңсытқан шөл – сағыныш шөлі кеберсіген ернін жалап, тамсана таусайды; кермек татымайды әсте, уыздай дәмді, балдай тәтті; мұндай зәмзәм жастың себепкері – көзінің қарашығындай көретін жалғыз ұлы – аманды ойлаудан, маңдайынан иіскеп, мауқын басып, мекіренуді көксеген көңілдің көбесі сөгілуден; бәлкім, өлу үшін туарын біле тұра өрсерпін өтер пенде шіркінді аяудан шығар-ау. Иә, адамнан сорлы не бар екен бұл жалғанда?! Оның сорлылығы – ақылдың кеніші деп мақтан етер жұмыр басы екен-ау. Екі аяқпен алшандап тік жүруді бекершілік, әншейін әуреке балаған аспан, төрт аяғымен теңселмей тең басатын аң екеш аңның күні әлдеқайда озық, деп тұжырымдады. Олар – өлетінін әсте де білмейді, сондықтан да бақытты. аспан енді бұдан былай аң іспетті, өзінің емес, өзегінің керегіне ғана жарайтын санасыз, яғни хайуандық адал ғұмыр кешпек. Түнде келген аюдың жаны өзіне ауысқанына қатты қуанды.Бесікке тас қылып бөлеп тастаған баладай тұяқ серпуге шамасы жоқ, шалқа- лап жатқан аспан жаз жайлауда жылқы бағып жүрген әдемі бір сәттерін есіне алды. Шуаққа толы, қызығы мол сауық-сайранды жылдар адамның жүріп өткен жолында неғұрлым көп болса, басына қиыншылық орнап қысылған сәттерінде солғұрлым өзінді сергек сезінеді екенсің.

Бұл жігіт осы жасына дейін қыңқылсыңқылды білмей шоласыз ғұмыр кешті. ат жалын тартып мінген уақыттан бері ауру-сырқаудың не екенінен хабары жоқ, айға шапшыған шу асаудай арқырап, арпалысып келген. Енді міне, басын көтеруге зар болып, ажалмен арпалысып жатқан мүсәпір шағында, сол асыр салып, құлдырандаған жастық шағының көпкөп әдемі кезеңдерін көз алдына елестетіп, ойша тағы бір қайталайды. мұндайда әлемдегі барлық затты мың есе артық сүйіп, баршасын құшағына алып аяғың келеді екен; мұндайда жамандық атаулы көңілден дүркірей қашып, өмірдің тек қана күнгей жағы қалады екен. Өлі есінде: әкесіне айтпай жылқыдан ат ұстап мініп, арғы бет – марқакөлге түн жамылып сан рет барып еді-ау. Сармөңке деп аталатын ауылда танысқан қызды кейін аНаУ алып қашып кетіп еді... алтай аруы – марқакөлдің жағасында отырып, жан дүниесі талай-талай ай нұрына семірген сырлы түндер күні кешегідей жадында: сондағы лаулата жаққан от, сондағы шырқата салған ән, сондағы ыстық-ыстық сүйістер, ынтыққан, бір-біріне саусақ жая ұмтылған жүректің асау толқынын сап-саппен әрең басқан үнсіз отырыстар... дүрбімен көргендей көз алдынан өтіп жатты. Жарықтық жайлаудың саумал самалын жұтып, бір тілек, бір үміттің қыл арқанына шырмалаған күйі сонау аспанда кәперсіз жүзген айға телміріп, сол айналайын айға «бізді бақытты ете гөр» – деп, әрқайсысы өз ішінен мінәжат айтқан. ай қос ғашықтың тілегін бермеді. Қыз «Сайтан көпірдің» ар жағында, жылқышы бозбала бер жағында қалды. аспан қыс ішінде бұл жаққа жете алмады. Уәделі уағында келгісі келді-ақ, амал не, онда да айҚай естіліп Тарға көшкін түскен де, жалғыз жолды қар басып қалып еді. алатайда қалған қыздан күні бүгінге дейін хабарсыз, мәңгілікке жоғалтқан. Өзі қазіргі келіншегіне үйленіп, дүниеге аман атты ұл келді. Дүниеге ұл келген соң, ұлы махаббаты ұмытылғандай еді ғой. Қарашы, өлімнің есік алдында қыңсылап жатқанда аппақ сүлде болып қайтадан қылаң беруін. адам өлімнің босағасында жан тапсырайын деп, арғы әлемге дайындалып жатқанында өмірдің бел-белестері алқабелге айналып, бейне бір кинодағыдай көз алдынан аса шапшаң елестеп өтеді екен-ау. аспан жылқышы азды-көпті ғұмырында тымағын алшысынан киіп, шаттықтың шанасына шалқайып мініп, тұнығын шайқамай, желдей есіп, желе жортып көрген

жоқ. азабы мол еңбегінің жемісін теріп, қызығына масаймаса да, әйтеуір, бір айналып соқпай қоймайтын бақытты күннен күдерін үзген емесау. рас, басы ауырып, балтыры сыздаған кездері көп-ақ, дегенмен қаншалықты қанжілік болып жүрсе де өкіметті де, Құдайды да қарғаған жоқ, өзінен, өзінің тайқылау біткен маңдайынан көретін. Бұл жалғанда әлін білмейтін әлектер аспансыз да жеткілікті, ендеше, аш отырып ас тандайтын, жаяу жүріп ат тандайтын кергіме мінез, басқаның талайына біткен қаспағына көз аларта қарайтын нәумездік сыбай атты жылқышы үшін мүлдем жат хадеттер еді. Тіпті бала жастан біртоға, бұйығы өсті. ауылды алатайдай бүлдіретін алаңғасар тентек ұлдардың тобына қосыл- май, әкесінің қанжығасындағы жанторсығы секілді, таңды таңға ұрып, бір елі қалмай ере беретін. Қаршадай ғана ұлының балалықтың базарына елікпей, ерте есейгені үшін мың да бір шүкіршілік жасап, жалғызсыраған жанына жалау іспетті, көз қуанышы, көңіл медеті еді. Тұқымынан қаталдау, балаға оншамұнша бауыр еті елжіремейтін, әйтсе де, соңынан бір елі қалмай томпаңдап еріп, жылқы қайырысып, тыным таппай жүретін ұлын көргенде: «артымда қалар тұяғым, өмірімнің жалғасы, түгін шығарарым», – деп күбірлеп, әкелік қатал да қайырымды жүрекпен елжірей сүйетін. ал аспан болса әкесін жанындай жақсы көретін, әрі сол ала бөтен махаббатын жасқана жасыратын. ғұмыр жалған- да да «құлыным» деп, маңдайынан сипап, бетінен сүйемпті. алдына алып еркелетіп, әлдекімдердей әспенсітпепті. Әке мен бала арасындағы осына суықтау қарым-қатынас әсте де салқын сезім туғызған емес, қайта қажымас қайраттылыққа, өр серпіген өжеттілікке бастайтын. Бір-біріне иек сүйемей, әрқайсысы мынау жалпақ жапанды нық басып тұрарлық дара да оқшау бітіммен баз кешкен. Енді міне, өлім әлдилеп қар бесікте жатқан аспан жылқышы сол өмір бойы жылқы соңында жүріп, жан тапсырған сартақым әкеден мирас болып не қалды десе, алатайда сары жұрт қалды, сартаптана қатқан қайың құрық қалды. Өзінен кейінгі ұрпағына мұра жинау иісі қазақтың табиғатына өгейлеу болса, ал сіңірі шыққан қара сирақ кедейден теректен ойған келіден, шеті жырық астаудан өзге не қалушы еді. Бұл халық артына рухани байлықтан, ұлағатты сөз бен ұлттық дәстүрден өзге дүние жинауға салақ-ақ. Ой безбеніне

салса аспанның да балиғатқа толмаған шикі өкпе ұлына аманаттары аз екен-ау. Тым болмағанда, сілбелеп жаңбыр жауса сорғалап су ағатын тоқал үйді де төбесін жауып, шатырлап бере алмапты. Қандай сорлылық... сорлылық емес-ау, осының барлығы да кәперсіздіктен туған салақтық емес пе? ағаштың ішінде отырып ағашқа жарымайтын ағайынға айттың не, айтпадың не, баяғы айдай – сол айдай, әлеулайы таусылса, бойдайталайына салып, сүзбебуаз күйінде күн кешеді. Иә... «ойхой, дүние серуен, адам бір көшкен керуен» – деп, торы шолағын сабалап, торсаң-торсаң желген ауылдастарым-ай, менің мүсәпір халім бастарыңа түскенше түңілмей, таңғы нәсіпті тәңірден дәмбетесіндер-ау.аспан жылқышының тәтті елестерін тура қарсыдағы балапан шыршаға қонып, шықылықтаған сауысқан бөлді. «аузыңа май» – деп күбірледі. Әдетте қазақ үйдің бұрышына сауысқан қонып шықылықтаса алыстағы жолаушы ораладыға, не болмаса сыйлы қонақ келдіге жорып, осы сөзді айтатын. Өтірік, шынын қайдам, қысы-жазы адам жанынан ұзап шықпайтын сауысқан бекерден-бекер тандайын қақпайды. Әлде, аспанның жемтігін андып жүр ме екен... Қыста құзғын болмайды. Қыста тек, құстың сағы – сауысқан, құстың қоры – қарғалар ғана қалады. Неге? мұның сырын жылқышы күні бүгінге дейін білген емес. Түн қатып, түсі қашып мал соңында жүргенде, жанынан жалбалақтап ұзап кетпейтін, осы қарапайым құстарды ел медет тұтушы еді. Тіпті, ақындар жырға қосатын бұлбұл, аққу-қаздан гөрі атағы ауызға іліне бермейтін қарапайым құсты анағұрлым жақсы көретін де, күз түсе өзін тастап, жылы жаққа ұшып кетер сұлтан құстарды ұнатпаушы еді. Қарға мен сауысқан, бұтаны қорғалаған шымшық аспандап та, басқа жаққа ауып та кетпейтін, туған жердің құсы, жер басып жүрген жаяу адамдардың өзі сынды. Қарабайыр құс пен қарапайым халық арасынан үлкен бір ұқсастық іздеуші еді. анау күйрығы шошандап, шықылықтап отырған сауысқанның келісін жақсылыққа жорып жатуы да содан болар. Бұл жердің тауында бүркіт те бар, пайда не одан... Табиғаттағы мықтылар мен әдемілер әңгіменің ғана арқауы, тек өздері үшін ғана жаратылған. ал өмірдегі мықтылар ше?.. Олар кімдер үшін жаратылған? аспан оның байыбына күні бүгінге дейін барған емес. адам баласы тек екі аяғы бар кезде ғана, құстар тек екі

қанаты бар кезде ғана құдіретті екеніне тұңғыш рет көзі жетті. Иә, екі аяқ керек!

«Екі аяқ» дегеннен шығады-ау... Баяғыда, өзінің жас кезінде әкесі – Тәңір де осы Қабаның суына ағып өліп қала жаздапты. Сонда әкесі айтқан әңгіме күні бүгінге дейін есінде.

– Наурыз туып, күн жылына бастаған шақ еді, – деп еді Тәңір. – Таудың қары жылбыскылана еріп, көшкіннің қаупі азайған соң ойдағы елмен хабарласып, азық-түлік алып қайтайық деп атқа қондық. Жанымда көмекші жылқышы бар, көбіктеніп ақ айран болған жолмен ілби аяндап келеміз. Таңертең тоңданып жатқан жер күн көтеріле жіпсі бастаған. Сол жылы, неге екені белгісіз, көктем тым ерте шықты ғой. алатайдағы қыстақты артқа тастап, Қабаның суына қарай құладық. Өзен бетіндегі мұз әлі ерімеген, атты кісіні көтеретіндей қауқары барына күмәнданған жоқпыз. Сондықтан да көпір айланып жүргенше деп, сенімді түрде төтелей тарттық. Таудан терең сайға қарай ылдилаған аттардың тұяғы тағалы болса да, сүргектеп, әрең аяндап келе жатыр. Қалың мұздың астында бұлқына аққан өзеннің күркіреген даусы жаздағыдай емес, құмығып әрең естіледі. Салба-салба самырсындардың бұта-ғында ілініп тұрған қар ери тамшылап, діңіне дейін суланған, бейне бір ағаш қуаныштан жылап тұрғандайтын. Тау басына кешеу-ілдеп әрең келетін көктемнің осы секілді кейбір нышандары көңілімізге ептеп жылу таратқандай еді. Былтыр осы мезгілде ұлып боран соғып, қиғаштап қар жауған. Табиғаттың биылғы төтенше пейіліне риза көңілмен үсті жіпсіңкіреп жатқан мұзға қарай бет қойдым. астымдағы ат алғашында түсе кетуден жасқанып шегіншектеп еді, шу-шулеп, тебініп едім, тағасын кірш-кірш қадап, тапырақтай жөнелді. Жолдасым мен арғы бетке аман-есен өткен соң ғана, тәуекел жасағысы келді ме, өзеннің шетінде дізгін тартып, аңтарыла қарап тұрған. мұзды кітірлете дәл орта шеніне жеткенде атты адамды көтере алмаған көксіреу сатыр-сұтыр ойылып-ақ кеткені. Көзді ашып-жұмғанша болған оқыс оқиға еш нәрсе ойлап үлгертпеді. ат күмп ете түскенде сасып қалған мен мұздың ернеуінен қапсыра ұстай алдым. Екі аяғымды су жұлқылап, уақыт өткен сайын қойнына тартады. ал ат болса мұздың астымен аға жөнелген. Жан дәрмен айғай салдым...

Жолдасым менен ары қорықса керек, алғашында қызықтағандай делдіе қарап тұрды да, енді бір рет жан ұшыра айғайлағанымда аттан домалап түсіп, қалбалақтай жүгірді. Екпіндей келіп екі қолыммен мұздың ернеуінен ұстаған мені осы жаңа ғана көргендей көзі бакырая қарады. Содан соң бүлдіргесі білегіме ілініп жатқан қамшыдан ұстап тартты. ал Қабаның асау өзені сирағымнан жұлқылап әурелейді. Ойылған мұздың астына жұтыла бастағанымды сезіп жатырмын. «арқан әкел» деп дауыстадым. Жолдасым білегімді қия шірене тартқан қамшыны тастай сала, атына ұмтылды. Ол қанжығадан қыл арқанды шешіп алып, қайта бұрылғанда, мен жым-жылас жоқ едім. мұздың ойылған тұсы үңірейіп бос жатқан... Иә, мені асау ағыс ала жөнелген: жалаңаш саусақтарыммен беті жіпсіген тайғақ мұздың ернеуін тырнағымның көбесі сөгілгенше тырмалағаныммен, асау толқын екпіндей келіп бір пергенде шыдай алмады, аяғым төмен, басым жоғары қараған қалпы салындыдай да қауқарым жоқ, қалқи ағып барамын. Есіме ең әуелі түскен сөз: «Өлдім-ау». Бірақ осыншалық тез, осыншалық қор болып өлемін деген ой үш ұйқтасам түсіме кіріп пе еді. Суға қақалып-шашалып бір батып, бір шығып ағып келе жатқанымда байқап қалғаным, қыста қысылып барып қатқан өзен кейін суы қайтқанда мұз екеуінің арасына, жүрелеп отырғаныңда төбең тиердей, бос қуыс пайда болған екен. мен сол өзен мен мұз арасындағы қуыста қалған ауамен анда-санда қарпи дем алып сусыдым. аяғым бір нәрсеге соғылғанда... жұлқи ағызған толқын сүйрелеп апарып белгісіз затқа мінгізді де тастады. Басымды көтеріп жан-жағыма қарадым. мұндай ғажайыпты кім көрген, менен бұрын ағып кеткен ат өзен табанындағы үлкен жартасқа ілініп қалған екен. мені де сол өлген аттың еріне мінгізіпті. Бойымда шыбын жаным барда әрекетсіз арам өлейін бе, есімді ептеп жиып, өз-өзіме келген соң төбедегі мұзды басыммен итеріп байқап едім, тіпті мизер емес. Белуардан су кешіп отырған қалпы арқамды сипалап едім, мойныма ілген мылтығым орнында екен, қуанышымда шек болмады. Жалма-жан сыпырып, аузын мұзға тірей шүріппесін басып едім, атылмады, оттығына су кеткен секілді, патронын жұлып алып, лақтырып жібердім. Енді не істеу керек? Су мен мұздың тұтқыны болып, еш әрекетсіз отыра беру – арам катумен тең. Тісім-тісіме тимей

сақылдап, маскара жаурадым. Бар даусыммен өңешімді жырта айғайладым: «Көмектесіңдер! Өлдім! Құтқарыңдар!» Жауап болмады, жым-жырт тыныштық, тек қана Қаба өзенінің өгіздей өкірген ұлы сарылы ғана құлақ тұндырады. Енді не істеу керек?! мылтықтың дүмімен төбедегі көксіреу мұзды бар пәрменіммен ұрғыладым. Қандай құдірет жебегенін кім білсін, әйтеуір, сол шақтағы күшім тау қопарарлық керемет еді. Жер астының көмірін үңгіген шахтерлердей-ақ, қойғыладым, суға малынып отырсам да порша-поршам шығып терледім білем. Әрең дегенде тесіп шықтым-ау. ал дегенде пайда болған алақандай тесіктен жоғары қарағанымда, көкпеңбек болып төңкеріліп тұрған, айналайын аспанды көрдім. Көзіме жас алып, өксіп-өксіп жыладым да. Сол алақандай тесікті ұрғылап кеңіткен сайын, айналайын аспаным да біртіндеп үлкейе берді, үлкейе берді, аспан үлкейген сайын, менің де үмітім ұлғайып, жұмыртқаны жарып шыққан балапандай өмірге талпындым. мен қайта туып, екінші рет жаратылғандай мұздың астынан атып шықтым да, артыма қайтып қайырылмастан, үстібасымның суын сорғалатқан қалпы жағаға қарай тайғанақтай жүгірдім. Бір минут кешіксем екі аяғымның астындағы мұз ойылып түсіп кететіндеймін. Сабындай жылпылдаған жылтыр мұздан табаным тайса да құлағаным жоқ, жаңа аяқтанған ботадай тәлтіректеп қар жамылған жағаға тұяғым ілінді-ау... ал қара қостан бірге шыққан жолдасым болса, қорыққанына көрінсін, маған қол ұшын бергеннің орнына қашып қарағайдың басына өрмелеп кетіпті. мұзды тесіп шығып, суым сорғалап тура жүгірген мені сайтанға баласа керек, адам секілді, адам болғанда да тірі қалған Тәңір екенімді дәлелдеп, жалынып жүріп ағаш басынан әрең түсіріп алғаным. От жағып, киімдерімді кептірдім. Әсіресе екі тіземнен төменгі жағы сырқырап, әрең жылынды. міне, сол күннен бастап аяғым қақсайтын болды. Бұл жалғанда табаныңнан сыз өтпесін де, ал зәуде бір өткізіп алдың ба, қырық жылдан кейін де, маңдайыңнан шыға келеді. Бұл пенделікті қойсаңшы, бой жылынып, жан шақырған соң қыл арқан мен ұзын сырғауыл алып, өзім бұзып шыққан мұзға қайта оралдым. Өлігі тасқа ілініп тұрған аттың арқасынан ер-тоқымымды сыпырып алдым... ақыры, сол екі аяқтың қақсауы мені де алып соқты ғой, – деп әкесі әңгімесін аяқтаған. Ойлап жатса, әкесі айтқан әңгіме әсте

де аяқталмаған екен-ау... аспан жылқышы сол бір уақиғаны жалғастыру үшін қарға көміліп жатқандай... Қазақта «Көресінді көрмей көрге кірмейсің» деген сөз бар; әкесі Тәңір ақсақал өзінен де жаман апатқа тап болса да аман қалған екен, сүйшілігінің таусылмағаны ғой. Бірақ сол ата-бабасынан бермен итше сүмендеп еріп қалмай келе жатқан бейнеттен құлантаза арылар күн туа ма, жоқ па, өзі... Әлде баласының баласына жалғаса бере ме?... рас, аспан анда-санда оқыстан «алла» деп айтып қалғаны болмаса, ешқашанда Құдайға сеніп те, сиынып та көрген жоқ, өзіне-өзінің бойындағы адамдық рух пен күшке сенген. рас, аспан: «Құдайдың бөліп берері жоқ, тек қана біреуден біреуге алып береді», – деген сөздің төркінін де біледі. мұның ұға алмай жүргені – адамдардың да Құдай секілді біреудің несібесін біреуге тартып әперетіні ғой...«Баламның бақытын өзіне бұйыра гөр», – деп күбірледі.

Он сегіз жасқа жаңа ғана толған шағында соғыс басталды. Әкесі Тәңір ақсақал қартайып барып көрген жалғыз ұлын арбамен ауданға дейін өзі шығарып салып еді. Сақалынан сорасы ағып жылап қоштасқан. Қырық жыл бойы жылқы бағып, қолындағы қайың құрығындай қатып-семіп қалған сүйегі болат шалдың жалғыз-ақ күнде мүжіліп, сұлап түсуін балалығы ма, әулекілігі ме, ол шақта аспан түсінген жоқ еді. Сөйтсе кіндігім кесіліп, артымда тұяқ қалмайды-ау, деп зар жұтқан-ау жазған. Төрт жыл жаумен алысып, есен-сау оралғанда әкесінің екі тізесіне сарысу толып, өз аяғымен дүзге шығу мұң болып қалған екен. Ұлының қол-аяғын тарамыс саусақтарымен мытып-мытып ұстап, өне бойын сипап тексеріп шыққан соң: «Шүкіршілік, – деген саңқ етіп. – Шүкіршілік, ұрпағым жалғасатын болды». Сондағы мешел баладай төр алдында жүрелеп отырған әкесінің жанарынан жалт еткен ұшқын аспанның әлі күнге көз алдынан кетпейді. «Шүкір, менің де ұрпағым бар, әке», – деді дауыстап.

Қалтасын қарманып еді, бар болғаны екі-ақ малта қалған екен, бірінің шетінен кертіп алды да қайтадан мұқияттап тұрып, салып қойды. Сауысқан ұшып кеткен бе, көрінбейді. Күн екінтіге иек артса керек, тау аңғары алабарқындана бастады. аспан ашық, желсіз қытымыр аяз жайлаған. Сүп-суық тыныштық. аспан со- ғыста қорыққан жоқ. Тіпті қорқуға мұршасы да болмаған. Әлдекімдерше кеудесін ұрғылап,

батырлық көрсеттім деп те масаттана алмады. мың да тоғыз жүз қырық бірінші жылдың күзінен мың да тоғыз жүз қырық бесінші жылдың сентябріне дейін жаяу солдат болды. Сол өзі жиі айта беретін «пехоталық» өмірі, тек ауылға аман-есен оралғанда аяқталып, табаны жерден көтеріліп, атқа мінді. Бірнеше медальдары бар, ордені жоқ. мұның қаратырнағы қанамай есен-сау оралуы талай-талай қатынның көзіне күйік болып, қарғысына ұшыратқан. Еразаматынан айрылып қара жамылып отырған жесір әйелдер, күйеулерінің қазасын Гитлерден емес, осы аспаннан көргендей, қызғаныштың қара мысығын мияулатып лақтыратындай... «мүмкін сол көп қарғыстың біріне жолықтым ба» – деп ойлады аузындағы малтасын сорып, шалқасынан жатқан аспан.Әлі есінде: Европадағы бір үлкен өзеннен өтерде (әлде Днепр, әлде Дунай) тамам жаяу солдаттың малти алатындарын жап-жалпақ болып, жылып аққан суға салды. айсыз қараңғы түнде су беті қандай қорқынышты дейсің. Бұқтырманың жағасында өскен аспан сескенбестен «бисмилла» деп, қойып кетіп еді. арғы жағаға алғашқылардын бірі болып жүзіп жетті де, өзіне арнап ор қаза бастады.ал аспанда жер қазатын қара күш жетерлік-тін. Әпсәттің арасында бораған оққа ұшып, өзімен бірге өткен жігіттер баудай қырқылды. Ежелгі шапшаңдығымен елден бұрын окоп ойып алған аспан ғана аман қалған-ды. Содан таң атқанша бас көтермей бұғып жата берген. Күн көтеріле жау жағы жағалауды тастап, совет әскері өзеннен өткенде ғана өз отрядын әрең іздеп тауып еді-ау. мұның қалайша тірі қалғанына қайран қалған жауынгер достары «оқ қағарың бар екен, сен мың жасайсың»– деген арқасынан қағып. ал взвод командирі: «Сен арғы бетке жүзіп өткен жоқсың», – деп, күмәнданып әскери трибуналға тапсыра жаздады. Осы оқиғаны әкесіне айтқанда: «Өлгеннен соңғы бақыттың керегі не, аман оралғаннан үлкен арман жоқ, оқ қағарың бар екен», – деп, ол да арқасынан қаққан. аспанның арқасынан бұдан кейін де талай адамдар қақты. Бұрнағы жылы жүз биеден тоқсан бес құлын өсіргенде, колхоз бастығы Қали да қарқ-қарқ күліп, «маладес», – деп шапаттаған арқасынан. Өткен жазда колхоз совхозға айналып, директор болып келген Самойлов та «аспанчик, молодец» – деп арқасынан қақты. ал бұдан керемет сыйлықты жылқышы жігіт дәметкен емес. Бәлкім, өзін қарғаға теңегені де

осыдан шығар...Бірақ әділдік үшін, таза да тәкаппар мінез үшін азап шегудің өзі де бақыт-ау, – деп түйді ойын. адам баласына қиянат жасағандардың не күйге ұшырағаны да есінде ғой. Баяғыда Еңбек аулында «Тоқылдақ кемпір» атанып кеткен әйел ғұмыр кешіп еді. Ел басына күн туып, ер-азамат майданға аттанғанда, қаралы ауылдың қазанына ас тұрғызбай ұрлай береді екен. айран, сүтінен бастап суыртпақ жібіне дейін қас пен көздің арасында қағып кетеді екен. мұқым ауыл қапыда шапқан Гитлерді, содан соң әлгі кемпірді қарғаған. Ұстап қаматып жіберейін десе, айыбын мойнына салар айғағы жоқ, әмбе жалғыз басты жазғанды қартайғанда түрмеге отырғызуға намыстары жібермеген. Сол кемпір соғыс бітіп, қой үстіне бозторғай ұялаған заман туғанда айтса адам баласы иланғысыз зауалға тап болады. Іңір жамылып, қас қарая бастағанда, үйінің асты өзінен-өзі тоқылдай бастайды екен. Содан тек таң қыла бере бастағанда ғана толас табады екен. Қараңғы түсе қақсай жөнелетін тоқылдақ үнді үйге барған адам естімейді, тек кемпірдің өзі ғана «әне басталды» – деп, екі құлағын тарс басып, бүк түсіп жатады екен. Содан кемпірдің түні күнге айналып, жарық түсе жанары жұмылады екен. Күндіз ұйқтап, түні бойы баспанасынан безіп, дала кезіп жүреді екен. милиция шақыртып, үйінің астын қарайды – ешкім жоқ, еденнің тақтайын ауыстырады – бәрібір басылмайды, басқа үйге ауысады – сонда да естіліп тұрады: тіпті басқа ауылға көшіп барса да, қыр соңынан қалмай әлгі ғажайыптан туған тоқылдақ үн ере береді екен. мұның сырын тірі пенде біле алмайды. Өз қорқынышына өзі шыдай алмаған кемпір көп ұзамай Бұқтырма өзеніне ағып өлген еді, жазған. міне сол жылдардан бастап бұл ауылда «Тоқылдақ кемпір» – деген аңыз тарады. аңыз адам баласын емес, адам баласы аңызды тудыратынын аспаннан артық білетін ешкім жоқ. «Жорғалаған қара тышқанға қастандық жасама, бәрібір айналып өзіңді табады. Бұл дүниеде қаншалық жақсылық жасасаң – о дүниелік болған соң жер бетіне соншалықты береке болып, қайтадан өніп шығады. ал зұлымдық та солай, балам», – деп отырушы еді әкесі. Енді ойлап жатса, сол «Тоқылдақ кемпірден» не өсіп шыққанын біртіндеп іздей бастады». «Сол, – деді дауыстап, – соның нақ өзі... аНаУлар... Дәлірек айтсақ, ауыл бастығы – аНаУ... Құдайдың күдіреті, таудан қар көшкінін

құлатқан дауыс бастықтың жиналыстағы стол тоқпақтап, айқайлайтын жарқашақ үніне қандай ұксаушы еді... Жо-жок! – деп өзі айғайлап жіберді аспан басын қақшаң еткізіп. – Оның қыстың көзі қырауда алатынға шығуы мүмкін емес. Сонда кім, қай атаңа налет айқайлаған?!» Осы жұмбақтың, шешуін тапса, бұған дейінгі бүкіл өмірінің мәнін түсінетіндей алас ұрды. Неге екені белгісіз – алғаш рет аспанға ұшқысы келді. анау тегенедей төңкерілген аспан қандай жақын болса, соншалықты алыс еді. ғарыштың ғажаптығына қайран қалудан өзге қолынан келері жоқ, таңдай қаға тамсанып, телміре қараған қалпы: шұбатылған қол бергенше, қос қанат бітірмеген жасаған иесіне өкпеледі де. Шіркін-ай, дәл қазір ұшып кетсе ғой... жер бетінде ұша алатындар бар, ал жылқышы болса аяндап жүруге жаратылған, онысын да көп көргендей, екі аяқтан айырды. Жарықтық әкесі де әуелі сол әуеге әуелеуді аңсаған-ау, әйтпесе ұлының есімін – аспан қояр ма еді... Жазған-ай, ол да ұша алмай кетті. «Тіпті ұшудың керегі бар ма өзі, – деген қарсы сұрақ қойды өзіне, – қанатыңмен ұшқанда құйрығыңды ұмытпа, деп қазақ бекер айтпаған шығар. Жерден өзге жерді іздеу әбестік. Ең әуелі сол айналайын жердің қадірін түсініп алайық». «мен аНаУларДы көптен білемін. Бірақ оның нағыз зымиян, қулық сауған сұмдайы мүскін, адамзаттың қас жауы екенін тірі жанға тіс жарып айтқан емен. – аНаУларДы мен ғана емес, жұрттың бәрі біледі, олар да үндемеді. Сен солсың! – деп бетіне басқан емес. адам баласын алжастырар, ес-ақылынан айырар айҚайДы алты алашта естімеген кісі жоқ: айҚай-дың иесі аНаУ екенін де сезеді, өкінішке орай, ешқайсысы да қарсы тұрған емес, түсін түстеп, атын атаған емес, кім?– деп сұрасаң күмілжіп төмен қараған күйі «өзің де білесің ғой, несіне сұрайсың, ол – аНаУ ғой дейді». Иә, сол – аНаУ. Басқа ешкім де, ешкім де... Бәріміз бір бағытқа, бір жаққа асығып барамыз. Қайда? айқай шыққан алысқа, түпсіз тұңғиыққа, мәңгі жұмбақ аспанға, содан соң... содан соң – қара жердің қойнына...» аппақ қарда көміліп, шалқасынан жатқан жылқышы бұдан он жыл бұрын құлағын жарған жаңғырықты тағы да қашан, қай жерде естідім, деп есіне түсіре бастады.

«ауылдық кеңседе».Иә-иә, ауылдық кеңседе болатын. Бөлімше басқарушысы алақанымен столды салып қалып: «ала-

тай қыстағына сен барасың? – деген. – Әкем ауру, әйелім жас босанған, ойда қалайын», – деп қасарысып көріп еді: «Бұл бұйрық, егер қарсы болсаң, арызынды жаз, жылқыдан босатамыз», – деген. Тағы не деп еді? Деген... көп нәрсе деген... Жазған-ау, сол Жаңғырықты, сол айғайды биыл күзде және де естімеді ме. Совхоз директорының көзінше, тіпті ауданнан да өкіл бар болатын: – алатайда дайындалған жемшөптің қоры қораш. Пішеншілер жалған ақпар берген, мен алдыңғы күні барып көріп қайттым, шөптің қоры жарты қысқа да жетпейді. Жабағытайлар арам қатады. ағайындар-ау, бұларың көз бояушылық қой, мемлекетті алдау ғой. ажалымнан бұрын өлер жайым жоқ, сондықтан да биыл ол қыстаққа мен бара алмаймын, – деп кесіп айтқан. ауыл басқарушысы аНаУ сырының ашылып қалғанына қатты қапаланды: – Барасың! – деді бармағын шайнап тұрып. – Бармайды екенсің, арызынды жаз. Билетті тапсыр.

– Партиялық билетті сен берген жоқсың, сондықтан да сен ала алмайсың,– деді аспан түтігіп.– ауызмды қышытпа. Әйтпесе қырық жылғыңды қылға тізіп беремін.

– айт! айт көкейіндегіңді! – деп айғайлады аНаУ.

– айтсам, сен өзіңе қарсы келеді-ау, деген күмәнді адамға екі өтініш жаздырасың. Бірі – совхозға алынсын деген, екіншісі – сов-хоздан шығарыңыз деген. Егер күндердің күнінде, өзіңе әлгі бейбақ қарсы келсе немесе қолайыңа жақпаса, сол күннің числосын қолдан қойып, ауылдан айдап саласың да, жоғары жаққа өз еркімен босаттым деп мәлімдейсің. Шүкір, маған ол әдісіңді істей алмайсың. Ендеше, совхоздан да оп-оңай шығара алмайсың. Туған жерден табанымды тайдыруға сені қойып, Құдайдың да күдіреті жетпейді.

– Ой, әкенді... – деп кеңсені басына көтеріп бақырды. – айҚайлады.

– менің тағдырымды шешетін сен кімсің! – аспан да тілін тартпады.

– Жұмысшыға бұлай айғайлауға болмайды, отағасы, – деді ауданнан келген сыпайы өкіл көзілдірігін сұқ саусағымен көтеріп қойып.

– Егер мына жылқышының айтып тұрғаны рас болса, ондай, жағдайда... алатай қыстағындағы шөпті қайтадан өлшеу үшін комиссия шығартамыз.

– Шығарыңыздар, – деді ауыл бастығы шімірікпей. – мен қазір дайынмын. Бірақ сол алатайға барар жол қазір бұзылып кетті. адамдардың аман-есен жетіп, қайтуына кепілдік бере алмаймын. малға шөп жетпей қыстан қырылып жатса, сонда ғана жазалаңыздар мені. Қазір бекерден-бекер күйдірмеңіздер. мен не істесем де, ойлап істеймін.

міне барлық дау осымен тамамдалып, өкілдер келген ізімен кері қайтқан. ал ауыл басшысы алатайға аттанып бара жатқан аспанға «Бәлем, көзіңнің егі өсейін деген екен. Басшымен алысқан әкең қай мұратқа жетіп еді. алды-артыңды ойламайсыңау, бала», деген. Енді ойлап жатса, сол сөздің төркіні тым әріде... тым-тым тереңде екен. Бар бәле ЖаңғырықтаН шықты. Өзінен зор, өзіне билік жүргізетін жоғарыдағы адамға етекте тұрып айғайлаУға болмасы қанша рет басына тисе де, бақыр басы ұқпай-ақ қойды-ау. «Сайтан көпірден» жылқының соңын өткізіп, атқа енді қона бергенде, қыр соңынан итше еріп, қалмай келе жатқан айғай тағы да... тағы естілгені еміс-еміс есіне түсе бастады. Сол айғайДаН бүкіл тау-тас жаңғырып, мүлгіп-мүлгіп ілініп тұрған қар сусыды, ұлы көшкін пайда болып, мұны ағызып әкетті. Бірақ сол жер-көкті жаңғыртқан айғай қай жақтан шықты және айғайДың иесі кім? аНаУ. Оның қай жақтан естілгені аспан үшін бәрібір еді... Енді бұдан былай ол ондай құр бекер жаңғырықты мәңгілікке естімейді. Әрине, жаңғырық та, жаңғырық-өмір де қайталана берер, аспанға түк те әсері жоқ. Құтылды-ау, әйтеуір. рас, азаттанды. Бас бостандығын екі аяғын беріп айырбастап алды. Бостандық демекші, баяғыда, жаздың жайма-шуақ күндерінің бірінде колхоздың үйір-үйір жылқыларын сонау алатайдың бөктеріне маңғыстатып жіберіп, бүлдірген теруге шыққан. Таудың жидегі бұта-қарағаны көп етекте, тақырлау жерді қуалап өседі. аттың тоқымдығынан келетін қалың шалғынды қақ жарып, қиялай аяндап келе жатқанында астындағы қара қасқа сәурік қорс етіп үркіп, иесін аударып кете жаздады. алғашында аюдың түнде жапалап кеткен нәжісінен үріктіге жорыған аспан, қара қасқаны зорлағандай болып, шу-шулай шаужайлап шөптің арасына үңіліп еді, бүрісіп, кәперсіз ұйқтап жатқан еліктің қозықасын көрді. Бейқам жатқан қозықаға аттан түсіп, қызықтап ұзақ қарады. Соншалықты сүйкімді, соншалықты уыздай жас, бесікте

жатқан сәбидей, әсерлі де әдемі. Жар дегенде жалғыз ұлы аман, шешесінің емшек сүтіне тойған соң, дәл осындай алаңсыз, дәл осындай бейбіт, дәл осындай бал татыған тәтті ұйқыға берілуші еді. Жүрегі елжіреп, көңілін қуаныштың ба, сағыныштың ба, әйтеуір, жүз жылда жалғыз-ақ рет қайталанар қауырсын лүпіл қытықтады. Шыдай алмай, көтеріп құшағына алды. Оқыс оянған қозықа тыпырлап, әлсіз қарсылық көрсетті. Бірақ жылқышының қарулы қолынан босанып кетуге дәрмені жоқ еді. аспан еліктің қозықасын қойнына тығып, жайлау мекені киіз үйіне алып барып, кішкене үйшік жасап жаз бойы асыраған. Қолдан сүт ішіп, жем жеген қозықасы үйрене келе өзі де үй маңынан ұзап шықпайтын болды. Ноябрьдың қара суығы түсіп, тау басына қар жауғанда жылқышылар алатайдағы қыстаққа көшіп барды. Жас елік те жылқышылардың төл малындай қорада тұрушы еді. Тіпті осы үйдің ит екеш иттеріне дейін қозықаға әбден үйренген, алысып бір-бірін қуалап ойнағаны болмаса, азу жұмсап тиіскен емес. Сонымен, қарашаның соңғы күндерінің бірінде қыстаққа ауыл бастығы аНаУ келді итін ертіп. Бұл ауыл бастығының жылдағы әдегі, алатайға қар қалың түспей тұрып тау басындағы мал-жанды ақырғы рет түгендеп, алты ай қыста ат ізін салмайтын. Жылқышылардың өздері іздеп барып, өлі-тірісінен хабар бермесе, осына алыстағы қыстаққа тірі жан аяғын баспайтын. Тек аң қараған аңшылар ғана анда-санда бір соғып, ыстық шай ішіп қайтар еді. аНаУ амандық-саулық сұрасқан соң, үйге беттей бергенде қора жақ шу ете қалды. Не болды дегендей бәрі жалт қарағанда басшыға еріп келген қайқы құйрық бұралқы ит елікті бас салып, талап жатыр екен. «алда, әкеңнің аузын ұрайынның итін-ай»,– деп қолына ілінген ағашты ала салып, тұра ұмтылған аспан бұралқы итті қақбастан бір салмақ болып сілтеген шоқпар итке емес, арпалысып жүрген елікке тиіп, табанда жан тапсырған. Қасында қақшиып тұрып қалған аспан тағы да: «алда, әкеңнің аузын ұрайынның иті-ай»,– деп сілейтіп тұрып сыбап, бұдан соң кері үйге жүгірген. Жүгірген қалпы он алтыншы мылтығын сартсұрт оқтап, өлі елікті әлі де жұмалап жатқан итті тарс еткізіп басып салған. Дәл басынан тиген дара оқтан бұралқы бұралаң ете түсті де, қыңсылап жатып ол да жан тапсырды. Басқарушы кейіп, қатты ашуланды.

– Таудың тағысына бола әкемді бір емес, екі рет боктадың, – деді түтігіп.

– Таудың тағысына бола жалғыз жүргенде ес болсын деп ерткен жалғыз итімді атып өлтірдің, – деді қабағынан қар жауып.

– Таудың тағысына бола таңың айрылып, тұлан тұттың, арамызға от жақтың, жыл аяғында алатын қосымша ақыдан айрылдың. Бүгіннен бастап аға жылқышы сен емес, аНаУ болады, – деді жұп-жуас болып, үндемей томпайып тұрған көмекші жылқышыны нұсқап – «Қайран, ала мойпағым-ай, тұқымында тазылық бар, иттің сырттаны едің-ей, арулап көм мынаны ит-құсқа жем қылмай». – Басқарушының әмірін есті- ген аНаУ, – яғни бұрынғы көмекші, қазірде иттің арқасында аға жылқышы болған жуас жігіт күрек әкеліп, жанталасып жер қазып, ИТТІҢ өлімтігін көме бастады.

– мақтасаңыз итіңіздің басы екі-ақ күшік. ауылға барған соң, елден сұрап екі күшік апарып беремін, отағасы. Бәрінен де баламдай бағып отырған қозықаға обал болды,– деген аспан елікті жерлеу қамына кірісті. Итінен айрылған басқарушы асығыс аттанып кетті.Осы оқиғадан кейін аспан үш күн ұйықтай алмай жүрді. Өмірдегі ең асылын жоғалтып алғандай мең-зең күй кешті. Көзі ілінсе болды қалың шалғынның арасында моп-момақан болып, ұйқтап жатқан қозықа келеді. Кейде сол қозықа жалғыз ұлы аманға айналып, өз баласын өзі өлтіріп алғандай айғайлап, ұйқысынан шошып ояматын әдет тапты, «Бекер-ақ айырдым бостандығынан, бекер-ақ, – дейтін иман айтқандай күбірлеп. – Таудың тағысы ешқашанда үйдің малы бола алмайды. Қанша астыүстіне түсіп, баптап, бақсаң да еркіндігін сағынады. Күндердің күнінде өзі-ақ қашып кететін еді. Өйткені елік – ит емес, сүйекке семіріп, жуындыға алданатын. адамнан өткен қасқой не бар екен бұл жалғанда: ендеше, табиғатқа біздерден өгей ештеңе де жоқ, ештеңе де, тек екі аяқтылар ғана артық, сол керексіздігімізді жасқана жасырамыз, жанталаса қорғаймыз. Өгейлігімізді білдірмес үшін арпалысып, мұқым жер-жапан, ұшқан құс, жүгірген аңға өктемдігімізді жүргіземіз. адам баласы жаратылыстан бәр-бәрін алып, тауысуға айналды, ал өзіміз не бердік сол табиғатқа? Түк те берген жоқпыз. адам баласы жаратылыстың астын тыңдап, үстін шыңдап зерделеп,

танып білді, тек қана өздерін-өзі зерттеп, дөп басып тани алмай жүр. Дүниеде жұмбағы шешілмес жалғызак зат болса, ол – адамның өзі. Қарашы енді, Құдай-ау, нем бар еді. Жақсылық жасаған түрім осы ма?.. Өттең, алатайдағы елік жабылып келіп сүзіп, тепкілеп өлтірсе де обал жоқ маған, обал жоқ. Бүкіл әлемдегі жан-жануар жабылып, адамзатқа шабуыл жасаса ғой... мен сонда сол аң-құсқа қосылып, қарсы аттанар едім. Ең, әуелі кімдердің жағасына жармасар едім сонда... аНаУларДың. ...Тәңірім-ау, аНаУлар-дың да ішінде мүйізі бар ғой, иә, ОларДЫҢ да сүзісе алатын, бірақ көзге көрінбейтін өткір мүйізі, бір тепсе оңдырмайтын темір тұяғы бар. Сонда не істеу керек? «Өзің де темірден мүйіз жасап алуың керек»,– деді сол иығындағы сайтан, ал, оң иығындағы періштеде үн жоқ. «Темірден мүйіз жасап алайық», – деп сол иығындағы сайтан қақсап болмаған соң, шыдамы таусылды ма, оң иығындағы періште «мүйіз сұраймын деп жүріп, құлағыңнан айрылмасаң» деп күрсінді. Осылайша, күндіз күлкі, түнде ұйқыдан айрылып қысты өткізді. Күн жылынып, ағаш басы бүрлеген, биелер құлындап, жер көктеген көктемнің көркем күндерінің бірінде аспан арғы бет марқакөлге барып, бір орыс- тың шалынан тазы иттің көзін жаңа ашқан күшігін сатып алды. Оны қойнына тығып; бергі бет – Еңбек аулына түсіп басқарушыға апарып берді. Күшіктің асыл тұқымдығына көзі жеткен аНаУ мәз болып, әйелі ұл тапқандай қатты қуанған. Қуанғаны соншама «Бәсе-бәсе, ақылың енді ғана кіре бастаған екен. Баяғыдан осылай жасау керек еді», – деп, аға жылқышылық атағын өзіне қайтарған. міне сол күннен бастап мүйіз мәселесін ұмытып, қайдағы бір қозықаның обалына бола өз жанын өзі жегенді де қойған еді. Қарашы енді есіне қайта түсуін. аспан шөкімдей бұлтсыз. Іңір қараңғылығы түсе бастады. ай туған жоқ. аңғарды қараңғылық тез жайлады. аспан жылқышыны қаумалап, қоршап тұрған алып қарағай, самырсындар қараңғылықтың құшағына кіріп, үрей шақыра үңірейіп қарауытады. ай туа ереуілдеп, қайта көрінетін қарағайлардың жасы қаншада екен, деп ойлаған жігіт: «адам

баласына тым болмағанда бір ағаштың да ғұмырын бермеген табиғатқа не дауа»,– деп күбірледі. Кешегіден гөрі бүгін күн райы шырайлы әрі сәл жылылау сықылды. Қақаған қыстың ақыры жақсылыққа көрініп, көктемнің де ерте шығарын сезеді. Шыбын жаны тірі қалса сол айналайын көктемді көрер күн алыс емес-ау. Ең ерте келді деген көктем алтай тауына көкек айында ғана туатын. ал тау басындағы қар мамырда ериді. аспанның сол екі-үш айдан соң ыбылжып, еріншектене әрең келер жазғытұрымды сағынуы – өмір сүрсем деген үміттің үзіліп барып, қайта жалғануы сынды. Неге екені белгісіз, таңнан бергі есіне алған естелік осына жылы сезімін өзіне қайтарып бергендей еді. Түннің ортасы болып, ай көтерілгенше осы жақсылықпен жалғасқан әсерінен арыла алмай, үй іші, бала-шағасын сағынып жатты. Сонау ал қара аспанның төсіндегі самсаған сансыз жұлдыздарды түгендеп еді, бәр-бәрі өз орнында екен. Бір жамбастанған Жетіқарақшы, көтеріліп қалған Үркер, бедірейіп тұрған Темірқазық пен Қарақұрт – барлығы да тілсіз телміреді. Тек күншығысқа түсіп кеткен Қамбар жұлдызы ғана көрінбейді. Биылғы қыстың қытымыр өтерін аспан жазға салым сол Қамбар мен айдың атысуынан болжап білген. Енді, әне, істерін істеп алып, өзі зым-зия жоғалған. Сонау жарқырап, шоқтай жанын шыға келген Сүмбіле жұлдызы. аспан әлемінен жалғыз осы жұлдызды жақсы көруші еді жылқышы. Елбіреп қарағаны болмаса, одан да қайран жоқ.«Сүмбіледей сұлу ат мінсем» – деп армандаған қазақтың бірі аспан еді. Осы жасына дейін тайпалған жорғаның, айға шапшыған арғымақтың қаншасының арқасына ер салды. Шыққан мүйізі, жеткен жері қайсы... «Бірақ сол сүмбіледей сұлу аттың бірде-біреуі өзімдікі емес еді ғой», – деп ойлады. Осы шақта оның көз алдына қар жентегіне араласып бір батып, бір шығып атып бара жатқан қаракері келді. Құлындаған даусы әлі құлағында... Жарықтық жануар да айҚайДың құрбаны болды. Ол мал баққанына тұңғыш рет өкінді. Әкесі жас кезінде, Әбдікәрім байдың жылқысын, бұл өңірде совет өкіметі орнаған соң колхоздың жылқысын бақты. алжығанына көрінді ме, көз жұмар сәтінде: «Баяғыда Зырындағы шахтыға түсіп жұмысшы болып кетпеген екенмін. Сен ойлан, ұлым, мықтап ойлан. Өкініп жүрме», – деп өсиет айтып еді. Осындай боларын сезген-ау, жарықтық. мұндай боларын білгенде құрықты тізесіне салып,

морт сындырып, басы ауған жаққа қаңғырып кетер ме еді... Әй, бәрібір кетпес еді-ау, кіндігі байланған жерден арқандаулы аттай ұзамады, – мінезсіздіктен, жоқ болмаса тәуекелі жоқ ынжықтығынан емес, әсте де олай емес, әншейін, еті үйренген сүйеккесінді кәсіпті қимауынан, от жаққан туған жерін тойған жеріне сатып кетпеуінен еді. Ендеше, жылқышы болғанына өкінуі бекер, басқа іс түскенде ойбайлаған байбалам әрекеті ғана. Баяғыда ФЗО-ға алынып, сол жақта үйленіп шахтерліктің мол ақшасына кенелген талай жігіт қомшасын арқалап қайта көшіп келмеді ме. Дүниеде кіндік қаның тамған – кіндікжұрттан ыстық не бар. атабабасының: «Туған жерден бір күрек топырақ бұйырсын», – деп зарлап өткені бекершілдік емес, рухының мықтылығы шығар. Ер үстінде ұйқамасаң, атқа мініп не бар еді, – деп өсиеттеп отырар әкесі де, әлгі бір сөзді алжығанынан айтты. «Іздегенің есіктен табылса, төрге шығып нең бар еді» – дейтін әке «өкініп жүрме» – деген сандырақ сөзді неге, не біліп меңзеді екен?..

– Диірменде туған тышқан оның дүрсілінен қорықпайды, әке,– деп еді аспан. – Көзімді ашып көргенім үйір-үйір жылқы, сол үйірлеген жылқыны иіріп, ат үстінде жүрген – сіз. Ішкенім – саумал мен қымыз, жегенім – қазы-қарта, жал-жая. Тіпті күні бүгінге дейін аузыма бір жапырақ нан салмай үйрендім. Ұядан не көрсек, ұшқанда соны ілдім. Өзіңнің өміріңді қайталағанның несі айып, несі шам...

– Жоқ! Сен мықты болсаң қайталама менің өмірімді. мен жүріп өткен жол қайбір оңып тұр еді. Бөрінің соңынан бөлтірік ақылдылығынан ермейді. мықты болсаң өз жолыңды-өз жөніңді тап. Бұл жасыма дейін бір адамның бетіне қарап, бір адамның жағасынан алып, «сені ме» – деп көрмеген адам ұшпаққа шықса – мен шығар едім. Жерден басымды бір алмай, оттаған малша бортборт желгеніме маз болып келіппін. Қолдан жем жеген құстың алысқа ұшқанын көргенің бар ма. Қол-аяғың сау кезде қаңғыр, арала ел-жұртты, аспанның асты кең емес пе, күшің барда – күрес, тісің барда – тістелес. Жіберме есенді. Еңбектеп өтуді біздің тұқымның маңдайына жазып қоймаған шығар. Осы өсиетімді ұлыңның ұлына жеткіз. – Тәңір шалдың көзінен қос тамшы жас ағып, аппақ болып өңірін жапқан сақалына саулап еді.

* * *

Тәңір шалдың бұл сөзі өлмес есіріктік те, бұл дүниеден қайтар алдындағы бой жазуы да емес, жылдар бойына көкірегін сарсулаған өкініші, ұрпағының ертеңгі тайғақ тағдырын ойлап жапа шегуі еді. Бірақ жастықтың буына піскен аспан әкесінің соңғы сөзін тағы да алжыдыға жорыған. Енді міне, қар бесіктің

құндағында жатып, сана сарабына салса, тіпті де бұл ойлағандай алжығаннан айтылған ағат сөзден гөрі, көңіл жүйріктігімен ертеңін болжаған қарттың аһ ұрған арманға толы аманаты екенау. Әкесінің сол аманатын өзі орындай алмады, өз ұлы – аман әлі жас, кімге ескертер... Шыбын жаны тірі қалса, әттең, әке өсиетін ұлының құлағына құяр еді-ау. Заман су болса, аспан секілді қарапайым адамдар сол судың табанындағы тас сынды, мәңгі өзгермеген қалпында қалады. Сондықтан да қазақ «су ағады, тас қалады» – деп бекер айтпаған. Ес біліп, етек жапқалы осы Еңбек аулында қаншама бастық ауысты десеңізші.. Әрқайсысының мінезі әр түрлі. Бірі қырам-жоям, деп айғайлап, енді біреуі алдап-сулап маймөңкелеп келеді. ат төбеліндей ауылда бола берер ондай-ондай кем-кетіктер үлкен өмірдің қылшығын да қисайтпас, заман атты алып мұхиттың бетіне түкіргендей ақымақтық та болар, бірақ сол алақандай ауылда да адамдар тұрмай ма...

Бүгінгі түннің жылысын-ай! Жылқышының екі тізесінен төменгі жағында жан жоқ, мұны тастап аспанға ұшып кеткен секілді. Кеуде тұсы ғана бір тоңып, бір ысынады. Тұла бойындағы діріл бәсеңсіген, әлдеқандай жұмбақ жылылық аймалай бастады. Бет-аузы, екі қолы қышына ма-ау... ал қарға батқан жон арқасы тіпті темір пешке қақтағандай күйіп-жанады. «Егер ертең ешкім іздеп келмесе, өлгенім шығар»,– деп ойлады аспан. Күміс тана тағынған ал қара көк аспан қол созымдай тұсқа аласарғансынды. адам бұл дүниемен қоштасар сәтінде қиял жетпес нәрсенің барбарлығы жақындап, мазақ қылары несі екен... Сонау жарқыраған Сүмбіле жұлдызының осыншалық сұлу туғанын жылқышының алғаш көруі... ай екеш ай да бір орнынан тапжылмай, бедірейіп тұрып алғандай. Әлемді шарлап жүрер жаңғырық жан тапсырып, әлемді тыныштық жайлап, ауыр да

қасіретті мұңға батқандай. Жүрегі баяулап, қан тамырлары қата бастады ма, аспанның аюдай денсаулығы бірте-бірте әлсіреді. Өлі мен тірінің, ұйқы мен ояудың екі арасындағы мәңгірткен хал сыңсып салған мұңлы әнімен әлдилеп, жанарын жаба берді. «Уһ, аллам-ай, шаршадым-ау», – деп көкірек айыра қатты күрсініп барып, көзін күшпен ашып жіберді. Дүние сол қалпында екен. «Егер көзімді мәңгілікке жұмсам, мынау әлемнің әдемі әйнегіне тарыдай да дақ түспейді екен-ау». Бұл жалғанда адамнан сорлы бар ма екен. Шолпан жұлдыз туғанда аспанның көзі ілінгендей болып еді, аса қорқынышты түс көрді. ғажап... екі аяғы аспанда ұшып жүр екен дейді... Өзінің өкшесіне нәлі қаққан саптама етігін

таныды. Сол саптама етіктің қонышынан қып-қызыл болып сорайып, шығып тұрған жіліктен бетіне саулап қан ағады... бетаузы жып-жылымшы қанға бөкті. Шошынып барып, оянып еді... сүмек болып терлеп жатыр екен, «аллам-ай, қиналдым-ау», – деп талықсыды. Осы жасына дейін не оқ бораған соғыста, не қар бораған бүгінде «шаршадым», «қиналдым», – деген сөздерді аузына алып көрмеген қаражон бейбақ төзімнен айрылған күні – өмірімен де бақилыққа қоштасарын біліп, иманын айта бастаған. Ол иман – аз ба, көп пе ғұмырында жіберген қатесін мойындап, болмыстан кешірім өтіну еді. Қай-қай қазақта жан тапсырар сәтінде «кеш» деп, бұл дүниемен қоштасады. ал бұл өмірде аспан жасаған күнә аз. «Қанша рет, қандай күнә жасадым?» – деп есіне түсірсе де таба алмады. Тұңғыш рет әлемді қан сасытқан, бірбірінің обалына қалатын, бір-бірін алдайтын, бір-бірін арбайтын қара ниет күнәкарлардың қалай өлетінін ойлады. «Өздері жасаған күнә өздерін буындырып, айғайлап, былапыт өлетін шығар». рас, аспан сүттен ақ, судан таза емес, бұлт басқан жауын-шашынды күндері де болды. Әсіресе ғарасат майданын ашып, Отан қорғау жолында талайдың қанына ортақ болды. Ел атып жатқан жаққа бұл да атты. Оғының тигені де бар, тимегені де бар, оны кім санапты. Егер мұның оғынан қаза тапқандар болса... өздері кінәлы, тіпті өздеріде емес, «Хайл Гитлер!» – деп жапанды ұларшу қылған Жаңғырық кінәлы. Тек анау бір оқиға болмаса... Иә, ол өлімге өзін ғана жауапты сезінетін. Сол өзіне шошына қараған көз дәл қазір де өңменінен өтіп, «менің жазығым не, баламау»,– деп қадалғандай. Германияның шағын қаласын аларда, солдаттар тығылып қалған жаумен үй-үйге кіріп соғысып жүрді. Көп қабатты әдемі кірпіш үйге аспан да ентелей кіріп еді. Бұл әр бөлмені сақтықпен аралап, мылтығын кезей ұстап баспалап келе жатқан. Ешкім жоқ секілді еді. Ту сыртындағы кезекті бір есік оқыс ашылғанда, жалт бұрылып алдында тұрған адамды атып салған. Шыққан кісі аһ деп қан саулаған омырауын басып, біразға дейін құламай, бұған жанарына жас үйіріп қадала қарап тұрып қалған. Сонда ғана аңғарды: қарсы алдындағы қаруы бар жау емес, аппақ көйлек киген бейбіт ана... ана... ана... әлденені міңгірлеп айтты да, түбі өртенген бәйтеректей сұлап түсті аспанның аяғына... Бағжайып жатқан аспан көзді алақанымен өзі жауып еді... Енді міне, сол

әйел дәл қасында отыр. Тірі. алақанымен аспанның жанарын жабуға әзір. «Кеш – деп күбірледі жылқышы. – мен емес едім кінәлі. Жазығымыз ЖаҢғырықта».

Жер бетіндегі мың-миллион адамның бірде-біреуі өз күшқуатының қанша және қашанға шыдарын ешқашан да есептеп, айта алмас еді. Болмыстың мұқым сырын ашқан адам, күні бүгінге дейін өздері туралы анық ештеме білмей келеді. атағы аспандаған ғұлама, жоқ болмаса әлем билігіне құштар сұңғыла саясаткерлер мен қарапайым ғана жылқышы өлімі арасында нендейлік айырма бар? Жок! Ендеше, тууы бір пенденің – өлуі қандай ұқсас боса, жер бетіндегі әлсіздік пен мықтылықтың шекарасын кім жіктеп бере алады. Олардың арасын тек ЖаҢғырық қана ажыратып тұратын секілді. мансаптан мас болғандардың өлімі қаншалық қорқынышты болса, жылқышылардың өлімі соншалықты асқақ та қара жердің өзіндей қарапайым екен-ау. Қараңызшы, қарға көміліп жатқан аспан жалғандағы жалғыз күнәсінен арылып, бар күш-қуатын жинап, ақырғы рет дәрет сындырып, таза да тәкаппар қалпында арғы дүниеге тас түйін дайындық жасады. Өлімін өзгеден көрмеді. ЖаҢғырықты да жазықтамады. Тәңірдің адал алуын тілеп, «бисмилла»,– деп көзін жұмды. айҚай марқұм болған – бейбіт тыныштық.

Таудың таңғы тыныштығы қандай рақат еді. ақ кебінге оранған тау-тас, орман-тоғай мүлгіп, жаназаға жиналған ақ сәлделі шалдардай үнсіз тұр. Бұтақтан бұтаққа секірген әдемі құйрық ақ тиіндер ағаш басынан шаңытып қар бүркеді. Өне, алақанат сауысқан ұшып келіп, шалқасынан қыбырсыз жатқан жылқышының қарсы алдындағы балапан самырсынға қонды. Қонды да құйрығы шошаңдап шықылықтай бастады. Тыныштық бұзылды. Таудың таңғы тыныштығына тас лақтырған кереметтей ерсі күлкі естілді. Сауысқан қайтадан ұша жөнеледі.

– Ха,-ха -ха, -ха!

Таудың таңғы тыныштығын бұзған «ха-ха-ха» толастар емес. аңғарды жаңғырта, өне бойы селкілдеп күліп жатқан аспан жылқышының нақ өзі еді... Қатты үсінген адам қарқылдап күле береді деген сөз рас па, әлде жан тапсырар алдында жер басып, дүниенің қоңызын теріп жеп жүрген барлық азаматты мазақтағаны ма, әлде «әлемді мен де бір жаңғыртайыншы» деп

тұяқ серпер әрекет жасағаны ма,— мүлдем жұмбақты күлкі — ха, - ха, -ха!

айҚай қайтадан үстемдік алды.

Жоқ іздеушілер жылқышы жігітті күлкісін естіп тауып алған. Серейген денені өңгеріп жақын маңдағы қыстаққа апарғанда, тірі деп ойлаған ешкім жоқ. Жылы үйге кіргізіп, аузына арақ күйғанда ғана, аздап ашырқанғандай домбыққан ерні қыбырлаған.

— Тірі! — деді жылқышылардың бірі қуана дауыстап. Кеудесіндегі тонын шешіп, теріден тігілген желеткесін сыпырғанда іш киімі мен көйлегінің іріп-іріп қалғанын көрді. Тіпті тері желеткенің өзі борсыңқырай бастаған екен.

— адам деген ит жанды-ау,— деді қарт сиыршы. медицинадан көп хабары жоқ тау қазақтары өздері білетін емдомды жасамақ болып шешіндіре бастаған. Әсіресе қинағаны саптама етік болды. мұз болып қатқан етікті пышақпен тіліп, темір пештің маздаған отына еріте бастағанда ағаш үйге будабуда суық ала аңшы андрей кіріп еді. Жағдайды сәтте түсінген ол: «Вы, что с ума сошли», — деп, қаумалаған малшыларды итеріп-итеріп жіберді де, еңгезер- дей аспанды иығына салып далаға шығып кетті. Қардың үстіне салып қойып тұла бойын ысқылай бастады. Үйге қайта кіргізіп, беті-қолын шөлмекте қалған арақпен сүртіп, маймен сылады.

— Тез ауылға жеткізу керек. Бойында жаны бар! — деді жұмысын бітірген соң. — міне, мынау борсықтың майы. Қашан аудандағы ауруханаға жеткенше осыны жаға беріндер. Отқа мүлдем жақындатуға болмайды.— Былғары қоржынын ақта- рып, бір шөлмек қоймалжың майды қарт сиыршының қолына ұстата берді.

— Қар астында қалғанына неше күн болған? — деп сұрады жылқышылардан.

— Бір апта дегенде таптық.

— апырай-ай, мұндай мықты денсаулықты мен бұрын-сонды көргем жоқ, — деп аңшы андрей таңдайын қағып, басын шайқады. — Сөз жоқ, тіріліп кетеді.

— айтқаның келсін, андрей, — деп қарт сиыршы қалбақтап жүр.

аспанның көз алды – көк мұнар. Бұлың-бұлың дүние. адамдардың сүлдесі анда-санда қараңдап барып, жоғалады. Немесе жыбырлаған құмырсқа қаптап кетеді. Сол көз алдындағы көк мұнардың ар жағынан аспан көз неміс әйелінің оқ тиіп, құлап бара жатқаны кетпей-ақ қойған. Құлағына аса қатты айҚай естіліп, дабыл жарғағын жарып жібергендей таскерек күй кешкен. Еш нәрсені сезіп те, біліп те жатқан жоқ. Бір құдіретті күш арғы дүниеге апарып тастағандай мең-зең аруақты хал билеген санасын. Тарс жұмулы жанарынан толассыз саулап аққан жасты сүртіп, құрғата алмай әуреленген қарт сиыршы өзі де кемсеңдеп жылап жүр. Бар айтатыны: «апыр-ай, баласы жас еді, баласы жас еді», – деп осы сөзді сан рет қайталай береді. Бір жұма бойы көзінде

мүз болып қатып тұрған жас, жылы жерге келгенде еріп, бұлақ болып сарқырағандай-тын. Бүкіл малшы осы ғажапқа қайран қалды. Жетінші күн дегенде аудандық ауруханаға жеткізілдіау, әйтеуір. ампутация жасады. аспан жылқышы мұның бірін де білмейді. Есін жиып, көзін ашқанда көргені ұлын құшақтап, ботадай боздаған әйелі мен қолын айқастыра телміріп тұрған ақ халатты дәрігер жігіт. Дәрігер жігіт бұған жымыып қарап, алғаш сұрағаны: – Қай жеріңіз ауырады? – деген сөз болды.

– Екі аяғымның басы сыздап шыдатпай жатыр, – деді аспан. Хирург жігіт ұлын құшақтап отырған әйелге жалт қарады.

– Жүз жасайсыз, – деді де тез-тез басып шыға жөнелді. Әйелі солқылдап жылауын одан ары үдете түсті. Жанындағы он жасар ұлы кәперсіз, беті қабартып, үсіктің таңбалары мүлдем өзгертіп жіберген әкесін танымай қалды ма, үрке қарайды.

– Келе ғой, құлыным, – деп шақырды. – Келе ғой, жалғызым.

Бала көзі бақырайып шешесіне жабыса түсті. Шалқасынан жатқан адам әкесі емес, әлдебір құбыжық секілді болып елестесе керек, шошына шыңғырып, бақырып қоя берді. «Танымады, – деп ойлады аспан. – Енді мені ешкім де танымайтын шығар». Терезеден саулап сәуле түскен. Бөлменің іші – ақ шаңқан жарық. Басы көтеріңкі жатқан жылқышы, сол сәуле құйылған әйнектен тысқа қарап еді, күн нұрымен шағылысқан қар көз қарықтырарлықтай нұрға бөгіп, күміс шашып жібергендей күлім қағады. Әріректе шана жеккен ат байлаулы тұр. Үсті-басы ақ қырау, тұмсығына сүңгі қатқан. Қатты жүріспен келіп, суыған аттың үстінен жеңіл бу ұшады. Жаңылмай таныды: әйелі жегіп келген өз аулының көлігі. Жұбайы жылауын қойып, енді баласын уата бастаған.

– Қой, жылама, ол әкең ғой.

аспанның екі қолы да шоқпардай, ақ дәкемен таңылған. Екі көзі сау секілді, өмірге жаңа келгендей айналасына аңтаң қарай береді. Ол өзін қырық күннен соң көзін ашып, алғаш рет жарық дүниені көрген сәбидей таңыраңқы сезінді. Жарық дүниенің осыншалық әрі әдемі, әрі жат боларын бұрын неге байқамаған. Осыған дейін кермек татыған өмірдің дәмі дәл қазір балдай тәтті, саумалдай сіңімді еді. Өліп, қайта тірілген- дер бұл жалғанда тым аз, сол саусақпен санарлық қана адамдардың бірі – аспан жылқышы десек, содан сұраңызшы, «Бұл өмірде кімдер екі рет

туыла алады», – деп. Ол сөз жоқ «Қайсарлар ғана екі рет туыла алады», – деп жауап берер еді. Бірақ аспан ондайлық

61

үлкен ұғым, философиялық терең пайыммен тіпті де ойлап жатқан жоқ. Ол үшін өмірдің өлшемі – анау қарды аймалаған күн, мынау жанарлары жасқа толған әйелі мен баласы. Өзгесінің бәрі қарын тойғанда, қайғыдан арылғанда айтар еріккен жандардың езу көпіртер ермегі ғана. Барша тіршілікті түсініп, түйсіну үшін бар болғаны үш-ақ сөз жетеді. – Күн, Жер, адам. міне осына үш ұлы дүниені көзбен көріп, жүреппен сезген қарапайым ғана пенделер мәңгі жасайды. артық ойдың, асқақ арманның қай-қайсысы да ұшпаққа шығармақ емес. Түптің-түбінде табиғат-ана мен адамзаттың өзіне қатер, түптің-түбінде тек қана зиянын тигізеді.

– Құдай сақтап, шыбын жаның аман қалды, – деді әйелі көзін сүртіп. – Жарымжандық ештеңе етпес.

аспан әйелінің не айтқысы келгенін ұққан жоқ. Беті тыртысып, удай ашып шыдатпаған соң, шокпардай ораулы қолының басымен сипап еді, әсері болмады. Енді екі құлағы қыши бастады. Оны қойшы, жан біте бастаған шығар. Екі аяғының басы ұйып, шыдатпай барады-ау.

– Қамқа, ау Қамқа, – деп дауыстады баяғыша. – аяғымның басын уқалашы.

Әйелінің өңі боп-боз болып кетті. Жауап берген жоқ, орнынан қозғалмады да. «О несі, менен күдерін мүлдем үзгені ме, – деп ойлады аспан. – Әлде дәрігерлер рұқсат етпей ме екен». Сонда ғана барып әлгінде Қамқаның: «Жарымжандық ештеңе етпес» – деген бопса сөзінің байыбына бара бастады. «Он екі мүшем сау секілді ғой. Дегенмен, түгендейінші өзін».

Екі көзін кезек қысып қарады, анау өмірдің нұры саулаған жап-жарық терезені жанары көреді. мұрнын сипалады – орнында екен. аузы бар.

Екі қолы да сау секілді – саусақтары қимылдайды.

Енді не қалды? Екі аяғы ше? Ол да орнында шығар, ауыртып шыдатпай жатыр ғой. Қозғала ма екен, дегендей басын көтеріңкіреп қимыл жасамақ болып еді, көрпе бүлк етпеді. Тіпті сол көрпенің астында ештеме жоқ секілді, майын сығып алған

бүйендей төсекке жабысып бос жатыр-ау «мүмкін емес, – деді ішінен, – мүмкін емес».

– Қамқа, ау, Қамқа, көрпені ашшы! – Әйелі орнынан тағы да қозғалмады. Иегі кемсеңдеп, өзін-өзі тоқтата алмай, дауыс сала жылады-ай. Шешесіне баласының шыңғырған үні қосылды. Осы кезде есік ашылып, аппақ бөлмеге ақ халатты дәрігер кірді.

– Егер жылай берсеңіз, мен сізді шығарып жіберуге мәжбүр боламын, жеңеше, – деді қатқыл үнмен. – Сырқаттың көңілін бұзбаңыз.

– Бұзылмаған несі қалып еді сырқаттың, – деп одан сайын еңіреген әйелдің қолынан жетелеп шығарып жіберген дәрігер аспанның жанына келіп өзі отырды. Бір нүктеге қадалып, кірпік қақтастан жатқан жігіттің кеберсіген ерні дір-дір етті. Қазіргі пошымы – қар үстінде қайтадан қатып қалғандай. аспан алғаш рет аппақ түстен жеріді. Оның көз алдына – бөлме ішіндегі барлық зат аппақ қарға айналып, өзінен-өзі жаурап, өне бойын суық жайлаған. Енді тісі-тісін ұрғылап сақылдай бастаған. Бір нүктеге қадалған жанары біртіндеп үлкейіп, жалғыз тамшы жас мөлт етіп шығып, езуіне құйылды.

– Сіздің аяқтарыңызды кеспеске амалымыз жоқ еді, – деді дәрігер баяу үнмен. – Жіліншігіңіз сынған және жарамсыз болып үсікке шалынған, аяғыңызды алып тастамасақ өзіңіздің аман қалуыңыз қиынға соқты. Сіз еркек адамсыз, түсінуіңіз керек. Соғыс кезінде бұдан да сорақысын бастан кешкен халқымыз. мүгедектік – жалғыз сіздің ғана еншіңіз емес. Жер бетінде аяғы, екі қолы мен көзі жоқ қаншама кісі бар...

– Соғыс... аяғымнан сол соғыста айрылсам не арман еді! – аспанның көзі қанға толып кетті.

– Соғыста сіз де болып па едіңіз! – деп таңырқай сұрады дәрігер. – ғажап, денеңізде сызат жоқ.

– Денемде болмағанымен, жүрегім толған сызат, жарқыным.

– Уақыттан мықты емші бар ма, ағайын, әлі бәрін ұмытасыз.

– Екі аяғын ұмытқан адамды көргенім жоқ, жер бауырлатып еңбектетенше өлтіріп-ақ тастауың керек еді. Қолыңнан келеді ғой. Көрмейсің бе, енді өмір бойы сені қарғап өтетін болдым.

– Еркіңіз білсін. мен медицинаның барлық мүмкіндігін аяғаным жоқ, аға.

– Тазы ашуын тырнадан аладының кебі ғой, айып етпе, ашумен айтқан сөзім. Дәл қара саннан емес, төменірек, тізеден кесуге болмады ма. Протез киюге жарайтын қалдырмапсың.

– амал жоқ болды ғой... Саптама етігіңіздің қонышы жеткен жерге дейін мұз болып қатып қалған. Тегі, өзен ағызғанда суға толып қалса керек, – деді оташы мұңайып. аспанның алдында, шынында, өзін айыптыдай сезініп отыр.

– Қайтейін, тағдырдың құрығынан құтылам ба. Жалғыз-ақ өтінішім – кесілген аяғымды сақтап қой, өз қолыммен жерлеймін.

63

– мақұл, аға. Болған іске болаттай берік бол демеуші ме еді. Жасымаңыз, ерлігіңіз де, еркектігіңіз де бойыңызда... Протез киюге қалғаны да жетеді.

аспан мырс етіп күлді. Күлді де терезеден ақшағырмақ далаға қарап, үнсіз жатты. Бұдан ары азамат адамға ақыл айтып, маңдайынан сипап жұбата беруді артық санады білем, дәрігер жігіт бөлмеден ептеп басып шығып кеткен. Тыныштық орнады. мешелдік өмір басталғаны да. Баяғыда, майданда жүргенде ергежейлілердің концертін көргені бар. Сонда бір қазақ жауынгері аспанды түртіп қалып: – мендей емес, бойдақсың, ғой, осылар- дың біреуіне үйленсең қайтеді. «Тышқан маядан қорықпайды» деген орыстарда мәтел бар. Өзің осалдық жасамасаң мыналарың тайсалмас, – деп әзілдеп еді. Досының орынсыз қылжағын жақтырмаған. «Сен де қайдағыны айтады екенсің», – деп теріс айналып кеткен. Ергежейлілер тағдырын қатты обалсынған-ды. Енді міне, тым болмағанда солардың тірлігіне жете алмағанына опынып, қанжылап жатқаны. Екі аяқ болмаса – бастың түкке қажеті жоғын біледі; білді де тау ішінде мертігіп жатқанында өзі өзін өлтіре салмағанына өкінді, қатты өкінді.

– Тәңірім-ай, осыншалық жазалайтын қандай жазығым бар еді... – Төсектің басындағы темірді саусақтары қабыстыра қысып, майыстырып тастады. арғымақ болып жаратылған соң тасбақа секілді тарбандан жарасар ма еді, айтыңыздаршы.

Жарасқанды қойып, мүмкін емес қой. Егер жылқының төрт тұяғын демелік, алдыңғы екі аяғын шашалықтан кесіп тастаңызшы, не болар екен... Не болар екен...

— Қара да тұр, қас қылғандай көп жасап, қор боламын. Құдайға енді менің керегім жоқ! Жоқ! — деп ақыра айғайлап жіберіп еді, сестра қыз жүгіріп келді.

— Сізге не болды, аға?

— Сондай да сұрақ бола ма екен. Бәрі болды!

— азамат емессіз бе? Шыдаңыз. Нағыз ерлік — өзін-өзі жеңген ерлік.

— мен азамат емеспін, жарымжанмын, қарғам. Бәр-бәріне көнейін, тек ақыл айтпаңдаршы.

— Кешіріңіз. — Жалт бұрылып шыға беріп еді, оны аспан тоқтатты.

— айналайын, аялдай тұр. Немене, жаман ағана ашуланып қалдың ба?

— Жоқ... мені түсінбегеніңізге сәл ренжідім, — деп маржандай тістерін жарқырата күлді. аққудай қалықтап келді де, аспан-

ның аяғы жатуға тиіс төсектің бос жеріне келіп отырды. – Сізді аяғанмен, жоғалтқан асылыңызды тауып бере аламыз ба, ондай ерлік ешкімнің де қолынан келмейді. Сондықтан да жасымауға; ел қатарлы өмір сүруге қайраймыз.

ақ халатты қыз аса сүйкімді, жанары жаудырап, кісіге ұяң қарайды екен. «Құдай-ау, қайдан көрдім, – деп ойлады аспан. – Қайдан... е-е, жайлаудан екен-ау... сол... аНаУДың иті талап өлтірген еліктің қозықасы... рас, рас, табиғаттың тамашалары өлмейді, тек бір-біріне ауысып, қайта жаратылады».

– Неге үндемей қалдыңыз, аға?

– Әншейін, есіме бір оқиға түсіп...

– Сіздің қайраттылығыңызға таң қалмаған адам жоқ. Егер менің қолымда болса, сізге Батыр атағын берер едім.

– рақмет, айна. маған енді еш нәрсенің де қажеті жоқ. мен енді бұдан былай өткен өмірімді ойша қайталап қана өмір сүре аламын. Демек, отыз бес-ақ жыл ғұмыр кештім деген сөз.

– Түсінем ғой, – деді қыз күрсініп. – Дегенмен, сіз керексіз біздерге. Өмірді сүюді тек сізден ғана үйрене аламыз. аяғыңызды дырылдатып кесіп жатқанда оташыға керекті аспаптарды әперуге шамам келмей ағыл-тегіл жыладым. Жүзіңіз таныс, әйтеуір, бір жерден көрген, еркелеп мойныңызға асылған аяулы адамым секілдісіз. Бұным жанашырлықтан туған жалған сөз емес, жо-жоқ, бұдан былай дәл сіздей мықты жігіттер дүниеге келе ме, келмей ме, деп уайымдауым шығар... Өз аяғымды кесіп алып тастағандай қиналамын, аға... Жақсылар неге ғана жасырын қалады, неге ғана сондай адамдармен қатар жүре алмаймыз, жылдар бойы зар жұта зарығып іздейсің, енді таптым-ау дегеніңде айрылып қаласың, не ерте туасың, не кеш туасың, әйтеуір, қисыны қиюласпай-ақ қояды...

ақ халатты қыздың жаудырған жанарынан сыңар тамшы жас сорғалап, шиедей әдемі ерніне құйылды. «Құдай-ау, дәл осындай тұнық жанардан аққан жасты қайдан көрдім? Е-е, жан тапсырғалы жатқан қозықаның көзінен...»

– Кешіріңіз, аға, – деп орнынан тұрған қозықа-қыз еңкейіп, аспанның мандайынан сүйді де тез-тез басып есікке беттеді. Жылқышының мұрнын қыз тастап кеткен қош иіс жарып барады.

«айналайын, қозықам-ау, сезімім өлмеген екен, өлмеген екен...» аспанның алдынан мазасыз, қайғы-қасіретке толы күндер мен ой мүжитін ұйқысыз түндер күтіп тұр еді.аттай зулаған үш

ай өтіп, маужыраған мамыр туғанда аспанды ауруханадан шығарды. Қара саннан төменгі жағы жоқ, алпамсадай дене домалаң қағып, арбаға отырғанда бүкіл дәрігерлер қаумалай қоршап шын жанашырлықпен қол бұлғап аттандырды. Дәрігер жігіт аспанның аяқ жағына дорбаға салған әлденені өзі әкеліп қойып кеткен. Оның сырын тек екеуі ғана біледі... Көктемнің де тамылжыған, ұзатылар қыздай барын киіп жасанған әдемі шағы болды. «Ер жігіт аттан жығылмай жер танымайды» – деген сөздің растығын дәлелдегісі келгендей, жарықтық табиғаттың осыншалық сұлу-лығына сұқтана қарады-ай. Кердең-кердең басып, атқа мініп құйғытып жүрген бала шағында осы әсемдіктің бірде-бірін байқап, елемегеніне қайта-қайта қайран қалады-ай. Делбе ұстап, арбаның алдында отырған әйелі Қамқа күйеуі сезген, жүрегімен ақтарыла тамсанған осынау таңғажайып дүниені көріп келе жатқан жоқ. Өйткені оның – екі аяғы сау. ауданнан шыққалы артына бұрылып, аспанға да қарамаған. Өзі ғана біліп, өзі ғана іштей сезетін мұң қабыздап, жанарына толған жасты қолының сыртымен сұрткілей берді. Бұрылып қарамауы – бәлкім, көз жасымды жарымжан жарыма көрсетіп, көңілін бұзбайын дегені шығар. Жол бойында қарсы ұшырасқан немесе артынан қуып жетіп, басып оза берген жолаушылар жылқышы жігітті жазбай танып, сәлем беріп өтеді. аяқтан айрылған соң осы сәлемшілердің тым көбейіп кеткенін аспан білетін. Білетін де мүсіркегеннен туатын ізгілікке жорыған. Иә, олардың назарын аударатын жалғыз-ақ нәрсе. Домаланып отырған адамға амандаспай көрсін. Иә, олар өздері үшін есендеседі... Өздері үшін.

Сонадайдан ауылдың түтіні көрінді. маңайын тазалап, есік алдындағы, қора маңындағы қыстай жиналған қоқысты өртеп жатқандықтан ауыл үсті көк тұман түтін, будақтап тіпті алыстан болжанатын.

– мені Өрелдегі мүгедектер үйіне апарып тастасаң қайтеді, – деді аспан. Сынайын деп емес, адал көңілімен айтып еді. – мүгедектер үйінің маған арналғандай жақында болғаны қандай жақсы. Балаларға ағаштан ойып ойыншық, қасық жасап ермек қылармыз. Солар жонып жасаған ағаш қалақтың бір-екеуі, ұмытпасам; біздің үйде де бар-ау деймін...

Қамқа үндеген жоқ. Болдырыңқырап қалған атты «шу-шулей» түсті.

— Қуарған томарды қай қатын құшақтап жатуға құштар дейсің... — деп көзін сығырайта қарап, бопсалап еді, Қамқа бәрібір жақ ашпады. Әбзелдердің астын ақ көбік басқан аттан өшін алғысы

келгендей, қолындағы бишікпен шықпыртып-шықпыртып жіберді. Тас қағып секеңдеген арба үстінде отырған ерлі-зайыптыларды қалшылдатады-ай кеп.

— ат байғұстың жазығы не, маған сілтесең етті. — Әйелі бәрібір үндеген жоқ.

— Қалдырып кет, осы жерге! — деп айғай салды аспан. Осы кезде ғана Қамқа делбе тартып, «др-р-р» деп көлікті тоқтатты.

Тоқтаған соң жалт бұрылып, күйеуіне қарады.

— Ей, аспан! — деді түйіле қарап. Жел желпіген шашы жаулы-ғынан шығып қобырап тұр. — Онсыз да ілініп, үзілейін деп тұрған жанымды қажытпа, білдің бе?! Сен бір мүгедек болсаң, мен екі мүгедекпін. Бұл екеуімізге бірдей келген зауал. Бұған дейін сен шыдасаң, бұдан кейін мен шыдауым керек. Өлсең арулап көмем, өлмесең... Онда мен өлгенше бірге жасасасың. Ендеше, төбеңнен көшкінді мен құлатып жібергендей қазымырлана берме. Құдайдың басқа салғаны шығар — мойныңмен көтер. Тағдыр тәлкегін де, сені де көтеріп өтуге менің қуатым жетеді. «Пілдей алып болсаң да орнымен жұмса күшінді», — дейтін қайран атамыз қандай ақылды еді...

Қайтадан алдына қарады да «шу, жануар» — деп солықтап тұрған атты айдап қалды. Оқыс қозғалыстан шалқалап барып, арбаның жақтауынан ұстап үлгерген аспан Құдай қосқан қосағына ләм-мим жауап бере алмады. «Осынікі де жөн-ау», — деді ішінен. Бұдан соң ол аптыққан, әлденеге қысастанып, орынсыз шаптыға берген сынық көңілін сап-сап басып, ақылға жеңдірген. Ол әйелінің көзінен адалдықтан жанған отты, өне бойынан неге болсын белді бекем бұған нар тәуекел батылдықты аңғарып еді. Ендігі қиыңдауы — қырттық екенін ұқты. айналасындағы тамылжыған дүниені қызықтауға қайта көшкен. Оның есіне ауруханада қаршадай ғана сестра қыз айтқан: «аға, шыдаңыз. Нағыз ерлік — адамның өзін-өзі жеңгені» — деген сөз түсті. Иә,

мұның қайсыбірі де, аяғынан айрылмағанның бәрі ақылдыдан тумаған, қайта шын жанашырлықпен айтылған таза сөздер екенін бағамдаған. «Өмір сүру керек шығар, – деді күбірлеп. – Екі аяқсызақ сүріп көрейік енді...»

Бұларды сүйреткен атты арба ауылдан бір шақырымдай бері орман шетіндегі қалың бейіттің жанынан өте бергенде: – Қамқа, ау, Қамқа, сәл аялдашы, – деді аспан. ат тоқтағанда барып: – Сен мені осы жерге қалдыр да, ауылдан күрек алып кел. мынау дорбаның ішінде жатқан екі аяғымды көміп кетейін, – деді.

– Ә, ұмытып барады екенмін-ау. Қазір... қазір... – Қалбалақ қаққан әйелі арбадан секіріп түсіп, күйеуіне иығын төседі. – мені құшақтап, байқап түс. Бір жерің ауырып қалмасын.

Қамқаның арқасына жас балаша мініп еді, әйелі ауыр-сынбастан апарып, анадай жерге еппен отырғызды.

– мен қазір келем.– атты шықпырта айдап ауылға қарай желе жөнелді. Қара жерге құйрығы алғаш тигенде, аспанның тұла бойы дір ете қалды. Сап-салқын екен. «ал, ағайын, енді осы отырғаным – отырған», – деді даусын шығара. Бұдан соң жанында жатқан дорбаны сүйрете жылжытып, тақтаймен қоршалған бейіттерге жақындады. Әкесінің шеткерірек көмілген моласына құйрықпен жылжып жетті-ау. маңдайынан бұршақ боп тер сорғалады. Қиын екен! Бетін сипап, әкесінің аруағына иман айтқан болды. Жаңадан қылтиып шыққан көк шөптің бір талын жұлып аузына салды. Әлі дәм кірмеген жасық екен.

ауылдан бері шыққан арбаның шаңы көрінді. «Қайтсін, байғұс құстай ұшып-ақ келеді. – мынадай қайратына сүйсінді. – Қатын қайраттанса қазан қайнатар, деген бос сөз. мен айтар едім: қатын қайраты қара жерді қақ айыруға жетер. Оны соғыс кезінде көргенбіз».

– Бүкіл ауыл сені тосып отыр,– деді Қамқа арбадан түсіп. – Кане, қай жерді қазайын.

– Әкемнің жанын ала қаз... Тым жақын алма... Күні ертең бас жағымды көмуге орын қалсын.

– Қайдағыны айтады екенсің.

– Тік сөйлейтін болыпсың.

– Әдейі басынан қатты сөйлеп, үйретіп алайын дегенім ғой, – деді әйелі тісін ақсита күліп. маңдайына түсіп, термен жабысқан шашын сипап тастады да шұңқыр қазуға қайта кірісті. Жұбайының қазіргі қалпы аспанға соншалықты сұлу болып көрінді. ауада ептеп желемік бар еді, күректі қара жерге қарш кіргізіп, еңкеңдеген Қамқаның ұзын етек көйлегін үйіріп-үйіріп қалған сайын күн көрмеген ақ таңы жарқырап, әдемі жаратылып, жасырып келген мүсінді көрсетіп барып, қайтадан жаба қояды. Тершіген маңдайға бұйралана құлаған қою қара шаш, кейде бүкіл бетін далдалап, жаулығының астына қанша тыққыласа да бой бермей суси береді. Шаруаға әбден төселген оның қимылы да қапшағай шапшаң, оқта-текте алақанына түкіріп алып,

шұңқырды тас-талқан қазадыай. Көк шөптің үстінде қикайып, әйелінің әр қозғалысын аңдып жатқан аспан анау ұзын бойлы, жұмыр білекті тасқайнат қосағын жаңа көргендей соны сезіммен аялай қарайды. Қалай ғана байқамай келген, он екі жыл қойнында жатқан Қамқа әлемдегі ең әдемі әйелдердің бірінен екен-ау, тал бойында тарыдай мін жоқ, нағыз сүмбіле сұлудың өзі. Оған қажымас қайрат қосылғанда тіпті жарасып-ақ кетеді екен. Ол өз жұбайына қайтадан ғашық болды. Оқыстан үйленіп, жылқы соңында салпақтап жүргенін- де оның көп-көп қасиеттерін, өзгеге ұқсамас ерекшеліктерін тани алмапты. алғашында арғы беттегі қызды сағынып, алғашқы махаббатын ұмытпай, жарының жанына жара салған күндері де болған. Сонда Қамқаның қой көзінен «менің жазығым не?» – деген сұрауды сан рет оқыса да, алшандай басып, аулақтай беруші еді. Дүниеге аман есімді ұл келген соң ғана асаулығы жуасып, өз қағынан өзі жерігенді азайтқан. Тұңғыш ұлдан соң Қамқа күні бүгінге дейін бала көтермей, сыбай-салтаң жүріп алған. Себебін ерлі-зайыпты екеуі де түсінбеп еді және «Неге?» – деп бірі-бірінен сұраған да емес, жалғыздың тілеуін тілеп, соны медет тұтып келді.

Екі аяқтан айрылған соң кіндігім мүлдем кесілді деп ойлаған аспан медестра қыздың жұпар иісі танауын жарғанда өне бойын қуалап өткен табиғи тәбет, міне, тағы да тағы қоздап, әйелінің қимылдаған сайын дірілдеген омырауы, жел ашқан тоқ саны, анау қопсыған қалың кара шашы үрлеп, лаулата түсті. Көңілінің қар көшкіні басып қалған көкек гүлдері біртіндеп тіріліп, қауашағын аша бастаған еді... Тіршіліктің баларасы ұшып келіп, сол көкекгүлден шырын сора бастағандай... көңі- ліндегі қар көшкіннен аман қалған титімдей ғана бозторғай ұя сала бастағандай... Қан тамырлары алас ұрып ұмытыл- ыңқырап қалған әдемі әуенмен құйын-перен шалқылағандай... неге екені белгісіз дірілдеп, ғашығының қойнына іргеден қол жүгірткендей алқынады... мұзға айналған санадағы сағыныш майдай еріп, төрт айдан соң жауқазын шағын сағынып еді. Жігіттіктің бір тот басыңқырап қалған әдемі сезімі жүрегін тер- беп, өне бойын қытықтап күле бастаған. «Жасаған-ай, – деді ішінен. – Жасаған- ай, аман екенмін-ау, денім сау екен-ау». Толқып, шыдай алмады ма, кемсеңдеп жылап жіберді.

— Ой, саған не көрінді, — деді күректі тік шаншып аңтарыла қарап қалған әйелі.

— Өншейін... келші жаным, маңдайыңнан сүйейін.

— ал, сүйсең — сүй, — деп әйелі тізерлеп отыра қалды. Ерлі-зайыпты екеуі аспанның дорбаға салып ауруханадан алып қайтқан аяғын арулап көмді.

Қамқа осы оқиғадан кейін де екі құрсақ көтерді. Себебін кім білсін, екеуі де қыз...

* * *

алатайдағы қалың қарда қамалып жатқан жылқышыларға аттанған екі жолаушы — бөлімше басқарушысы мен зоотехник, эне, құрық бойламайтын аппақ дарияны қақ тіліп, жылжып келеді. Сонау құзар биіктен қарағанда дастарқан бетімен жорғалаған қос қоңызсынды — қыбыр-қыбыр қараяды. астындағы аттары әбден болдырған. аман тақымындағы боз айғыр ғана өзінің еркек екені есіне түскендей, тусырап тұтасып жатқан қарды опыра орғыпорғып алады да танауын көріктей кере солықтап тұра қалады. Дегенмен осы мардымсыз жүрістің өзімен-ақ біраз жолды еңсеріп тастаған-ды. Түс ауа аспанды туырлықтаған бозамық бұлт ыдырап, күннің көзі шыққан. Қыстың көзі қырауда аспандағы бұлттан кеспір кетеді екен: қазір қаз бауыр емес, түсін анықтап болмайтын сұрқай әлде мұнарыңқы еді. Күннің көзі көрінгенде алдарында сендей сіресіп жатқан қар айнадай жарқырап, жанарды жалады. Күлкітоқ пендеге тым әдемі көрініс. ақ тер, кара тер болып, жол салып жанталасқан екі азаматтың ойы — жалғыз; қайткенде де алатай қыстағына аман-есен жету.

— аздап дем алайық, аға,— деді зоотехник жігіт.— менің атым болдырды. Тіпті сіздің артыңыздан ерудің өзі қиындап барады. аман тізгінін тежеді.

— Қараңызшы, аға, біз салған жол тың төсіне түскен алғашқы соқаның ізі секілді ғажап, түп-түзу.

— расында да, ұқсайды екен. аттан түсе тұрайық, белі талды ғой.

Екеуі аттан түскенде бойлары қардан көрінбей қалды. Тепкілеп-тепкілеп ұя жасап алды да, шоқайып-шоқайып отырды. Ерік тонының қалтасын тінткілеп екі-үш құрт алып шықты.

— ал, ағасы, обед жасайық, — деп бірін аманға ұсынған. Сіле- кейлері шұбыра малжандап, құрт кемірді. Көліктері басқа ұрғандай сүмпиіп, тырп етпестен тұр.

— алатайға атпен жете алмаймыз, — деді аман аузындағы құртты сарт еткізіп бөліп. — Боз айғырдың шыдайтын түрі жоқ.

— Сонда не істейміз? Көлікті осында қалдырып, шаңғымен тартсақ қайтеді?

— Олай етуге де болмас...

Екеуі де амалы таусылғандай біраз үнсіз отырып қалды. ақ бас

таулардан арқан бойы ғана көтерілген күн сол алып шоқылардың ар жағына сусып түсіп кетейін деп тұр. Суық. Сонау беткейде қар жамылған самырсындар сап түзеп, серейіп қатып қалған секілді. айналаны өлі тыныштық жайлаған. Күн сәулесімен шағылысқан қар сынықтары ғана тіріліп кетердей, күмістей жарқырайды. Сол қар астында жатқан кара жерден хабар жоқ, ол да марқұмданғандай. аруаққа айналған дүлей дүниені белшесінен кешкен қос жолаушы жемтік іздеп, аппақ ұнның ішіне ұрланып енген қара тышқан секілді еді.

– Баяғыда сіздің әкеңіз көшкінге кеткен «Сайтан көпірге» де жете алмадық-ау, – деді Ерік. – Қай тұста еді?

– Осыдан төте тартсақ, тым алыс емес. Біз сәл бұрыс, құлдырап барамыз. Бетон көпірден өтпесек «Сайтан көпір» атты кісіні көтере алмайды. Сідіріне ілініп әрең тұр.

– Сол атақты «Сайтан көпірді» көре алмай-ақ қойдым...

– Көрмей-ақ қой, – деп күрсінді аман.

– Неге... қызық қой.

– Несі қызық дейсің, шырақ... Бірақ әкем айтып отырушы еді, – деді көк тіреген шыңға қарап, әлдене есіне түскендей. Жүзін- де кешегідей лапылдап тұрған от жоқ бүгінде, мезгілсіз сөнген, өзгеше жуас мұң бар. – «Әркімнің алдында түптің түбінде өтпей қоймайтын «Сайтан көпірі» бар. Тек қорықпағандар ғана арғы жағалауға шығып, мақсатына жетпек. мен сол көпірден дұрыс өте алмадым. Сонсоң әркімнің бойында бір сайтан бар, – дейтін көріп отырғандай сеніммен, – бұл жалғанда күнә жасай берсе, сол иығында қонып отырған сайтан, оң иығындағы періштені жеңеді де, күндердің күні болғанда әлгі адамды бүтіндей жынға айналдырады. Күнәарлықтың басы осылай басталмақ. Бұл өмірде сайтан-адамдар көп, тек олардың жасаған жамандығы көзге көрінбейді. Әлемді бүлдіріп, былғайтындар да солар...» – ал өзіңіз осыған сенесіз бе? – деп тақуалады Ерік.

– Білмеймін, – деді аман қалтасынан шылым алып тұтатып. – Бәлкім, әкемнің мезгегені, жер бетіндегі жамандық пен жақсылық ұғымдары шығар. Өмір болған соң ойы мен қыры, кем-кетігі болмай тұра ма. ақ пен қараның жоғалмайтыны секілді, жақсы мен жаман да тепе-тең, мәңгілік секілді.

— мәңгілік дедіңіз-ау... — Ерік қарсысында жүрелеп отырған бөлімше басқарушысына жаңа көргендей тесіле қарады. Шаршаңқы тартқан беті суық сорғанда жезденіп кетеді екен. Қимылсыз, ағаштан жонып жасағандай қатып қалған. «Дегенмен

71

әкесіне тартқан қайратты адам», — деп ойлады ішінен. Бұл кісімен қызмет істескеніне бір жарым жылдай болды, ашу шақырып айғайлаған кезін көрген жоқ. Сабырлы да салмақты қалпынан өзгермейді. Осы бір салқынқанды, байсалды мінез бұлардың тұқымында бар секілді. Қарындасы мәлікенің аумаи ағасына тартқанын қазір ғана аңғарып, өзінің алғашқы кездегі оспадарлығына өкінген-ді. ақсүйек тектілік, зерделі көшелілік, оқуы аз, бірақ тоқуы мол ауыл адамдарында да жеткілікті-ау. «Қызық, кеше неге мінез көрсетті».

— мен түнде артық кеткен екенмін. Бір ойдан сендердікі де жөн, адамның жаны сыңсыған қалың орман сынды. айыпқа бұйырманыз, дұрыс ұғуым керек еді, — деді басқарушы биялаймен қар сызып. — Әкем айтушы еді: «Ұлым, жалғанда дауыс көтерме, бақырып бастық болмайды. Сол айғайдаң туған жаңғырық- тың құрбаны менімен бітсін», деп. Сол әке аманатын бұзғандай, өзімді-өзім жеп келем...

— рақмет, сізге, қызуқандылықпен айтқан сөзім үшін мен де кешірім сұраймын. рас, бұрын ондай мінезіңізді байқамап едім. Бәрі де шаруаның қамы ғой! мен зіл сақтамайтын жігітпін, аға. Кейде бір, осы күнгі жастардың еркелігін көтермей қалатындарыңыз бар. Осы күнгі жастар, аға, «Сайтан көпірден» өтпесе де, жын-періге айнала қойған жоқ. Жаңғырыққа сенбейді де, жасымайды. айғайдың дәурені қош-қошын айтқан. Қазір — ақылдың дәуірі. «айғайдың ең соңғы құр- баны мен болайын»— деп аспан атамыз бекер айтпаған-ау...

аман жас жігіттің аяз жалаған дидарынан уыздай пәктік пен өжеттікті аңғарды. «аппақ қардай тазалық... осы тазалықты ластайтын, бәлкім, біздер шығармыз. Кешірім сұрағаным қандай жөн болған. Бүлдіре жаздаппын».— Оның ойын тағы да зоотехниктің қоңыр үні бөлді.

— мен осы сіз басқарған ауылға сонау оңтүстіктен келгеніме көп уақыт болған жоқ. Елдің тарихынан, тіпті мінез-құлқынан хабарым аз. Естуімше, аспан атамыз, «Сайтан

көпірден» өте бергенде әлдекім әдейі айғайлап қар көшкінін құлатқан дейді... Ол кім?

– Білмейсіз бе?

– Білмеймін, – деді аман алысқа, қар басқан ұлар тауларға бұғыша маңқая қарап. Әлпетін қанша өзгертпегенмен жанын от қамшымен осып өткендей лапылдаған ышқыныс бар еді. Сол ышқынысын жасқана жасырғаны байқалады.

– Бұл сұрағымның орынсыз екені рас, аға. Дегенмен шындық-тың бетіне тура қарағанды ұнатамын да. Сіз білесіз кім екенін, бірақ өмір бақида айтпайсыз. Соңымнан түсіп, пәлеге ұшырармын, – деп қорқақтайсыз. міне біздерді – кейінгі ұрпақты қинайтын да, осы жұмбағы шешілмей бара жатқан шындықтарыңыз. Тарихта біз білмейтін, бізге көрсетпейтін көп-көп астарлы сырлар бар. Оны ешқашан да ашпайды. Жабулы қазан жабуымен тастағысы келеді. Сөйте тұра жастарды адалдыққа тәрбиелегісі келеді. Өйтіп алдап тәрбиелегеннің, арбап үйреткеннен қандай айырмашылығы бар, аға.

– Осыншалықты тақуа, білгіш болып туармысыңдар. Әй, соғыстан соңғы ұрпақтар-ай, – деді аман.

– Өйткені біз айғайға емес, ақылға сүйенеміз, – деді Ерік өшіңкіреп қалған темекісін қайта тұтатып. – менің естуімше аспан атамызды емес, сол кісі алдына салып айдап келе жатқан елу жабағы-тайды көшкінге кетіrmек болған. Совхоздың өтірік мәліметтегі жемшөбі тақа таусылған соң, алатайдағы қыстақтан етекке түсір деп әмір берген. ал ауылдың да мал азығына қарқ болып тұрғаны шамалы еді. Сонда елу тұяқ жабағы-тай қайда апарса да бәрібір арам қатпай ма. Одан да көшкінге кетіп өлсе – табиғат апаты үшін ешкімді де жазаға тартпайды, құда да тыныш, құдағи да тыныш. міне, осы себептен де айғайды әдейі ұйымдастырған. айғайдаң – тау жаңғырыққан, жаңғырықтаң – қар сусыған, өкініштеріне орай тайлар аман қалып, сіздің әкеңіз екі аяғынан айрылған..

– Ой, інішек-ай, ол ненің. Жаңғырығы және кімнің айғайы екенін ит біле ме? – аман шыдай алмай орнынан қарғып тұрып кетті. Оқыс қимылдан үсті-басына қырау қатқан аттар селк етіп, бастарын кегжең еткізді.

– Кімдікі болса да, айғайдың артында адам бар ғой.

– Болсын делік. Одан бері отыз жыл өтті ғой. Жоқ, әкемнің мүгедектігін тек табиғи апаттан көремін.

– ал мен, әлемнен көремін.

– Ендеше, мен сені ұға алмадым, інішек. атқа қонайық.– Қамдана бастады.

– атқа қонбас бұрын ойланып алайық.

– Тағы қандай ой аяқ астынан келе қалған?

– Хайуанның да жаны бар, кешеден бері аш әрі болдырды. Әйтеуір, қар бұздыратын боған соң, өзіміз шаңғымен жүріп, жаяу жетелейік.

73

– мұның, енді, дұрыс. – Қанжығадағы шаңғыларды шешіп, аяқтарына киді.

– Әлкөнің де істемейтіні жоқ, – деді Ерік. – Сіздің аяғыңызда- ғы соның сырғымасы емес пе, басын тесіп, жіп тағып қойғаны несі.

– Ой, оның әдісі бар. Табанына құлынның терісін қаптаған шаңғы омбы қарға батып кеткенінде қайтадан суырып шығару үшін зор күш керек. Кісіні тез шаршатады. ал бас жіп байлап алсаң қолыңмен іліп тартып, өз аяғыңа өзің көмектесіп отырасың. міні былай,– деп аман боз айғырды жетегіне алды да жорта жөнелді. Қарға батыңқырап қалған шаңғыны мұрындық жіптен тартып суырып алады.

– Керемет екен! – деді Ерік мәз болып. – Бұл бір таптырмайтын әдіс екен. – Өзі де атын жетектеп қар мұхитын қақ жарып бара жатқан басқарушының соңынан ерді. Қыстың қысқа күні таудың қалқасына құлдилап барады. ауада ызғар бар. Олар осылайша көліктерін бос жетелеп жолдың біразын еңсеріп тастады. Жүрістері бәрібір маңдыған жоқ. Қас қарайып, қара шашын жайып түн келгенде қар бұзған жылқылар әбден болдырды. Барлық ауыртпалық боз айғырға түсіп, қанша қасарысса да сыр берді хайуан. Қос танауы пырылдап орғып-орғып алады да басын кекжең еткізіп тұра қалады. аман айғырға бір-екі рет камшы жұмсап та жіберді. алғашында ондай қорлықты бұрын көрмеген жануар, шамданғандай апыр-топыр бастырмалатып, иесін басып кетердей омыраулаған, енді сойылдасаң да селт етпейтін жабылыққа көшті.

— айғыр зорықты, — деді аман аялдап. — Байғұс қызыл май болды ғой деймін. Бұдан арыға шамасы жоқ.

— Ұрғылай берсе малды қойып адам да зорығады. Енді не істейміз, аға?

— Білмеймін... — Екеуі де ентіге дем алып, қар үстіне отыра кетті. Екі бүйірі тынымсыз солықтаған көліктердің үсті-басы — көбік, танаулары көрік секілді. айсыз түн албастыдай басып жатыр. адамды жындандырып жіберетін тас керең тыныштық орнаған.

— Жол тым-тым қиялап кетті, жүріске ауыр. Сен осында аттардың қасында қал. мен алатайға шаңғымен аттанайын. аман-есен жетсем, ондағы жігіттермен қарсыдан қар бұзып қайта оралармын. Оған дейін бойында жаны болса соңымыздан Өлкөлер де келіп қалар. Бір түн шыдасақ...

– Неге мен қалып, сіз баруыңыз керек, – деп сөзін бөлді Ерік. – мен жеңілірепін ғой.

– Бәрібір шаңғымен мендей сырғи алмайсың. Жердің ығын, таудың сырына бала жастан үйренгенмін.

– мен бұған келіспеймін, – деп кесіп айтты. – Жеребе тастайық.

– Бұл сапар менікі. Бал ашуға көнбейді. Егер жалғыз қалуға қорқатын болсаң, онда расыңды айт, аттарды тәңірге тапсырамыз да бірге жүреміз.

– Сынамайтын кезде сынайсыз-ау. Қал десеніз, қалайын.

– Биыл алатайда ит-құс көп. Қыс қатты түскен жылы қасқырдың құтырып кететін әдеті. мылтық сенде қалсын.

– Сіз қайтесіз, аға. Көкжалдармен бокстасасыз ба?

– Ит-құс жаяу жолаушыдан гөрі малға әуес. Сөз жоқ, сені торуылдайды. ал мұндай қар қалың қыста қасекендер үйірімен жүреді. Осы маңдағы барлық қисық ауыздар саған шабуылдары рас. Әлкенің қос ауыз мылтығы тұрғанда – төрт аяқты аңды қойып, екі аяқты жауға алдырмассың.

Қалың қардан сауырлары ғана көрініп тұрған жылқылар ішін тартты. Таңнан бері аппақ болып сірескен қар-мұхиттың бетінен атыз тартып, ақ тер, қара тер болған жануарлар жалғыз сәттік тыныштықта тықыршымай, сұлық тұр. алдынан аю келсе де қозғалуға дәрмендері жоқ.

– Қардан үйшік жасап ал,– деді аман тас түйін дайындалып. – Өлсең де ояу бол, ұйықтай көрме, жарқыным.

– мені уайымдамаңыз, аға. Өзіңіз сақ болыңыз. «Қозғалыс дегеніміз – өмір», – депті Вольтер дейтін ақсақал.

– ал, қоштасалық онда. – Жанында қар кешіп тұрған жас жігітті қапсыра құшақтады. – Көрісуге жазсын, інім...

– Көңлімді босата бермеңіз, аға. Әйтпесе мен жылаймын.

– Жылайтын күнің қашпас. мықты бол. мен саған сенемін. Осы шақта шөгіп жатқан сансыз түйелер іспетті ирек-ирек тау ұшынан жарықтық айдың шеті қылтиды. Әлгі ыңырана туып келе жатқан айға сол иығын бере жолға шыққан аман тура бағыттан тайып, сәл оңға қияс тартты.

– аға! – деп, соңынан айғай салды Ерік. Даусы жан ұшыра қорқынышты шықты. – Бұрыс кетіп барасыз ғой.

– Бұрыс емес, інішек, нағыз дұрыс бағыт осы. Жол қысқарту үшін төтелей тарттым. Не бақ, не сор...

– «Сайтан көпірден» өтесіз бе! – Таң қала сұрады.

– Иә, «Сайтан көпір» арқылы өтемін алатайға.

– Қорықпайсыз ба?

– Құдай өзі берген жанды, өзі алады да. Әйтеуір, түбі бір өтетін көпірім, ерте-кеші бар ма. Есен бол!

– аман аға, сәл аялдай тұрыңызшы, – деді зоотехник. – айтатын бір сөзім бар еді. Сіз білесіз бе, әр адамның ішінде біз ести бермейтін ҮНІ болады. Ол ҮН – ішкі сырынан өрбіп тарайды. Егер аша бермейтін, айтуға болмайтын жүрек сырына, сана сарайына әркім келіп қол сұға берсе ол ҮН – жан айқайына айналады. Қазақтың «жан дауысы шықты ғой байғұстың» дейтіні де содан болар. ал жан айҚайыН шығаратын да сыртқы айҚай. Сіздің әкеңіз сол айҚайДың құрбаны.

Жас жігіт көзі жасаурап, сонау қар жамылған жақпар тасты алып тауларға қарады. Жүзінде мұң бар. Әлденеге өкпелі, әлденеден көңілі қалғандай жуас та момақан. Інішегінің ойлы дидары, ақылды сөзі аманды да алысқа – қиялдың ба, қиналудың ба, шексіз де шетсіз арман-алысқа жетелеп кетіп еді. Бұған дейінгі жастар жайлы ұшқарылау түйген пікіріне ұлы өзгеріс туғызған мынау зоотехник жігітке зерделі зейінмен қарағыштай берді. Өзін одан әлдеқайда әлсіз, әлдеқайда білімсіз сезінді. Бірақ әсте шошынған жоқ, таңырқай, сүйсіне зер салды. «Тегінде ел билігін, халық тағдырын осындай білікті жастарға тапсыратын уақыт туған екен. Егер қазірден бастап етегінен тартып, шаужайына жармаса берсек, өз-өзінен мүжіліп, екі жастың біріне келмей шау тартар, өзін-өзі өшіріп шаршап қалар. Содан соң... «Шарға ұстаған балта едік, шабуын таппай қор болдық», – деп, түңіліп кетуі де мүмкінау. Бұлар қазір нағыз орда бұзар ор теке жаста ғой».

– аман аға, – деген дауыстан жайылыңқырап кеткен ойын жиды.

– ау, інішек.

– менің айтайын дегенім... айтпағым, егер «Сайтан көпірден» зәуде айҚай шықса, менің даусыма жори көрмеңіз.

– Құдай сақтасын, о не дегенің, жарығым.

– Өйткені бұл тауда әзірше Сіз бен Біз ғана бармыз, сондықтан да менен көруіңіз заңды, логикалық жағынан лажсыз

екенін есіңізге түсіремін. ал артыңыздан қуа барып айҚайлайТыН аНаУлар болса, олар шыбын жаным бойымда тұрғанда бұл жерден аттап баса алмайды, қасық қаным қалғанша айқасармын, бірақ жібермеспін. артыңызға қалдырған тілекшіңіз ғана емес, қорғаушыңыз да деп біліңіз. Сіз, аға, ұлы жорыққа аттандыңыз,

бейне бір майдандағыдай, мен Сіздің ту сыртыңыздан атылар оқтан бүгінше айтсақ, айҚайДаН қорғауға қалдым. алаңсыз болыңыз. Жау алдыңыздан шықпаса, соңыңызда жоқ. Ең соңғы айтарым: қазір Сіздің бойыңызды ептеп үрейлер елесі билеп жүр. арылығыз одан. Әйтпесе «Сайтан көпірден» өте бере жан ұшырып өзіңіздің ішкі мЕНІҢІЗ шыңғырып жіберуі әбден мүмкін. Ондай қысылтаяң шақта тек қана әкеңізге сиынғаныңыз жөн дер едім.

— Ол жағына қам жеме, інішек, өзің де сақ бол. Сенен гөрі ит көйлекті бұрын тоздырдым ғой, білімім кем болғанымен, қыл көпірден қисаймай өтуді білемін.

Екеуі де арбасқандай, жоқ болмаса бір-бірін жаңа, осы әзірде көріп тұрғандай ұзақ қарасты. мың жылдан бері сарыла іздеп, зар жұта сағынған дала саңлақтары енді ғана жолығып, қайтадан жоғалтарын сезген жүректің аласұра сазуы сынды қимас минуттарды кешті бастарынан. Олар екеуі тіпті арғы дүниеде ғажайыппен ұшырасқан аруақтардың адам айтса нанғысыз жұмбақты әрі ертекті таңғажайып тамашасына бөленді. Өндері ме, түстері ме – білмейді. мәңгілікке, қайтып оралмас шексіздікке сіңіп бара жатты... шексіздікке... мәңгілікке... ай нұрына шомылып, қар бетінде қараңдап бара жатқан ағасының артынан, бір нүктеге айналып, көзден таса болғанша ұзақ қарап, шығарып салды. аман аттанып кеткен соң өз-өзінен құлазып, нағыз жетімдікті бастан кешкендей болды. аппақ қардың арасына сіңіп, бірте-бірте ұзап, көзден тасаланған бейнені ол ең соңғы сапарға шығарып салғандай көңілінде күдіктің шоғы жылтырады. алғаш осы Еңбек аулына жолдама алғанда, құмды далада өскен жігіт алтайдың сұлу табиғатына қызыққан. мойынкұмның сексеуілі сексиген қуаң даласы, қапырық ыстығы, не ішіп, не жесең де қытырлап аузында тұрар құмынан жалыққан, енді міне анау ақ

кебінін айқара жамылып, жансызданып жатқан алып тауларға сұп-суық жанарын сала қарап, сол аңызақ шалған ақ шаңқан мойынқұмын сағынады. Көзіңнен аққан жасқа дейін бетінде мұз моншақтана қатып қалар алтайдың ақырған аязында тұтқын болып, тісіңтісіңе тимей сақылдап тоңып отырғаныңда арманың да азып, жүрегің мен қан тамырың суына бастайды екен. мұздан жабу жамылған қос жылқы бір-біріне бас түйістіре сұлпиіп тұр, байғұс жаурайды білем, буындары дір-дір етіп, оқта-текте ішін тартады. Ерік бұлайша ой теңізіне сүңгіп отыра берсе, серейіп қатып қалары енді ғана есіне түскендей, орнынан қарғып тұрып, аяғымен

тепкілеп аршып, қардан үңгір жасай бастады. Қатты қимылдағаны соншама, өне бойы жіпсіп терлеп, екі беті қызара қызынып шыға келді. Ол ет қызумен жылқыларға да тебін ашып тастады. Қар көрпенің астында жатқан таудың күреңсесі күлтелене көрінгенде, бағанадан бері басқа ұрғандай сүмірейіп тұрған айғыр мен азбан құлағын тігіп, көздері жаудырап, қарайған жерге ұмтылған. аяқ астынан ермек тапқанына Ерік те аса қуанған еді. апан қазған қасқырдай қарбалас қимылмен бір сағаттай жұмыс жасады. аршылған жерге тас кенедей қадалған жылқылар, құр бекерге тоңып, нейбетке тұрғанына өкінгендей болат тұяқтарымен өздері теуіп, үкідей ұлпілдеген күреңсені күрт-күрт шайнай бастаған. Тот басып, тоқтап қалған тіршілік сағаты қайтадан іске қосылып, сартылдап соғады-ай. Ерік айғырдың ерін алып, тоқымын төсеніш жасады да, ішпегін салып, қайтадан ерттеп қойды. Бұл шақта әбден қас қарайып, алатайдың түйе өркеш шыңдарынан бүпбуаз ай самғай көтерілген. Ол темекінің зарын енді ғана тартты. Былтырдан бері тиіп-қашып сорғаны болмаса, жан қалтасына салып шегетіндей әуестікке бармаған. Тек жанындағы адам сораптап отырғанда шыдай алмай, саусағын үйкелеп, «біреуін берші, әкемнің түтінін мен де шығарайын» деп қалжыңдайтын. аман ағасынан шылым сұрап алып қалмағанына өкінді. Бойын ұйқы қысқан соң, мұрнынан ыңылдап әлдебір әннің әуенін айтқан болып еді, құрғырдың сөзі есіне түспеді. Ол жаңадан шығып, жаңаша айтылатын әндердің бірде-біреуінің сөзін білмейтін. Қанша жаттап алайын-ақ деп қайта-қайта пысықтаса да ұмытып қала беретін. Содан соң, амал жоқ, халық әніне басатын. алматы- ның мал дәрігерлік институтында жүргенде көркемөнерпаздар үйірмесіне қатысқаны бар. алдымен әнге, бұдан түк шықпайтын болған соң домбырашылар тобына қосылған. адамның қысылған, қиналған сәттерінде дүниеде ең жақсы көретін адамы көз алдына келіп, дүниеде ең жақсы көретін әні есіне түсетіні несі екен... Еріктің де көңіл сарайында алтын әріппен ойылып жазылған өз әні бар. Өз әні дегенде жадынан шығарған жеке меншігі емес, жүрегін сазға бөлейтін, өмірінің жібек жібіне айналған халықтың әні. Иә, әркімнің өз әні бар. Санасына титімдей ғана ән-құс қонып құйрығы шошаңдап сайрай бастады. Сезім пернесіне қонған, бейне бір ноталар секілді әуен торғайларын үркіткен,

алыстан... «Тар» өзенінің бір тұсынан ұлыған қасқырдың үні болды. Омбы қарды омбылап, тебінген жылқылар бастарын селк еткізе көтеріп, жанарлары тас төбесіне шыға осқырынды. Ерік орнынан шапшаң тұрып, шылбырға жабысқан. Бұнысы ежелгі әдет қой, әйтпесе дәл қазір көлік қашып кетер жағдай емес. Киіздей тұтасқан қар мұхитын жарар қауқар қайда. Қасқыр жалғыз-ақ рет ұлыды да өңірде өлі тыныштық жусады. Жігіт тоқымның үстіне қайтадан жайғасты. «маған ештеңе қорқыныш емес-ау, қос ауыз мылтығым бар, аман ағамның халі не болар екен. Ондай адал адамдар өмірімізге керек-ақ. ай-й керек-ақ».

алтайға алғаш келгенінде қоңыр күздің тамылжыған маужыраңқы шағы еді. мұндағы күз ешқай жерге ұқсамайды екен. Өзінің туған даласы мойынқұмда табиғаттың ал жасыл шағы тым-тым келте болатын. Көктем ерте шығып, тамыз тумайақ күз түсер еді. Тіпті сол күздің нағыз келбетін аңғарған емес, қуаң тартқан сахараның, боз шағылдардың сексеуілі тынымсыз соққан желден бе, әлде әуе айналып жерге түсер ыстықтан ба, әйтеуір, шаңдақ бейнемен алғашқы түсер қырбаққа дейін бір өңін, бір түсін сақтап баратын да селт етпестен томаға-тұйық жатар еді. Ол жақта қар жұқа жауып, төрт түлік мал қыс бойы өріске шығарылатын. Сол құмды өңірдің сипаты, өзгеше мінезі адамдарды да бейқамдыққа, ыңғай да ылғи табиғат-ананың жомарттығына иек сүйеуге бейімдеп жіберетін. Әлі есінде, сонау жылы, ойламаған жерден тізеден қар жауып, тебінге сеніп жемшөпті аз дайындайтын біраз шаруашылықтың қойы жұтап қалған-ды. ал мұнда олай емес, совхозды былай қойғанда, әр үй өз малына ала жаздай жанталасып, мая-мая шөп дайындайды. Ол науқанға еңбектеген баладан еңкейген кәріге дейін білек сыбана кіріседі. ат жалын тартып мінген баланың өзіне шақ тартпасы бар, қалың шалғынды жапыра шауып бара жатқанын көргенде, өмір бакида қолына шалғы ұстап көрмеген Ерік жерге кірердей болып ұялып еді. Жарықтық, алтай қаншалықты сұлу болса, соншалықты қатал екен... Тіршілікке ауыр, қызықтауға тамаша. Бұл жақтың күзі де қызық. ағаштардың жапырағы әр түрлі: бірі – сары, енді бірі қоңыр, тағы біреуі – қызарып тұрады да, жалғызак күнде сау етіп түсіп қалады екен. анда-санда алтайдың жылы желі соғады. Сол желді бүкіл жан-жануар, адамзат – бәр-бәрі сағына күтеді. алтайдың, басына қар боратып жел соққан күні

май тоңғысыз жылы болады. Ойдағы қарды ұшырып, малға тебін ашады. Тәкаппар алтайдың, осындай қатал да қайырымды мінезі ғасырлар бойы мекен еткен адамдарға жұққан сынды. Тау қазақтары ешкімге жағымсынып, жең ұшынан қол жалғап, қулық саууға қадеттенбеген, әрқайсысы жыланның баласы іспетті, өз күнін өзі көруге әдеттенген; ағалап, жағалап жан сақтаудан гөрі білектің күші, найзаның ұшына сенетін бірбеткей, атасы болса да айыбын бетке айтатын өркеуделеу, бұғылар секілді тағылау ма қалай... Орынсыз қазақшылығы, ашып қалсаң ар жағынан мұңкіп шығатын жымсымалығы жоқ, шаруасынан басқа дүние-баққа шатаса бермейтін қызық кісілер. ағайынның айтқанына елікпейді, қарға тамырлы қазақылықты ерте жоғалтқан өзгеше жат, ерекше суық бір-біріне. Ерік осына мінез-құлыққа көпке дейін көндіге алмай жүрді. Бағамдаса жер бетіндегі әр адамның мінез-құлқы сол өздері туып, өскен табиғатқа аса тартады екен. айталық, алтайдың жері таулы-тасты, орман-тоғайлы, көсіліп көкжиекке сіңіп жатар кеңістік жоқ, ал адамдарды да жарым сөзді басынан асырмайтын мәрт пе деп ойлаған. Әйтеуір, ертең де күн бар, деп ерігіп жүрген кісіні көрген емес. Орталықтан тым шалғайда, республиканың ең шығысына орналасқан Еңбек аулынан ары қазақ елінің жері жоқ, бөтен ел, өзге жұрт. Темір жолдан бес жүз шақырым түкпірде жатқан ауылға әсіресе қыс кезінде қатынау өте қиын екен. Ерік осында келген екі жылдың ішінде, туған жеріне бірде-бір рет барған емес, тек хат арқылы ғана хабарласып тұрады. Тіпті хаттың өзі самолет айлап ұшпай, кешігіп келетін. Өз үйім – өлең төсегім деп, сан рет қайтып кетуге окталған, бірақ осынау алтайдың қойнауында жатқан жұмбақ жандарды қимап еді. Жаз жайлауда отырған малшыларды аралап, табиғаттың таңғажайып көркіне сүйсінген сайын, осы жақта мүлдем мекендеп қалуға белді бекем буатын да, қылышын сүйретіп қыс келгенде «кетсем» деген желік қайтадан ұялайтын көкейіне. міне, қазір де құм шағылдары сыңсыта ән салып жататын мойынқұмын сағынды-ай... анада бір қойшы айтып еді... «Жылы жаққа үйренген құссың ғой, біздің қырық градусқа жетер суығымыз бен аттың таңбалығынан жауатын қарға көндіге алмайтын шығарсың, шырағым. Есің барда еліңді тапқаның жөн. алтайдың жері көркем, елі кедей, осындағы жұрттың мықтымыз дегенінде бір жылқы, екі сиыр, он

шақты қойы ғана бар. Сендердегі секілді құмның арасына жүздеп айдап тастап, байлыққа балықтай жүзіп жүрген жоқ. алдай да алмайтын, алдана да алмайтын алтай қазақтары оқ жыланның баласы секілді, туа сала бытырап жан-жаққа қашып, өз күнін өзі көреді. Біріксе бірінбірі жеп қояды. ал есейіп, етейіп алған соң бір-бірін қайта тауып, моп-момақан болып, ордаланып жатады. Ешкімді шақпайды, егер бөтеннен біреу-міреу бекер соқтықса аямайды, сол орынсыз тиіскен кісіні қуып жүріп уын салып өлтіреді. Ендеше, сақ бол,

жазықсыз жандардың жанын жаралама. Егер осында түпкілікті тамыр жаям десең, топырағы торқалы, он жылдықты беске бітіріп, сақман болып жүрген көп қыздың маңдайынан шертіп таңдап жар ет, сенен ешкім қалыңмал сұрамайды. алтайдың қыздары теңін тауып тұрмыс құра береді. Оны өзің де байқап жүрсің. Ту со-онау Өзбекстаннан келіп әкетіп жатыр ғой... алтайдың жеріне өзге ағаштың өсуі киын екенін де жадында ұста, шырақ. мұнда каталдық пен суыққа шыдамды, қайратты да қайырымды ағаштар ғана өсе алады». Енді ойлап отырса, қойшы шал бар шындығын бүкпесіз әрі әңгімесін үйінің оң жағында отырған өз қызының көзінше ашық айтқан. ар жағында «менің қызыма құда түс»— деген емеурін бар-ау, деп бекер сезіктеніпті, жо-жоқ, олай емес, шалдың көшелі сөзін ұшқары ұғыпты. Қойшы қызын мүлдем саудаламаған, бойжеткен өткен күзде көрші ауылға күйеуге тиіп кетті. Әдемі-ақ еді, сан соғып өкініп қалды. Өңкей бір ақ құба азданда жауған ақша қар секілді сұлу қыздардан көз сүрінеді. Әсіресе анау... әлгі кітапханашы...

Көктем қай-қай жерде де қарбалас шақ қой. Бұл жақтың жазғытұрымы, алла сақтасын, тым өрескел екен. Қой төлдеген уақытта мұқым ауыл маңырап, қозыға айналып кетеді. Жылы жақтағыдай қой қырда төлдеп, қозыларын аяқтандырып, кешке өрістен өзі келетін жайбарақаттық жоқ. Қыстай қорада қамалып, қалың қардың шеті пұшпақтана еріп, жердің көбесі сөгілгенде қарындары жер сызған, құйымшағы сорайған буаз саулықтар қырға шығарылатын. Жердің сызы кеппей жатып жаппай төлдеу басталатын. міне, осы шақта Еңбек аулының қыз-келіншектері, мектеп оқушыларына дейін төл алу науқанына жұмылдырылады. Таудың бөктер-бөктерінде қолтығына қос-қостап ұзын сирақ тақыр қозыларды қыстырған қыз-келіншектер: «Шшәй-шәй қойым, шәй қойым», — деп өріп кетер еді. Қалталары толған қызыл ала, көк ала, сары ала қиқым шүберек, сол шүберекті әуелі енесіне, содан соң қозысына байлап, адасып қалмас үшін белгі тағады. Қайда қарасаң да қойдың бауырына жабысып, қозы еміздіріп отырған қыздарды көресің. Үсті-бастарына тоңғақ жабысқан саталақ-саталақ қыздарды жанына келіп өзіне жалт қараған жүзіне үңілгенде ғана әлемдегі ең сұлуды көріп, әрі таңқаласың, әрі қабырған қайысып аяйсың... амалың қайсы? Осындай жан алып, жан

берген қауырт науқанда Ерік бөлімше басқарушысы аман-ның тапсыруымен ауылдық кітапхана меңгерушісін сақманға жұмсауға барды. Осында келгелі бұл үйге басын сұққаны осытын.

Есікті айқара ашып, кіріп барғанында қыз теріс қарап, жаңадан түскен кітаптарды текшелеп тұр екен. «Есенсіз бе?» – деген сәлеміне бетін бұрмастан: «Есенбіз» – деп жауап берді. – «Сізді сақманға жұмсағалы келдім». «Қай қораға» – деді қыз сол теріс қараған қалпы. «Құмардың қорасына». «Жарайды, былтыр да сонда барғамын. Бүгін киім-кешегімді дайындап, ақырғы рет моншаға түсіп, ертең барармын». – «Ендеше, жақсы» – деп, шығып кеткен. «Тым болмағанда жүзін де көрсетпеді-ау, жүдә, қандай қияңқы қыз екенсің», – деп ғайбаттады. Төл алу науқанының барысын тексеріп, әр отарды аралап келе жатқанда бұтаның түбінде, жүніне қызыл мата таққан қойға сирағына қызыл жіп байлаған қозыны, «гөй-гөй, түбә-түбәны» зарлана айтып, теліп отырған қызға жолықты. Жанына келген зоотехникті байқаған жоқ. Сайсүйегінді сырқыратар дауыспен емірене берілгені соншама, Ерік аттан түсіп, арт жағынан «Есенсіз бе?» – деп амандасқанын да естімеген-ді. Қыздың үні өзгеше мұңды, өзегінді өртер арманға, аса мейірімге толы аналық әлдіге айналғандай сойталдай жігіт қарап тұрып жылағысы келді. Сақманшы орнынан тұрып, үн деп белін жазып, артына жалт қарағанша мазаламаған.

- Сіз екенсіз ғой, – деді немқұрайды ғана.
- Иә, менмін.
- Қашан келгеніңізді де байқамаппын-ау. мына бір мәліш өз қағынан өзі жеріп, қағынып тұрғаны. – Қарақат көзі жаудырай Ерікке ұяң қарады.
- мысық әкеліп алдына тастасаңыз қозысын бас салады, – деп білгішсінген.
- Өйтіп алдырған қой қозысын жарытпайды, – деді қыз.
- Онда жеңілдім. Тани алмай, сізді мен де жатырқап тұрмын, қарындас.

Қыз майда жымиды. Бетіндегі шұңқыры жазылған соң: – Онда сіздің алдыңызға ит әкеліп тастау керек екен, таныр ма едіңіз. мен – кітапханашымын.

– Е-е, жүзіңізді көрмеген соң, шырамыта алмағаным да. Есіміңіз кім, қарындас?..

Қыз тағы да күлімсiредi. – Сiз бiздiң жақтың жiгiтi емес екенсiз, – дедi тiке қарап. «апыр-ау, не деген сұлу едi!» – деп жұтына қараған Ерiк:

– Оны қайдан бiлдiңiз, қарындас? – деп қайыра сауал қойды.

– Бiздiң жақтың жiгiттерi қыздарды «қарындас» деп айтпайды. Өзiнiң туған қарындасын ғана солай атайды. Бiлгiңiз келсе, қойныңыздағы кiнегiнi ақтарыңыз. Құмардың қорасында кiмдердiң сақманшы екенi түгел жазулы шығар...

– Ол рас, – дедi күмiлжiп қалған зоотехник. Содан соң қалтасына қол салып, екi бүктелген дәптерiн суырды да, ақтарып қарай бастады.

– Тәк, Құмардың отары... мынау емес... мынау да емес... тағi-тым... Тәк, кiтапханашы... мәлике... Тәңiрова аспанқызы... Ой, сiз бастықтың қарындасы болып шықтыңыз ғой, – деп басын көтер-генде қыз орнында жоқ, әлдеқашан кетiп қалған екен. Жерiген қойды алдына салып айдап, қозыны құшақтап алған мәлике әне, қораға қарай аяндап барады...

– Қарындас, ау, қарындас, өлi-а-а, мұныңыз не?! – Дауыстап едi, қыз артына қайырылмады да. – Әй, бұл жақта мал болуым қиындау, – деп, өз тiзесiн өзi кемiргендей өкiнiшпен атқа қонды.

Уақытша төл алуда жүрген кiтапханашы қыз Ерiктiң көңiлiне алтайдың мәңгi жасыл самырсыны болып орнаған. Күн артынан күн өткен сайын тамырын тереңге жайып, сезiм самал ескен сайын жайқалып, сыбыр-сыбыр сыр айтатындай немесе жұмбақтылау жұмсақ жымыиысымен әлдеқайда, аспанмен тiлдескен зәулiм шыңдарға ымдап шақыратын сынды, көрсе де, мейлi көрмесе де жүрегiн таудың ақ шарбы бұлты мұң болып басып, санасы саздау тартатын. асқаралы биiк шыңдардағы мүк басқан жақпар тасты қақ жарып самырсын-шырша өседi екен.. Жылдың төрт мезгiлiнде жасыл түсi өзгермейтiн шынардың сонау-сонау, таудың терiскей жағына қалың орман өскен ағаштармен бiрдей күз туа жемiс берерiне қайран қалып едi. Табиғаттың жауыны мен дауылына төтеп берiп, сусыз, көлеңкесiз бойына нәр жiған шыршаның бiтiмi таңғажайып сұлу

еді. Кітапханашы мәлике сол алтай құздарына сыналып өскен шынарға ұқсады. Жалғыздық пен тәкаппарлық өздеріне қандай жарасады десеңізші... Зоотехник ықылым заманнан бері іздеген асыл затын тауып, әрі қуанып, әрі өкінген. Ерік әсіресе Құмардың отарына келгіштей беретін әдет тапты. Оны былайғы жұрт та аңғарып қалған. Жалғыз-жарым тілдесуден басқа, жарытып шүйіркелесе де алмады. Қашан көрсең де екі жанары жаудырап қараған қыздың өз сезіміне осыншалық сақтығы, мінезінің беріктігі жігіттің шақшадай басын шарадай етті. «Өстіп, етегіме намаз оқып жүргенімде сенен де айрылып қаламау, қалқам», – деп терең күрсінетін, бар ашу-ызасын астындағы жалы тоқпақтай атынан алып басы-көзге қарамай қамшылап, ала құйын шапқылайтын. Бұл жақтың қыздарының бабын табу қиын екеніне уақыт озған сайын көзі жете түсті. Бірде ол Құмар отарына ымыртшылап келді. Күндізгі абыр-сабыр басылған саябыр шақ еді. Сықырлауық есікті сыңсыта ашып «Есенсіздер ме?» – деп даусын созалаңдата амандасып сақманшылар үйіне кіргенде, керосин шамның әлсіз жарығынан кімдердің бар, кімдердің жоғын түгендеу мүмкін емес-ті. Қара көлеңке бөлменің ішіндегі дөңгелек жозыға қаумалай отырған қыз-келіншектер ұлардай шулап амандасты.

– Төрге шығыңыз, мақтап жүреді екенсіз. Қол шайып, тамаққа отырыңыз, – деді алдына алған бір жасар шамасындағы баласы бар жас келіншек.

– рақмет.

– рақметті ішкен соң айтарсыз, – деп тақымдады әлгі келіншек. Баласын әлі емізеді білем. ашықтау қалған омырауын қымтай берді. Құмандағы суға қолын жуып, дастарқанға жақындағанда, табақтағы етке сұғына кіріскен қыздар бірін-бірі түрткілеп, себепсіз күліп ығыса орын босатты.

– Сойған малдарыңыз тым арық екен, – деді Ерік жөніне отыр- май.

– Семізін берсеңіз ішімізге май қатып қалмас еді, – деді балалы келіншек.

– Қолдарыңыздан қаққан жерім бар ма.

– Көкөзек шақта сорпалығы бар қой бүкіл ауданды сауын айтып сандалып іздесең де табылмайды. Көбі ақсыз, қозыларын уызға жарытпай жатыр, – деді сораптай сапырып сорпа суытып

отырған егде әйел. – Қыстан қысыр шыққан ту қойымыздың түрі осы, балық көз майы жоқ көк бақа. Әсіресе мына қыздарға обал болды. мені қойшы, соғыс кезінде масақ теріп жеп-ақ күн көріп кеткенмін.

Зоотехник жігіт егде әйелдің самбырлап сөйлеген әңгімесін зауықсыздау тыңдады. Есіктен кіргеннен бері іздегені мәлике еді, үркердей үйірілген қыздардың ортасынан таба алмады. Әлде сұранып үйіне кетті ме екен деп және ойлаған. мынандай күйіп тұрған уақытта ешкімнің ешқайда аттап баса алмасы есіне түсті де: – Бүгін кезекші кім? – деп сылтаурата сұрады.

– мәликенің өшіреті, – деді балалы келіншек. – Тамақ іш деп үш рет шақырттық, келмеді.

Бұл шақта қаздай тізілген төлші қыздар дастарқаннан ысырылып, қабырғаға арқаларын сүйеп қалғып-шұлғып отыр еді. ашыпжұмған жанарларына шамның жарығы түскен сайын әлсіздеу болса да жылт етіп, белгісіз бір үміттің, белгісіз бір арманның ұшқыны ойнап, сөнеді. Үстеріне кигені күпәйке, аяқтарында керзі етік, бастарына ораған әр түрлі орамалдың шетінен бобырап қапқара шаштары көрінеді. «Өттең-ай, – деп ойлады Ерік. – Әдемілеп киіндіріп көрмеге қоятын-ақ арулар».

– Біз енді жатамыз, – деді сөзшең әйел. – Сен қонсаң да орын жоқ. Өзірше төл аман, бас түгел. Кеңсеге айта бар, тым болмағанда кино әкеліп көрсетсін.

– мақұл, апай, айтайын. Әкелдіреміз, – деп зоотехник қамдана бастады.

– ал, қыздар, жатып дем алындар, ертең ерте тұрасындар, – деп егде әйел де ыдыс-аяқты жинастыра бастады.

аядай үйдің іші тым тар болды ма, Еріктің жүрегі алқынып әрең отырған, далаға шыққан соң, көктем түнінің таза ауасынан кеуде кере қарпып жұтып-жұтып жіберді. Осы шағын ағаш бөлмеде он шақты төлші жатады. Кейбірі шешінбестен отырған жеріне қисая салатынын да көріп еді. «апырмай, – деп күбірледі. – Қалада ғой осындай қыздар барын киіп, бақанын қолына алып дегендей, ауыздарында темекі, алдарында кофе, коньяк ішіп ерігіп отыр».

ат иесін көріп оқыранып еді, басынан қапсыра құшақтап азкем аялдады. Өзі мұнда болғанымен, көңілі сонау буаз қойлар камалған қорада. Қойшы да шаршап келіп, сылқ құлаған

сықылды, жым-жырт, шамы сөнген. Тура желке тұста мінбелей төніп тұрған таудың басында ағараңдап қар жатыр. Сол қыстың қалдығы қардан ызғар еседі. алтай көктемінің ала шабыр шағы, жерде әлі де тістесіп, ырық бермей жатқан тоң бар. Қазір ай тумаған өліара мезгіл, қараңғылық ерте түседі. Керги керіліп орнынан тұрған қойшының маң төбеті айдалаға қарап аттың жанында тұрған зоотехник жігітті иіскелеп, үлкен жұмыс бітіргендей еріншектене басып қайтадан барып орнына жатты. Бір ерекшелігі, шопандардың иті алғашында абалап қарсы алып, үйден аттанғанда жолаушыға үрмейтін. Сонау етекте Еңбек аулының отары жымыңдайды. Жарығымен түн түндігін тілгілеп, машина кетіп барады. ал қара аспанда тана көз жұлдыздар жымыңдайды. Жігіт тоңазиын деді. Қозы маңыраған бітеу қораға қарай беттеді.

Бұл есік ашқанда шамның жарығымен от болып жанған сандаған көздер жалт қараған. мәлике жаңа ғана туған қозының шаранасын сыпырып, тұмсығынан сығып, құлағынан үрлеп әуре болып отыр еді, төлшілердің біріне жорыды ма, басын көтерген жоқ. Зоотехник:

— Есенсіз бе? — дегенде ғана Ерікті байқап: — Е-е, сіз екенсіз ғой. Түн жамылып неғып жүрсіз? — деді қоңыр үнмен.

— Қой ұрлап жүрмін. — Жігіт өз сөзіне өзі күлді.

— мал сіздікі ғой, отарды түгелдей алдыңызға салып айдап кетсеңіз де қолыңыздан ешкім қақпайды.

— Құтты қонақ болыппын-ау, мәлике, қойың егіз тауыпты, — деді қос қозыны мекірене жалап тұрған саулыққа сүйсіне қарап.

— Түкіріңіз, көзіңіз тиер.

Бұдан соң екеуі де үнсіз отырып қалды. Қораның ішінен қидың иісі бұрқырап, кісінің тамағын қырнайды. маужыратып ұйқыға шақырар ұядай жылылық бар. Дүниеде кереметтей цивилизация барлығын, аспанға адам ұшып, ай мен Күнді зерттеп жатқанын, мықты ел әлсіз елге күш көрсетіп, қоқан-лоқы жасап жатқанын — өзге өмірдің барлығын ұмыттырып, тылсым да тыныш ертекті сапарға бастайтын қозыдай қоңыр, қозыдай момақан бейбіт, бейбіт қана емес берекелі түн.

— Келген шаруаңызды айтпайсыз ба? — деді мәлике күрсініп.

- Шаршадыңыз ба?
- Шаршадым. Бүгін менің кезегімді күтіп тұрғандай, бірі- нен соң бірі туып мазамды алды.
- Оқуға неге кетіп қалмағансыз?
- Жаз шыға қыздар институтына сырттай түспек ойым бар.
- мен көмектесер едім. Онда декан болып біздің ағай істейді. мәлике күлді. Күлді де: – Ендеше, алтайдан барып, тамыртаныстықпен оқуға түскен алғашқы адам мен боламын. Керек емес, пейіліңізге рақмет. Өзімнің де шамам жететін шығар.
- Дегенмен, қиын ғой, – деді Ерік ұсынысы аяқсыз қалғаны- на өкінгендей. – «Қызық адамдар, ешкімге сенбейді, тірі жаннан көмек дәмеппейді».
- мен сізді соңғы кезде көп ойлайтын болдым, мәлике... Қыз жауап қатқан жоқ, шаңырағы қалқайған шамның қызыл тіл жарығына телміріп үнсіз отыра берді. Жігіттің алқына айтқан сөзін естімегендей қиялдың қыл шылбырынан ұстап дедектеп, көз көріп, құлақ естімеген жыраққа кетіп қалғандай еді. Сәл жасаураған жанары жарқырап, міне-міне шарасынан домалап түсетіндей. Елтеп қоңырқай тартқан ашаң бетінде үміт пен қауіп кезек жеңіскен нышан бар. Томпайған ерні әнтек дірілдеп, жігіт сөзінің әсерін тек сол ғана, әдемі ерні ғана сездіргендей. Осының барлығын қалт жібермей оқып отырған Ерік қыздың ұяң мінезін әсте де жасқаншақтыққа жорыған жоқ, ішімдегіні тауып ал ер болсаң, дейтін тәлімсуі де емес екенін білді; мұның барлығы, таудың бір түкпірінде алғашқы табиғилығын сақтап жасырынып әлде ұмытылып, байқалмай қалған қазақы арудың қайталанбас асыл қасиеттері деп ұқты. Тілсіз тілдескен қос ұлан қой қорада сүт пісірім уақыт ләм деспей оңаша отырып қалғанды.
- Баяғыда, осы алтайда қарақат теруге барған алты қыз бірдей адасып кетіп, аю жеп кеткен екен. Содан бері сол жерді «алты қыз», деп атайды.
- Жігіт аң-таң. мәликенің бұл әңгімені не себептен, нені меңзеп айтқанын бағамдай алмады.

– Көзім ілінсе болды, – деді қыз ауыр күрсініп, – сол алты ару түсімнен шықпайды. Олар өлмегенде алты төлшіңіз сақадай сай тұрар еді. Сақманшы қыздар жердің астында да көп-ау...

«Осының есі дұрыс па, – деген қауіп меңдеді Ерікті. – Қалайқалай сөйлейді».

– Кісі дегенің бұл дүниеден түбі бір аттанатын болған соң, он екі де бір гүлі ашылмаған таза қалпымен көз жұмғанға не жетсін. Күнәлінің барлығы жердің үстінде жүретініне қайран қаламын. алтайда адасып өлген қыздардың қаны тамған жерге қазір қыпқызыл гүл өсті. адамдар жегенше, аюдың асап қойғаны иманды ғой. Оны былай қойғанда есімдері елдің есінде қалды... Сіз білесіз бе, аға, менің кейде өлгім келеді... Бірақ қол тимейді... балалар үйіндегі жетім сәбилердей маңыраған жас қошақандарды қиып кете алмай қиналамын... оның үстіне... сіз пайда болдыңыз... егер сіз келмегенде... Онда алты қыздың артынан еріп кетер ме едім, қайтер едім...

Жігіт жанында шоқайып отырған мәликенің сөз төркінін енді ғана ұқты. абдырап барып қыздың қолын алақанына салып еді, ып-ыстық екен... ып-ыстық. мәлике қарсылық білдірген жоқ. Бұдан соң бойын еркін билеп, қапсыра құшып икемдей сүймекке ыңғайлана бергенде: – Бұған әлі ертерек шығар, – деген мәлике жігіт қолынан жеңіл босанып, қарғып тұрып кетті. – Енді сіз ауылға қайтыңыз. Тәттінің дәмін ептеп татсақ та жетер, асап қоятындай аю секілді аш емессіз ғой...

«менің бұл жақта мал болуым қиын екен, – деп түйді таудан ылдилап келе жатқанында. – апыр-ай, екі аяғы қара санынан жоқ жарымжан адамнан да осындай асыл қыз туады екен-ау. Тәңірім, осы қызды есен-аман қалдырса екен. Құдайға да жақсы адамдар керек деуші еді».

Жаз шығып, алтайдың толықсыған шағында мәлике астанаға оқуға аттанатын болды. аудан орталығына дейін шығарып салған Ерік қыздың сүйіріктей әдемі саусақтарын ұстап тұрып, алтын жүзік кигізді. Қабағы дір ете түскен қыз саусағын шоқтай қарыған жүзікті асығыс шешіп, жігіттің омырау қалтасына сала салды.

– мұңыңыз не, мәликеш, ескерткіш үшін сыйлап едім, – деп быж-тыжы шықты.

– Біздің жактың қыздары мұндай сыяпатты алып дәндемеген. меніңше, сыйлықтың ең үлкені – айнымас сыйластық. махаббат – табиғат өзі берген құдіретті сезім. Ол әркімге де тән қасиет. ал нағыз сыйластық кез келгеннің қолынан келмейді.

– Кітапты көп оқығаныңыз көрініп тұр. Сөз жоқ, оқуға түсесіз, – деді Ерік қикарлана.

– Немене, өкпелеп қалдыңыз ба?.. Бастамай жатып аяқтап алмайық. Егер менде шын көңіліңіз болса, тосыңыз, аз ба, көп пе – уақыттың билігінде. Күтуге сіз жарасаңыз, мен шыдаймын. Одан артық не айтайын. Сіз өте ұнайсыз маған. ал, әзірше сау болыңыз, – деп жігіттің бетінен шөп еткізіп сүйді де автобуска секіріп мінді. Осының барлығына куә болып тұрған алтай тұрғындарының ешқайсысы «бетім-ау» – деп беттерін шымшылап, күбір-сыбыр көбейткен жоқ. арқыраған автобус орнынан қозғалғанда: – адам болып кететін секілдімін, – деді Ерік. Әрине, ішінен айтты.

Содан бері жылға таяу уақыт өтті. Күз өтіп, қыс келді. мәлике қыздар институтына оқуға түсіп оралған. ауылдық кітапханада істеп жүр. Көп ұзамай, көктем туа төлшілікке барады. ал Ерік болса әлі тосуда. Екеуінің ұзаққа созылған жұмбақты сүйіспеншілігі «сіз-бізден» арыға барған жоқ. Керек десеніз, еріндеріне еріндері тимеген. Бірақ күн өткен сайын қоңырауламай қоңырлап басталған сезімдері жүз жылда жалғыз-ақ рет қайталанар ұлы достыққа, бәлкім, махаббатқа ұласып, толған айдай, толысып келе жатқан. Кісінің бой-бойын қуалап, жан сарайын әлдилейтін музыканы бірігіп ойнап, бірігіп тыңдаған сынды жарасымды сыйластық, жүрек жұбы жазылмас бүтіндігіне айналғаны соншама, бірбірін күнде көріп, мезі болудан қашатын да, әрқайсысы оңаша сағынысатын. Ертең, семья болып қосылған мезетте осындай – уыздай ұйыған таза сезімдеріне дақ түсіріп аламыз-ау, деп шошынатын. апыр-топыр той жасап, түтін түтетуге баяғыда дайын-тын. Неге екені белгісіз, асыққылары жоқ. Сырттай білім алуға болар, – бірақ сырттай семья құру мүмкін емес қой, ендеше, бұл жүрістері қай жүріс.

– Жоқ, осыдан аман-есен ауылға оралсам үйлену тойын жасаймын, – деп дауыстап жіберген тоқымның үстіндегі қар тұтқыны Ерік. – Сөз жоқ, той жасаймыз. Үсімей қалсам...

Жылқылар тебіндеп жүр. аяз. маңай сүттей жарық. ай нұры аймалаған қар қатықтай ұйыған айран іспетті. Жым-жырт тыныштық. Сол тыныштықты ауыздығы сылдырап, күреңсені күрт-күрт шайнаған жылқының тынысы бұзады. Бұзбайды да, бейбіт күннің сакшысындай қар арасында қарандайды. Еріктің бойы мұздап, маужырап ұйқысы келді. алайда ұйқтауға болмайды, егер кірпігі кірпігіне айқасса, мәңгілік ұйқыға аттанары анық. Онда мәликені тек арғы дүниеде ғана тосып аласың.

– Ұйқтамас үшін не істеу керек, – деп ойлады Ерік. – Не істеу керек. айҚайлаСам... жоқ-жоқ, онда тау жаңғырығады да, көшкін ағады. аман ағаны басып қалады. мылтық ату да әбестік, онда да көшкін құлайды. Саңқылдап сөйлесе. Егер маған әлемнің мінбесін беріп, «ал, жігітім, адамдарға айтар сөзің бар ма, – деп зәуімен сұраса, не дер едім... апыр-ау, расында, ондай мүмкіндік туса мүлдем дайын емес екенмін-ау... іім... мен былай дер едім...»

Ол орнынаң тұрды да үсті-басын түзеп, тамағын кенеп кәдімгідей дайындала бастады. «маған стақанға құйып, су әкеліп қойыңыздаршы», – деді айғырларға қарап.

– Жолдастар! аппақ қардың үстіндегі симпозиумды бастауды маған тапсырғандарыңызға рақмет! Прогресшіл әлем-нің абзал жүректі адамдары, мен сөзімді сіздерге арнай-мын. Бәлкім, ұзақтау сөйлейтін шығармын. Оған іштеріңіз кебе қоймас. Өйткені онсыз да іштеріңіз пысып жүр-ау... Жер бетінде Қазақстаннан басқа ел көрмеген мен үшін, әрине, бүкіл адамзат алдында сөйлеу өте ауыр тиеді. Дегенмен мЕН де жұмыр басты, екі аяқты адаммын. Тіл-құлақтан айрылғаным жоқ, денім сау, жүрегім таза, ниетім ақ. Бұл дүниеде үлкен ел, кіші ел де және үлкен де, кіші де адам жоқ. Елдің аты – ел, адамның аты – адам, ендеше, бәріміз табиғаттың төліміз. О баста жаратылғанда бірбіріңе зорлық жаса, бір-бірінді қина, тона, өлтір, деп дүниеге келтірмеген. О баста тепе-тең туғанбыз, тепе-тең өлеміз. Өлімі бар адамның – өмірі де бірдей, мазмұны ұқсас, формасы басқа: самолеттен құладың не, есектен құладың не; құс төсекте ұйқтадың не, тас еденде ұйқтадың не, коктейль іштің не, іркіт іштің не; бельгиский пальто киіп, Пугачеваның концертіне бардың не, күпәйке киіп, ауылдың клубындағы көркемөнерпаздар ойынына

бардың не... не... не?! Олай болса қайсың-қайсыңнан артықсың? Өтірік өмір сүреміз, өтірік күліп, жалған сөйлейміз, өтірік бітімге келіп; жыл уағы толмай жатып бұзамыз; одан да адал аДам- Дар қоғамы әлдеқайда пайдалы емес пе; одан да әрқайсымызға адамдық куәлік беріп, адамдық норманы бұзғандарды адамдық праводан айырғанымыз жөн емес пе; қара жердің астында өз ажалынан өлгендерден, бірін-бірі өлтіргендер сандаған есе көп екен; демек табиғи өлімді аңсағаннан үлкен арман бар ма; мЕН қорқамын сіздерден, қорқамын қамалаған қасқырдан да, ақырған аюдан да, тілсіз жаудан да емес, сіздерден... иә, сіздерден... артық айтсам кешіріңіздер, мЕНІ тілден айырған жоқ, бас бостандығым өзімде, ай – аНаУ ЖаҚТаН келген өкіл неғып тыпыршып, мазан кетіп отыр... мен ақыл-естен айрылып мәңгүрт болып, мәңгіріп те қалған жоқпын; мЕН – түлкіге де, балыққа да айналғым келмейді, құс болып аспанға да ұшпаймын, ертекті еміп, есеңгірегім де жоқ; қара жерге қада болып қағылған аДаммыН! азды дегеннің, тозды дегеннің жағына жылан жұмыртқаласын; кешегім – бүтін, болашағым – айқын, бізге барлығы жетеді, барлығы бар, бізге жалғыз-ақ нәрсе жетіспейді, бізге адал дос, жақсы адамдар ғана жетіспейді, азайып барады. «Қызыл кітаптан» орын қалдырыңдар.

Осы кезде қолын сермеп, қызыл танау болып, шексіздікке қарап, сөйлеп тұрған шешеннің құлағына: Тоқтат! деп әлдекім айҚайЛағаНДай болды.

– айҚайлама! – деді шешен енді ғана шешіліп келе жатқанда ойын бұзған белгісізге. – Бұл жақта – айҚайлаУға болмайды, тау жаңғырығады, жаңғырықтың әсерінен қар құлайды, ал қар құласа қарапайым жылқышылар қырылады. Біз жақта сыпайы сөйлейді, сыңғырлап күледі.

Осы кезде қар көрпені қақ тіліп, жүздеген аш қасқыр шеңбер жасай қаптап келе жатыр еді. Қоршауда қалған айғырлар арқырай кісінеп, тызақтата зәр төгіп жіберді. Көздері атыздай болып, дірдір етеді, жануарлар, қалш-қалш етеді жануарлар... Ерік жалмажан қос ауыз мылтығын оқтады.

– Жоқ, атуға болмайды. атсам тау жаңғырығады, тау жаңғырықса көшкін құлайды, көшкін құласа, аман ағаны басып қалады... Жоқ, ешқашан да, еш жерде де мылтық атуға

болмайды. Одан да самбырлап сөйлей берейік... сөйлей берейік... дауласа берейік...

Қасқырлар қаптап келеді. Сол қасқырлардың алдында жалаң аяқ, жалаң бас алты қыз қашып келе жатқандай, алтауы да – мәлике секілді...

– Ей, адамдар! – деп саңқ етті Ерік. – мен сіздерге айтам: бітімге келмейді екенсіз, ендеше, бітіспес шайқасқа көшелік.

Қасқырлар қаптап келеді... арғы беттен...

мылтық атуға болмайды... мәликеге тигізіп алуы мүмкін.

Тау жаңғырығады...

Құдай-ау, мыналар тіпті де қасқырлар емес, алатайдың қарағайлары ғой, қорыққанға қос көрінеді деген осы-ау... Әлде қару асынған адамдар ма...

– Ей, адамдар! мен сіздерге арнаймын сөзімді... мЕН...

Құлын терісін қаптаған зілдей шаңғының мұрындық жібінен кезек тартып, соңына қос сызық қалдырып алатайға бет түзеген аманның түн жамылып жалғыз сапарға шығуы, бір бұл емес. Бір бұл емес болғанымен, аяғына шаңғы іліп, алысқа аттанғаны алғаш рет. Бұл жолға қажымас қайрат, талмас бел, қорықпас жүректілік аздық етері және рас. Сонымен қатар басын қауіпке байлаған тас жұтар тәуекел, ердің ерлері ғана жасай алар ұлы ерлік керек шығар. Бірақ ол қарапайым борышын өтеу ғана деп білді. аман үшін – Тар өзені арқылы арғы бетке өту, мақсат тауына шығумен тең. Өйткені сол арғы жағалауда – алатайдың басында мал бағып, табиғат апаты тұтқындаған жылқышылар бар. Жылқышылар да... адам. Екі көзі төрт бола ауылдан келер көмекші көксеп жатқаны сөзсіз.

Тау-тасты, өзен-сулы, орман-тоғайлы алтайдың әр қойнауында шаруа бағып отырған момын елді қинайтыны, әсіресе осы жол азабы еді. Күні бүгінге дейін асфальттанған тақтақ жолды көрген емес. алматыдан аудан орталығына екі-үш сағатта әуелеп ұшып келетін де, ауданнан аулына апталап жете алмай сарылып жатып қалатын. астанада көрген қызығы, алған әсері, дорбасындағы сәлем-сауқатына дейін қиқы-шойқы соқпақтың бойында шашылашашыла қара басының от басына аман жеткеніне шүкіршілік жасайтын. алдындағы төбешіктен асып, ылдилағанда жүрісі жеңілдей бастады.

Бұл Тар өзеніне құдилаытын сайлау жер. Шаншулап өскен самырсындар ұшырасып, бұғып-бұғып жатқан бұта-қараған- дар көбейді. Оқта-текте өскен қайыңдар ай нұры астында мұңға батып, етегін түріп, қар кешкен ақ балтырлы аруларсынды, мұнмен телміреді-ай. Осы мұздап тұрған орман, тоғайдың арасынан ербеңдеп келе жатқан аманның ойы – алыста, сонау мүгедек әкесімен бірге шалғы тартқан жылдарды кезіп жүр.

...ауылдағы басқа балалардан гөрі біртоға, пысық болып өсті. Бір үйдегі бас көтерер жан өзі ғана болған соң, жастайынан шаруаға араласып, тесік өкпе күй кешті. Екі аяғы жоқ әкесінің артына мінгесіп отынға барды, бұғанасы қатпай-ақ пішен дайындады. алтайда қиясы мен бұтасы жоқ жазық жер бар ма? Шалбарының құйрығына тері тігіп алған әкесі, сол қия жерде артымен сырғып отырып шөп шабатын. Қалың өскен шалғынның арасынан бойы көрінбейтін. анадайдан қараған адам жап-жасыл шалғын өзінен-өзі жапырылып жатқандай зәре-құты қалмай қорқушы еді. Дестені салып тастаған соң, бір ұшын жоғарыдағы қарағайларға, бір ұшын беліне байлаған қыл арқанды кере тартып, тырмысып өрге қайтадан жылжып шығып алатын да қайтадан шалғынды оруға кірісетін. Сонда құйрығымен жылжып, шөп шапқан әкесінің білеулене одырайған шеке тамырын, қыпқызыл болып қанталаған көзін, сүмектеле сорғалаған маңдай терін көрген аман кішкентай тартпасын сілтей тартып, әкесінен қалмауға тырысатын. Отынға барғанда ше... Жылдар бойы жел өтінде тұрып қатып қалған зәулім молақты жүрелеп отырып балтамен қарш-қарш қиғанда, сонадайдан әке қайратына қайран қала қарап тұрар еді. Иә, аспан ұлына шаруаның бар-барлығын үйретті. Ең әуелі – шыншылдықты үйретті. Қазіргі жүрісі оның жанында шаңғы тепкен баланың ермегі сықылды.

Бұл әлемде алтайдың жазына жетер әдемі нәрсе жоқ-ау, тегі. Едәуір жердің шөбін еңсере шауып тастаған әке мен бала күн тас төбеге шығып, түс болғанда үзіліс жариялайтын. Шайнекке қайнатқан күрең шайды сораптап ішіп, шөлдерін басатын. Сусынға қанған аспан самырсынды көлеңкесіне тоқым төсеніп, шалқасынан жататын. ыстықтай ма, жоқ болмаса сыздап ауырта ма – шалбарын шешіп, денесін дем алдырар еді. Әбден қашалып, ісіне қызарған шоп-шолақ санға қарауға жүрегі шыдамаған аман

теріс айналып кететін де шеткерірек шығып, ағыл-тегіл жылайтын. Әкесін бұл қорлықтан құтқарудың жалғыз-ақ жолы – тезірек ер жету екенін жас жүрегіне түйіп, қайғы-қапамен өсті. Бар қолынан келгені – кепеш-кепеш жидек теріп әкеліп, әкесіне ұсынады.

– рақмет, ұлым, – дейтін аспан тандайындағы бүлдіргенді жұтып, – түріңе қарасам, көзіңе қамшы тиген жас ботадай жасқаншақ тартып бара жатқан секілдісің. менің мүгедектігім – сенің жаныңды жаралап, рухыңа сызат түсірмесін, тегінде. Қазір өмірдің бетіне тік қарағандардың заманы. Қарағайдың қарсы біткен бұтағы болмасаң, бөксе басты жалтақ күй кешесің. Олайша иесіне еркелеген итше көрінгенге құйрығыңды бұлғап сүрген өмірден – өлген артық. мықтылық дегеніміз – әдемі тұрмыс құрып, бақытты ғұмыр кешу емес, қоржын арқалап жүрсең да адамдығыңды жоғалтпау. Бас амандығын амалдап, «Жасасын жарамсақ тірлік»,– деп жүргендер сенсіз де жеткілікті. Біле-білсең сен, менің өтіп кеткен дәурен, өліп қалған арманымсың, екі аЯғымСың! ал менің аЯғым сіңірі босап, сүрінуді білмейтін жілікті болатын! Саздауға біткен сары ағаш болатын. Егіннің жаңа шыққан көгіндей, көгерім шағында, кірпігің жыпылықтап, әркімге бір жалтақтасаң, ертеңгі күнің – ездiкпен өтер. Қарғатайым, көтер басыңды! Тура қарашы маған! Көзіңнен от көрейін! – деп, қанатынан айрылған қырандай саңқ еткенде, қалың қатпар жоталар, қарағай, қайыңорман дүр сілкініп, тау жаңғырыға жөтелгендей болып еді. аман тегенедей төңкерілген көкке қарап, суық қайрат, жайын жүзбен шалқасынан жатқан әкесінің көзіне көзін түйістірген. Тап-таза қарашығынан өзінің бозбала бейнесін көрді.

– міне жігітсің! – деді ырзалық рақатпен сүйсіне құшақтап. – Өлімім ерте ме, кеш пе, білмеймін. мендегі ендігі арман – сенің аяғыңды матап ертерек үйлендіру, ертерек немере сүю, ұлым. Қыздарды қойшы, жат жұрттық.

Әне, сол аспан жылқышының жалғыз ұлы, «Сайтан көпірді» бетке алып, шаңғымен сырғып барады. Әне, аспан шалдың көзін ашып көргені, аузын ашып сүйгені – кіндігін үзбес ұрпағы нар тәуекелмен, дүниедегі ең қиын көпірден өткелі барады.

Сайлауға түскен соң ай қорғалап, айнала қараңғылық тарта бастады. Әлдене сыбдырлағандай болып еді, бір топ елік

кесекөлденендеп өте берді. Бұған да шүкіршілік, әйтеуір, жалғыз емес екен. Түнгі жол ұзарып көріне ме, әлде тым ақырын келе ме, әудем жердей «Сайтан көпірге» жете алмай дымы құрыды. Өкпесі өшердей болып шаршамаған да сықылды. Жол қысқартудың ең оңай тәсілі – ой ғана екенін білетін. Әсіресе қыстақ-қыстақты, жайлау шабындықтарды аралап, күні бойы ат үстінде жүргенде осы санасындағы самсаған ойды ермек қылатын. Тегінде, қыр қазақтарының барлығына тән әдет еді бұл. Жападан-жалғыз төбенің басында орнатылған ескерткіштей, қалқайып, күнмен бірге шығып, күнмен бірге бататын қойшыларда ойдан басқа не бар... Иә, оларда екі-ақ нәрсе бар: қой мен ой. Бұл жұбаныштан тек қойны суық қара жер ғана айыра алады.

Әлі есінде:

...Қазан айының бас кезі болатын. Шаруашылық етек-жеңін жинап, күзгі қарбалас шақ өз сабасына түскендей еді. ала жаздай ырық бермей, шанағынан асып тасыған Бұқтырманың буырқанған бура мінезі басылып, жуаси ағады. мұқым табиғат саябыр тауып, өзгеше бір сабырлы да салқын қылықпен жаныңды қытықтайды. Бөлімше басқарушысы аманның да үһ деп дем алған, бел шешіп, аяқ суытқан тұсы осы еді. Түнде көпке дейін кітап оқып, тым кеш жатса да ұйқысы тез қанып қалыпты, бүгін тым ерте оянған. Киініп сыртқа шықса таудың арғы қапталында тұрған күннің сәулесі шоқылардың ұшар басына ал қызыл кимешек кигізіп үлгерген екен. Ұйқысы қашқан кәрі-құртаңдар болмаса, ауыл әлі таңның тәтті ұйқысынан ояна қоймапты. Бұйра бас ормандардың арасынан бозторғай шырылдады. Өзеннен шашбау таққан сай табанынан елік әуіпдеді. Ептеп бойды шымырлатып, «ищай» дегізер шым-шым салқын бар ауада. Таңғы шық мөлдірепмөлдіреп, көзі жаудырай әлі тірі жатыр, адам басуға аяйды. Желке тұстағы тауды екіге бөліп, шудаланып жатқан тұман күні кеше ғана сылаңдап жүрген бұлттың асығыста ұмыт қалдырып кеткен аппақ орамалы іспетті. айналаның барлығынан да терең бір ойшылдық, бой жазып, тыныштыққа бастаған ақылдылық аңғарылады. аман осыны – таңғы таңғажайып көріністі әзірде ғана көріп, байқағандай, аса сергек сезіммен алтайдың бұрымы іспетті – Бұқтырмаға қарай күлдай жөнелді. Өзенге жеткенше

шық кешіп, екі тізесіне дейін малмандай су болып еді. Бұқтырма көктемде кеміріп-кеміріп кеңейтіп алған арнасынан қашаңдап кетіпті. Жағалауы толған ағаш ағындысы – салындылар. арғы жағадан бір топ елік су ішіп бейқам тұр екен, мұны көрген соң, бастарын кегжең еткізіп көтеріп алды да, бір сәт таңырқай қарап, содан соң орманға кіріп жоқ болды. аман суық сумен беті-қолын шайды. Қар суымен тоғайып, буырқанып жатқан өзеннің өр көкіректігі басылғанымен, өз мінезін өзгерте қойған жоқ екен, жағалауды әлсіз болса да сабалап, езуі көпіршіп көбік түкірді. мөп-мөлдір су бетіне тигенде тітіркеніп қалған аман, артынша-ақ рақаттана жуынып еді, бойы әп-сәтте сергіп сала берді. ауырлап тұрған денеде бір түрлі жеңілдік пайда болып, ала жаздайы арқасына жабысып түспей қойған азаптан мүлдем арылғандай аса сергек сезінді өзін. Сол өзен жағасында шоқиып отырған күйі ептеп арманды ойға берілген. Енді аманшылық болса совхоз директорының атына өтініш жазып, екі жылдан бері ала алмай

жүрген кезекті еңбек демалысына шығады, бала-шағасын Құдайға тапсырады да, жұрттың барлығы шұбап бара беретін әлгі бір Қара теңізге тартып кетер. Ел көреді, жер көреді. маңдай тер, табан ақысына тапқан ақшасының қызық-ау, тұңғыш рет игілігін көреді. Облыс орталығы Өскеменнен арыға ұзамаған азамат жер бетінде өзі секілді сом қазақ та барын танытады. Білсін олар да... Суыр екеш суыр да жаз туа інінен шығып, ұзап жайылмай ма, аман сол сар жағал тышқаннан қор жаратылды дейсің бе... Жетер осы еңбектенгені... де... енді адам сияқты арқа-басы кеңіп дем алады... «Дем алады» – деген сөз көкейіне оралғанда аманның миығына күлкі үйірілді. Ей, алла-ау десеңші, осы сөзді ұмытқалы қашан. «Қой дәрет алған шалдай отыра бергенше, үйге барып өтініш жазып, директорға барайын», – деп орнынан тұра бергенде тура құлағының түбінен: «Ей-ей-ей, атаңның, аузын ұрайын! – деген қатты айҚай естілген. Оқыс шыққандығы соншама, аман өз денесін өзі ұстай алмай шалқалай құлады. Одан ары не болғанын жөнді білмейді. Әйтеуір, көзінің алды қанға толып, басы отқа ұстағандай ып-ыстық болып кетті. Әлгіндегі, табиғаттың мұқым тамашалары: орман мен тоғай, өзені мен торғайы, аспаны мен күні жым-жырт жоғалды да, оның орнын албастыдай қап-қара түнек басқан; сол қою қараңғылықтың ара-арасында быжынаған қан түйіршіктері қалықтап жүрді; миын тебен инемен сұққылап, жанарынан жас саулаған; бір сәтте ес-ақылы мұны тастап, алысқа үрке қашып кеткен жаны, қайтадан оралғандай болғанда көзін ашып еді, көргені: жалқындаған елес қана, тек қана елес дүние, бұлдырланған әлем ғана... басқа ештеңе де емес, ештеңе де... Ол өлім атты абзал ананың осыншалық тез келерін бұдан бұрын сана сарабына салмаған еді, бірақ жарық дүниемен қоштасу әлі ерте ғой, ендеше, суішкілігі таусылған жоқ, қазір орнынан тұрады, беті-қолын Бұқтырманың мұздай суымен жуады да аяңдап кеңсеге барады, содан соң директордың атына өтініш жазып, демалысқа шығады, самолетке мінеді де Қара теңізге тартады; әттең, ол әрекетінен түк шықпады, миын сұққылаған ине қайтадан талықсытып жіберіп еді, қалықтаған қан түйіршіктері қыбырқыбыр, жанарын қытықтады-ай; ең ғажабы аман түйсігінен адаспады; бәрін сезіп, бәрін естіп жатқан секілді; ендігі сәтте ұйыған қара түнектің ар жағынан жалақ аяқ, жалаң

бас Бала шықты да күлімсіреген қалпы бұған қарай бір басып, екі басып жақындай түсті, міне тура жанына келіп тұрды; тәңірім-ау, қайдан көрді бұл баланы, жүзі өте таныс, әсіресе жұмсақ жымығаны, маңдайындағы құлын тепкен ай тыртығы; таныды – өзі екен. Өзінің он жастағы бала шағы екен; өлім дегеніміз кісі қиналған кезінде бала болып ораларын ұқты, ұқты да кеберсіген ернін әрең қозғап: «Әлі ерте, тым ертерек келдің, балақай», – деді, он жасар «Өзі» сол күлімсіреген күйі, әне, алыстап барады; жоғалады; ол жоғала бергенде қан түйіршіктер өзінен-өзі азайып, құрым киіздей тұтасқан қараңғылықтың көбесі біртіндеп сөгіле бастаған; жүйкесін тоздырған шанышқылар да сап болды; тіршіліктің, кіпкішкене құсы сайрады ма, құлағына шырылдаған әлсіз үн естілді; құлағына тағы да бір таныс дауыс естілді; өлсе өзімен бірге ала кетер мәңгілік қимас сөз – өмірдегі бақыт, қайғы, атақ-құрмет, сыйсипаты – бар байлығынан артық, артық... ардақты сөз естілді! – азаматым-ау, тірімісің!

- Тірімін, әке.
- Балаларды шошытпа, тұр, мен басыңнан сүйейін.
- Тұрайын.
- айҚайДы алғаш естігенде мен де осындай күйге тап болғанмын, ұлым. Бір ажалдан қалдың, енді жүз жасайсың.
- айтқаның келсін, әке. айҚайЛағаН кім екен?!
- аНаУ ғой... маған айҚайЛағаН кісі ғой...
- аНаУ әлі тірі ме еді?
- Ол мың жылда да құрымайды. айҚай өшеді деп кім айтты саған.

Дәл жанында кесілген қарағайдай қасқайып отырған әкесі – аспанның, қарулы иығына сүйеніп, орнынан тұрған аман, өліп қайта тірілгендей мең-зең халді бастан кешіп еді. Сонда ол өмірдің қадірін алғаш рет шын түсініп, жер басып жүрген әр күнінің өзі айтып жеткізгісіз ұлан-асыр той екенін бағамдады. Ойлап отырса, бақыт дегеніміз – әр таңды тірі қарсы алып, әр күнді көзбен шығарып салу екен де, өзгесінің барлығы өзінді-өзің алдау үшін ойлап тапқан құйтырқылар-ай... құйтырқылар... аман аудандық ауруханаға барып қаралып еді, дәрігерлер алғаш рет инфаркт алған екенсіз, демалу керек деді.

«Сайтан көпірдің» дәл аузына келіп тоқтағанын, алғашын- да аманның өзі де сезбей қалып еді. Бағанадан бері өкшелеп қуып

келген әлгі бір естелік шаршағанын, елес болып елбеңдеген қорқынышын ұмыттырып, жолын қысқартқанды. Бүкіл әлемде адам баласы қаншалықты мол болса, соншалықты-жалғыз, оны жалғызсыратпайтын айрылмас адал досы – өзінің Ойы ғана. Көрге дейінгі көрер қызығың мен шыжығыңды қоса бөлісіп,

өзіңмен бірге бір қабірде жататын ең сүйікті жарың да, қаныңнан жаралған балаң да, дос-жаран, ағайын-туғаның да емес, тек қана Ойың. адамзаттың бүкіл жаратылыс атаулыдан озықтығы немесе сорлылығы да осыдан шығар-ау... Біз саналылығымызды мақтан тұтамыз, ал сол саналылықтан азап шегетінімізді бағамдай бермейміз. Жұмыр жердің үстін шыңдап, астын тыңдаған БІЗДер дүнге үстемдігін жүргізген Ой-СаНамыЗДы ақылдылықпен ешқашан, ешқашан да жұмсаған емеспіз. Бүлдіру үшін жасайтын нәрсеміз өзімізден басқа – жаратылыстың қай-қайсысына керегі жоғын білеміз бе?., білеміз, бірақ қасақана ерегесіп істейміз. БІЗ жанымызды қинағанда, арпалысып алға ұмтылғанда, жақсылық деп жар сала істеген әр әрекетіміз бен ілгері басқан әр қадамымыз арқылы – жамандық жасарымызды, артқа шегінерімізді зерттеген емеспіз. Ұшқан құс, жүгірген анды атқан сайын, немесе өзенкөл, орман-тоғайды құртқан сайын – өзімізді де кеміктеп, өлтіріп жатқанымызды зерделеген емеспіз. Біз қазір алып өткелдің аузына – «Сайтан көпірге» тіреліп тұрмыз.

аман «Сайтан көпірге» келіп жетті де, салып-ұрып өте шығуға жүрегі дауаламай, селтиіп тұрып қалған. Енді не істеу керек?

Енді не істейтінімізді БІЗ де білмейміз. БІЗДІҢ білетініміз мынау ғана:– өлермендікпен алға ұмтылу; ал өткенге қаншама шегінгенімізбен тарихқа керегіміз жоқ, қабылдамайды. Иә, өткеннен тірілерге орын жоқ, ол – өлілер мекені. БІЗ не істейміз сонда?..

аман «Сайтан көпірдің» бергі – Үлкен жер басында, қарсы алдындағы қар жамылған алып алатайға, содан соң төмен үңіліп – мұз құрсанып жатқан Тар өзеніне қарады. Тәуекел жасауға дәті жетпеді білем, жүрелеп отыра кетті. мұндай қыспақты әрі жұмбақты тұста асқан ақылдылықтың да, жүрегі түкті батырлықтың да қажеті шамалы. Дәм-тұзың, таусылмаса – өтерсін; ажал

айтып келмейді, жеткен жерің, үзілер шағың осы болса – өлерсің, бәрі де бір тағдырдың бұйрығы. Десек те бұл да адам ғой, ал адам екенің рас болса, мәңгі әрекеттің иесі емеспісің?..

аспандағы ай жарықтық қорғалап, таудың теріскей бетіне қараңғылық ұйыды, бейне бір алып қара мысық көсіле түсіп ұйқтап жатқандай. Тынысыңды тарылтатын тыныштық жайлаған айнала, бейне бір намазға ұйығандай, жаны жай тапқан, – қансөлсіз меңіреу өңірдің өлі денесіне қонған қара шыбын секілді. – аман деген адамның қырықтан асқан жасына дейін, ия осы жасына дейін бой бермей, бетпақтанып келген мінезіне ұлы

өзгеріс кірді; сірне болып қатқан сіңір дене иге малынған қайыстай ылжырап, балғадай жұдырығы жұмсарған-ай; өне бойының бальзаммен сылағандай балбырағаны-ай! Жұмыстан шаршап келіп, тас моншаның табына түскенде ғана осындай балқыма сәтті бастан кешуші еді. аппақ қар, ақырған аяздың ортасында отырып соншалық бой-бойы жібіп, сойған қойдың терісіне шелдегендей қалжалануы қайран қалдырды. Қызық, тіпті қара тырнағына дейін жіпсігені несі? мүмкін, кісі жарық дүниемен қоштасарда осындай бұлаулы халдің қойнына жатар ма? Қызық, бір бағыттағы ұзақ сапар аяқталып, көздеген мақсатына жетіп жығылған жолаушының қол-аяғын жазып, көз шырымын алуы болушы еді. аман осындай, айға барып қайтқан космонавтай рақаттанып, шалқасынан жатқысы келді-ақ, жатса қайтып тұра алмасын және ойлады. Көңіл шіркін осындайда көбең тартып, жүрегің сазады. Бұған дейінгі өмірінің босқа өтпегеніне, артында жосылып із қаларына аса риза сезіммен ойға батасың. Дегенмен, өткеніңе шолу жасаудан қорқынышты не бар екен бұл жалғанда. анау ақ қардың бетін айғыздаған ізін көктем шыға еріп кетері қандай рас болса, жаяулап жүріп жасаған еңбегіңнің де қарғынға айналып, қарасы батарына еріксіз иланар едің. Өз тіршілігіңнің қамынан аспаған қаракетің, тек жер басып жүргенде ғана үзірі ұзақ болып көрінер күнделікті күйбің-күйбің шаруаң осындайлық – жалғыз сәттік тәтті тыныштығыңның садақасы екен ғой. алғашында өне бойынан бұрқырап бу шығып, өртеніп отырғандай еді, енді міне, ол да таусылып бітіп, тоңази бастады. Бірақ аман суықты сезген жоқ, ұйқыға шақырар жымжырт жуастықты көксеген. Осы кезде құлағына әлдеқайдан, тым-тым алыстан әлдебір әдемі әуен естіліп, жан сарайын әлдилейді-ай! Әуен біресе ұлы сарынға айналып, енді бірде жарын жоқтаған әйелдің сыңсуына ұласып сай-сүйегін сырқыратты-ай! Осы жасына дейін мұндай әдемі әуенді естімеген аманның сірне жаны қорғасындай балқыды-ай. арғы дүниеге шақырған өлімнің оркестрі ойнаған музыка үнін өмір деп соғар жүректің гимніне жеңдірер жігер керек еді. амал не, ондайлық қайрат-қуатын жоқтан өзгеге жұмсап тауысып алған секілді. Ешбір әрекетсіз бүк түсіп отыра берудің ақыры – сөз жоқ, жарық әлеммен қоштастыраын саналады-ақ, қайтеді енді, қара құстан темір балғамен салып қалғандай, еңсесін көтере алсашы. Ол темір

балға осыған дейін бекерлеу өткен аз өмірі екенін білген жоқ, білсе бұл сапарға шықпас та еді. Әлгі көк ала үйрек – жанын толқынына салып шайқаған мұңлы әуен әне, өте жақыннан сыңсыды. «Тұрайыншы» – деп ұмтылды, қозғала алмады. Не сиқырлап тастағаны белгісіз, белі кеткендей тырп етпей отыра берді. Санасы сайрап тұр. Көзі де жұмылған жоқ, дәл төбесінен төнген тауды, анау қар басқан көпірді көріп отыр. аманда жалғызак қауіп қалды – ең болмағанда әкесінше ерлік жасап, екі аяғы құрысын, айҚай өліммен ел-жұртты елең еткізіп, өле алмау қаупі. «Бұл жерде сайтан бары рас екен, әйтпесе мені матапбайлап тастаған қандай күш, анау зарлаған дауыс кімдікі?». Осы кезде: ай алатайдың ар жағында бір жамбастап жүзген шақта, бергі беті ұйқтаған қара мысықтай қорқынышпен қарауытқан делсал суық мезетте, үркер төбеден әлдеқашан ауып, енді көп ұзамай таң жұлдызы туар, сәресі ішер сәтте, ұйқы мен ояудың, өлі мен тірінің екі ортасында шөкелеп отырған аманның қасына он жасар Бала келді. – Неғып отырсыз?

Оқыс дауыстан селк ете түскен аман қарсы алдындағы жалаң аяқ, жалаң бас қар кешіп тұрған баланың бетіне қадала қарады. Жүзі де, үні де таныс, бұрын бір жерден көрген секілді. Әсіресе ірілеу біткен жақ сүйегі, қой көзі, тақырлап алған доп-домалақ басы қазақтың қара ұлдарының көбіне-ақ ұқсағанмен, тура маңдайындағы ат тепкен ай тыртығы өте таныс. Сасқалақтаған жігіт өз шекесін сипалап жүріп, анау баланың маңдайындағыдай тыртықты тауып алды. мұнды жанарын қаумалаған кірпіктерін қақпастан қалшиып тұрған Бала, бұдан ширек ғасыр бұрынғы Өзі екенін енді ғана шырамыта бастаған аманның тұла бойынан сұп-суық тер шыпшып шығып, дірілдеген саусақтарын тарбайтып соза берді.

– Сен екенсің ғой, аман. Қайдан жүрсің? Бұл жерге қалай келдің?

– мен өмір бақи сіздің жаныңыздамын, тек байқай бермедіңіз.

– Оған мұрша болды ма, айналайын. Ерте есейдік те, балалық шағымызды ерте жоғалттық.

– Көріп тұрсыз, жоғалмаған екенмін.

– мен сені, аман, қатты айҚайДаН шошып, талып құлағанымда көрген едім. Көз алдымда ұйыған ал қара дүниенің ар жағынан шықтың да, мені қол бұлғап шақырдың.

– мен әрқашанда сіздің жан дүниеніңде өмір сүріп жүрмін. Жүз жасасаңыз да бір елі қалмақ та, қартаймақ та емеспін. мен сізбен бірге тудым, бірге жасаймын. Сіз – Үлкен амансыз, мен – Кіші аманмын. айырмашылық осында ғана. Қуансаңыз қоса қуандым, қайғырсаңыз бірге ортақтастым. Кейде мені ұмытып кеткеніңізде осылайша сіздің де баяғыда бала болғаныңызды есіңізге саламын. Түптің түбінде қартайарсыз, ажалыңыз жетіп өлерсіз, бірақ мен сонда да жасай беремін. Үлкен аманмен мәңгілікке қоштасамын да, жер бетіндегі азап атаулыны білмейтін арман қуған балалардың тобына қосыламын. Сіз білесіз бе, бұл өмірде бірде-бір адам өлмейді, олардың барлығы да балаға айналып, қайта жасайды, міне осылайша ғұмыр жалғаса береді. Қазір қарға көміліп қатып қалсаңыз, мен бәрібір тірі жүремін. ауылдағы сіздің балалардың арасында Үлкен аманның рухына айналып, түтініңізді түтетемін. мен – Сізбін және Сіздің жастыққа айналған жаныңызбын. Оны ешқандай айҚай сескендіріп, тұқымын құрта алмайды. Сіз адал өмір сүрдіңіз, адалдықтың аласапыран толқынында адастыңыз да. алайда оған сіз кінәлы емессіз ғой. Әрбір жақсы ісіңіз, жарық әлеммен қоштасқан соң, игіліктің балапаны болып, өніп шығарын білесіз бе? Кеңістік үшін мына сіз құтқарғалы бара жатқан бір қора малдың, оны баққан бірекі адамның қара тырнақтай да қадірі жоғын білесіз бе?.. айталық, мұқым Еңбек аулының тұрғындары жер бетінен жоғалып кетсе де, жалпақ әлемнің қылшығы қисаймайтынын білесіз бе?.. Білесіз, бірақ осынау иненің жасуындай ғана әрекетіңізді арасанның суындай таза жүректілікпен атқарасыз. Сіздей ақ ниет азаматтар болмаса, монданақтай жер шары өңкей айҚайға айналар еді. Сонда ғана біздер – үлкендердің рухына айналған балалар өлер едік. Тұрыңыз орныңыздан, тұрыңыз да ақырғы рет ән салыңыз. Шырқаңыз, Үлкен аман, шырқаңыз! айҚайДы жеңетін ән ғана. Ән!

– Оған шамам жетіп жатыр ма? Қай жерімнен келеді ойынкүлкі деген осы ғой.

– Ендеше, Сіз қазір Жарық дүниені қиыңыз да, аман-есеніңізде арғы дүниеге аттанып кетіңіз. Сіздің алдыңызда мәңгілік сапар – ақиқат сапары күтіп тұр. Шейіт болу арқылы екінші өміріңіз – дүниенің барлық ызың-шуынан, әлемдегі барлық заттан, тұрмыстық күйкі тірліктен, сөз бен көзден, мансап пен байлықтан, ең ақыры киім-кешек, сусын мен тамақтан, барлы-ғынан азаттанасыз да, ештеңеге алаңдамайтын, еш нәрсеге бас ауыртып, балтыр сыздатпайтын шексіз ғұмырыңыз басталмақ. менменсінген «МЕНІҢІЗ» бірте-бірте майдай еріп, болмыстың бостандығына айналады; тек сонда ғана Жаныңыз, шын мәнінде, кеңістікпен табысып, сарғаймас жасыл түсімен жасай береді.

айтыңызшы, Сіз мұндайлық – өлген соң ғана басталар өшпес өмірге дайынсыз ба?

– Жо-жоқ, атай көрме, дайын емеспін. Өлі арыстаннан тірі тышқан артық, – деп күбірледі аман. – мүлдем дайын емеспін.

– Ендеше, өтірік өміріңізді тасбақаша тырбандап жалғастыра беріңіз. рас, аруақты ерлікке рухыңыздың шыдамасын сезіп едім. Жаны мәңгілікке ұласатын Ұлылық – жалған дүниені майға шылқыған жалпақ табанымен жалпағынан басу емес, тіпті ілініпсалынып алжығанша жасау да емес, артыңа өшпес із қалдырып, арғымаққа мінгендей асығыс зулап өте шығу. Яғни, өз өміріңізді оқыс әрі әдемі аяқтау. Дер шағында дұрыс өле білуден үлкен өнердің жоқ екені сол, сол... Ондай жаңғырып қайта туар, қайта жасар иманды талантты Сізге жазбаған, Сіз бар болғаны жер бетімен қи домалатқан қоңыз-пенде ғанасыз... Қандай аянышты мүскіндік десеңізші...

Көзін уқалап еді, әлгі ақыл айтқыш бала ғайып болды да, қабағынан қар жауған алып таулар қозғала бастады. Ұлы қимылға көшкен таулардың ырғатылып, ыдыранып, бірін-бірі иығымен соққылап қыбырлағанында аманның жаны мұрнының ұшына келді. «Қазір анау алатайдың құзарындағы мұздақ қарлар қопарылады да жер дүниені ұлы шуға бөлеп, сел ағады. мен көшкіннің астында қаламын. мен ғана емес, бүкіл әлемге топан суы қаптайды. Табиғат ашу шақырды, ағайын! Біз, адамдар, жер бетінен тып-типыл жоғаламыз да мұз дәуірі қайта орнайды. Жаяужалпылы жүргендер мен бауырымен жорғалайтындар бакилыққа ғайып болады, тек аспанда ұшып жүргендер мен жер астындағы аруақтар, тек солар ғана тірі қалады. Өне, таудың екі иығы селкілдеп күлді; таудың жауырыны бүлкілдеп, өксіп-өксіп жылады; енді аз уақыттан соң арқасындағы қабат-қабат қар жабуын лақтырып тастайды, содан соң... бізге, бір күнгі тоқтыққа мәз кісінеген кісілерге қарай бір басып, екі басып жақындайды; бұдан соң... мыжып таптап өлтіреді, тау көтергіш Толағай қайда, жұртым-ау, Толағай! Бармысың әлде жоқпысың! Құтқара гөр құмырсқадай қыбырлаған ұсақ жандарды... Баяғының батырларын архивтен босатындар, ағайын, нағыз ерлік, асқан батырлық сыналар шақ туды. Табиғат ашу шақырды!»

Теңселіп тұрған тау емес, қос шекесін қос қолдай қысып тәлтіректеген аманның өзі-тін. Оны саналауға мұршасы

болмаған. Төтеден келген сыркаты, сонау шақта Бұқтырманың жағасында ұшына жабысқан ауруы қайталап қозып еді. «Тау қозғалды. Топан су қаптады» – деп, а-Й-Қ-а-Й-л-а-П барып, сұлап түскен. Бұл, аманның, өзі-өзі болғалы жер жаңғырта дауыс көтеріп, шыңғырған алғашқы да ақырғы ЖаН айҚайы еді...

аппақ макта секілді қардың үстіне шалқалай құлаған. миы бұрынғыша сергек көзі ашық, сонау тегенедей төңкерілген қара көк аспанды көріп жатты. Кім бізгілегені белгісіз, шұрық-шұрық тесілген жыртық аспан дәл осы сәтте өз әкесі аспанға ұқсаған. «Ұлым-ау, не болды саған? Осыншалық дәрменсіз бе едің?» – деп, үстінен төне үңіліп тұрғандай. Өзеннің жағасында жығылғанында жанары сансыз қан түйіршіктеріне толып жамырап кетіп еді, қазір олай емес, жаудыр көз жұлдыздар ғана самсайды. Әзірдегі Бала қайтадан келіп, басымды сүйер, деген үміт жылтырады, амал не, ешкім қол ұшын бере қойған жоқ. Сәбиін ұйқатқан анадай мәңгі тыныштық, сол тыныштықтың құрбаны өзі. Бұның жан даусынан қар көшкіні де ақпады. Теңселе қозғалған жарықтық тау да «Сайтан көпірден» бері өте алмапты. «Сайтан көпірден» өту үшін қорықпау керек»,– деуші еді әкесі. аманды мұндай мүшкіл халге ұшыратқан өзінің қорқынышы; сескенбей, аялдамай, ештеңе ойламай салыпұрып өте шыққанда, ендігі алатайды асып, жылқышыларға есенсау жетер еді әлдеқашан. алғашында сайтанның салқыны шалды ма, деп ойлаған аманның әуелгі әрекеті «бисмилладан» басталды. Әлде өзін-өзі сендірген соң ба әлде сырқатының беті бері қарады ма, әйтеуір, ептеп сергігендей ме... «апыр-ау, осы күйімде серейіп қатып қалсам қайтемін. Балаларды қойшы, елде бардың ерні қимылдап жетіліп кетер. Екі аяқтан айрылған әкемді тағы да жер жастандырғаным емес пе? Бұған дейін неғып қана есіме келмеген. адам дегенің не өлген, не болмаса кең дүниенің бір пұшпағында тірі жүрген басқа біреудің өмір болмысын, іс-әрекетін қайталайды екен-ау. мен жалғыз емеспін. мен сияқты мыңдаған адам бар. Соның барлығы да бірінің тірлігін бірі, бірінің ой-мақсатын екіншісі қайталайды... Иә, қайталайды. Жақсылығын, ерлігін ғана ма, жамандығы мен сатқындығын да... а, Құдай екі аяғым үсісе екен, тым болмағанда, өзгені емес, әкемнің тағдырын бере гөр, бере гөр...»

адам баласы бақытты Құдайдан жалбарына сұрап ала алмайтыны секілді, өлімді де мойнына бұршақ салып қанша тілегенімен, ажалы жетпесе, азаптың отына өртеніп, кірпігі ғана қимылдап жата бермек. мұны қазақтар алланың бұйрығынсыз, дәм-тұзың таусылмақ емес, деп түсіндіреді. Қалай болғанда да ғажап, аспанда ұшып бара жатқан самолеттен құлап аман қалатын сәттіліктер өмірде өте сирек кездесетін кездейсоқтықтар болып көрінгенімен, ажалсыздықтан құтыла алмай арпалысқан адамдарды сан рет көріп те жүрміз. Дегенмен «Қырық жыл қырғын болса да тек ажалды өледі» деген сөздің бекерден-бекер айтылмағанын мойындататын уақиғалар болады.

Қар-қатынның әрі шоқтай ыстық, әрі мұздай суық құшағында жатқан аман жарық дүниеден, ес-ақылы ауыспай тұрғанда, толық азаттануды бар ділімен көксегенімен, әлгі айтқан «бұйрығы» жетпеген екен, болымсыз ғана тыныстап, бозамық әлемнің бозөкпе тірлігімен мүлдем қоштасуға қуаты жетпеді. Әл-дәрмені құрыған, өмірден күдерін үзген, бірақ белгісіз бір күш мұны арғы дүниеге аттандырмай мықтап ұстап тұр. Сана сайрап жатыр. Бала кезінде үлкендердің аузынан көп еститін өлімесірікке ұшырамай, жан тапсырудан иманды өлім жоғын білсе де, сол, әйтеуір, бір бармай қоймайтын абзал сапарға аттана алмай ышқынған. «рухым осыншалық осал ма еді» – деген ой миын салқындатып тұр. «Иә, оуп!» – деп, басын көтерді.

Дәл осы сәтте «Сайтан көпірдің» бергі басында қаздиып тұрған... кісісі жоқ екі аяқты – әкесінің жер астына көміп тастаған қос сирағын көрді. Өз көзіне өзі сенбей, жас парлаған жанарын сүртіп қайта қарады, сол – әкесінің аяғы! «Өңім бе, түсім бе».

«Тұр, айналайын!» – Күркіреген дауыс естілді. Қандай тылсым күш-қуат бергенін тәңірім білер, аман қолтығынан әлдекім демегендей, атып-ақ тұрғаны.

«Ер соңымнан» – деді әлгі үн. амал жоқ, бір басып, екі басып көпірге жақындады. ал әкесінің екі аяғы қозғалақтап барып, «Сайтан көпірден» дүрс-дүрс басып, арғы бетке өтіп барады. Енді еш нәрсенің де қауіп емес екеніне күмәні қалмаған аман зор сенім, қарышты қадаммен алға, тек қана алға аяндады. Дүрс-дүрс, дүрс-дүрс...

Жұмыр жердің бетіндегі «Сайтан көпірден» өтіп аДамНың аЯғы кетіп барады.

Жұмыр жердің төсінде сандаған сирақтар тайталасып жүр...

Бұл жалғанда жүру үшін жаратылғаннан бақытты не бар, не бар екен, тәңірім!..

* * *

Ертеңінде... алатай жазығындағы аппақ дарияның бетімен бір-біріне қарама-қарсы қар бұзып, қараңдаған екі топ келе жатты.

айҚай ДҮНИЕ деген сол да... осы ғой, осы...

Шыңғыстай, 1980 ж.

ҚАР ҚЫЗЫ

«Қар қызы» повесінің алғашқы нұсқасы 1978 жылы жарық көрген еді. Орыс тіліне аударылу барысында мүлдем қайта жазылып, соны оқиғалар мен жаңа кейіпкерлер қосуға тура келді. Сол секілді айтылар ой түп қазығын тауып, авторлық концепция анықтала түскен секілді. Сондықтан да оқырманның назарына қайта ұсынуды жөн көрдік.

Автор *Әлдеқайдан, тым-тым
алыстан...*

*қар шағылдардың арасынан қыздың
сыңсыта салған мұңлы әні естіледі...*

БаСТаУ

«алтай өңіріне алпыс жылдан бері дәл осындай қалың қар жауғанын көрген жоқпыз», – деседі қариялар. расында да, бас көтертпей жауғаны соншама, есіктің алды, қораның маңындағы қарды тазалап үлгере алмайсың. ауылүйдің арасына күреп жалғыз аяқ жол салудың өзі азабы мол жұмыс. Кейбір салақ кісілердің бел ағашы борсыған мал

қамайтын қоралары сыр беріп алды – топ етіп төбесі ойылып түсіп жатыр. Күннің көзі жылт етіп ашыла қалса, аппақ қардың астында бүк түсіп, қаздың жұмыртқасындай томпайыптомпайып тілсіз жатқан үйлерді, сол үйлердің қар кептелген мұржасынан жұлындай көтеріліп, жуастау будақтаған түтінді көріп, бұл ауылдың адамдары қарға тұншығып өліп қалмағанына тәуба жасайсыз.

Төрт түлік тебін жоқ, омалып қорада тұр. Тебінге шығарғанды қойып, суатқа апара алмай әуре-сарсанда жүр. міне, ұрланып басталып жапалақтай жауған қар мәңгілік сабырмен аспан астын түгел жаулап алған. аспан деп, баяғы ұғыммен айтамыз, әйтпесе аспан жоқ, мың-миллион – сансыз қар көбелектер ғана бір-бірін қуа жарысып, ойына келгенін істейді. Осыншалық ғажап, құлаққа қорғасын құйғандай тыныштықты Нұржан бұрын көрмеп еді. «Дүниеде қар жауған сәттегідей бейбіт те тыныш өмір бар ма екен», – деп ойлады жүзін аспанға қарата. Жыбыр-жыбыр қалықтаған қар жапалақтар бетіне асықпай келіп қонып, жылбысқалана еріп, суға айналып бетін айғыздап аға жөнеледі. Ептеп қытықтай маау...

Өр алтайды жайлаған үш жылғы құрғақшылықтың есесін осынау ес жидырмай жауған қар қайтаратындай. Төпелеп жауған қар алғашында, қызық әрі әдемі болып көрінген. аққала жасап, асыр салып ойнаған балалар, ұлпа мамыққа аунап жетіскен ауылдың қайқы құйрық иттері әсіресе мәз еді. Үлкендер жағы да келесі жаздың жаңбырлы, рысты жыл боларын сәуегейлеп, аса риза пейілде-тін. амал не, сағынып көріскен қардың аяғы, үлкен жұтқа айналмаса неғылсын: елді де, жан-жануарды да әбден зықысын шығарып, мезі еткені рас еді. Борап, ұйтқып соғар тентек мінез де танытпай, үнтүнсіз жауып алғаны ауыр екен: бірде ұйқың келеді, бірде өзөзіңнен жер тепкілеп айғайлағың келеді – сезімің селт етпейтін сергелдең күй кешесің, әйтеуір, басынан кене шаққан адамдай мең-зең, өз алдына лағып, бұйығы тартқан біреулер.

Жапалақтап жауған қардан қорғалап үйінде отыра берсе де болушы еді, оған дәті шыдамады білем. Есіктен шыға делдиіп көкке қараған Нұржан, тізеден асқан қарды омбылап, кеңсеге қарай тұңғыш рет із салды. Өзінен басқаның бәрі қырылып қалғандай болып сезілген, сөйтсе совхоздың кеңсесі бос емес.

Упрай бастаған үш-төрт адам карта ойнап отыр екен. Қуанып қалды.

— Хал қалай, бала? — деді езуіндегі темекінің сабақ жағын үзіп алып, түкіріп тастаған бастық.

— Далада қар жауып тұр, — деді Нұржан.

— Қар бес күннен бері жауып тұр. — Упрай қолындағы қарғаның мәткесін былғарысы жылтыраған столдың үстіне періп қалды. — Қане сен де бір картанды аш,— деді содан соң, қарсы алдындағы қара жігітке. Ол осы ауылдың ақшасын есептейтін бухгалтер еді.

— мінекейіңіз, бәсеке, біздікі валет.

— Түсінікті. ар жағын ашпай-ақ қой, жарқыным. Көп болса тағы екі валетің бар шығар. Біздікі — үш дама. Тринка заңында үш еркекті әрқашанда үш қатын жеңеді, — деп тозығы жеткен столдың үстіндегі ақшаны сыпырып, қалтасына салды.— Жұр, бала, сенде жұмыс бар.

Нұржан бөлімше меңгерушісіне еріп қарсыдағы кабинетке кірген. Упрай төрдегі меншікті орнына нығыздана отырды да:— Өмірде де солай, — деді.

— Түсінбедім, — деді Нұржан қабырғаға қатарлай тізген май-май кір орындықтың біріне сықырлата жайғасып.

— Үш валетті үш дама әрқашанда, тіпті үйде де жеңе беретінін айтамын да.

— Оныңыз рас.

— Оны қайдан білесің? Әлі қатын алған жоқсың.

— Сіздерді көріп те...

— Жә, шаруаға көшелік, — деп, жігіттің сөзін аяқтатпады. — ал, бала, жолға жинал. Сен баратын болдың. — Темекісін тұтатты да, шырпысын сөндірместен шертіп жіберген. мұншама дәл болар ма, қағаз қоқым салатын шелектің ішіне сөнбей түсіп, лап етіп жана бастады. Нұржан сөндірмекке тұра ұмтылып еді:

— Тиме, — деді Упрай маңғаз үнмен. — Жана берсін.

— Өртеніп кетерміз, аға.

— Өртеніп кетсек арман не... Кеңірдектен жауған қардың ортасынан өрт шықса, әлемге әйгілі жаңалық болмас па еді... Сонымен...

— Сонымен, аға...

– Жаныңа тағы да екі жігітті тандап ал да, ертең ерте аттанып кет. Өзің қалдырып кеткен сыбаға ғой, енді өзің алып кел.

– айыртау менен басқа жұртты қабылдамай ма екен... Күздің сылбыраңында табанымнан таусылғаным да жетер, келісімімді бере алмаймын.

– Ол жағын біз... сізден сұрамаймыз да, шырақ... Давай, тілің мен жағыңа сүйене бермей сапарға дайындал. Өз тракторыңа көңілің көншімесе, осы ауылдағы он ДТ-ның көңілге жаққанын тандап ал, жалыста, қолыңнан қақпаймыз. – Бұдан соң өзі ұзақ булығып жөтелді. – апырай, осы бір көксаулық итше еріп арылмады-ау. Тамағымды жыбырлатады да тұрады.

– май ерітіп ішіңіз, – деді Нұржан.

– Ендеше, сол жеңешенің ерітіп қойған майы суып қалар, мен кеттім. Жолдарың болсын.

Орнынан асыға тұрып есікке беттей бергенде, әлгінде ғана кәперсіз отырған жас жігіттің жан даусы шықты: – ағасы, оу, ағасы! Бір минут аялдай тұрыңызшы!

Упрай қол сағатына шапшаң қарады да:

– Тағы не? – деп сұрады шаршаңқы үнмен. – Үздік-создық қылмай айтарыңды сразы айт, әкри.

– мен бармаймын. – Упрай түсінбей қалды ма:

– Қайда? – деді.

– айыртауға шөп әкелуге... басқаларды жіберіңіз. Жорғаның арқасы құрғамайды деп, немене осы қымс етсе менен көре қаласыздар. Бұл ауылдағы тракторист жалғыз мен бе екенмін, қазір екінің бірі міне шабады.

– Ондай болса, жақсы. – Басын ұстап сәл ойланып тұрды да асықпай барып «тағына» отырды. аса сабырлылықпен жан қалтасына қол салды, шылым алып тұтатты. лапылдап жанған сіріңке шиін әрі-бері аунатып отырды да, әдетінше шертіп қалды. Бірақ осы ретте бұрыштағы шелекке жетпейақ сөніп қалған. Содан соң темекісін рақаттана сорды, түтінін мүлдем жұтып қойды да, қайтара шығармаған қалпы столды алақанымен салып қалып, айғайды сала ұшып тұрды. Тек осы сәтте ғана апандай аузынан түтін бұрқ етіп атылды.

– Ойбай-ау, мынау не деген мылжың еді-әй, әкри... дүзге отырып-отырып, аяқтамай айнып тұрып кетер бәдік екен-ау. Сен екiнiң бiр емессiң, шырақ. Сен... мұқым ауданның маңдай алды механизаторысың, бiлдiң бе?!

– Бiлдiм, ағасы, бiлдiм. Бiрақ...

– Бiрақты қоя тұр, шырақ. Ненi бiлдiң?..

– айыртауға менi жiбермейтiнiңiздi. Өйткенi ондай қауiптi жерге «маңдай алды» адамды айдамайды.

– Тфу, енендi... Не деген көк ми едiң. – Ернiндегi темекiнiң сабағын тiстеп, үзiп алды да түкiрiп тастады. Бұл – бөлiмше басқарушысының ашуланғандағы әдетi едi. маңайында ақ жоңқасы шығып жатқан папиростың түкiрiндiлерiне қарап, Упрайдың бiр күнде неше рет ашуланғанын санап алуға болушы едi. ала көлеңкелеу бөлмеде екеуi де бiраз үнсiз, тым-тырыс отырып қалды. аядай терезеден сыртқа үңiлсеңiз, жапалақтап жауған қарды ғана көресiз. Басқа дүние – қараң, анда-санда қарсыдағы бухгалтерия бөлмесiнен ауыл азаматтарының әлденеге маз, қарқылдап күлгенi естiледi. Неге екенi белгiсiз, Упрай аяқ астынан жуаси қалды. Нұржан осы кiсiнiң қылтқып, қысқа күнде қырық рет өзгерер мiнезiне таң.

– аға, – дедi Нұржан қоңыр дауыспен. – Сiз бiр нәрсенi байқайсыз ба? мәселен, физикада мынадай заң бар. – Упрайдың алдынан бiр бет ақ қағаз және қызыл қарындаш алып жаза бастады. – Яғни заттың еркiн түсу үдеуi оның массасына тiптi де байланысты емес. мiнеки, формуласы. Қараңыз. ғ-а

– Оны несiне арам тер болып айтасың. Ендi елуден асқанда оқу қонбайды маған. менiң өмiр туралы өз формулам бар. Ол – адамның қызмет iстеп өсуi, тiптi де оның қабiлетiне байланысты емес. мiне, формуласы. – Нұржан ұсынған қағазға ол да жазды. – Яғни управляющий тең – бүкiл ауылға...

У-а

Нұржан ерiксiз күлiп жiбердi. Күлiп жiбердi де: – Демек, ағасы, сау желiп тұрған техникамен айыртаудан пiшен алып келу, тiптi де трактористердiң «маңдай алды» механизаторлығына байланысты емес. Кез келгенiнiң қолынан келер шаруа бұл.

– Сен осы, кiмнен тудың, әкри?

- Сізден емес, әрине.
- Оны өзім де білемін... Давай сыңар езулемей жол қамына кіріс. атаң қазақта «Көп сөз – боқ сөз» деген мәтел барын білесің.
- атамыз қазақта «ақыл адамға жас кезінде емес, қартайғанда керек» деген сөз және бар.
- атамыз қазақ тілімен орақ орған ел ғой, айтса – айтқан да шығар.– Орнынан тұрып кетуге ыңғайланып еді:
- Оу, ағасы, – деп Нұржан қоса қимылдады.
- Не болды? Есіңе тағы бір формула түсті ме?
- Егер бір дене екінші денеге қандай күшпен әсер етсе... Жә, қойшы, бәрібір ұқпайсыз. айыртауға менен басқа біреуді жіберіңіз.
- Сен де сондай кері күшпен әсер етіп отыр екенсің ғой! Он жылдық білімің бар, өзің ауылға есепшілікке де жарамай жүрсің. ал мен болсам халқымды жиырма жылдан бері бес-ақ класс біліммен басқарып келемін.
- ал сіз, – деді Нұржан жайбарақат жауап беріп, – Герон формуласын, Ньютонның бүкіл әлемдік тартылыс заңын, қос мекенділер класын, бақа-шаянның іш құрылысын, абай, Жамбыл, мұхтарлардың өмірбаян, өлең-шығармаларын, Уругвай, Парагвай деген елдердің қай жерде орналасқанын, тіпті жер шарында неше мұхит, неше құрлық барын...
- Жетті, жетті... – деп екі құлағын басты Упрай. – Ньютон деген шалдың басына алма құлап, шошып оянғанын білмейді дейсің бе? Бұрұндайда үлкен қызым тұрады, алдыңғы жылы барып қайтқанмын.
- Нұржан ішегін басып ұзақ күлді. Қар тынымсыз жауып тұр. Қарсы бөлме – қарқ-қарқ күліп жатыр.
- Упрай бұдан соң күлкісін тыя алмай отырған Нұржанға ақыл үйрете бастады. – Давай, сен, шырақ, күлкіні доғар, әкри. Зато, мен шаруашылықты білемін, соғысқа барып сендей саудайыларды қорғағанымды білемін, қысқасы – сенің айыр-тауға аттанып, күзден қалған шөпті алып келеріңді білемін!
- Соғыста мен де болғанмын, аға, – деді Нұржан.
- Кепкеніңнің басы.
- Иә, рас айтамын. Шекарада служит еттім. Соғыстан айыр- машылығы – атыспағанымыз, атысуға жібермегеніміз

ғана... Отанды оқ атпай күзету, анау-мынау соғыстан әлдеқайда қиын. Өйткені жау көзге көрініп тұрған жоқ. Сіздер секілді «уралап», тисе терекке, тимесе бұтаққа деп, теріс қарап, көзді жұмып оқ жаудыра берген жоқпыз...

— Осы күнгі жастар нашарлап, тұқымымыз азып барады, — деп қолын бір-ақ сілтеді Упрай.

— Тұқымның азуы сортына байланысты ғой, аға...

Сөзден тосылды ма, әлдебір нәрсе ойына түсті ме, басқарушы терезеден тысқа көз салып, ойланып отырып қалды. Қар тіпті үдей түскен секілді. адамды жындандырып жіберетіндей тыныштық орнап еді, оның өзі ұзаққа бармады.

— Иә-ә, біз не көрмедік, — деді ауыл ағасы терең күрсініп. Қара көлеңкелеу бөлмеде қара торы жүзі одан әрі қабарып, түтігіп отырғандай. — Не көрмедік. Енді міне, саудың тамағын ішіп, аурудың сөзін сөйлеген ұрпақпен ұрыссып, жүз жылға бір-ақ қартайғанымыз. Ішкендері — алдында, ішпегендері — артында, көйлек — көк, тамақ — тоқ.

— Таусылмаңызшы, аға, мен-ақ барайын.

— Е, бәсе, — деп қарқ ете қалды Упрай. — «абыройлы комсо- мол» деп аудандық газетке бекер жазбаған екен. алғашында осы қикар жігіттің қай жері абыройлы, деп нәумезденіп жүр едім, ол ойым бекер болып шықты.

— Одан да сол газетіңіздің жазбай-ақ қойғаны жақсы еді. менің фамилиямды жазып, қыздың суретін басып құдай ұрыпты.

— мен өзіңнің суретің шығар-ау дегенмін. Осы күні қыз бен жігітті айыру қиын болып кетті ғой. Шаштары желкесін жауып, шалбар киген албастылар. — Булығып келген жөтелін тамағын кенеп басты.

— Жеңешемнің ерітіп қойған майы суып қалар, тоқ етеріне көшелік, аға. Сізге қояр үш шартым бар.

— айт, айта ғой, шырақ. Қасқалдақтың қаны, адамның жаны емес шығар. — Орнынан тұрып, Нұржанның қасына келді.

— Біріншіден, көмекшілікке аманжанды аламын. Ол — өте сенімді де мықты жігіт.

— Ой, құдай-ай, — Упрай қарқ етіп күліп жіберді. Содан соң Нұржанның арқасынан қақты. — Әкет, әкет сол итаяқ ауыз

сойқанды. Ішкі жаққа ептеп қалдырып кет өзін... соңынан іздеп барар адам да жоқ.

– Жоғалсаң іздер адамға қай қайсымыз да зәруміз-ау, аға. Сонымен, екінші көмекшілікке – Бақытжан шыдас берер. Терісі қалың, толық жігіт, арық-тұрақ біздерге жылу беріп жүрер.

Не дер екен деп басқарушының бетіне қарайын деп еді, ол терезеге бұрылып, мықынын таяна ойланып тұр екен. Біразға дейін жауап болмады.

– Кімді дейсің? – деп қайта сұрады сол теріс қараған қалпы.

– Бақытжанды. – Қышыған жеріне тигенін Нұржан да білді. Қасақана қаттырақ айтты.

– Ол жігіттің өзі қалай екен, шаруаға қыры жоқ, бос белбеу, орашалақ емес пе... мынадай жауапкершілігі үлкен, қиын сапарға жарар ма екен?..

– айыртаудан шөп әкелу Сандыбадтың жетінші сапары емес шығар.

– Шырағым, Сандыбадтың сандалбайынан мың есе ауыр сапар бұл. Жігіттің жігіті ғана төтеп бере алар. Оның үстіне биыл қыс қатты, қар қалың. «Қар қызы...» деген бәле оянып кетіпті деп жүр ғой. Не құт, не жұт...

– Ол жағын мен білмейді екенмін.

– Білмегенің жақсы, бәрібір осы күнгі жастар сенбейді.

– Е-е, есіме жаңа түсті... Қар қызы туралы аңызды айтасыз ғой. Күзде айыртауға барғанда естігенмін. рас болса ғой, шіркін... – Нұржан бұл сөзді аһ ұрып арманмен толқып айтты.

– рас болса, сол қызға үйленейін деп пе едің? Жә, былжырақты қоялық, үшінші шартыңды айт, шырақ.

– Үшіншіден, ағасы, үстіңіздегі тоныңызды, басыңыздағы құндыз құлақшынды, аяғыңыздағы ақ пиманы прокатқа бере тұрасыз. аман-есен қайтып оралсам, өзіңізге қайтарамын...

Упрай кеңк етіп күлді. Күлді де: – мүмкін іштәнім мен іш көйлегімді қоса аларсың... – деп мысқылдаған. – расында да, Қар қызын айттыруға баратындай-ақ, үлде мен бүлдеге оранбақ-ау.

– Үлде мен бұлдеге, ағасы, тек қана бастықтар орансын деген заң құрығалы алпыс жыл болды. ал іш киімдеріңіз маған кеңдік жасайды.

– Ендеше, барлығы да кеңдеу...

Осы кезде есік сыңсып ашылды да, Бақытжан сығалады. Жып етіп қайта жаба беріп еді, ары-бері теңселіп жүрген Упрай:

– Бері кел, ей, – дел дауыстап шақырды. Бірін-бірі итере табалдырықтан аттаған Бақытжан мен аманжан, есік көзінде қалтиып тұрып қалып еді. – Төрге шығындар, ұзынды-қысқалы қоқиқаздар, – деп әзілдеген болды Упрай. Екеуі бірдей адымдап келіп, Нұржанның жанына жайғасты.

– Үйіңізге барсақ қой, дәл осылай құрметтемес едіңіз, – деді аманжан әдеттегі шатаққа құмар морт мінезіне басып. Оның сөзін бөлімше басшысы мүлдем естімеген.

– мәселе былай, жігіттер, – деп төтеден бастап еді, Бақытжан да тыныш отырмай, бір қысыр сөзді бықсыта жөнелді.

– ағасы, жаңа сіз бізді қоқиқаз деп оскарбит еттіңіз, ондай құс барын қайдан білесіз. айталық, мектепте биология, зоологиядан менен артық білетін бір оқушы болмаушы еді. Әлі есімде...

– Естелігіңді тездетіп айт, күн суық, – деді аманжан.

– ...Әлі есімде, алтыншы класта оқып жүргенімде «көшпелі шегіртке», «көкқасқа шегіртке» деген екі сұрақ келді. Шегіртке, – деді Упрайға бажырая қарап, – өте мешкей болады, аға.

– Сенен де ме? – деді аманжан тек отырмай.

– Сөзді бөлме, бұл саған қатысты мәселе емес. айталық, бір ұрғашы шегірткенің ұрпағы өздерінің даму мерзімінде 300 килограмнан артық жас өсімдіктерді жейді екен. Шегіртке, жолдас управляющий, жем талғамайтын зиянкес...

– Сонда қалай? – Упрай алақанын жая сұрады. ғажап, не ашуланбады, не ұрыспады, құрдасымен қалжындасып отырғандай жайбарақат та мықты жауап қайтарды. – Сендер қоқиқаз, мен – шегіртке болғаным ба? Сол сен айтқан алтыншы класта менің ұлым да оқиды. Кітапты үнемі дауыстап оқитын, содан естіп едім, қоқиқаздар тамақтанған кезде жиі-жиі қаркылдаған тұрпайы үн шығарады дегенді...

– Бір де – ноль, аға, сіздің пайдаңызға,— деді аманжан.
– Жә, жігітгер, ойнасақ та біраз жерге бардық, — деді Упрай, — мәселе былай...
– мықтыларым сөз айтса, бас изеймін шыбындап...
– Қаңтардың қақаған суығында шыбындамай, сөзге қонақ бер, — деп Бақытжанға жекіп тастады. анау қайтып жағаласпады.
– мәселе былай...
– аға,— деді бағанадан бері ләм демей отырған Нұржан. — Сапар мәселесін өзіміз-ақ реттейік. Тек, жылы киім жағын кайтеміз.

– Сен де бір қадалған жеріңнен қан алатын бәле екенсің. Жәрәйді, менің пимамды ал.

Упрай әңгіме тамам дегендей орнынан тұрды. Шапшаң қимылдап есікке беттеді де, соңынан ілесе шығып келе жатқан үш жігітке жалт бұрылды.

– мен сендерді аяймын, шырақтарым. Бұл сапар — өте қауіпті екенін де білемін, амалым қайсы, — деп алақанын жая шарасыздық қалып танытты. — Совхоздың малы қырылып жатыр. Тіс шұқитын шөп жоқ. Үш жыл қатарынан болған құрғақшылық есімізді шығарып жіберді. Егер дәл осылай тағы бір жыл кәрін тіксе сырты түк, іші боқ хайуан қалмас. Ондай жағдайда біздің жер басып жүруіміз екіталай.

Барлығы дабырласа тысқа шыққанда қардың бағанағыдан ары үдегенін байқады. Қалың жауған кезінде төңірек қара құрықтана тұтасып, көрінбей кетеді екен. Әп-сәтте-ақ қарайған нәрсені ақ киізге орап тастайды. Дәл қазір жер бетінде қара түр жоқ, мұқымы — аппақ. Сол аппақ лайсаңның ішіне енген кісі де табиғаттың әзіргі бояуына көше жөнелді. алғашқы қар жапалағы Нұржанның ұзын кірпігіне келіп қона қалып еді, еріген жоқ, кірпігі қимылдаған сайын, қоса шошандап көбелекше жабысып тұр.

Дүние жым-жырт. Қар қылғытып қойғандай.

– «Қар қызын» көрсендер сәлем айтыңдар, үш жыл кенеземді кептіріп, қаңсытқаны да жетер. Бір шалға өкпелеймін деп, мұқым елді қырып алмасын, — деді бөлімше басқарушысы ойын-шыны аралас. Құндыз бөркін басынан жұлып алды да, жамбасына қағып-қағып, қарын түсіріп қайта киді.

– «Қар қызы» деген қиссаны қайдан шығарып жүрсіңдер осы. Ондай ертекке қазір бала да сенбейді. Әйда, не тұрыс, кеттік, – деді аманжан тықыршып.

– аға, сіздің үйден орамамызды ашып шықпаймыз ба? – деді Бақытжан. – Қауіпті тапсырмамен аттанып барамыз, мүмкін, бұл ақырғы дәміміз шығар...

– Қайдағыны оттама! – деді Упрай.

– Осы күнгі жастар бұзылған... – деді Нұржан мысқылдап. – ал, сау болыңыз, аға. Енді көре алмаспыз сізді. Таңертең ерте жүреміз ғой.

– Сау болындар. Дегенмен ақыл тапқан сендер ме деймін. Көрінгенмен кеңірдектесіп абаласып ауылда жүргенше, айдалада ойхой дүние кешіп, жандарың тынышталады. менің күнім болса мынау, топаландардың тұтқыны болып, өлгенше түспес қамытты мойныма іліп жүргенім... Кейде екі қолымды төбеме қойып, басым ауған жаққа лағып кеткім келеді... Әй, қойшы, біреудің мұңын біреу тыңдаған заман ба?..

Упрай қолын жалғыз-ақ сілтеді де, жалт бұрылып жүре берді. Жігіттер аң-таң. Қапалақтап жауған қардың астында сүмірейіп тұрып қалған.

– Өмірде осындай да адамдар бар, – деді Нұржан, екі жағасы мен өңіріндегі ұлпаны қағып. – Қай сөзіне сенерінді, қай мінезіне көнерінді білмей дал боласың.

– Екеуіне де сен, екеуіне де сенбе, – деп жұмбақтады Бақытжан.

– ал, не тұрыс, – деді шыдамсыз аманжан. – Біздің үйге кеттік. Шырмауық салып ашытқан бал сыра бар...

– Әуелі жол қамына кірісейік, – деп еді Нұржан.

– Оған кірісетін түк те жоқ. Тракторға от алдырамыз да, қайдасың Қар қызы деп аңыратып қоямыз. Әйда, жүріңдер. – Екі жігіттің екі жеңінен ұстап дырылдата жөнелді.

Олардан басқа қыбыр еткен жан жоқ еді далада. Әншейінде, ырбындап, арсылдап аяққа оралғы болар ит-екеш итке дейін ине жұтып, қырылып қалғандай. Қарқылдап ұшар қарабайыр қарғалар да жым-жылас. Тек қана қар – аспанда, жерде. Сол қар мұхитының ортасында қалқаң қағып, ала жөнелген үш жігіт аманжанның қос бөлмелі ағаш үйлеріне жақындағанда, алдарынан атты адам жолықты. Сауырынан

қарлы су сорғалаған аттың ақ, кара, құласын ажырату қиын, қыстап жіберген қатты жүрістен екі бүйірі солықтап, танауы пыр-пыр етеді. Ер үстіндегі еркек таралғы бауға аяғын шірене тіреп:

– Упрайды көрдіңдер ме? – деді.

– Осы жаңа ғана үйіне кетті, – деді Нұржан. – асығыссыз ғой.

– Әкеңнің аузын... асықпағанда қайтем... мал қырылып жатыр, – деді түтігіп.

– Кімнің әкесін ауызға ұрасыз? – деп қырсықтана сұрады аманжан.

– Барлығының да... Осыдан үш күн бұрын қар итеріп, қойға тебін аршып беруге бір трактор жіберем деп еді, әлі жоқ. Жаңа үйіне барсам, тракторды қармен көміп, балаларға сырғанақ жасап беріпті де, шалқасынан түсіп, аузынан су ағып мас болып жатыр.

– Ой, одан шығады, – деді Бақытжан. – Бәсе, өзі де, ДТ-сы да жоқ болып кетіп еді.

– ал енді бар үміт сендерде, – деді Қойшы жалбарына қарап. – Сендер жүріндер. ақысын қалтамнан да төлеймін, нәрет те жаптырайын. Әкесінің аузын... елу шаршы шақырым жердің тебінін аршып берді деп, қол қоймасам, атымды басқа қойыңдар.

– Бізді айыртауға пішен әкелуге жіберіп қойды, аға. Әйтпесе келісер едік. – Нұржан сыпайылап жауап беріп еді, анау қамшысын бір-ақ сілтеді де, буы бұрқыраған атын екі өкпеден тебініп қалды.

– Ой, құдай-ай, сендермен қысыр әңгіме құрып тұрғанда бес-алты тоқты өліп қалды-ау. Упрайдың өзіне малын санап беріп, басым ауған жакқа лағып кетпесем...

Құйын-перен шапқылай жөнелді. артында бұрқырап қар бораны қалды. «мұның да басы ауған жакқа лағып кету ойы бар, еріктеріне салса, бұл ауылда бір түйір адам қалғысы жоқ, – деп ойлады Нұржан. – Сонда қайда барады?»

Қар толастар емес... Үнсіздікті де осы қардан үйрену керек шығар... аманжанның шешесі дүние жүзіндегі тұйық әйел еді. Көшеде кездессе, жоқ болмаса үйіне кіргенде немесе үйіне келіп сәлем бергенін, сәлем алғанын ешкім естіген емес. Ерін ұшын болар-болмас жыбырлататын да, көзінің астымен

ақырын ғана қарар еді. Тіпті ол кісінің жүріс, тұрысы ептеп қорқыныштылау да болып көрінетін. Көрші-қолаңмен де онша араласы жоқ, өзімен-өзі болып, ертеден қара кешке дейін қолы- нан тоқымасы түспейтін. Бүкіл ауыл-аймақ шұлық, қолғап, жейде, шәлі тоқытып тыным бермейтін. Өмірде кісінің көңілін қалдырап көрмеген ол үй шаруасына да қарамай, елдің ісімен шұғылданып отырушы еді. Осы тым-тым ақ пейілділігі үшін ұлы – аманжан талай рет ұрысты да, өкпеледі де, бәрібір қол қусырып қарап отыру қайда. Осындай, жападан-жалғыз тоқыма тоқыған оңаша сәтінде, әлдебір әдемі де мұңлы әуенді ыңылдап, ауыр ойға берілер еді. Қолындағы жіпке көзінің жасы сырт-сырт тамып, қай-қайдағысы есіне түсер еді.

аманжанның анасы бұл елдің қызы емес. айыртау жақтан жер ауып келіпті. Сондықтан да ол әйелдің өткені жайлы, бұл ауылда ешкім де ашып айтып бере алмас. ал өзі күні бүгінге дейін өмір-тарихы туралы жұмған аузын ашқан емес.

Ұлы аманжанның кімге тартып туғанын жан адам білмейді. Ішкері жақтан жалаңаш қойнына, кенгурудің баласындай салып әкелген қызыл шақа ұл, бүгінде тепсе темір үзетін зіңгіттей азамат болып өсті. Бірақ шешесінің кең пейілін бермеген, тым-тым қатал, басбұзар тентек. Фамилиясы да шешесінің әкесіне жазылған. аманжан ес білгеннен бері анасына жалғыз-ақ сұрақ қойған: – Әкем қайда? – Шешесінің жауабы да қысқа болған-ды: – Соғыста өлген...

Соғыс деген талай дүниенің астан-кестеңін шығарып қана қоймап еді. Соғыс – талай қулық пен сұмдықты тас-талқан етті. Елдің тәубасын есіне түсірді. Соғыс сандаған күнәны тудырды, сандаған күнәны ақтады да. Әйтпесе 1946 жылы туған аманжанның әкесі қалай ғана соғыс жылдарында өліп қалады. Осындай соғыс тудырған әрі тудырмаған, бірақ соғысқа сілтеген қисынсыздар ел ішінде көп-ақ еді... Соның бір құрбаны, осы сырықтай ұзын бойлы, ала көзді аманжан-тын.

Есіктен үсті-басын қағына, жөтеліп кірген жігіттердің есендесуін бір бұрышта, тулақ үстінде жүн түтіп отырған Үндемес шешей (ел солай атап кеткен) ернін жыбырлатып қана алды да, қайтып тіл қатқан жоқ.

– Ол кісіге алаңдамаңдар, – деді аманжан пештің иығын- дағы ағаш күбіні еппен алып тұрып. – Ол да бір – қара тас та бір.

Оның бұл қатты сөзі Нұржанды тіксіндіріп тастады. анасы туралы анайы сөз айту, көргенсіздік қана емес, аса тұрпайылық еді. Бірақ Үндемес шешей ұлына қарады да, ләм деп тіс жарған жоқ.

Үшеуі дөңгелек жозыны қоғамдай отырып, шырмауық иісі мұрынды жарған сары сыраны біраз еңсере ішіп тастады.

– рақат екен, – деді аузын жеңімен сұрткен Бақытжан. – Сарайым сайрап қоя берді. Жолға аздап ала шықса қайтеді өзін...

– Қатқаныңның басы, қатып қалмай ма, – деді аманжан.

– Шынын айтқанда, сол бір ит өлген жерге барғым келмейді, – деді Бақытжан. – Он жыл бірге оқып, бірге өскен сендерді қимадым.

– менің де зауқым жоқ, – деді аманжан. – Күзде сен болдың ғой, қандай жер екен. Елі саран дегені рас па?

– рас, – деді Нұржан. – Күзде үсіп-жығылып аулымызды әрең тапқанымыз. Енді шегінетін жер жоқ. Уәдемізді беріп қойдық.

– мына салқын сыраң басыма шыға бастады, – деді Бақытжан.

– ал, рақмет, қайтайық, – деп Нұржан орнынан тұрды. – Жолға дайындалу керек. Білгендей-ақ тәтеме монша жағып қой деп едім.

– Дайын болғанда хабарларсың, бәріміз де ұлы сапарға тазарып шығалық, – деді аманжан.

Жігіттердің шығып бара жатып «сау болыңыз» деген сөзін жүн түткен әйел естімегендей, жауап бермеді.

Нұржанның шешесі – жастай жесір қалған адам. Бір ұл, бір қызы бар. Екеуі бір-біріне мүлдем ұқсамайды. Нұржан қара торы бұйра шаш та, қарындасы көгілдір көзді шикілі сары. Оның сырын, осы ауылдағы сыпсыңқайлар сан-саққа жүгіртеді. Бала кезінде Нұржан талай мазаққа ұшырап ашуланды да. Бірде «айғай апасынан» (жұрт осылай атайтын): «менің әкем қайда?» – деп сұрады.

– Соғыста өлген, – деп айғайды сала жауап берді. мың да тоғыз жүз қырық алтыншы жылы дүниеге келген Нұржан

«соғыста шейіт» болған қайран «әкесін» содан қайтып іздегенді қойған. Бәріне де соғыста өлгендер емес, соғыстан аман келгендер «кінәлі» екенін, кейінірек сезді ғой.

ал Бақытжанның майданнан қара қағаз келген әкесі осы ауылда тірі жүр деген лақап сөз бар. Кім білсін? Бәріне де қу соғыс кінәлі...

«айғай апасы» монша жағып қойған екен. – Қайда жүрсін қаңғырып, – деп дүрсе қоя берді.

– Тұу, естіп тұрмын ғой, осынша неге айғайлайсыз, – деді Нұржан шешесіне кейіп.

– Өлгенің құрғыр, аспан қарға айналып кетті ғой деймін; бас алдырмады ғой. Әлгі қарындасың сабағына әрең кетті қонышынан қар саулап. Таза киімдеріңді дайындап қойдым...

– аманжан мен Бақытжанды шақыра салсақ...

– Немене, шешелерінің аяғына жара шыққан ба екен, жағып берсін моншасын. Өй, анау «үндемес шешейдің» бойында жаны бар демесең, таңертеңнен кешке дейін астына жіберіп қойған баладай бажырайып отырғаны. Ұлы жынданып кетпей қалай жүр. анасының ала құйын мінезіне әбден сыралғы болған ұлы ұлпа қарды омбылап жүгіре жөнелді.

Қар толастар емес. аспан жоқ. Қаптаған қар-шыбындар ғана.

Осындай қалың қар жауған күні біздің үш жігітіміз ағаштан қиып салған моншада рақаттана жуынып, бірінің арқасын бірі ысып, әңгімелесіп отырды. Қолдарында қайыңның бұтағынан жасалған сыпыртқы, күйіп-жанған тасқа бір бакыр суық суды шашып қалады да, лап етіп көтерілген ыстыққа шыдамай ырсылдап, сабана жөнеледі. Іштеріндегі өкпесі өшпей, жүрегі күймей сабана беретін – аманжан болып шықты. ана екеуі «ойбай тұншығып өлдім» – деп есікке қарай тұра безді. ал аманжан болса қара тасқа аяқ-аяқ су шашып өзінезі сартылдатып ұрады-ай. Есікті далдалай ашып, бастарын табалдырыққа итше жастап, таза ауа жұтқан Нұржан мен Бақытжан құрлықта қалған балықтай солықтайды.

– Әкең... Жанұзақ ағасына тартқан, – деді Бақытжан. – Қолына қолғап киіп алып сабанушы еді. Ол моншаға түскен күні ұлы-жіңгір шапқын болатын. Бір түскенде – бес сағат түсер еді тас моншаға... Отыз бес рет сусын алдырып ішетін.

Жәкеңнің он баласы монша мен үйі екі ортасында сусын тасып, ала шапқын болып жүрер еді...

– Былжырамай жатыңдар, – деді аманжан ыр-ыр етіп. – Жалаңаш денелеріңе ыстық су шашып жеберемін.

– Сенен ондай ерлікті күтуге болады, – деді Нұржан бетін суық сумен шайып. – ал қышуың қанса есікті ашайын.

– Тұра тұр кішкене, – деді арқасын қайыңның бүрімен оскылаған аманжан. Өне бойы білеу-білеу қызарып қалған екен. Қолқаны қапқан қаңсық иіс, ыстық бумен жағаласа далаға қашып шығады. ағаштан өрген аласа монша өр алтай елінің ермегі секілді еді. Таза жүруіне ғана емес, суық тиіп тымауратса да осы тас моншаның табына жүгіретін. айнала толған ағаш, кесіп-кесіп тасы қызарғанша өртеп жағатын. Шелек-шелек су тасып, таспештің үстіндегі тайқазанға құйып ысытатын. Кейде үлкен кісілер осы су саркылдап қайнауға айналған қазанға – арша тастап, жуынғанда судан қош иіс шығып тұрушы еді. Жарықтық, арша атты қасиетті өсімдік адамның денсаулығына да пайдалы деседі. Түшкіріп, пысықса болды қураған аршаны үгіп-үгіп газетке орап, темекі қылып тартқан Жанұзаққа жұрт бекер күледі де...

– Уа, рақатқа бір баттым-ау, – деп, биік сәкіден қарғып жерге түскен аманжан беті-қолын босаға жақта құюлы тұрған суық сумен жуып, тырайып-тырайып, салқын ауамен тыныстап жатқан жолдастарының қасына жайғасты: – Жігіттер, кешке киноға барайық, – деді Бақытжанның жалаңаш құйрығынан шапалақпен салып қалып. Су-су алақан болбырап жіпісіп жатқан денені оңдырмай ысып жіберді білем, бес саусақтың тарбиған қып-қызыл таңбасы қалды. анау, ойбайлап атып тұрды.

– Ой, әкең... жынданып кеттің бе, әкри.

аманжан қарқ-қарқ күлді. – Нешауа, өкпелемей-ақ қой. Кешке киноға кіргіземін.

Дардай жігіт болса да «киноға кіргіземін» деген сөзге мәз болып, құйрығын сипалаған күйі қайта жатты. Осы үш жігіт те бір күн қалмай дедектеп жұмыс істейтін. Упрай мен бригадир қайда жұмсаса сонда безектеп елпектеп отырса да, айлық табыстары алпыс-жетпіс сомнан асқан емес. аспайтын себебі, құрғақшылық үш жыл қатарынан болып, жемшөп тапшылық жасауы. Бір айыр шөптің өзіндік құны бір сомға

дейін барды. Жазы ыстық, қысы қатал болды. Топырлап мал қырылды. Сонау осыдан мың шақырым шалғайдағы тың игерілген даладан арқалағандай болып сабан тасылды. Өзгелерден гөрі қайта осы үшеуі табысты еді. Бес жыл қатарынан тек қана шығында отырған совхоздың кейбір мүшелері әншейін бостан-бос, бекер істеп жүрер еді жұмысты. айдың аяғында: – «Бересі болып қалыппын, әкри», – деп, темекі алу үшін әйеліне алақанын жайып, баланың ақшасын сұрайтын. Өкімет соңғы кезде әр баланың басына пособиені көбейтіп жақсы болды. Әсіресе ер-азаматтар жағы риза. «Шамаң келсе таба бер», – дейді, әйелдеріне. – Сельсоветтен болмаса, совхоздан қайыр жоқ, таба бер...» ал, обалы қане, ауыл әйелдері шамасынша-ақ босанып жатыр. Әр үйде 7-8 бала бар.

Үш жігіт буы бұрқыраған моншадан шықты. Қар әлі жауып тұр. Кешке клубтың алдында кездеспек болып, үйді-үйіне тарады.

Қар жапалақтап жауып тұр. Толастар емес. Егер тағы да дәл осы қарқынмен бір тәулік жауатын болса, сөз жоқ, жұт болатын сыңайы бар.

Клубтың маңайында есік-терезеден сығалап, қар омбылап жүрген бірен-саран балалар болмаса, ересектер жағы аз көрінеді. Клубтың дәл маңдайында жарқыраған жетім шам жарығынан қардың саулап, айналып ұшып жауғаны анық көрінеді де, былайғы қою қараңғылыққа ұласқан жағынан ештеңе аңғара алмайсың. ғайып болған аспанға қарасаң ғана, бетінді жыбырлата қытықтаған қар қиындыларын сезесің. Клуб маңындағы бес тиындары болмай, киноға кіре алмай қалған балалар, қар көбелектерін тілімен аулап мәз болады.

Нұржан есіктен қарап еді, екі жолдасы тақтай орындықта қайқайып отыр екен, мұны көрген соң: – Кіре бер, белет алып қойғанбыз, – деді. Клубтың ішінде үлкендер жағынан тым аз, өмір бақи кинодан қалмайтын Жанұзақ пен Қайырлы ұста ғана тонға оранып, қанатқа сүйене қиқайып жатыр. Сахнаның алдында бірінің бөркін бірі лақтырып, мойындарына қар салып, шулаған он шақты бала бар.

– Ей, шие бөрілер, шуламандар! – деп, Жанұзақ қоқиланған болып еді, ешқайсысы пшту демеді де. Клуб іші салқын. Есіктен бір құшақ суық ертіп осы ауылдың екі-үш

мұғалім қызы кірді. Институт бітіріп, одан кейін екі-үш жыл жұмыс істеп үлгерген қыздар үш жігіттен де ересектеу еді, оларды пәлендей мән беріп қызықтай қойған жоқ. Қоңыр түбіт шәлілеріне жабысқан қарды қағып, босаға тұста аз-кем аялдады да, Нұржандардың алдындағы орындыққа келіп қонақтады. аманжан жыбыршып тыныш отырмай:

– Сәлеметсіздер ме, апайлар, – деді. Ішіндегі ұзын бойлысы:

– Есенбісің, ба-у-ы-р-ым, – деп нығарлай жауаптасты. Бұдан ары әңгіме болған жоқ. Сегіз ересек, он балаға арналған Индия киносы басталып кетті...

Терезенің қырауы еріп, тесік жасалды. Түймедей ғана аршылған әйнектен жалғыз көз сығалады. Әке-шешесі ақша бермеген баланың қашанғы әдеті осы, қысы-жазы терезеге жабысып, таласып-тармаса сығалап тұрғаны. Бұл уақиға үш жігіттің басынан да талай өткен. аманжан әлгі танадай тесікті құлақшынымен жауып, баланың ит жынына тиіп еді, Нұржан ұрсып тастады:

– Өзің сығалаған тесік еді ғой, қойсаңшы, – деді.

– Ей, ұстаздар, – деді аманжан ұзынтұра қыздың арқасынан түртіп. – Оқушыларыңа бес тиын берсендерші, обал ғой. – мұғалім-қыздар сөз таластырмады. Бұл жігітпен дауласып береке таппасын білуші еді, ләм деген жоқ.

Сыртта алпыс жылдан бері жаумаған қар төпелеп тұр.

Осы күні Нұржан ұйқтай алмады. ары аунап, бері аунап, тіпті, жамбасы талғандай болған соң, шолақ тонын жамылып тысқа шығып еді, қар толас тапқанын сезді. Қараңғыда білінбеді де, аспанға қарап, бетін тосты, қар ұшқыны тимеген соң ғана: – Сап болған екен, – деп шалдарша өз-өзінен күбірледі. Қайтып келген соң да, көзі іліне қойған жоқ. Қайдағы-жайдағы есіне түсіп басы мыңғы-дыңғы болды. Төргі бөлмеден кәперсіз ұйқтаған шешесі мен қарындасының пысылдағаны естіледі. Бөтен дыбыс жоқ, талықсыған тыныштық. Не заматта барып кірпігі айқасқандай болып еді, есік сықырлап ашылып, үйге аппақ кебіні бар қыз кіргендей... Тас қараңғы бөлменің іші жап-жарық болып кетті. Босағаға сүйеніп үндемей тұрған қыздың көзі шырақ болып жанады. Неге екені белгісіз, Нұржан қорыққан жоқ. Өңі ме, түсі ме ажырата алмай дел-сал жатты. Қимылдайын деп әрекеттеніп

еді, тырп ете алмады, тіл қатпақ болып еді, жағы ашылсашы... ақ тер, қара терге түсіп терледі. Тәңірім-ау, тіпті ояу-ақ жатқан секілді. Әне, қыз тұр аппақ болып, міне құлағына шешесі мен қарындасының пысылдап ұйқтағаны естілді... ғажап! «Әй» – деді, үнін шығара алмады. Енді не істеу керек? Бәлкім, Қар қызы деп көкіп жүргендері осы шығар. Жүрегі тулап, алқымына кептелді. Не істеу керек? «Әй»– үні шықпады. Қос жанары шырақ болып жанған қыз әлі тұр босағаға мұңая сүйеніп.

Өлдім-ау дегенде қыздың сыбырлағаны естілгендей болды. «Нұ-р-ж-а-н... сен кет бұл ауылдан, мүлдем кет, мәңгілікке кет... бұл жерде адамдар көбейіп барады... саған еркіндік жоқ... Еркін өмір жоқ... Кеңістікке кет... ер менің соңымнан... ер».

Өлдім-ау дегенде көзін ашып еді, қап-қараңғы түн ғана мелшиіп тұр. Еш нәрсе жоқ. «Уһ» – деп демін әрең алып, алақанымен маңдайындағы пыршыған терді сүртті. Бірақ даладан соншалықты мұңлы, соншалықты аянышты сыңси салған қыз әні талып естіледі.

Әлдеқайдан, алыстан қар-қызының боздап салған әні естіледі.

* * *

айнала аппақ қар: ақ түтек боран, сеңдей сірестіріп қасаттап тастаған ақсіреу кіреуке: қарасаң көз қарықтыратын шаңқан бел-белестер әлдеқайда... алысқа бірін-бірі қуа жарысады; ербең етер тіршіліксіз салқын бедірейген қарлы адырлар ұлы өмір шуылынан бейхабар – айқара жамылған ақшағи көрпесін бұйығы бүркенеді; табиғаттың күні кешелер ғана маздаған тіршілігіне мекен-жай болған жазира жоталар өлім тыныштығына бой алдырған да, дүниенің бар қызығынан әбден жалыққан құмарпаз адамның, жалқы сәт талықсып кетерін еске салғандай болады; күн таласа шыққанда осына қайғы жұтып, қар тұтқында жатқан бейкүнә аязды аймақ мың-миллион күміс ұшқындарын сәулелендіріп, тоғыз қабат торқа астында қалтыраған Жер-ананың ертең туар базарлы шағының үміт отындай жарқырайтын; бүгін аспанды саңылаусыз тұтастыра жауып тұрған қарлы жота-қыраттардың осы сұлулығын қызғанғандай, тартып алып талақ тастапты;

көкжиек жоқ: аспан да, байтақ өңір де ақ сұр; жер жоқ, бір өңкей бой суытып, жүрек мұздатар сұмпайы қар; еріксіз жалықтырады, еріксіз жалғызсыратады, жүз жылға бір-ақ қартайтып кеткендей қажытады; құлазыған осына бір түске, бір мінезге қарап тұрып, көңіліңді аяныштың аязы буып, ботадай боздап жылағың келеді; ботадай боздап жылап тұрып, жаратылыстың осыншалық қатыгездігіне налығандай әлемдегі бүкіл жақсы-лық пен жамандық атаулыдан безінесің, ақша қардың орта-сында меңдей қарайып тұрған жалғыз трактор – аппақ дастар-қанның үстінде жорғалаған қоңыздай-ақ қауқарсыз, бейшара.

ауылдан шыққандарына екі күн, барар жері сонау көрінген ақ таудың ар жақ етегі – онда ауылдың ала жаздай дайындаған пішені бар; соны тиеп қайтуға барады; олар үшеу: Нұржан және аманжан мен Бақытжан.

Қар мұхитты қақ жара арқырап келе жатқан тракторды Нұржан жүргізіп отыр; астынан аязды күнгі көк темірдің ызғары өтеді; шолақ қара тонының жағасына мойнын тыға түсіп, әлгі көріністен көзін алмай телміріп келеді: ол қарайтын басқа еш нәрсе жоқ – айнала аппақ; тіпті бәрі үнсіз, қасат қарды қақ жарып, бір қарқынмен бір бағытта келеді; достарының не ойлағанын білмейді Нұржан, әйтеуір, бозарған жүздері мұңға лайық, өзгеше көңдім, өзгеше жуас, қайтпайтын сапарға аттан-ғандай аянышты халде; ал өзі болса мынау ұшы-қиырсыз, еңкеуеңку қарлы адырлардың үстіндегі қыбырлап тыныш таппай-тын өмір жайлы, суық қысып ыбырсып қор болар жер жайлы, көзден де, көңілден де шеттей бастаған мұңсыз-қамсыз балалығы жайлы ойлайтын шығар; неге екенін білмейді; осы қу медиен айдалада жападан-жалғыз қалып қойғысы; қалып қойып анау аппақ кебін қардың үстіне ақпен табандаған қара пиманың ізін тастап, мәңгі тымық, мәңгі суық шексіздікке, алдыңғы күні белгісіз бозаң жолға шыққысы келеді; мейлі жалғызсырасын, мейлі қар басып үсіп өлсін, мейлі азынаған қысқы өңірдің аш қасқыры жеп кетсін – ойына алған дел-сал, ұйқылы-ояу қатал да қайырымсыз сапарға аттансам дейді; өйткені сол бір белгісіз де шексіз кеңістікке қар қызы шақырған. алпамса тауға өрлеп келеді, ақ шағылдар таусылар емес, күн түнге ойыса бастады; аспан сұмпайы бұлттан азаттана бастады; олар

әлі ләм деместен томаға-тұйық бозарып отыр; көзі ояу, көңілдері ұйқыда; мүмкін, олар аппақ қардың үстіндегі көктемгідей жапырағын жайған әлі жас, әлі арманшыл, әрі күнәсіз көк өрім үш қайың шығар; қазіргі әрқайсысының жүрегінен сағыныштың, өкініштің белгісіз, бұдан бұрын еш жерде, ешқашан айтылмаған мұңды да сырлы әнінің қалтырап барып, сыңси айтылуы – сол ақша қардың үстіндегі ақ қайыңның сұп-суық жел тербегенде шыдай алмай жылауы шығар; олар бұл ғаламда трактор гүрілінен өзге жан жарылқар үн естіп, көз суырап қардан басқа ештеңе көріп, бой мұздатар суықтан басқа түкті де сезініп келе жатпағаны рас; ымырт жабылған сайын осының бәрінен – аппақ болып көсілген көріністің өзінен айрылды; ендігі мезетте бұлттан тазарған аспан жұлдыз таналарын тағынып, сылана бастады; олар бәрібір үнсіз; ауыздарын ашса болды қырқысып-төбелесе жөнелетіндей қауіпті де қаныпезер отырыс; аспанға қарады: сансыз жұлдыздар жымындайды – бірі сөнеді, бірі жанады; трактордың жарығы түн түндігін тілгілеп, сонау ойда боларболмас жылтырағандай елес берген жетім сәулені іздеп барады; соған асығады, жамырап табысқысы келеді; көкке қарады; жұлдыз ақты, қайда түскені белгісіз, әйтеуір, олардан тым алыс. Қара көк аспандағы жұлдыздар жауып тұрғандай сезінді. астындағы темір кобдидан өткен ызғар шекесін солкылдатқандай тісі-тісіне тимей, қалтырай бастаған Нұржан, сол бір мағынасыз жанармен анау алдында бел-белестеніп мінгесіп ұштаса кете барған аппақ дүниеге жиіркене қарады. Жылда, тіпті қыстай көріп, көз қашты болған көрінісі болғанымен, дәл бүгінгідей көңілі суынып, көкірегін ызғар қарыған жоқ еді; дүниенің осыншалық иесіздігін тұңғыш сезінгендей зәрекеп күй кешті. алғаш ауылдан шыққанда ептеп желік қысқандай болған, жастық шақтың көп-көп алаңсыздығы тағы да бір ессіздікке, мұңсыз-қамсыз жазира тірліктің жалғыз аяқ соқпағына жетелегендей еді. Енді міне қар жамылған жұп-жұмыр таулардың тұтқынына түскен сайын сол жылымық көңіл, сол жылымық көңілдің шуақтары аязда үсіп өлгендей өгей өмірге тап болды; оты жоқ, пеші жоқ жел кеулеп, ызғар бұған иесіз үйдің қонағындай шарасыздықтың шырмауында қалды. Қасаттана бастаған аппақ қарды жарып, бағдар-бағытсыз арындап келе

жатқан ДТ-54-тің қазіргі мінсіз жүрісі ғана ендігі медет, ендігі қуат, үміт теңізін кешкен үш жігіттің – астындағы арғымағы-тын. Елден шыққандарына екінші түн, кеше Фадиха деген ауылға түнеп шықты да, елеңалаңнан сапарға қайта аттанған. алда – Қоңқай асуы. аспан төсі шұрқ-шұрқ тесік. ай әлі туа қойған жоқ. Қараңғылыққа бой бермеген адыр-қыраттар ағараң тартып, қорқыныш ұялаған көңілге ес болғандай. Қорқыныш ұялай бастаған көңілге ес болған ол да емес, сонау төбедегі жетім жарық. ДТ-54 сол өлімсірей жанған жарыққа қарай өршелене өрмелеп келеді. Түн мендеген сайын дүрілдеген үні де жеркөкті жаңғыртып қатты естілетіндей...

Үш жігіттің жанары да сол жалғыз жарыққа қадалған. Ендігі үміт те, тілек те сол – жұлдыздай жылтыраған сәуледе.

ДТ-54 қайқаң қағып төбеге шыққанда, маңдайындағы қос шамы шатырын қар басып қалған ағаш үйді тінтіп өтті де, солқ етіп барып тұра қалды. Қар құсып, сартылдаған жылан бауыр доңғалақтың үні сап тыйылды. Нұржан тұтқаны төмен басып, газды азайтты да, енді не істейміз дегендей, екі досына қарады. Олар да ошарылып, ләм деместен шарасыз отырып қалып еді. Қар басқан үйден ешкім шықпады. Трактор жайлап қана зіркілдеп тұр. Осы трактор үні жағаласып, сөздерін естіртпейтін болған соң, әбден айғайлап үйренгендікі ме, Нұржан қатарда отырған аманжанның құлағына дыбыстады:

– Біреуіміз үйге кіріп, біліп шығайық. Қондыра ма екен? – аманжан оның дәл құлағының түбіне айғайлаған аузын қолғабымен баса қойды.

– Неменеге бақырасың? Құлағымның дабыл жарғағын тесіп жібердің ғой.— Жатып кеп ашуланды. Дәл қарсы алдарында, темір қобдиға құйрығын қойып, мойнын тонының жағасына тығып, пысылдап ұйқтаған Бақытжан әлгі айқайға ояна қоймағандай.

Үй жақтан тырс еткен дыбыс білінбейді. Елтеп мал ұстайды білем, қора жақтан қойдың маңырағаны мен жылқының пысырғаны естіледі. аманжан құлағын әлі шұқылап отыр: – Саңырау болып қалдым-ау деймін.

– Неғұрлым керең болсаң – соғұрлым жақсы естисің. Саңырау болсаң ғана сақ жүресің, – деп күлді Нұржан. Бұдан соң екеуі де саусақтарын үрлеп, қып-қызыл болып қалқая қатқан құлақтарын уқалады.

— мына қыстақта тірі жан болса, көп көрген құлағымды саған-ақ кесіп берейін, қарның ашса қақтап жерсің, — деді аманжан.

— Сығырайып шам жанып тұр ғой.

— Ол сайтанның оты.

— Сен де қайдағыны айтасың-ау, — деп күлді Нұржан. — Кеше Фадиха тұрғындары айтқан: айыртаудағы асуда жалғыз үй оңаша тұрады деп. Сол омарташы шал шығар.

— Олай деп бал ашсаң бар, біліп кел өзің. Бәлкім, түсіңе кіре беретін періште қыз осы үйде тұратын болар.

Нұржан ойланып қалды. Есіне әлдене түскендей, жүрегі жиірек соғып, елегізі бастады. Осы бір оқиғаны ойда жоқта есіне салғаны. Нұржанның жарқ етіп жоғалған арман-адамын тірілкендей болды. Күннің суықтығы, жолдың қиындығы — бәрі-бәрі иін тіресе келіп, көңілдің жайлауындағы көктем көріністерді сүртіп, тепкілеп жоғалтқандай еді. Енді міне, бір сәтте көктем құсындай қиқулап қайтып оралды. Өң мен түстің екі ортасында маужырап, жалғызсырап жатып тауып алған қиял-қызынан Нұржан алғашында қорқып-ақ қалған. Ұмытқандай болып еді, енді, эне, тәңірім-ау, тракторды айналып, ақ көйлегін шұбалтып, сыңсып ән салып бара жатқан жоқ па... эне...

— Ән салып кетіп барады... — деп өз-өзінен күбірлеп қалды.

— Кім кетіп барады?.. — деді аманжан рычагты тас қып ұстап, жартылай қырау тұтқан кабина әйнегіне үңілген досына үрке қарап.

— Әнін естідің бе, әнін... Неткен ғажап дауыс.— Толқи сөйлеп, орнынан тұра беріп еді, оны аманжан иығынан басып отырғызып тастады.

— Отыр! Көзіңе қос көрінді ме? Әлде жынданайын дедің бе? О, несі-ей, лепіріп...

— рас айтамын, — деді Нұржан үні дірілдеп. — Бейне бір ертегідей... «Одиссей» деген киноны көріп пе едің?..

— Иә, көрдік делік. айтпақшы, 20 тиынды сен үшін тағы да мен төлеп едім ғой.

— Сол кинодағы төбе құйқанды шымырлататын сиқырлы үн ше?.. Содан бір де кем емес... Әне... эне... тыңдашы! Керең болмасаңдар, құлақ салыңдаршы.

Осына сыңсыған мұңлы үнді – жұмбақты үнді, сиқырлы әнді Нұржанның өзінен басқа ешкім естуі мүмкін еместігін білген жоқ еді бейшара жігіт. Бақытжан болса қорылдап ұйқтап отыр. Күннің суығы, қыздың әні, қайда қону керек деген үлкен сұрақ оны ешқашан да мазаламайтындай...

– Тфу, атаңа нәлет! – деп ызадан жарылардай болып отырған аманжан тоқылдап қата бастаған пимасымен Бақытжанды теуіп қалды. – мынандай қақаған аязда қысып бара жатқан қандай ұйқы екен. Тұр-ей, оян! – Бақытжан қор етіп барып былдырлап сөйледі, бірақ сергіп кете алмады.

– Саппас, – деді Нұржан. – Қандай көп жасар екенсің.

– Қойындаршы, әкри, мен біліп отырмын, – деді Бақытжан керіліп.

– атаңның басы біліп отырсың...

– Жұрттың бәрі сен секілді таскерен дейсің бе. Қар қызының даусын мен де естідім. адамның жылағысы келеді екен.

Бұдан соң үшеуі бірдей сықсима терезесінен болар-болмас қана жарық көрінген кішкентай үйге үнсіз телміріп аз-кем отырды. Трактор бір қалыпты зіркілдеп жұмыс істеп тұр. айдалада – жапан дүзде мекендеген жалғыз үйде адам бар ма, егер бар болса дәл іргесіне келіп, трактор дүрілдеп тұрғанда неге біреуі шықпайды далаға. Түсініксіз. аяз буып тұр. Бағана... жолда байқамапты, үш жігіт енді шындап жаурай бастады. Тістері сақылдап, безгегі ұстаған адамдай ДТ-ның моторымен бірге дірілдеп-қалшылдады. ал қар астында жалғыз көзі жылтырап жым-жырт жатқан жұмбақты қыстақ, жалмауыз кемпірдей жер бауырлап, сыр бермейді-ай...

– Бір түрлі қорқынышты екен, әкри, – деді Бақытжан күрсініп. Басы тіпті көрінбейді, тонының жағасына тығып алған. Әншейінде төртпақ, семіз жігіт қазір бір уыс болып, бүрісіп отыр. Оның бұл бейшаралығы аманжанға жакқан жоқ, аяғымен бүйірінен түртіп:

– Ей, ләуки, сен «әкри-макриінді» қалтаңа салып ал да, анау үйдің терезесін қак, – деді бұйыра сөйлеп. – Бар, ұйқың ашылсын.

– Батырсың ғой, өзің бар. Шанаға тиеп алған запас жаным жоқ. Күйдіре берме. – Бақытжан да тайынар емес, шап етіп бетінен ала түсті. Екеуінің егесіне Нұржан араласқан жоқ

еді. Бағанағы әсерден әлі де арыла алмай, мең-зең болып отырған. Іс насырға шауып бара жатқан соң, амалсыз басу айтты.

– Бекерден-бекер егесесіңдер, жігіттер. Қорықсақ – үшеуіміз де барайық. Суықтан үсіп өліп қалмаса, тірі жан бар шығар.

Үшеуі де отырған орындарын қимағандай самарқау қозғала бастады.

– Тракторды өшіреміз бе? – деді Бақытжан қипақтап. Ондағы ойы кабинадан ең соңы болып түсу еді.

– Әзірше тұра берсін, – деді Нұржан омбы қарға секіріп түсіп. – Қондырмай жатса кері қайтуға тура келетін шығар. – Күйбеңдеген Бақытжанды артынан итеріп жіберген аманжан іле өзі де қарғыды. Бұлар топ-топ етіп түскен тұстың қары тізеден асады екен. Бірінің соңынан бірі еріп жүре беріп еді, ең артта тартыншақтап келе жатқан Бақытжан: – Әй, осы жұмбақ үйіңнен қорқамын. Терезесі сығырайып, үндемей қабатын ит секілді жымсып жатысы жаман екен... мен... тракторды күзете тұрсам қайтеді, – деді желкесін қаси қипақтап.

– Былжырама, – деді аманжан арс етіп. – Темірді қасқыр жемейді.

Үйдің дәл іргесіне жеткенде үшеуі бірдей қалт тұра қалды. Трактордың баяу зіркілінен өзге үн өлген. Сонау... оу... оу... айыр- таудың айыр өркеші екі арасынан қылтиып, жарықтық желіндеген ай көтеріліп келеді сыздап. Жалғыз үйдің ес болар иті де жоқ екен. Итсіз үй көңіліңе одан ары қаяу салатындай, бір түрлі жетім, бір түрлі қоңылтақ та мұңлы екен. аяйсың... айдалада – аппақ қардың тұтқыны болып, адасқан балапандай бүрісіп, жер бауырлап жатқан мүсәпір кескінін көріп жаның ашиды. Бүгінде, адам айға ұшып жатқан заманда мәңгі мылқау тақыр таулар бар. Кісі аяғы жете бермес жерлер бар, елден де, ұлы шулы өмірден де жеріп, саяқ жүрер адам барына илану да қиын. Бірақ бар екен... Киіздей тұтасқан цивилизациялы өмірімізде, осындайлық қалтарыста ұрланып қалған тағы табиғат, жұмбақты үйлер қалғанына шүкіршілік жасайсың. Өттең, қазіргі заманда адасып жүріп, аңшының үйіне тап болғаннан артық бақыт бар ма, тәңірім...

Бақытжан буын-буыны дірілдеп шегіне берді: – Қорқамын, әкри...

– Неден қорқасың, шырағым. Нечего бояться! – Жер астынан шыққандай болған осы гүрілдек үннен үшеуі бірдей селк етіп, зәрулері қалмай шошыды. Бақытжан қатарында тұрған Нұржанды құшақтай алып еді. Жалт қарағандарында, тура қыр желкелерінде төніп тұрған, аппақ, еңгезердей аруақ шалды көрді. Енді-енді ғана ыңырана көтерілген ай сәулесін емген қар өзгеше жарқырап, дүниенің баршасын ақ сүт нұрға шомылдыра бастап еді. Сол... күні жетіп әбден толған айдың саулаған сәулесі аппақ сақалы желбіреген аруақ-шалды аспан-әлемінен әкеліп тастағандай әрі жат, әрі қызықты да қорқынышты еді. Үстінде ақ көйлек, ақ дамбал және аяғында лыпа жоқ, тізеден қар кешіп жалаң аяқ тұр-ау деймін. ай астындағы ақ күміс қария үш жігітті де мықтап тұрып естен тандырып еді. Нұржанның осы әзірде ғана көз алдынан көлбеңдеп өткен ару қызы қас пен көздің арасында аруақ-шалға айналып-ақ кеткеніне қайран қалды. Сасқалақтаған үш жігіт жарыса сәлем берген.

– ассалаумағалейкум!

– ассалаумағалейкум! – ассалаумағалейкум!

ал шал болса, сол жалаң аяқ, жалаң бас қар кешкен қалпы бұларға жақындап келді де, жоқ іздеген адамдай жүздеріне үңіле қарады.

– Здравствуйте, незваные гости...

Қарсы алдарында тұрған шал өзге планетадан келген жұртшы да, көрден көтерілген аруақ та, жалғыз көзді жалмауыз да емес, кәдімгі тіл-аузы, қол-аяғы бар адам екеніне енді ғана илана бастаған жігіттердің өздерін тастап кеткен шыбын жандары бойларына қайта қонғандай, жадырап сала берді. Ең алдымен батылдық көрсеткен Бақытжан болды.

– ақсақал, сіз орыстың ақсақалысыз ба? – Шал мырс етіп күлді де:

– Қайдан келеді? Қайда барады? – деп сұрады. мұндайда тықыршып тек тұрмайтын аманжан:

– аташка, рұқсат болса, үйіңізге кіріп жөн сұрассак қайтеді. масқара жаурап тұрмыз,– деді. Бағанадан қорқып-үркіп, үйіне беттей алмай сарсаңдағандары әншейін ғана қауқайған шал екеніне көзі жеткен соң, еркінсі бастады.

— Ну и что же, — деді шал тағы да орысшалап, — идемте, поговорим дома...

— Сендер жүре беріңдер, мен трактордың суын ағызып, сөндіріп бір-ақ барамын, — деді Нұржан. Қызыл сирактан қар кешіп, үйіне беттеген шалдың артынан Бақытжан томпаңдай жөнелді. аманжан да ере түсіп, қайта қайырылып келді де, Нұржанның құлағына сыбырлады: — Тракторды сөндірмей аялдай тұрсақ қайтеді. мынау жалаң аяқ, жалаң бас шалыңнан қорқайын дедім. Өзі бір түрлі... былай қызық кісі екен...

— Сенің де сескенетін адамың бар екен-ау, ұзынтұра, — деп, иығынан салып қалды да, рақаттана күлді. Өзі моторды сөндіріп, радиатордың тығынын ағытты. ып-ыстық су буы бұрқырап көбік қардың үстіне сарылдап қоя берді.

— айтпады деме, — деді аманжан өзгеше көңілсіз қалыпта. — менің жүрегім жыланның жусағанын сезеді. — Қолын бір сілтеді де, шалдың соңынан кетті.

Тракторды сөндірген соң, осына ай астында ақ кебінге оранып жатқан қарлы адырлар жаны жай тапқандай мызғып, мәңгілік тыныштық құшағында маужыраған. Жазығы суық демесең, қысқы табиғаттың қазіргі келбеті керемет еді. аруқыздың ешкімнен именбейтін, ешкімді менсінбейтін алқамсалқам бейбастық әрі әдемі еркін ұйқысындай еді. аспандағы жарықтық ай менен жер бетін бүркеген сұп-суық қардың осыншалық жарасымдылықпен тіл табысып, бір-біріне телмірген күйі іштей күрсінуін көріп, естігендей еді Нұржан. Зікір салған трактор үні өшкен соң, баяғыдай бір сай-сүйегінді сырқыратар сиқырлы ән алыстан талып естілгендей-тін. Буынбуыны босаған Нұржан аппақ қарға етбетінен түсіп, сол бір күншілік жерден естілген мұңды әнді тыңдап жата бергісі келеді. ғажап, қар ән салып жатқандай... ғажап, қар жанып жатқандай... Нұржанның құлағына әлдебір сыбыр естілгендей. мен... тоңдым... мынау...

Суық жалғаннан...

ыстықтықтан жаураған,

мынау қарлы өлкеде, мұзға

айналып қалмаған, адамың

бар ма, айт маған...

Осы бір сыбырды, көзге көрінбейтін әлдекім айтты ма, жоқ болмаса Нұржанның өз жүрек күбірі ме, белгісіз, — әйтеуір,

естігені рас-ты. Шыңылтыр аяз сорған жүзі бозарған, осы қалпында қардан соққан аққаладай делдіп қатып тұр еді. Жертағандап жатқан үйдің есігі сықырлап ашылып: – Ей, айға бата оқып тұрсың ба, жүрсеңші, – деген аманжанның айғайы естілді.

Жұмбақ шалдың үйі жалғыз бөлмелі. Кіре берістегі сенек тастай қараңғы. Нұржан есік тұтқасын сипалап жүріп әрең тапты, қайыстан жасалған екен. Шуда-шуда суық онымен жағаласа ішке еніп, төрге дейін өрмелеп барды да жылуға айналып жоқ болды. Бөрене үйдің іші даладан жаурап кірген адамға ыстық болып сезілген. Үй сыланбағандықтан дөңбекдөңбектің арасына тығылған мүк сапсия шығып, мұрынға қаңсық иісі келгендей болады. Қабырғаға аңның терілері ілініп, бұғының шаңырақтай салалы мүйізі қағылған. Тақтайдан қиып жасаған нар, нардың тұсында қос ауыз мылтық, оқшантай, патрондары көгенделген былғары белбеу, дүрбі, аңшының тағы басқа керек-жарақтары ілулі тұр. Кіре берістегі оң жақ бұрышта ағаш сандық, оның үстінде өлімсірей жанған май шам, ал қабырғаға тақтайдан долбарлап жасаған сөре қағылып, азын-аулақ ыдыс-аяқ қойылған. ал сол жақ бұрышта аузынан шоқ атқылап, екі бүйірі қызарған темір пеш орналасыпты. Темір пештің ар жағында қалың тақтайдан орындық жасап орнатқан. Біздің екі жігітіміз сол ағаш орындықтың үстінде сотталуға келгендей қаз-қатар тізіліп отыр. Қоңырқай тартқан үйдің қазіргі сықпыты ертеке секілді, ала көлеңке тартып өзгеше бір жуас күйге шақырады-ай.

Шал әр нәрсені шұқылап: темір пешке үстеп отын салып, шамның майын жаңартып, пештің үстіне құманға шай қойып, түнгі тыныштығын бұзған тоқылдақ қонақтарына назар аудармай жүріп алды. аманжан шыдай алмады білем (шыдамсыздық оның туасы қасиеті еді) – һм... һм,– деп жөткерінді.– а-а-та! Су бар ма екен бұл үйде? Шөлдеп отырғаным...

Шал үндеген жоқ. Нардың үстіне жайғасты да, бас жағында ілулі тұрған белбеуді алып, патрондарын бір-бірлеп суыра бастады. Ішінде оғы жоқ бостары болу керек.

– ата! Шөлдедім! – деп аманжан айғай салғанда ғана жайбарақат басын көтеріп тілге келді.

– Саңырау емеспін, неге бақырасың? Суықтан үсіп өлейін деп отырып шөл қысса не дауа. Есік алдына шық та, қардан көсіп алып асай бер.

Тағы да үнсіздік орнады. Үш жігіт сыртқы киімдерін шешпестен отыр еді, пысынап терлей бастады. Шал бос патрондарға капсуль салып, бытырлап өзімен-өзі, бұл үйде өзінен басқа тірі жан бар-ау деп елемейтіндей. Темір пеш үстіне қойған шайнек қақпағын қаққылап қайнай бастады. Тіпті, шыдай алмады білем, жігіттер шолақ кара тондарын амалсыздан жасқана шешті. Қақаған суықта ұйқы баса беретін Бақытжанның буын-буыны босап, денесі балқып қалғи бастап еді. Үй иесі тіпті итпісің, кісімісің демеген соң, қанша төзімді болса да шыдамап еді, Нұржан: – ата, жол соғып шаршап келіп едік. рұқсат етсеңіз, жатып дем алсақ...

– Пожалуста,– деді шал. аманжанның шыдамы шарт сынды. албастысы ұстап орнынан атып тұрған.

– Қайда ұйқтаймыз?! Жөніңізді айтпайсыз ба? Әлде... осылай үндемес ойнап отыра береміз бе?... – Шал самарқау кимылмен басын көтерді.

– Неменеге кергисің-ей, жігітім? Отырғың келмесе есік эне, сыртынан жап, жөніңді тап. менің шөбімді әкелетіндей бұлданасың ғой. Әлде, құс төсек берейін бе. Қисая кетіндер отырған жерлеріңе. – аманжан қасындағы Нұржанның құлағына «мынау бір ит шал ғой» деп сыбырлаған еді анау естіп қалды.

– Не балтай! Осы күніңе зар боларсың, – деп орнынан жас баладай секіріп тұрды. Жігіттер сасыңқырап қалған. Нардан секіріп тұрған шал, қақпағын қаққылаған құманға шыт дорбадан шымшып алып шай салды. Дәл ортада қарағайдың түбірінен кесіп орнатқан дөрекілеу жозы бар еді, дастарқан жасай бастады. Жалғыз ыдыс, жалғыз қасық, бір тілім нан, суыған еліктің етін әкеліп қойды. Бұдан соң асықпай, бабымен құйып жалғыз өзі шай іше бастаған. Ішіндегі ең ашқарағы Бақытжан қалғып-шұлғып осы көріністі байқаған жоқ-ты. ал кешеден аш екі жігіт сілекейлері шұбырып, жындана жаздап әрең-ақ отыр.

Аманжан: – Шайға шақырмайсыз ба. азаннан бері нәр татқан жоқпыз.

Шал: – Әкеңнің үйіне келе жатқан жоқсың, жол азығынды ала шықпадың ба?

Аманжан: – Ер азығы мен бөрі азығы жолда деуші еді атамыз қазақ... деп оспақтады.

Шал: – ал мен... тіпті де қазақ емеспін. менің ұлтым жоқ.

Аманжан: – Оны өзім де сезіп едім, – деп кекетті.

Нұржан: – Ұлты жоқ адам болушы ма еді...

Кержақтар секілді құлақпастағы шайды кішкентай шыны табақшаға құйып, суытып ішеді екен. – Кім екенімді сезіп отырғандарың рас болса, кісі басы бес сомнан ақша төлендер жамбас ақыға. аманжан ысқырып жіберді: – мәссаған безгелдек. Құдайы қонақтан жамбас ақы алған жаман ырымды қай қазақтан көріп едіңіз... Бес сом... Һм...

Шал: – мен қазақ емеспін деп қазақша айттым ғой, ұғар кісіге. Так, что гоните по пять рублей, – деп орысшаға басты. мүдірмей таза сөйлейді екен. Енді әңгімеге Нұржан араласа бастады:

– Қазақ болмасаңыз да, әйтеуір, адамсыз ғой. Шөп әкелуге кетіп бара жатқан біздерде соқыр тиын болушы ма еді. Қинамаңыз, ақсақал, тұрған бойымыз осы. Елге иек сүйеп үйренгендік ғой, әйтпесе азық-ақшасыз сапарға шығар ма жолаушы. – Ұққан адамға Нұржанның байыпты сөзі, майда қоңыр үні әдемі-ақ естіліп еді. аманжан: – Қуаласаңыз құмалақ түспейді біздерден. Өйткені біз таң атқалы ашпыз.

– Ендеше, аяғыңдағы пиманды шешіп бер. Жаңа екен, – деді шал Нұржанның аяғына қысық көзін сығырайта қадап. ана екеуі тіпті таң қалды. Бақытжан ағаш бөренеге басын сүйеп, қорылға басып еді.

– мәссаған безгелдек, – деп аманжан тағы да ысқырып қалды. – ақсақ иттің көңілі ар жақта. – Бұл сөзі артық екеніне артынан өкінді.

– Подонок! – деп айғайлады шал. Көзі шатынап, қолы-басы дірілдеп кетті. – Тілің тым-тым ұзын екен, жартысынан айрылып қалып жүрме. – Енді аманжан одан ары шыдас бермеген. Өзі де қаны қайнап әрең жатыр еді, арс етіп атып тұрды.

— мен саған пәдөнекті көрсетейін, қақбас! — Өзіне арыстан-

дай атылған еңгезердей жігітті шал тұрған орнынан қозғалмай тосып алды да, жұмсала берген дәу жұдырықтан сап етіп ұстап бұрап қалды. Оң қолымен аманжанның шықшытынан әдейілеп ұрды. ауыр сокқы оңдырмай тигенде шалқалап барып, ұйқтап жатқан Бақытжанның үстіне былш етіп құлады-ай... Бақытжан шошып оянды: — Бұл не шу, әкри. Тұу-тұу, ұйқат- падыңдар ғой. — Нұржан да сасқалақтай орнынан тұра беріп еді, шал шапшаң ұмтылып барып, қос ауызды мылтықты алып өңешін үңірейте опыр-топыр болған жігіттерге кезеніп тұра қалды.

— а нука, не двигайтесь с места! Шүріппені басып қалсам, шүрегейдей тыпырлап жан тапсырасыңдар. — Нұржанға алая қарап бұйырды. — Шеш аяғыңдағы пиманы! алдынан адам емес, аю тұрса да сескенбейтін аманжан: «Өкенді, осы шалдың қолынан өлсем арманым жоқ», — деп тепсіне тұраұмтылып еді, оны Нұржан иығынан басып тоқтатып тастады. ал ішіндегі су жүрек Бақытжанда ес жоқ, көзі бақырайып, берілдім, жаздым-жаңылдым дегендей, екі қолын бірдей көтеріп безектейді.

— ата..., тоист... ақсақал, менің пимамды да қоса алыңыз, алыңыз да шыбын жанымды қалдырыңыз. — Жыламсырап аяғыңдағы табандаған пимасын шеше бастап еді, шал қыржың етіп:

— Сенікі... тоңған сиырдың сирағына кигізуге де жарамас, — деді.

Нұржан: —ақылға келсек қайтеді, ақсақал?..

Шал: — маған ақыл керегі жоқ, ақ қар, көк мұзда киетін су жаңа пима керек.

Нұржан:— Өзіңіз ойлаңызшы, — деді абыржып,— мына түкір- ік жерге қатып түсетін сар аязда жалаң аяқ трактор айдау мүмкін бе? Бұл дегеніңіз бұрын-соңды болмаған жазаның ауыр түрі ғой. Бүйтіп қинағанша атып өлтіре салыңыз. ал сіз қызығып отырған пима тіпті де менікі емес. Шал: — Бір үлкен бастықтікі екенін өзім де біліп отырмын. Сеңдер секілді сумұрындарға мұндай байлық қайдан келсін. Жалаң аяқ қалам деп қиналма, ескілеуін тауып беремін. — мылтығын оқтаған күйі жанасалап барып, даңғарадай ағаш

кебежені ақтарыстырып, көнетоз, бір ақ, бір қара пима тауып алды. Содан соң: – мә, аяғың осыдан да жаурамайды, – деп лақтырды. Нұржан пимасын амалсыз шешіп, ол да шалға лақтырды. Екі жақты айырбас мұнымен де тынған жоқ еді.

– Енді алмаған неңіз қалды, а-а-қ-сақ-ал, – деп әдейі ежіктеп қиқарланған аманжанға шал: – Сенің сағатың, – деді қысық көзін күлімсіретіп.

аманжан бұл сөзді естігенде жынданған адамдай қарқ етіп күлді. Күлді де: – мә, мә, мынаны аласың, – деп екі бармағын бірдей шығарды. Шал, қолындағы мылтықты сарт-сұрт оқтаған болды да, қамаудағы арыстандай алпарысқан аманжанның тура маңдайынан көздеді. Бақытжанда жан қалмады, зар еңіреп шырылдап, қасарыса қасқайып, алдындағы аузы үнірейген мылтықтан қаймықпай жүрелеп отырған жолдасының аяғына бас ұрды.

– Бер, бере сал, ойбай бастан құлақ садақа. Үйге барған соң өз сағатымды берейін саған... – аманжанның қолынан шөпілдетіп сүйіп жүр. мынау үйрек ататындай қос ауызды көздеген шалмен дәл қазір шатактасудың бекершілік екенін Нұржан да ұқты. ыңғайы келіп жатса артынан көрер, бірақ осы сәтте шегіне тұруы керек: – Бере сал, – деді ол да досынан өтініп. – Бере сал.

– Әй, өңшең ғана қоян жүрек қорқақтар! – деп, тісін шақыр-шұқыр от шығара қайрады да, білегіндегі сағатын шешіп шалға шықатты. анау ет қақшыған төбеттей қағып алып еді. – Итке де темірдің керегі болғаны да... Трактордың суын ағызбайық деп айттым бағана. Енді, міне, жалмауыз шалдың тұтқыны болып, аждаһаның алдындағы көжектей жаутаңдап отырға- нымыз. Бұл дегенің нағыз қоңқайшылдық.

Шал елең етіп қалды. аманжанға тесіле қараған күйі қолындағы шошайтқан мылтығын сусытып төмен түсірді.

– Шырағым, «қоң-қай» деген сөзді кім айтты саған? – деді аса бір таңданыспен.

– Шешем айтып отыратын. Ертеректе бір Қоңқай атты оңбаған адам өмір сүріп еді деп...

– Шешеннің аты кім еді?

– Онда шаруаң болмасын.

– Қызық, – деді шал басын шайқап. – Өте ғажап нәрсе... Дегенмен мен үйге кіргізбегенімде баяғыда қиларыңмен қатып қалар едіңдер.

– Тамақ ішпеген адамда құмалақ болушы ма еді, – деді аманжан. Қарулы да салалы саусақтарымен бет-аузын ысқылап тағат таппады. Шалдың өңгере ұстаған мылтығы болмаса, әлдеқашан итше жұлқыласа кетер еді. амал жоқ... Нұржан әрісәрі ойда. Бағанағы бір сыбыр тағы да естілгендей болды... ыстық күнде жаураған мынау қарлы өлкеде,

Өлігі кімнің қалмаған...

– ата, сіз кімсіз?! – деді саңқ етіп. Даусы өзгені қойып өзіне де жат естілді. Екі жақты шиеленіс ептеп саябырсыған соң, Бақытжан қалғи бергені сол еді, дәл құлағының түбінен естілген зор үннен шошып оянды. Шал үндеген жоқ.

– Сен кімсің?! – деп әлгі оқыс сұрақты аманжан да қайталады. Әңгіменің мәніне енді ғана түсінген Бақытжан: – Ол кісі икс, – деді есінеп. Шал мылтықты шегеге қайта ілді де, орнынан тұрды. Қызуы қайта бастаған темір пешке бір-екі жаңқа отын тастады.

– Көріп отыр емессіңдер ме, – деді от үрлеп жүрелеген қалпы. – Екі қол, екі аяғым бар, көзім жақсы көреді, құлағым қақасыз естиді, бәлкім, кісіге ұқсайтын шығармын.

– Тек жүрегі ғана жоқ... – деді аманжан.

– Жүрек дегеніңіз, қол басындай ет пе, шырағым.

– Бірақ, ата, сол қол басындай етке бүкіл жер шары сыйып тұрған жоқ па.– Нұржанның бұл сөзі шалға әсер етті білем, ойнағандай көз қиығын тастап біраз үнсіз отырды да:

– адал екенсің, жігітім, – деді. – мынау екеуінен де сен көбірек азап шегерсің.

– Сіз нешедесіз, ата? – деді Нұржан екеу арадағы суықтық аздап сынғандай болған соң. – Жетпістің желкесіне міндік. аманжан ысқырып жіберді. Бақытжан: – Ол да ғажап емес, әкри, – деп есіней керілді. – Қазір еркек босанып, есек есеп шығарыпты десе де таңдануға болмас.

Шал әлденесін ұмытқандай далаға шығып кетті. Сол баяғы қалпы – көйлек-дамбалшаң, аяғына ештеңе кимеді. Осы бір сақалы өңірін жапқан қапсағай шал үшін мынау табиғаттың қысы, жазы – тіпті төрт мезгілі бірдей секілді еді. Осы жасына дейін қыңқ деп ауырмаған, тоңып-жаурау дегенді білмейтін,

ормандағы аң екеш аң секілді ғажап адам еді. Елмен араласқұраласы жоқ, қоршаудан қашып шыққан бұғыдай саяқ ғұмыр кешті. Сонау аппақ кеңістікке барар жол мен ызың-шу, қымқуытты өмірдің екі ортасында шекара, бекет іспетті, міне жарты ғасыр, осы жаман үйінде жападан-жалғыз тіршілік құруда. Қыста аң аулайды, жазда омарта ұстайды. Бір қызығы, осына жетім шал ұстаған аңның терісін аудан, тіпті облыс басшыларының үстінен, ал жесең дәмі аузыңнан кетпейтін балын әрқайсысының үйінен көруге болар еді. Шыр етіп жерге түскеннен бастап қоғам үшін, өзге біреулер үшін шырпы басын сындырып көрмеген Қоңқайда еңбек кітапшасы деген атымен жоқ-ты. Ешбір жерге өтініш жазып жұмысқа тұрған емес; ешқашан да жиналысқа қатысып, тіпті үйлену, шілдехана секілді жиын-тойда болған емес. Осы елдің тойын қойып, топырақты өліміне қатыспаған қаңғыбас Қоңқайда дін, идея, бір нәрсеге сену секілді үлкен ұғымдар атымен ада – өзіменөзі, оқшау өмір сүріп жетпістен асып барады. Колхоздастыру, ұлы Отан соғысы, тағы басқа саяси науқандар, жалпақ елдің басына төнген қауіп, ұлы мерекелер, сүйіншілі қуаныштар Қоңқай үшін бес тиындық құны жоқ – әншейін еріккеннің ермегі сынды дүниелер еді. Ес білгеннен бері шындап жылап, не рақаттана күліп көрмеген; мынау өмірде бар-жоғы белгісіз құрып бітуге айналған, сирек кездесетін аң секілді тіршілік кешкен біреу еді... ал ол үшін де былайғы адамзаттың баржоғы қажетсіз, өз қара басының амандығын тілеген қызық көзқарастағы кісі. Біз көп айта берер гуманизм, рухани байлық, адамдардың өзара қарым-қатынасы, «Біріміз – бәріміз үшін, бәріміз – біріміз үшін» деген ұран, қоғамнан, ортадан тысқары өмір сүре алмау ұғымы бәр-бәрін тәрк етіп, өз жанын да сақтап, аштан өліп, көштен қалмай келе жатқан жұмбақты адам еді. Ең қызығы, осы Қоңқай, ешқашан да үлкен өмірге барып, адамдарды кісінеп іздемейтін, қайта сол адамдар Қоңқайдың ұрлық өмірін қызғанғандай өздері қуып келіп, тыныштығын бұзар еді... Енді міне, сойталдай-сойталдай үш жігіт қарап жүрмей, торға келіп түскені. Демек, Қоңқай оларсыз өмір сүре алады екен, ал олар... Қоңқайсыз өмір сүре алмайды екен...

Шал әлі оралған жоқ. Үш жігіт ол шығып кеткен соң сілейіп үнсіз отырып қалып еді. Әсіресе таң қалғандары,

шалдың, сақтық көрсетіп мылтығын ала кетпеуі... әне қанатта ілулі тұр.

— Бізге тамақ бермей ме екен, әкри, — деді тағы да аз-кем тыныштыққа масайып, маужырай бастаған Бақытжан.

— атаңның басы, — деді аманжан. Содан соң тұлан тұтып, Бақытжанның талтайып созып жіберген аяғын теуіп қалды. — ары тартшы шуаш сасытпай. Тышқан ініне кіре алмай жүріп, құйрығына...

— ар жағы түсінікті, — деді Бақытжан оның сөзін бөліп. — Тазы ашуын тырнадан алады. Жетпістегі жетім шалдан жеген жұдырықтың қарымтасын менен қайтарайын деп пе едің, әкри.

— ырылдаса бермендер, — деді Нұржан. — Не істейміз, соны ойласандаршы.

— артты қысқаннан артық айла жоқ. — Бақытжан не айтса да жыны қозып отыратын аманжан тағы да сақылдай бастады.

— Оу, өңкей ғана су жүрек қолабалар-ай. Сендермен сергелдеңге түсірген қай құдай екен... алжып өлейін деп отырған шалға үш жігіттің шамасы келмеу деген не сұмдық.

Бақытжан: — Осы күнгі әр шалдың қуаты жүз аттың күшіне тең. Үндемей отырып-ақ үніңді өшіре қояды... Баяғыда бір соғыстың түтінін иіскеп келдік деп, жер жебір, жекен суыңа жетеді, әкри...

— Олай болса олардан құтылу абзал. Бәрібір жол бермейді екен, тартып алу керек. — Орнынан атып тұрып, ілулі тұрған мылтыққа ұмтылды. Бақытжан баж ете қалды: — Сотталамыз, ойбай. Осы күні адам түгіл, аю атсаң да штраф салады.

Аманжан: — Бұл жерде сот жоқ. Сүйегін қарға көміп тастаймыз.

Нұржан: — Сот — қайда да сот. Сеніңше, заң қыста аю секілді ұйқтап қала ма?

Бақытжан: — Соны айтамын-ау. Қайдағы бір қайыршы — шал үшін көзіміз көгеріп түрмеде отырсақ... Құрысын, жатқан жыланның құйрығын баспайық.

Аманжан: — ал бұл қоғам үшін өлі ет секілді, керексіз адам. Қолқасын суырып қолына берсек, өкімет бізге сыйлық беруі керек. Бірақ... өзін бір жерден... көрген секілдімін... — мылтықты көлденең ұстаған күйі ойланып тұрып қалып еді.

Нұржан: – Пиғылы жаттың бәрін ата берсек адамдарды азайтып алармыз...

– Құдайдың күдір-е-е-теее, – деп Бақытжан айғай салды. – Не деген ұқсастық. – Бағанағы қорқынышты, өздерінің өлім мен өмірдің екі ортасында отырғаны, осы үйден, тіпті мынау атаңа нәлет ішкері жақтан тірі қайта ма, жоқ па – осының бәрін бір сәтке ұмытып баяғыша – ауылдағыша еліре жөнеген Бақытжан талайға дейін таңдайын қағып тамсанып отырып алды. Екі жігіт аң-таң. – Ей, Нұржан, құйт сен, құйт сенбе, мен бір ұлы жаңалық аштым, – деп мәз болып, алақанын шапаттады. – анау аманжанға дұрыстап қарашы өзің... иегіне сақал жапсыр да, көз алдыңа шалды елестет... айнымаған атамыз...

Нұржан: – Қайдағы атамыз?

Бақытжан: – Қоңқай атамызды айтамын. Керемет ұқсастық емес пе...

Нұржан: – расында да. – Таң қала күліп жіберді. Тізесіне көлденең тастаған мылтықтың стволын сипап отырған аманжан анықтап қараған адамға, шынында да, Қоңқай шалға қатты ұқсайтын еді.

Бақытжан: – ...Жас кезінде осындай-ақ болған шығар... – Басын шайқап, таңырқағанын қоймаған соң аманжан бұлқанталқан ашуланды. алғашында қалжындайтын шығар деп өзі де ыржалаңдай бастап еді, ана екеуі шындап жатқан соң: – Оттапсыңдар! – деп ақырып қолындағы Қоңқайдың мылтығын енді екеуіне кезеді. – Егер ондай ұсақ-түйек ұқсастықтың бәрін жіпке тізе берсек, онда сен... онда сен... (айтсам ба, айтпасам ба дегендей тұтығып қалды).

– Немене... «онда сен» – деп шаңқ етті Бақытжан. Оның не айтқалы отырғанын өзі де іштей сезіп, осына бала жасынан бері итше сүмендеп соңынан қалмай еріп келе жатқан қаңқу сөзді тағы да естірін біліп, іштей дайындала бастап еді...

– Онда сен... Упрайға ұқсайсың! Яғни бөлімше басқарушысының аузынан түсе қалғандайсың! – деп тісін егеді. Бақыт- жанның көзінен жас ыршып кетіп еді. Осы өмірінің жазылмас жарасы секілді індет-сөзді басқа-басқа, дәл аманжанның аузынан естимін деп ойлады ма. Жоқ, ешқашанда... Үш ұйқтаса түсіне кірмеген. Тамам бала... «шата-шата», «бастықтың баласы» – деп тілін шығарып, санын шапалақтап мазақтағанда осы екі досы – Нұржан мен

аманжан ара түспеуші ме еді... Иә, сөйтетін... Құдай-ау, тіпті айтқысы келіп, тілі қышығанның өзінде мынау қиын-қыстау сәтте, ұлы сапарда шыдай тұруы, аузын буа тұруы керек еді ғой.

— Тапқан екенсің мені таптырған адамды!— деп соншалық бір көз ілеспес шапшандықпен аманжанға тұра ұмтылды. Бірақ істің насырға шабарын сезген Нұржан, аяғынан қағып шалып жықты да, жібермей ұстап қалды. ал ашуға булыққан аманжанның шүріппені басып қалуы әбден мүмкін еді...

— Жетет! — деп жекіді Нұржан.— ауылдан аттанарда, моншаның ішінде отырып берген ант қайда. «Өлсек те бір-бірімізді тастамайық», — деп қол алыстық. Енді міне... балапан қораздай қоқиланып шыға келеміз... Өттерің жарылып кетсе де айтайын, үшеуімізде де шикілік бар. Бұл шикілік соғыс жылы, соғыстан кейін туғандардың бірсыпырасында бар.

Шал әлі жоқ. Әлде сыртта бітпей қалған шаруасы болды ма, әлде қайтер екен деп, жігіттерді сынағаны ма, көпке дейін үйге кірмей далада жүріп алды. май шамның білтесі жанажана, еріп көлкілдеп тұрған майға жетіп, лапылдай бастаған. Әлгі сөзден кейін үшеуі де қабақтарын түйе ойланып, үнсіз отырып қалып еді. май шамның лапылдай бастағанын көрген Нұржан орнынан тұрып барды да, майға малтып шуатылған шүберек білтені суырып, шыны тарелканың шетіне шығарып қойды. Содан соң өзі орнына қайта отыра беріп:

— айтыңдаршы,— деді ана екеуіне кезек қарап. — айтыңдар- шы, әкеміз соғысқа қай жылы кетті?

Екеуі бірдей жарыса: — 1942 жылдың күзінде — деді.

Нұржан: — Өте жақсы. ал қара қағаз қашан келді?

Екеуі бірдей жарыса: — 1943 жылдың қысында... Сталинград түбінде ерлікпен қаза тауыпты.

Нұржан: — Өте жақсы. ал енді біздер дүниеге қашан келдік? — аманжан шалдың нарын сықырлата қозғап, маңдайын уқалады. Бақытжан өп-өтірік жөтелді. Бәлкім ұялғандығы болар. Неменеге ұялады екен?..

Нұржан: — Ә-ә, үндемейсіңдер ме? Олай болса ащы шындықты мен айтайын сендерге... анау екеуі бірдей селк етіп, салбыраңқырап кеткен басын

кегжең еткізіп көтеріп алды.

Нұржан: – ...мың да тоғыз жүз қырық алтыншы жылдың күзінде... келіппіз осынау б-а-қы-т-ты өмірге... Түн жамылып отырмыз ғой, ағымыздан жарылайықшы, жігіттер, сонда біз әкелеріміз соғыста аттанған соңғы үш-төрт жылда қайда жүрдік?

– Сендерді білмеймін, – деді Бақытжан желкесін қасып, – өзім әкемді майданға алып кеткенде іште қалыппын... Шешем солай деген...

аманжан қарқ етіп күліп жіберді.

– ляуқи неме, төрт жыл бойы шешеңнің ішінде жатқан екенсің ғой, ха... ха...

Нұржан: – ал енді осыған, осы трагедияға айыптымыз ба? Жоқ болмаса, қандай да бір жолмен бізді жарық дүниеге әкелген анамызды кінәлар ма едік. – Өңі сұп-сұр болып, дірілдеп кетті. Достары аға трактористің ашуланғанын тұңғыш рет көруі еді, таңырқай қарады. – Жоқ, жарқыным, соғыс кезінде немесе соғыстан соң туғандар бір-біріне ұқсап жатса оған балалар әсте де кінәлі емес. Ендеше, оған ешбір қорланудың да, ұялудың да қажеті жоқ. Конечно в этом мире нам трудно будет жить, но за то мы получили жизнь. мы – дети войны. мы – законное дитя эпохи.

– Ұрлықтан тапқан ұрпақтармыз, – деді аманжан күрсініп. Осы кезде алдыңғы сеңкенің арғы есігі тықырлады. Сол тықырды естіген үш жігіт елеңдесіп қалды. Өз үйінде емес, дүние жүзіндегі қатыгез әрі мықты шалдың лашығында түнеп отырғандарын енді ғана түсінгендей сасқалақтап бір-біріне қараған. аманжан жалма-жан мылтыққа жармасты. Есік ашылды да бір құшақ отыны бар шал кірді. Қақ төрде өзіне қарап мылтық кезенген аманжанды көрмегендей, құшағындағы қар-қар жаңқаларды пештің канат іргесіне тастай берді. Содан соң асықпай, саспай темір пештің қақпағын ашып, қып-қызыл шоғы жайнап жатқан оттың көмейін көсеп, отын салды. Оның әр қалт еткен қимылын аңдып тұрған аманжан шалдың осыншалық саспастығына жыны келді білем, затворды сартсұрт еткізіп, атуға дайындалды. Шал сонда да сасқан жоқ, ал орындықта зәре-құты қалмай бақырайып отырған екі жігіт демдерін ішіне алып қатқан да қалған.

– Оғы жоқ мылтықты оқтанып қайтесің, – деді орнынан тұрып, ыдыс-аяқ жаққа беттеген Қоңқай. – Егер мені шын атып өлтіргің келсе, анау бас жағындағы дайын патронды ал да, оқта. Әй, сенен ондай ерлік шықпас, – деді содан соң. – мені көздеп тұрып, анау өз жолдастарыңа тигізіп аласың ба деп қорқамын.

– Сен секілді аң атып үйренбесем де, адам атып көрейін. – Шегеде ілулі тұрған белбеуді шапшаң жұлып алып, қаз-қатар тізілген патронның бірін оқтады да, шалды қайта көздеді.

Қоңқай бәрібір елең ғұрлы көрмеді.

– Қой, аманжан! – деді Нұржан.

– Былшылдамай тыныш отырыңдар, – деді көзі қанталаған аманжан. – Дыбыр етсеңдер, сендерді де сұлатып саламын.

– Ең алдымен қоян атып үйренсең еді, ұлым. – Қоңқай мысқылдап күлді. Сасар емес.

– Ерегестірмеңізші, ата, ашумен атып жіберер, мінезі шатақ еді. – Бақытжанның даусы жалынышты әрі қорқынышты шықты. Қоңқай қыңбады. Шуатылған ұзын ақ көйлегінің етегін көтерді де, дамбалының ышқырынан қыстырған трубкасын алды. ышқырын тағы да сипалап жүріп, махорка салған дорбасын тауып, трубкаға толтырып нығай бастады. «Не деген нерв, – деп ойлады Нұржан. – Темірден жаратылған шығар».

– Ойлан, аманжан, ойлан, – деді тістеніп, не істерін білмей отырған Нұржан. – адам ату онай емес.

– азамат соғысында, Отан соғысында бір-бірін қалай атты адамдар. Сол үшін батыр болды, омыраулары орден-медальға толды. Немене ондай ерлік біздің қолдан келмей ме?!

– Долданып, аузынан ақ көбік атып тұр.

– Олар жау еді ғой, – деді Нұржан.

– мына шал жау емес деп кім айтты. Фашистерден әлдеқайда қауіпті. ал иманыңды оқы, қақпасым.

Бес-ақ қадам жерде трубкасын пештен алған шалмен тұтатып міз бақпай тұрған Қоңқайды бейне жүз метрде тұрғандай тым ұзақ көздеді. рас, атып-ақ салғысы келді. амал не, көздеген сайын көзі қарауытып, шүріппеге тиген саусақтан

жан кеткендей. Өне бойы өз-өзінен қалтырап, буыны босай берді. Қоңқай қысық көзін бағжаң еткізіп, алая қарағанда, аманжанның қолындағы қос ауыз мылтық салдыр-гүлдір етіп жерге түсіп-ақ кетіп еді. Шала басылып тұрған шүріппе салмақпен түскенде өзінен-өзі тарс етіп атылып, қоянның құмалағындай оқ шалды жанай өтіп есікке тиген. ағаш есік шалқасынан ашылғанда, аядай үйге саулап суық кіре бастаған. Шал оқ тиіп ашылып кеткен есікті қайта жауып, тиегін салды.

— Осы қақбасты бір жерден көрген секілдімін. Қайдан? Жүзі өте таныс.— аманжан шөкелеп отыра кетті де, өз тізесін өзі ұрғылады.— Неге ата алмадым, құдай-ау, неге?

Әлгінде мылтық саңқ еткенде Нұржан жанарын жаба қойып еді, көзін қайта ашқанда шал тірі, ағаш кебеженің үстінде трубкасын сорып жайбарақат отыр. Бақытжан бүк түсіп солқылдап жылап жатыр: «Тәңірім-ау, көрсетпегенің көп екен ғой. Енді қайттік?» Сәл тыныштық орнады. Тыныштық орнату үшін бейне бір мылтық атылуы керек секілді... жарасымды, жуас тыныштық. Нұржан: — Сіз кімсіз, ата?! Шал: — мен — Қоңқаймын.

Нұржан: — аты аңызға айналған қатыгез Қоңқай бұдан елу жыл бұрын жер жастанған еді ғой.

Шал: — Ол үлкен — Қоңқай, ал мен — кіші Қоңқаймын. Біздің ұрпақ ешқашан да құрымақ емес...

Нұржан: — Үлкенінен тұқым қалған жоқ. Өмір бақи жалғыз өтіп, көмусіз қалды деп естігенмін...

Шал: — Қоңқайлар ұлын жасырын өсіреді. Өйткені ұлы жо-рықшылар мен атақты байлардан қалған ендігі тұяқ біздерміз.

Нұржан: — ал, сіз ше, сіз жалғызсыз ғой...

Шал: — мен де ұрпақсыз емеспін. Оны уақыт көрсетер. Иә, солай шырағым, текті тұқым тентіреп жүрсе де, өз тегін айналып табады. мынау ағаш лашықтың оты сөнбейді ешқашан. анау айыртаудың қос өркешін — ата Қоңқай, Бала Қоңқай деп мен емес, ел атайды. — Трубканы сорған қалпы орнынан тұрып, ағаш нардың ірге жағына қол жүгіртті. Транзистор алып шығып әрібері бұрап, әр түрлі тілде сөйлеген түрлі толқындарды ұстай бастады.

— ақсақал, — деді Нұржан шалдың бала секілді қолындағы транзистормен шұқыланып отырған сықпытына қайран қала қарап.— ақсақал, дүниенің төрт бұрышында не

болып жат- қанын біле, сезе отырып, осыншалық саяқ, оңаша тірлік кешуіңізге не жорық?

— Өйткені мен адамдар жиналған тобырды иттің етінен ары жек көрем, — деді Қоңқай. Өлдім дегенде бір әуен ұстады-ау. Тағы да алла Пугачеваның әндерінің бірі екен. Қоңыр мұң, албасты ашу, өкпе-наз, өжеттік — бәрі-бәрі астаса келе, адам бойындағы рухани ауруды айдап шығарар қуатты да нәзік тағы ән, мәдениетті дауысты үй ішіндегі үш жігіт, бір шал ден қоя тыңдап, жалқы сәт тым-тырыс отырып қалып еді. Сонау ат тұяғы әрең жетер ішкері жақтағы адасқан қаздай жападанжалғыз ұрлық өмір кешкен Қоңқайдың қыстағында алланың әні тіпті құлпырып, сай-сүйегінді сырқырата шырқалады екен. Шалдың да сүйсіне тыңдайтын жалғыз әншісі, осы «ән салғыш әйел» секілді. Әннің аяғы дарақыланған күлкімен аяқталды. Осынысымен құдіретті еді. — мықты қатын, — деді шал күрсініп. Содан соң өзі-өзінен шаңқ етіп. — Жоқ! Ұлы Қоңқай жаққан от ешқашанда сөнбек емес! — деді жанары ұшқындап. Пышақпен тіле салғандай жалғыз сызықтанған қысық көздің осыншама аясы кеңіп үлкейгеніне жігіттер аң-таң аңырайып қарап қалған. — Ол — жалқы да болса жақсылар жаққан от. Егер шын білгілерің келсе айтайын: Қоңқай орталарында, Қоңқай жер шарының түкпір-түкпірінде, Қоңқай... әркімнің қарақан басында, лүпілдеп соққан жүрегінде, өз шыққан тауым биік болсын дер тілегінде. Тек қана бір-бірінен жасқана жасырады. — Қолы қалтылдап орнынан тұрып кетті. Осы қалпында жын- дана бастаған деп ойлауға әбден болар еді. Бірақ ол сап-сау, сырғауылдай ұзын қарулы саусақтарымен үш жігітті кезек нұсқап саңқылдап тұр. — Қоңқай дегеніміз сен, — деді Нұржанға. — мына сен, — деді аманжанға. — мына сен, — деді көзі іліне беріп шалдың айғайынан ояңған Бақытжанға. — ауыздарыңнан ана сүті кетпей жатып үлкендермен алысасыңдар. Елу жыл бойы осы айыртауда — арыстандай айбат шегіп, ошағымның отын сөндірмей отырмын. Ешкім де қолымнан қағып, бетімнен алып көрген жоқ... мені бүкіл аудан, қала берді, облыс басшылары біледі. ал сендер білімсіздік таныттыңдар... — Нұржан шалдың сөзін бөлді.

— ақсақал, кешіріңіз, бірақ сіздің ошақтан жалғыз-ақ түтін ұшпай ма?..

Қоңқай: – Жалғыз түтін де – түтін. мені, әйтеуір, бір күні бір Қоңқай өзі іздеп келіп табады.

– Бірақ ол қандай түтін, – деп күрсінді Нұржан. – Если бы от горя дым шел, как от огня, мраком был бы мир сплошным – не было бы дня.

– Баяғыда, – деді Бақытжан өзінің әлі де тірі екенін дәлелдегісі келгендей есінеп. – Біздің ауылда бір шал: «Қазақ-қа ассалаумағалейкум деп амандассаң бір самаурын шайым кетеді», – деп ешкімнің сәлемін алып, есендеспейтін... Жарықтық өлгенде үш-ақ адам топырақ салды.

Шал кебеженің қақпағын аңырайта ашып, ішінен құндыздың, бұлғынның, суырдың, тиінның, қасқыр мен аюдың терісін сілкіп-сілкіп шығара бастады. Осыншалық байлықты бұрынды-соңды көрмеген жігіттер кебеже ақтарып отырған Қоңқайдың қасына қалай барып қалғандарын өздері де сезбеп еді. Елдің алды болып, еңбектеп келген Бақытжан: – міне байлық, – деді басын шайқап. аманжан ысқырып жіберді.

– міне осылар барда, – деді шал қолындағы бұлғынның түгі жылт-жылт еткен терісін сипап. – Көктен Құдай, жерден шұнай алмайды. Білгілерің келсе аудан, облыстардағы мұқым қаратаяқтың басындағы бөрік, әйелдерінің жағасы – мен атқан аңның терісі. ал тері-терсектің барған сайын алтынға айналып бара жатқаны белгілі.

– Түсінік-те-е-е, – деді аманжан ысқырып. – Пара деші, п-а-а-ра!

– Иә, пара, шырағым. – Шал терілерді орнына қайта жайғастыра бастады. – Бергенді, алғанды кім жек көрсін. Егер осы үшеуінді өлтіріп тастасам да, осы терілердің күшімен сотталмай құтылып кетеріме кәміл сенемін.

Бақытжан: – Ты – мне, я – тебе дейсіз ғой.

Шал: – XIX ғасырдың орта кезінде Көкшетау дуанының аға сұлтаны болған Зілқараның Әлібек есімді баласы қылмысты болып, абақтыға түссе, атасы Тұрлыбек Петерборға барады да, «ақ патшаға» жолығып, сұлулығы сүліктей меңсіз қара қырық сәйгүлікті параға өткізіп, інісін итжеккенге айдатудан аман алып қалған екен...

Нұржан: – Кісі өлтірген адамды пара алып, айыбын кешірген патшаның өзі соучастник болып қалды ғой қылмыстыға.

Шал: – Ондай соучастниктерді есептей берсек, есепшоттың тасы жетпейді, шырағым.

Бақытжан: – Сонда қалай, бізден алғаныңыз да пара ма?

Шал: – Баламысың деген, менің алғаным жамбас ақы. Ол пұлды өкіметтің қонақ үйіне де төлемейсіңдер ме... Егер осы Кіші Қоңқай асуында, жалғыз үй мен отырмасам, баяғыда үсіп өлмес пе едіңдер. Өрімталдай өмірлерің үшін берген пима мен сағатты бұлдасаңдар, мә, өздерің алыңдар. Қайтер екен деп, әдейі сынап едім, тым-тым дүниекоңыз екенсіңдер.– Орнынан атып тұрды да, пима мен сағатты жігіттердің өзіне лақтырып жіберді. Содан соң «мені де сағынатын күн туар»– деп күбірлеп, нарға қисайды.

– Қайтқан малға – береке, – деп, аманжан сағатын құлағына тосып тындап көрді де, қолына тағып алды. Нұржан әрі-сәрі ойда еді. Шалдың мінез-құлқына түсінбей дал!

– ата, – деді жуас үнмен. – Егер шын қызықсаңыз, алыңыз пиманы. мен сіздің ескіңізді киейін... Тек менікі емес еді деген сөз ғой... алыңыз...

– рақмет, – деді шал төсегін қамдап. – Бұл үйде көрпе-жастық жоқ. Төр алдына жантая кетіңдер. Үй жылы ғой. – Бағанағыдай емес, даусы жұмсақ, қамқорлық байқалған соң жігіттер де мойындарынан мың батпан жүк түскендей жеңілейіп қалған. май шам өлімсірей жанып тұр. Әсіресе Бақытжанның қабағы енді ғана ашылып еді.

– адамзаттың бүкіл тірлігіне қайранмын,– деді төр алдына еңбектеп жетіп. Жіңішке ағаш орындық белін әбден талдырып тастаса керек, бірден құлай жығылды да, екі қолын басына жастап, төбеге телмірген күйі әңгімесін жалғастырды.– Әлденеге асығады, әкри, басын қатырып әлденені іздеп келіп жүргені... Сонда деймін-ау, қайда асығамыз, қайда бара жатырмыз? Неменені тіміскілеп итше іздейміз?

Нұржан: – Жұрттың бәрі сен секілді ұйқылы-ояу өтуі керек пе екен өмірден.

Бақытжан: – Әй, қойшы, аяқ астынан абыз бола қалмай, – деп қолын бір-ақ сілтеді. Басын көтеріп, малдас құра отырды. – Бозамық дүние, ақ қар, көк мұздың бетімен бос, қаңсыған, итаяқ болып қалған ағаш шананы сүйреп тентірегенге мәз

боламысың. Бос шана сүйрету үшін ешқандай ақылдың, философияның қажеті жоқ.

Аманжан: – мына маубастың тілі шығайын деді. – Өзі шолақ тонын жамылып Бақытжанның жанына жайғаса бастаған.

Бақытжан: – Жоқ, енді, менің миым жетпеді делік... Өздерің айтыңдаршы, – деп қызынды. – Қайда барамыз, осы? ау, ағайын, қайда қаңғып барамыз, әкри?

Нұржан: – Шөп әкелуге...

Бақытжан: – ал әкелдік... тоист апардық аман-есен делік. Содан соң?..

Аманжан: – Содан соң тағы да шөпке... Қысқасы, совхоз қайда жұмсаса – сонда...

Бақытжан: – Ә, солай ма... Өзің де білмейсің қайда барарыңды, өзгелер біледі. Қалай айдаса – солай жосимыз. Қалай жетелесе – солай ереміз соқыр ботадайын... адамның басы – алланың добы деуші еді бұрынғылар, енді Упрайдың добы болдық.

Аманжан: – Ей, ләуки, сен осы үйде қалсаң, қайтеді, пікірлерің бір қазанда қайнай алады екен, ә. – мысқылдағаны. Бірақ одан Бақытжан қыңған да жоқ.

Бақытжан: – Сендердің қалғыларың келмей отырғаны. Әттең, қарындарыңды шермитіп бір тойғызса; сүйресе де шықпас едіңдер бұл үйден. ақсақал, – деді төсегіне тас бүркеніп жатып қалған шалды мазалап. – айтыңызшы, біз осында мүлдем қалып, паштый балаңыз болсақ, қалай қарар едіңіз?

Шал: – алла сақтасын. Осыдан үш жыл бұрын қасқырдың үш бөлтірігін асыраймын деп, жалғыз сиырымды жарып кеткен.

Бақытжан: – Бөлтірік жарып кетсе, біз жеп кетер едік. ақсақал, айтыңызшы, жетпіс жасаған сіз, осыншалық мол қуат, тепсе темір үзер қайратты қайдан алдыңыз?

– *Шал:* – Табиғаттан...

Бақытжан: – ал біз турникке асыламыз келіп, тыртыңдап жүгіреміз келіп, гимнастика жасаймыз. ақыр аяғы міне төрінен көрі жуық сізден таяқ жейміз.

Шал күлді. Күлді де айтты: – марал корень, золотой корень, жень-шень, бұғының еті мен мүйізінің қаны, аюдың

еті – таза ауа, бастығы жоқ өмір – міне осылар менің гимнастикаларым.

– Ей, шал, – деп керілді аманжан. – Сол кормыңнан бізді де кормиттасаң қайтеді. Сағатымды сыйлайын.

Бақытжан білгішсінді: – Қорым емес, ақымақ, – к-о-р-ень... қазақшасы тамыр. ал сен жем жегің келеді.

Аманжан: – Какая разница. Жейтін нәрсенің төркіні – бір.

Бақытжан: – Ендеше, бүгіннен бастап шөп же.

Аманжан: – Совхоздың малына жетпейді, әйтпесе жер едім.

– адамдар мінезіне мен де қайранмын, шырақ. Солардан, ұлардай шулаған адамдардан қанша жан ұшыра қашсаң, да, қыр соңына түсіп тауып алады. Тып-тыныш оңаша өмірінің айдынына тас лақтырады. мен – өзіммін, басқа емеспін, ендеше, өзімше өмір сүріп, өз мекенімді, яғни өз мемлекетімді құрғым келеді. мынау қараша үй – менің кішкентай ғана, қарлығаштың ұясындай мемлекетім, қара басымның жалғыз еркіндігі. Бұл – Кіші Қоңқай мемлекеті, түсіндіңдер ме! – Шал шаптыға айғайлап, басын қақшаң еткізіп көтеріп алды. Қысық көзінің шарасы үлкейіп, біреу қолқасын суыра бастағандай ақиып кеткен. Қорқынышты, аса қорқынышты түрі бұзылып, бақсылығы қозғандай сақылдады-ай. Бірақ әр ойын, сөзін шегелеп, зердеңе ұрғылап әкеліп қондырғандай түсінікті жеткізді. – Сол қарлығаштың ұясындай мекенімнің қауіпсіздігін көзімнің карашығындай күзетіп, суверенитетін сақтау үшін елу жыл алысқанмен – алыстым, атысқанмен – атыстым. Бұл – менің жанымның (кеудесін ұрды), рухымның, жүрегімнің, тіпті бүкіл бостандығымның Отаны. ал сол титімдей мемлекет, от жаққан отанымның, шекара – табалдырығын бұзғандарды қасық қаным қалғанша аямаймын, майдандасамын. ал был- шылдамай ұйықтаңдар. Танертең айыртаудан асатын төте жолды нұсқап жіберемін.– Тас бүркеніп жатып қалды. Жатып қалса да қол-аяғы дірілдеп, күбірлеп сөйлейді: «мені де сағынатын күн туар... Қоңқайлар ұрпағы өлмек емес, мәңгі жасайды. Өйткені Қоңқайлар адамзаттың өздері үшін керек...»

Шал тақыр басын бөстектің шетінен қылтитты: – темір пешке оттық салып май шамды сөндіріңдер, – деп бұйырды

да, қайтадан жоқ болды. Бүркеніп, бір уыс болып ұйқтайтын кісі екен.

ана екеуі – аманжан мен Бақытжан жатып қалды да, Нұржан далаға шықты. Үркер төбеден ауып кеткен екен. аспан ашық. Түн суық. ақ сүттенген ай аспаннан мәлие қарап, жерге секіріп түскісі келетіндей. алғашында «иш-ай» деп қалған Нұржан үйдің іргесінде қалқайып тұрған трактордың жанына барғысы келді де, қар омбылаудан қорынды. Жым-жырт. Дүниенің барлығы үсіп өліп, жарықтық ай құран оқыған ақ сәлделі молда, ал сонау жұлдыздар жаназаға жиналған мұсылмандар іспетті еді. ауылда басқаша болатын: сиыры мәңіреп, әтеші шақырып, иті ұлып – өзінше ұлар-шу болып жататын. Ішсе де мас, ішпесе де мас Хамиттың жаман гармошкасын құлаштай тартып, ауылды басына көтере шырқар айғай әні – мынау жер бетінде адам атты – екі аяқты, жұмыр басты ақыл иесі барын еске салғандай, жанына жақын естілуші еді. ал қаладағы ызың-шу, қым-қуыт өмір өз алдына... мұнда ше? мұнда – кісіні ес-ақылдан айырып, керек ғылып тастар тыныштық. Дүние жүзіндегі ең таза, ең тыныш жер – осы айыртау сынды. Осындай құлақкесті тыныштықтан, елсіздіктен құсаланбай жалғыздан жалғыз жарты ғасыр, тіпті одан да көп уақыт ғұмыр кешкен Қоңқай шалдың ұрлық тірлігіне қайран қалуға болушы еді. Шекспирді, Толстой мен Хэмингуэйді білмей жетпіс жыл өмір сүру деген не сұмдық?.. Данышпандық деген ұғымның шартты екенін осы Қоңқай шал сайқымазақтау үшін жер басып жүрген секілді. Иә, адам баласы барған сайын, төрт құбыласы теңелген сайын ескі өмірді, баяғы арбамен қоян қуған заманын сағынар. Бәлкім, табиғатқа қайтадан жақындау дегеніміз осы шығар... Осы шығар...

Есік ашылып, сыртқа қақырынып-түкірініп шал шықты. Нұржан далада көбірек айналып қалған соң, жасаған сақтығы болар.

– Неғып айға қарап телміріп тұрсың? – деді.

– Жәй, өзім, ақсақал. Ұйқтар алдында өстіп, таза ауа жұтып, бой сергітетінім бар.

– Жөн-жөн, бар, ұйқта, – деді де үйге жапсарлас салынған қораның ішіне кіріп кетті. Нұржан әрі-бері тосып еді, шықпады. Әуестік жеңіп, білдірмей есігінен сығалады,

бәрібір ештеңе көре алмады. Қараңғыға көзі үйренгенде ғана барып, сонау төменнен – жер астынан жарық сәулеленгенін байқады. Сөйтсе, қораның ішінен қазылған жертөле бар екен. Шешінген судан тайынбас дегендей, тәуекел деп жақындай түсті. Жертөленің қақпағы ашылып, төмен түсер саты бар екен. май шам онда да жанып тұр. Қоңқай шалдың көлеңкесі абажадай болып көрінеді. Өзі самогон ба, сыра ма, әйтеуір, сарғыштау сусынды, дәу ағаш шелектің шүмегінен ағызып алып, сіміріп отыр. Байлықтың көкесін Нұржан, осы жер астындағы үйден көрді. адамның жанынан өзгенің бәрі бар сықылданды көзіне. Тіпті шындап іздесе, адамның жаны да табылар ма деп қалды. Сонда оның есіне баяғыдағы бір ауылда естіген әңгіме оралып еді. Өзі құралпы Орынбай деген жас жігіт, бөлімшеде есепші болып істейтін. Осы өткен жазда өздері келе жатқан айыртаудың арғы бетінен пішен дайындаған. Сонда әңгімеден әңгіме шығып, Орынбай бір сырдың шетін қылтитқан. айыртаудың асуында бір жұмбақ шал бар екен. Өзі талай кісінің, атуға болмайтын аңның обалына қалған жауыз көрінеді. Керек десең паспорты да жоқ. Бірақ ешкімнен қорықпайды. Қорықпайтын себебі, оны бүкіл аудан, облыс басшылары жақсы біледі-мыс. Білетін себебі, әлгі шал оларды аңның терісі, дәрі-дәрмекпен қамтамасыз етеді екен. Бір үлкен қызметтегі кісі аты жаман аурудан өлгелі жатқанда, вертолетпен ұшып келіп, әлгі шалдың үйінде ай жатып емделіпті... Жазылыпты. Егер шын ниет қылса, өлген адамды тірілтіп алатын көрінеді. Әуелі... шамасы тайып, қуатынан айрылған дөкейлер ептеп әлгіден... қоздыратын бір пәле бар екен ғой, содан да алып тұрады дейді... Әрине, содан соң ол шал құдайдың өзін тыңдамайды. Бірақ өзі керемет қатыгез, қанішер көрінеді...

– «Бұл сол шал болды» – деп ойлаған Нұржан шегіне берем дегенде, жер үйдің ішіне жылқының тоң боп домаланған қиын құлатып алды. Шал селк етіп, жоғары қарады да, май шамды үрлеп сөндіре салды. Бірақ «бұл кім?» – деп дауыстамады. Кім екені бесенеден белгілі...

Осы күні түнде Нұржан да, Нұржанды аңдыған шал да көз ілген жоқ. Бірімен-бірі іштей арбасып, іштей атысып жатыр еді.

Шал ойлады: – «Үш жігіттің ішіндегі ең қауіптісі – Нұржан. Қалған екеуі, көзінің алдындағыны ғана көретін дарақылау, ойлары таяз. Не істеу керек? айыртаудан асатын төте жол бар деп, жөн сілтеп жіберсем ғой, үшеуі де құриды. ал айналма жолға түсірсем аман-есен жетеді. аман-есен жеткен соң, менің бүкіл сырымды, байлығымды мұқым елге жаяды. Жайғанына қорықпаспын, ұрлыққа түсуі мүмкін ғой. Не істеу керек?» Жігіттер шаршап келіп қатты ұйқтап қалған еді, таңертең жұлқылап жүріп Қоңқайдың өзі оятты. Нұржан да әбден таң сыз бергенде көз іліндірген-ді. Орындарынан атып-атып тұрған трактористер, беті-қолын жумастан далаға шықты. аппақ шағырмақ қардың ортасында мендей болып қарайып ДТ-54 тұр, қасқыр жемепті. моторды қыздырып, жанармайды жылыту үшін шалдан отын сұрап еді, қарсылық білдірген жоқ. Темір пештің үстіне бір шелек су құйып қойып, оны да ысытып радиаторына құйды. Көп әуреленген жоқ, тракторды әп-сәтте от алдырып, енді аттанамыз деп жатқанда, Нұржан шалдан ендігі бағыттың ыңғайын сұрады.

– алдарыңда екі жол бар, – деді шал қабырғасын тырт-тырт қасып. – Біреуі алыс та болса – жақын. Екіншісі жақын – жақын да болса – алыс. Егер айыртауды айналып жүрсеңдер өте ұзақ жүресіңдер... ал мынау бір – Үлкен Қоңқай асуы арқылы жүрсеңдер, екі-үш сағатта іздеген шөптің үстінен түсесіңдер. Шөпті аман-есен тиеп алып, қайтарда айыртауды айналып желе-жортып ауылдарыңа барасыңдар. Сондықтан менің ақылым – үлкен Қоңқай арқылы асудан өту. Тракторларың мықты, дендерің сау, сайдың тасыңдай жас жігіттерсіңдер, қиындық деген не тәйірі.

– Олай болса, сіздің сөзіңізге сендік, ақсақал, – деді Нұржан трактордың жылан бауыр табанына шыға беріп.

– Енді, өздерің біліңдер... шырақтарым. Пайғамбар жасынан асқанда, ақыл айтып, жол көрсеткеннен өзге не қалды дейсің...

– Қуатыңыздың қаншалықты екенін түнде көрдік қой, – деді Бақытжан.

– Құр ауыз аттандырдың, шал, – деді аманжан. – Бәрібір түбі сенің үйіңнен шай ішпей қоймаймын. Қайтарда соға алмасам да, келесі жазда, әдейі іздеп келермін...

– мылтық көздеуді үйрене кел, – деді шал мысқылдап. – Жекпе-жек шыққандай болсақ, өкініп жүрме.

– Оған дейін өзің де алжып өлерсің. – Шалдың көзі бағжаң ете қалды.

– Қайсымыздың бұрын өлерімізді бір тәңір білер, – деп көкке қарады.

– ал, хош болыңыз, – деді Нұржан тракторды жылдамдыққа салып.

– Сау болыңыз, – деді Бақытжан ыржиып. Осы үйден аман аттанғанына шексіз қуанышта еді. аманжан қоштасқан жоқ.

Сұп-сұр болып Нұржанның жанына отыра кетті.

аппақ қардың арасына сіңіп, бергі белестен асып, көзден ғайып болғанша Қоңқай тұрған орнынан тапжылмай, сондары- нан қарады-ай. Әбден ғайып болғанда ғана: – «Топырақтарың торқа болсын», – деп бетін сипады да, қораның ішінен қазып, бетін сабанмен бүркеген жертөлесінің кеспелдектей құлыбын сылдырлатып аша бастады. Ендігі сәтте елу жыл тірнектеп жинаған қазынасы тығылған жердің астына түсті де кетті...

Өлерін сезсе, осы жеті қат жердің астындағы қоймасына келіп, баяғыда әзірлеп қойған мұз астауға жатпақ. Дұрыстап жатып алған соң, қол жетер жердегі тиекті төмен қарай басып қалады. Сол шақта мұның үстіне әдейі үйіп, іліндіріп қойған топырақ құлайды. Жер ойылып түскен соң, қораны да жауып қалады қымтап. ал содан кейін Қоңқай мен байлықты тауып көрсін... Ешбір адам таба алмайды. Тек мың жылдан соң... мың жылдан соң...

Әзірше өлім тиегін баспайды, сыра ашытылған ағаш күбінің тығынын ғана ашады. Әбден ашуы жеткен сырадан сыңғытып ұзақ ішті...

Ішкері жаққа Нұржанның осыменен екінші рет келуі. Жаздай жаңбыр жаумай, құрғақшылық болып «алтай» совхозының бүкіл шабындығы ақтаңлағы шығып, күйіп кеткен соң сы- пыра тау арасы, топырағы құнарлы әрі қыстың күні қар қалың түседі, сөйтіп, ылғалы мол сақталатын Хатынь өзені жағынан шөп шапқан. Қазақстанның бір пұшпағында түтін түтеткен бұл совхоздың жері алтай тауларымен жарыса, жағаласа барып, сонау Таулы алтай өлкесінің аймағымен

шектелетін. россия мен Қазақстанды атақты шың мұзтаудан бастау алатын ағыны қатты Хатынь өзені бөліп жатар еді. Бұл жақ басқа ауданның жері, бір түкпірінде, тым шалғайда болғандықтан, «Ішкері жақ» деп атап кеткен. Құрғақшылық не істетпейді адамдарға. айдап осы Хатынь жағалауына алып келген. ауылдан шыққан атты адам екі-үш қонып әрең жетер осыншалық алыста жатқан тегін жердің шабындығына дәнiккенiне екiншi жыл. Жаз шыға тауды шыр айналып, машина жолымен келетін, ай бойы пішен дайындап, маялап үйетін. Сонан соң жер қата машинамен тасып жеткізіп алатын. Нұржан Хатынь жаққа алғаш рет күздің қара суығында келген... машинамен шөп тиеуге келген... Бірақ ала жаздай арпалысып дайындаған шөптің тең жартысын ғана тиеп үлгерді, ізінше жаңбыр жауып кеткен... жаңбыр жауып кеткен соң, шөптің біразы алынбай қысқа қалып қойған. Енді мінеки, тау асып, трактор шанасымен тасып алуға келе жатқан беттері.

Көк түнек аспанда, сонау қарлы адырларды жиектей батысқа жылыстаған жарықтық күн салқын сәулемен жасқана қарайтын. Үш жігіт таңертең шалдың үйінен шыққалы ләм деп тіл қатыспаған еді. Түнеп шыққандарына рақмет айтып, қара су ұрттамастан ерте тұрып аттанып кеткен. Әсіресе іштері қалтырап, жылан жұтқандай тіс-тісіне тимей сақылдап келе жатқандары – ыстықты аңсаған асқазанның көтерілісі еді. Бұрынғыдан әлдеқайда аласарып, қол созымда ғана тегенедей төңкеріліп тұрған аспан, ол да бір түрлі көңілсіз, өз-өзінен жүдеу, өз-өзінен жабыңқы тартқан. Өз-өзінен жүдеу тартқан аспан ғана емес, таң атқанша бір-бірімен төбелесіп шыққандай тоң теріс томаға-тұйық отырған үш жігіт те. Әрқайсысы өз ойын малта ғып сорып отыр. Қазір Нұржанның орнына трактор айдап келе жатқан аманжанның ашаң тартқан екі жағы жалғызак күнде суалып, түгі едірейіп, жансыздана бастаған. ал оның қасында қысқа мойнын шолақ қара тонының жағасына тығып, ұйқылы-ояу мәңгіріп отырған Бақытжан тіпті баяғыда өліп, қатып қалғандай құр сүлдері, жайнап тұрар дөңгелек беті қансөлсіз бозаң, бұрынғыдай емес, сопайып ұзарып кеткен секілді. Оларға қарсы қарап, темір жәшіктің үстінде отырған Нұржан достарының тіршілік оты қоламталана, сөнуге айналған дидарына тесіліп ұзақ

қарады: жиырмадан жаңа ғана асқан жас жігіттердің жүзінде уағына жетпей қартаюдың алғашқы бел-гілері бар еді. Сырттан гөрі трактордың кабинасы әлдеқайда суық, төрт бұрыштана – камера іспетті қоршаған көк темірге саусағың тисе қарып түседі. мотордан шыққан болымсыз жылу әлгі дүмбілез темірдің астында тұншығып, алқынғандай еді, деміккендей еді. Бу болып ұшады. Дүниенің ызғарынан гөрі, жігіттердің өз арасындағы суықтық жаныңды қарыған- дай еді. Ұрсып-таласпай осыншалық бітеу мінезбен оңаша отыру жүйкелеп, жалықтырды білем, қос рычақты кезекпекезек тартқылап, газды азайтып, көбейтіп, толассыз қимыл үстінде келе жатқан аманжан жын соққандай айғай салды. ал қалған екеуі оқыс үнге селк етіп есі шыға шошынып қалған. аманжан тағы айқай салды.

– ау-у-у...а...

аюдай ұйқтап жатқан алып дөңдер қыбырлап, ерекше үн қосқандай. Газды басып-басып қалып, жын ұрғандай айғайлаған жігітті Нұржан жынданып кетті деп ойласа керек:

– Тоқта! Тракторды тоқтат! – Солқ етіп барып тоқтаған ДТ-ның ішіндегі үш жігіт қопақ қаға екпінге еріп, изектесіп қалды да, арқаларын темірге соға солқ етіп қайта отырды. Сәл үнсіздік басты. Сосын Нұржан аманжанға аса бір қажыспен қарады.

– Не болды?

Бұл сұрақты естімегендей меңірейіп отыра берді. Суалған, түк-түк ат жағындағы қырау шалған түгі бұрынғыдан ары қалыңдап, қорқынышпен үрпиеді. Кіреукеленген көзінде сәуле жоқ, жараның орнындай шүңірейеді. ал қоңқақ мұрны мен өрескел үлкен аузы ол да жансыз, ағаштан ойып жасай салғандай ебедейсіз. Түйіліп біраз отырды да: – Не дедің? – деп, Нұржанға қайыра сұрақ қойды.

– Неге айғай салдың деймін?

– Қашан?

Нұржан өзін-өзі зорлағандай еріксіз күліп жіберді. Бұдан соң бір-бірінің иығынан май сіңіп, тот басқан зілдей алақандарымен салып-салып қалып, жамырап бәрі күлді. міне, екінші түн тоң болып қатқан көңіл жіпсіп, трактор ішіне жеңіл нұр тараған. алып-қашпа сезім ол да қаймақшып қата бастағанды. Әне, жібігендей болды. Себепсіз, айтпай

түсіндірген күлкінің маздаған отына жылынған үшеуі алдарында не күтіп тұрғанынан бейхабар, осы сәттің шуағына таласа ұмтылған. Бұдан соң Нұржан неге айқайлағанын айтпады, қалғандары тақаулап сұрамады. Жым-жырт, жұмбақты сапарға қайта аттанған. Бірақ дүние бірте-бірте тағы да суына бастады. Суықтың ең қаттысы – үнсіздік екенін енді ғана ұққандай Нұржан ыңылдап әлдебір әннің әуенін айтқан болды. Оның мұрнының астынан ғана сыздықтап, бір түрлі түсініксіздеу шыққан үні ана аманжан мен Бақытжанға естілмеді білем, назар аударып елендеместен, не қосылып ерместен ой орманына сіңіп, жалғызсырап адаса бастаған. айнала аппақ қар, ұшықиыры таусылмайтын ақ шаңқан қар, жансыз аспан, жанарсыз күн... Олар сүрлеу, жолсыз бағана, жалғыз үйлі жалғыз шал Қоңқай сілтеп жіберген бағытпен тұспалдап қана келе жатқан. Әзірше қар астында жасырынып жатқан ұры тас, жықпылұрасыз еш нәрсеге ұрынбай аман-есен келеді. Сонау... оу, айыр өркеш ақ таудың арғы етегінде иен қыстақ, пішен үйілген жер бар. Пәле-жаладан сақтап, дәм тартып жете қалса, трактордың шанасына тотияйындай көкпеңбек шөпті тиеп алады да, кері боздақтатады, асығады... ауылда ай мен күндей жары күтіп, қойғаны суып бара жатқандай асығады... Осындай шаттыққа толы шақта тракторға қос канат бітсе дейсің, бірақ ол жарықтық өмір бақида ұша ала ма?.. Бұ жалғанда ұша алмайтындар қандай көп еді...

Нені және неге ыңылдап отырғанын өзі де білмейді. мүмкін, жан дүниесін жайлай бастаған жалғыздықтан (үшеуі болса да) азар да безер екі қолын төбесіне қойып қашып, мұңдылау әуенмен маңайына жолатпай, айдап, қуғысы келгені ме; әлде ой деген түпсіз тұңғиық жылымнан құтылып шығудың соңғы амалы осы ма, әйтеуір, көңілінде тобықтай болып, түйнектеле қатқан мұз тоңдырған сайын ызың-ызың әуенге басады-ай... Нұржанның көңіліндегі тобықтай әлгі мұз дәл бүгін де, кеше де, тіпті былтыр да емес, анау бір жылы – шілденің ми қайнатар ыстығында қатқан еді... Содан бері ызғар шашып, еңсесін басады да жүреді. Өзі күлгенімен, көзі күлмей, қуанғанымен, уана алмай дүниедегі ең қимасын мәңгілікке жоғалтқандай бұйығы тартып, өз-өзінен қорынатын, өз-өзінен шошынатын. Ол жоғалтқан заты – өзі

екенін сезді ме? Сезбегені ғой, әйтпеген күнде ел көшкендей болған жанын жарылқар алданыш іздемес пе еді, өз-өзін алдамас па еді? Әскерден есенсау оралып, тракторға мінгеніне екінші жыл толды, бәрібір осынау шалғайдағы Европада, Шығыс Германияда жүргендей өн бойын сағыныш билеп, әлденеге асығады, әлдекімді сарыла күтеді. мынау кең-мол пішілген кең-мол дүниеге сыймағандай өзін артық сезінген немесе осына далиып жатқан жап-жалпақ жапаннан құйрық басып демалар, еңтігін басар жер таба алмағандай өгейсіген.

Екі жастың біріне толмай, осыншалық қожырап, ерте... тым ерте түңілуі, ешкімге – өмірге де, өзгеге де салмақ артпайтын, тек бар кінәні өзінің қара басынан іздеп, мінез-құлқының ауырлығынан көретін, басқаны емес тек өзін – Нұржанжанды ғана жазғыратын. Балалық шаққа бәрі-бәрі жарасымды екен: асыр салып ойнады, күлді, жылады, алаңсыз, жоқтан өзгеге қуанды да, алғы күндерінен асығып үлкен жақсылық, оқыс жаңалық күтті. алғашында он жылдықты бітірсе болды, қирататындай деміге, әскерді өтеп келсе болды, тасып-шалқып ғұмыр кешетіндей үміт емшегін және де армансыз еміп еді. Енді міне, анау айыр өркеш ақ тауды асса, арманына жететіндей тұнжырап, түп-тұнық аспанның астында қар теңізінің жалғыз жетім қайығындай – ескексіз; желкенсіз қайығындай қалықтап жүзіп келеді. мынау аппақ дүниенің... мінсіз бетіндегі жалғыз ноқат – мені іспетті трактор шынында да қар теңізінде малтып келе жатқандай еді. Шынжыр табаны көрінбей, тек түтіні ғана жіңішкелене будақтап, көгілдір аспанға сіңіп, лезде жоқ болады. Баяғыда Нұржанның апасы айтып отыратын: бұл дүниеде қуған да алда, қашқан да алда деп. Сол бір астарлылау сөздің мәнін енді түсінгендей-ді. Қуып жете алмас, қашып құтыла алмас тағдырдың айтағына үріп, айдағанына көнген көңтері тірліктен тізгін үзді құтылып көрші, жоқ болмаса жан ұшыра ұмтылшы – жақындасаң алыстап, алыстасаң жақындайтын сағым бақыттың ұшпағына шықтым деген тірі пенде бар ма тәйірі: өмір бойы бір нәрсе жетпей өте шығар адам баласы – өзінің аз ба, көп пе ғұмырында зар еңіреп іздегені қанағат, тоқтам екенін ығи да кеш түсініп, көзін жұмады-ай... Нұржан болса өмірдің бірде-бір жұмбағын шеше алған жоқ әлі. Тек әрбір ірілі-уақты оқиғаға таңдай қағып, таңданып, «неге олай

екенін», яғни ақ деп жүргені – кара, ал кара дегені ақ екенін түсіне алмай басын қатырып ойлай берер еді.

Қар жамылған айнала күн сәулесімен шағылысып жанарды жейді. Ессіз, иесіз тау-таудың бәрінен өлдім-талдым деп құдайдың зорына ассаң, екіншісі тұрады кел-кел деп шақырып. Үш жігіт енді келе жатқан бағыттарының дұрыс-бұрыстығына күмәндана бастаған. Жолдың осыншалық ұзақ болуы мүмкін емес...

– Тоқтатшы, – деді аманжанға. – аздап аялдап, оң-солымызды танып алайық.

Трактор тоқтады. Бірақ моторы толассыз соққан жүрек секілді дамыл таппай жұмыс істеп тұр. Қонақтаған тауықтай бүрісіп отырған Бақытжанға да жан біте бастады. Талықсып барып ұйқы жеңді ме екен, аздап қалғып алған-ау. Екі көзі қанталап, не болды дегендей аналарға жалтақ-жалтақ қарайды. алғашқы сөзі:

– Жеттік пе? – болды. Ежелден ұрт мінезді аманжан шам шақыра жауап берген: – атаңның басы жеттің!

– Дегенмен қай тұста тұрмыз өзі, – деді құрдасының сөзін ауыр алмаған ол жан-жағына қарап.

– Білсек – тұрамыз ба? Ит біле ме, тоңқайып-тоңқайып етегін түріп тастап, артын көрсетіп жатқан таудан өзге қыбыр еткен жан, ербиген бұта жоқ, – деді аманжан әлі де өз-өзінен ашуланып. адасыңқырап кеткендерін ол бағана сезгендей.

Тек анау екеуі кәперсіз отырған соң пысықсымаған. Енді екі жігіт жарыса Нұржанға қараған. Бір күн болса да трактордың нағыз иесі, жолбасшы жігіт осы-тын. Ол болса үнсіз. Кабина тұтқынынан босап шынжыр табанға шықты да, ақ қардың бетіне қос сызық тастаған артқа, сонсоң жан-жағына сығырая қарады-ай... Қырдан ойға түсіп кеткен соң, нысаналап келе жатқан айыртау да көзден тасаланып көрінбей қалған-ды. ал аспан мелшиіп, табалағандай, міз бағар емес. Етекке түскен соң күн де ақ жиек тау иығына тым-тым тақалып, енді болмаса батып кетердей мінбелеп тұр. Не бір ербиген қарағай, не бір қараған – бұтасыз – «Ішкері жақтың» қыл-қыбырсыз көсе таулары бар сырын ішіне бүгіп, сыздауықтай сызданады. алтай сілемдерінің дәл осы тұсы қас қылғандай не себептен тақыр, таза, тайгасыз жалаңаш екені түсініксіз.

– Не істейміз? – деді аманжан гүр етіп. Оған тағы да ешкім жауап берген жоқ. Сәл үнсіздік биледі.

– алғаш бағытымызбен жүре берейік. Сенің жүрегің, яғни интуицияң бір нәрсені сезген шығар, – деді Нұржан қабағы қарс жабылып түтіккен досының суық жүзіне қарап. – Әкел, тракторды өзім жүргізейін.

– мейлің, тек адассақ сен жауап бересің, – деді де орнынан тұрды аманжан. Бакытжан екі жаққа да қосылған жоқ, сол үндемеген қалпында қайтадан қалғи бастаған еді.

Трактор тұтқасы өз қолына тиген соң, дәл алдарында аспанға салынған баспалдақтай шаншыла көтерілген тауға өрмелей жөнелді. Әлгінде ол отырған темір жәшік енді аманжан еншісіне тиіп, осынау ұзақ та ауыр сапардан жерігендей кежегесі кейін тартып, тұлан тұтқан кейіпте үнсіз отыр. Бакытжан болса анау аппақ тау үстеріне құлап кетсе де, сезбес сезіммен қалғып-шұлғиды. ДТ қарағайдан қиып жасаған жалғыз шананы әрең сүйреп, коп-қошқыл түтін бүркіп, арқырайды. Тіке тартқан тау қайқаны төменде тұрғанда жайпақтау секілді еді, өрлеген сайын биіктеп, құзарлана берді. Нұржан газды толқындата, үзіп-үзіп басып, қиялай тартып, ирек-ирек сызық тастай, аспанға беттеген. Тау басы жеткізер емес. анда-санда тіркеудегі шананың амандығын тексеріп, сығырайған терезеден артына қарап қояды. Бауыры аласа, ауыр шана қасаттана бастаған жентек-жентек қар жинап, алқымына кептеп үйеді де, қасарысқан немені тапалап, басып-жаншып өте шығады. Сайлау жерге күн сәулесі түспей көлеңке ұйып жатқан, трактор өрлеген сайын жарықтық күн де биіктеп, тау аласара берді. Сазарған дүниенің тыныштығын трактор даусы бұзып, серейіп, өлімге бойұсынған айнала күрк-күрк жөтеліп, ұйқысынан ояңған кәрі шалдай еді. Көксау таудың деміккен демі ызғарлана қойны-қонышыңды қуалайтын. Әлгінде тау табанында тұрғанда ептеп жылымық сезілген, биіктеген сайын ауа да салқындай түсті. Түстіктен ескен қызыл жел бар, бетті қариды. Үш жігіт тау желкесіне шыққанда өре түрегеліп, кабинадан бастарын шығара алға қарады – тағы да дәл осы табандарын тіреп тұрған таудан айнымайтын тағы бір тау тұрған мен мұңдалап. Үшеуі бірдей келіскендей ысқырып жіберді де, орындарына сылқ етіп отыра кетті. арып-ашып алдағы асуға ілінгенде сол

асудың ар жағында жұмақ күтіп тұрғандай асығып еді, енді міне не қыстау, не ағаш жоқ, жұп-жұмыр жұмыртқа – тағы бір тау қасқаяды. Тау мен адам арасындағы соғыс толастар емес...

– Енді не істейміз? – деді шыдамсыз аманжан. Бақытжан әдетінше үнсіз отыр.

– Білмеймін, – деді Нұржан қажығандай күрсініп. – Жазды күні болса айнытпай табар едім. Қазір бір-бірінен айырмасы болсашы. Жұмыртқа секілді.

– Онда да әр тауықтың емес, бір тауықтың жұмыртқасы, мен үшін ең соңғы тау – осы секілді, – деді аманжан қалтасынан «Прима» темекісін алып. Енді бәрібір дегендей шылымын асықпай тұтатты да: – Ей, талтаймай, аяғыңды жиып отыршы, қатыныңның төсегінде отырғандай шірейсің ғой, – деп Бақыт-жанның қатып қалған пимасын өзінің тоң болып серейген пимасымен тоқ еткізіп теуіп жіберді. Ол үндеген жоқ, әдетінше бақырайып бір қарады да, аяғын жиып алды.

– Енді не істейміз? – деп Нұржан сұрады. Жауап болмаған соң, тракторды жылдамдыққа салып, газды басты. – Не болса да тоқтамай жүре беру керек.

– Жылжи бергеннің жазасын жағар май таусылғанда тартасың, – деді темекісін құшырлана сорған аманжан. Бұдан әрі ешқайсысы сөйлеген жоқ. ДТ жаңа ғана әзер шыққан алып таудан төмен қарай сырғып, құлай бастады. Теріскей жағында ұра-жыра бар, окта-текте тас кездесіп, бұра тарта берді. Нұржан енді андағайлап, газды басқанды қойып, сақтыққа көшкен. Екі-үш рет шақұр-шұқыр тас тиіп, солқ етіп жыраға түсіп кеткен соң, жылдамдығын азайтты. Таудың орта беліне келгенде Нұржан өз-өзінен елегізіп, артына жалт қарап еді, тіркеудегі қар сыпырған шананы көре алмады. алғашында өз көзіне өзі сенбей тракторды тағы да баяулатып, артына қарады. Жоқ. Тормозды басып, газды азайтты. Бұдан соң жылдамдықты шапшаң айырды да, жылан бауыр табанға қарғып шығып, келген ізіне қарады. Жүз метрден астам қашықтықта қарға батып жатқан шананы көрді. аузына алғаш түскен сөз:

– Тфу! атаңа нәлет! – болды. Бұл кезде аманжан кабина-ның келесі есігін шиқылдата ашып, шынжыр табанның

үстінде ағытылып қалған шанаға түксіе қарап тұр еді. Бақытжан қаперсіз қалғып, селт етпей отыр.

– Давай назад! Тракторды шұғыл бұр да, артқа тарт!

– Оны өзім де біліп тұрмын, бірақ сол қияға қайта өрлеп шыға аламыз ба?

– Тәуекел, – деді аманжан, – оған жетер тросымыз жоқ, бәрібір бару керек.

Орындарына қайта отырып, қасат қарды қақ айыра шыр айналып кері бұрылды. Бірақ он қадамнан аса алмай, бір орында итіндеп шыр айналып тұрып алды. Қанша жан ұшыра ілгері ұмтылғанымен, тіп-тік жалама бет беттетпеді, тайғанақтап қарға адым жылжи алмады. Нұржан екеуі алма-кезек ауысып, рычагты оңды-солды тартқылап, газды өлердей күшейтсе де еш нәтижесіз, бурадай бұлқынып, аш қасқырдай жентектеп қар шашқаны болмаса, бір орында шыр көбелек айнала берген шынжыр табандар.

– Болмайды, беттетер емес, – деді Нұржан.

– Қане маған берші, – деді аманжан алақанына түкіріп.

– Өзің тартпайсың ғой. Газды сен бассан да, мен бассам да – моторы біреу.

– Енді не істейміз? – деді аманжан көзі алайып. Сонан соң әлі де ес-ақылдан айрыла маужыраған Бақытжанды бүйірден түйіп қап:

– Ей, қой күзетіп келдің бе, әлде жау түсіріп келдің бе, тым болмағанда ояу отырсаңшы.

– Әкіри, қызықсындар, мен бәрін біліп отырмын. Шананы жаяу сүйреп кел дейсіндер ме? Ондай күш болса осында отырар ма едім, сендерден сөз естіп, – деп мойнын жағасына тыға түсіп, былқ етпестен қалғи берген.

айнала аппақ қар, күн таудың ар жағына сусып түсіп барады. Сай-саланы көлеңке басып, аспан көбең тартқан. Көп кешікпей келер түннің хабаршысындай бір суық ызғар соғып, онсыз да жетімсіреген көңілді кеулейді-ай. Жел кеулеген сайын мұржадан уілдеген үн шығатындай. Не істерін білмей, шарасыздыққа ұшыраған үш жігіт тағы да амалдары әбден таусылып, сәл-пәл үнсіз қалып еді. Сол үнсіздікті аманжанның гүрілдеген жуан даусы бұзды:

– Етекке түсіп, тауды шыр айналып, келген ізімізді қуалай қыр желкесінен келсек қайтеді.

– Әкірі, ол да ақыл, – деп Бақытжан тұңғыш рет пікірін айтты.– Вот башка.

– Сай табаны қандай күйде екенін қайдан білеміз. Қардың асты толған тас немесе сор батпақ болса...

– Қыста батпақ болушы ма еді, әкірі, – деді Бақытжан қарап отырмай.

– Тып-тыныш қалғи бергенің жақсы еді, бекер-ақ ояттым, – деді Нұржан. – Сонау етектегі сиырдың сілекейіндей шұбырған буды көрдің бе, сол жерде қардың астында қатпай жылып ағып жатқан бұлақ бар. ал бұл жақтың бұлағы қыстыгүні де батпақты келеді, өйткені қар қалың түседі. Былайша айтқанда, үстінде көрпесі бар, су миым, – деді аманжан.

Бақытжан: – Ұлы мәртебелі мырзам, құлдыққа бас идік, өзі білмесе де елге ақыл айту – қазақтың қасиетті өнері.

Келген жолымен кері орала алмай кешті батырды. ары тарт, бері тартпен өзара керісіп те алды. Шапшыма тауға қарсы салған трактор «менің шамам жетпейді» дегендей, тұрған орнынан тырп етпестен шыр көбелек айнала берді, айнала берді. айдала аппақ таудың бауырында арпалысып, күресіп жүрген үш жігітті мазақтай күліп, күн ұясына бағана кіріп кеткен. Ендігі мезетте ымырт үйіріліп, қас қарая бастап еді. Әуелі оңтүстік шығыстан жалғыз жұлдыз туып, тау-таудың шығыс жақ жиегі ағараң тартқан. Бүгін ақпанның орталаған кезі, жарықтық ай дүниені ақ нұрға бөлеп тұрған әдемі шағы еді. алыса-алыса әбден дымы құрып, амалы таусылғандай үш жігіт енді өлмес күннің қамын ойлаған. Ішкері жақтың түкірік қатып түсер сақылдаған сары аязы буып, аппақ дүниенің жалмауыз түні иектей бастады. От жағып жылынайын десе, жуық маңайда тіс шұқыр ағаш жоқ, өңкей бір жұп-жұмыр тақыр тауларға қарап тұрып қарның ашып, қасқырша ұлығың немесе ботадай боздап жылағың келеді. Өлемнің осыншалық қатыгез, жанға жат, тәнге салқын сезілуі – жиырмадан жаңа ғана асқан үш бойдақты ал дегенде жасытып тастады. Еш айла-әрекетсіз болдырған пішінде сұлқ отырды: әлдекімді жазғырды, әлдекімге кіжініп, балағаттады. Трактор зірк-зірк етіп екі иығы селкілдеп жұмыс істеп тұр, бір қалыпты гүріл, ыңқылын тыңдап отыра берсең от алып емес, жылағандай қай-қайдағыңды есіңе салады; көңіліңді

шабақтап, жанарыңнан жас тамады, жанарыңнан тамған жас қар бетіне мұз моншаққа айналып түсер еді, бойдан жылу, жүректен жігер біртіндеп сусып қаша бастағанда арғы дүниеге армансыз аттанып-ақ кетер бұйығылау әрі шым-шым жылымық нұр себелеп, ұйқың келе бастайды екен. Бірақ мынау ақ қар, көксіреу мұзды тауда өмір бақи да ұйқыға жеңдіруге болмайтын еді.

– а... а... а... у... а! – аманжан қақ маңдайынан әлдекім салып қалғандай айғай салып, орнынан атып тұрды. Төбесін кабинаға жаман соқты. Оқыс дауыстан ана екеуі де шошына өре түрегелген. Дәл осы жолы «неге айқайладың, жын ұрды ма» деп ешкім айыптаған жоқ.

– Сен бакырып жібермегенде осы отырған қалпымызда қатып қалады екенбіз, – деді Нұржан күліп.

– Жаңа ғана көзім іліне беріп еді... Әкри, қояншығың бір басылмады-ау, – деп күңкілдеді Бакытжан.

– Не істейміз? – деді аманжан есін жиып. – Тілімді тістеп алғанымды.

– Өздерің біліндер... менің міндетім ере беру, – деді Бакытжан есінеп-құсынап.

– Сен немене, көшке ерген итпісің? – деді Нұржан.

Сонау қарсы жақтағы аппақ таудың ар жағынан ыңырана көтеріліп, бұп-буаз ай туып келе жатты. Өлгінде ғана ымырт жабылып, кеспірі кете бастаған қысқы өлке тілмен жеткізгісіз күміс нұрға шомылып, сиқырлы да сайқал қылықпен жарқырапжайнап түрленді-ай. Сол сүт дүние ақ шаңқан әлемнің арғы бір түкпірінен сыңсыған, қорлана жылаған үн келетіндей, талып-талып әрең жететіндей. Дәместем күрсініп, дәместем жөтелген бұлың-бұлың тау қоршауында қалған үш жігіт қазқатар шынжыр табанға шығып, туған айды жалқы сәт құмарпаз көңілмен қызықтап қалғандай қасқая қарсы алып, серейіп тұрысып қалған.

– Осының бәрі бекершілік, – деді аманжан ауыр күрсініп. – Бәрібір баяғыдай емес, онда жаз еді ғой... Оның не айтқысы келгенін, тіпті не ойлағанын қалған екеуі ұққан да, ұқпағанын қайырып сұраған да жоқ.

– мұндай әдемі көрініс енді қайталана ма, жоқ па, кім білсін. Қане үшеуіміз де анамызды еске алайықшы, – деді Бакытжан жыламсырап.

аманжан: – Неге анамызды ғана...

– Басқа кіміміз бар. Ұлы ұрыстың ұрлық ұрпақтарымыз. Үшеуінің де құлағына: «Тоңып жүрсің-ау, құлыным», – деп шешелері сыбырлағандай болды.

– Қандай тамаша, – деп елеуреді Бақытжан осынау ақ шаңқан айлы түнге шын сүйсінгенін жасыра алмай. Оның жүрегі өз-өзінен толқып, белгісіз бір жағалауға шақырғандайтын. – рас, айтамын, достарым, айналаңа қарашы, ғажап емес пе? Әдемі емес пе? Ертек сынды дүние. ақ боз атқа ақ шана жегіп, мынау кілегей қардың бетімен ағызар ма еді... Әттең...

Өмір бойы қалғып отыратын жолдасының оқыстан оянып кеткен көңіл толқынын түсінбеді ме:– Сенен осындай сезімталдықты күтпеп едім, – деп Нұржан ағынан жарылды.

Бақытжан: – Бетперде ғана, шын адам соның ар жағында, деген екен бір данышпан.

Аманжан: – Сенің ол данышпаның оттаған екен, ендеше. «адам бір боқ көтерген – боқтың қабы»– деген біздің абай ақсақал. – Жөтел булықтырып, тамағын кенеп алды да,– бәрі бекершілдік. Бүгін алдасаң, ертең – алданасың. Баяғыда... мүлдем басқаша еді ғой. Ол шақта жаз болатын. ал мен уыздай жас едім,– деп жұмбақтылау күрсінді.

Бақытжан: – Қазір қартайып тұрсың ба? Бар болғаны жиырма үштен астық.

Аманжан: – Иә, достарым, біздер бос шана сүйреткен, сондықтан жасына жетпей қартайған сақалы жоқ шалдармыз.

Нұржан: – Балалықтың базарлы күндерімен жылап қоштасқалы қашан.– Ол да әсерленіп, көңілі бір түрлі алабұртып отыр еді.– Шынында да, баяғыдай емес... бір түрлі жанға – жат, тәнге – салқын.

Бақытжан: – мынау аппақ дүние... Сұп-суық.

– *Бақытжан:* – Кімдерге – суық, кімдерге – ыстық, өмірге өкпелеуге болмайды.

Нұржан: – Ендеше, тракторды сөндірмей болмайды...

Бақытжан: – Неге?

Аманжан: – Біздің түбімізге жетіп, шашымызды ағартатын сенің осы «неге?» – деген сауалың шығар.

Бақытжан: – Өмірдің өзі осы сұрақтан тұрмай ма?

– Жанармай таусылып қалса, ертең мынау ит өлген жерден шыға алмай, сеспей қатпаймыз ба?– деді Нұржан.

– мен де бекер сұрап отырғаным жоқ. Осы бірдеме айтсам, шаптарыңа шоқ түскендей, тулайтындарың не? моторды өшірсек трактордың суы қатып қалмай ма?. Содан соң радиатормен мәңгілікке қоштаса бер. ал радиатормен қоштасқаның – өміріңмен қоштасқаның. – Бақытжан ана екеуі аузын ашса тағы да дауласайын деп, іштей ширығып дайындалып еді, олар үндемеді. Өйткені Бақытжанның «таптым» деген логикасы бұлар үшін әлімсақтан белгілі қарапайым нәрсе. Ендеше, бас қатырып, дәлелдеп қайтеді... Басқа ғой жандарын қинап отырған... басқа-суды ағызарлары сөзсіз. Бірақ ертең қалай қыздырады тракторды, радиаторға құятын ыстық суды қайдан алады?..

Шарасыздықтың торына қайта қамалып, асығыс көтерілген айдан жылу дәмектендей телміріп біраз тұрды.

– Ура! – деді Бақытжан теріден тігілген биялайын бір-біріне ұрып. Өзі жерге ұшып түсе жаздады.– Ура! ананы қараңдар. От көрінеді.

Ол нұсқаған жаққа жалт қарасып еді, сол бүйірдегі аласалау таудың иығында бір нәрсе жылтырап жанып тұр екен. алғашында шынымен от екен деп ойлап қалған, от болған күннің өзінде тым-тым алыста еді.

– От емес,– деді аманжан саспай,– таудың көк желкесінде қай ағайының қазан асып жатыр еді. Жұлдыздың шеті. мылқау үнсіздік қайта басты. Тек ДТ-54 қана дамыл таппай зіркілдейді. ақшарбыланған айналадан өлімнің суық иісі сезілгендей бір түрлі қорқынышты, самсап шыққан жансыз жұлдыз, қиналған, азап шеккен адамзат үшін осыншалық пайдасыздығын сезінгендей жасқана жымындайды. Нұржан ақ түс – сәулені тұңғыш рет өлердей жек көрді. Бойын ептеп қорқыныш билеген. Ол осалдығын жолдастарына сездіргісі келмеді. Сол секілді ол алғаш рет қарнының ашқанын сезінді, жылы төсек, ыстық сорпаны сағынды, жұтқынып барып өз әбестігін жөткірініп жасырды. ат жалын тартып мінгеннен бері жақсы менен жаманның, ақ пен қараның екеу арасына шекара қойып көрмеген ұлан өмірдің тауқыметі үлкенге де, кішіге де ортақ, бас та, жас та талғамайтын оспадарлығын әрі әділдігін бағамдаған. Бағамдап

тұрып, әр нәрсе өз тұсында керемет екеніне ой көзін жіберген. Соғысқа барып бір құлағын беріп қайтқан бригадир Қадыл қанша рет жер-жебір, жекен суына жетіп ұрсып еді-ау. айтары жалғыз сөз болатын:– Біз не көрмедік, жаумен алыстық. Жамбастан сыз, аяқтан ызғар өтті. Жоқшылықтың зардабын тарттық. Иә, біз не көрмедік. Кейінгі жастар ғой мұңсыз-қамсыз, күнде ойын, күнде той, еркелеспесіріп жүріп жатқан. Енді ойлап тұрса, онысы бекер, әншейін бая-шая байбалам екен. «Біз не көрмедік? Ендеше, мына біз не көрмедік? Ендеше, мына біз, бейбіт өмірдің сіз көзге шұқып, жазғыра берер ерке ұлдары не көрмедік? Қайда қиындық – сонда жатыр. айқайлаған үнімізді естіп, кеңірдектен қар кешіп, бойымыз суып бара жатқанын кім естіп, көріп тұр бұл жалғанда», – деп айтқысы-ақ келді.

– Не істеу керек?! – деді аманжан тісін шақыр-шұқыр қайрап. – Не істеу керек? айтсаңшы, аға тракториссін ғой.

Нұржанға шүйлікті.

– Өздерің біл, әкіри, – деді Бақытжан, – қарным аша бастады. Ішімде бір кесек мұз жатқандай.

– Тракторды сөндіреміз,– деп кесіп айтты Нұржан. Бұдан соң газдың тұтқасын төмен баса салды. аппақ саумал сімірген айналаны құлақ кесті тыныштық басты. Жым-жырт, жұмбақты дүние. Тіршіліктің күйін шертіп тұрған аппақ дүниенің... бетіндегі қара нокат мүлдем үзілді – бір сәтке көз жұмып өлді. Нағыз суық енді ғана басталғандай.

Оның не ойлағанын айтпай түсінген аманжан: – Суын ағызайық, – деп трактордан қарғып түсті. Оның артынан екеуі де секірген. Омбы қарды кешіп барып, тығынын ағытып жібергенде ып-ыстық су сарылдап, тиген жерін ерітіп, буы бұрқырап аға жөнелді. Бұл қалпында алып бір өгіз зәр жіберіп тұрғандай еді. Қолғаптарын шешіп-шешіп жіберіп, үшеуі бірдей еңкейіп ыстық суға қалтырай мұздаған қолдарын жуды.

– Қандай рақат, ішер ме еді? – деді Бақытжан мәз болып. – Ішіміздегі мұз еріп еді, әкри.

– Сенің асқазаның ДТ-нікінен әлдеқайда мықты, ішсең – іш, – деп азғырды аманжан.

– Тапқан екенсің ақымақты. Ертең осы суға зар боламыз.

– алдыменен сол ертеңге жетіп алайық, – деді аманжан.

– Бір амалы табылар, – деді Нұржан. Бұдан соң үшеуі бір-дей кейін шегініп, жып-жылы қолдарын қойындарына тығып жіберді. ауыздарынан ұшқан бу ай сәулесінде көк түтін болып будақтайды. Белуардан қар кешіп келді де, трактордың табанына секіріп қайта шықты.

Әншейінде аузына маржан салғандай, қалғып, үн-түнсіз отыра беретін Бақытжан тым-тым сөзшең болып кетті. Әлде ішкі бір қорқынышын жасырғаны ма, әлде шарасыздықтың торына қамалған соң, «енді бәрібір» деген тәуекелі ме? Кім білсін. Қазір де трактор табанына қарғып қайта шыға салысымен екі қолын кезек сермеп: – Қар – мұхит; трактор – кеме, үш батыр айқасқа шықты тілсіз жаумен, – деп елеуреп, тақпақтай жөнелді.

– атаңның басы, – деді аманжан ит жыны ұстап. – аппақ дастарқанның бетіндегі сасық қоңызбыз. Тарақанбыз өрмекшінің торына шырмалған. Қанатын әумесер бала жұлып алған дәрменсіз шыбынбыз. Тырбанамыз келіп, содан соң... тырапай асамыз...

Үнсіздік басты. алыстан... тым-тым алыстан шыңшындаған бір сыңсу талып жеткендей. Сол жұмбақ үнді тек қана Нұржан естіп, елегізеді.

– апамдар тамағын ішіп баяғыда жатып қалған шығар, – деді Бақытжан аяқ астынан мұңға беріліп. – Сендерге бекер ердім, әкри... «Ойбай, мына тұрған жер, шауып барып алып келеміз», – деген соң...

– Сені қойып, өзім де өкініп отырмын, – деді аманжан оның сөзін бөліп. Үнінде зіл, әлдекімге кіжіну бар. – Осының бәрі Қоңқай қақбастың кесірі... Қысты күні бұл кербаққан тұстан айыртауға асар жол жоғын сезіп едім.

– Сезсең неге айтпадың? – Бақытжан шап ете қалды. – Сол үйден ауылға кері қайтып кетсек, төбемізге шай қайнатардай шошындың... Ендігі мұрнымыз шуылдап өз отымыздың басында, сораптап сорпа ішіп отырар едік. Енді міне... айдала, аппақ қар, қырық градус суықта бойымыз суып бара жатқаны. – Оның көзіне тығылып жас келіп қалып еді, ол осалдығын жасырған жоқ, кемседеп қоя берді. – Құдайым-ай, елден екі елі ажырауға болмайды екен-ау... – Оған қой деп жұбату айтқан ешкім болмады. Әркім өз ойымен арпалысып отыр еді.

Аманжан: – Әттең, бәрі кеш,— деді тісін шықырлата қайрап.— Бір сұмдықтың боларын жүрегім сезіп еді. Сенгім келмеп еді сол шалға. Енді міне адалдықтан адасып отырмыз. Өкеңнің... сол Қоңқайдан бастап, бүкіл әлемді трактормен таптап өтер ме едім. — Көңілі қанша пәс болғанымен, аманжанның сөзіне еріксіз күліп жіберді Бақытжан. мырс етті де:

— «Гарющиң» жетпейді ғой, — деді.

Аманжан: — Жок, одан басқа да бір нәрсе жетпейді. арам өлгенше — айғайлап өлейін — а-а-а-а-у-у-ы-а! мен тоңып, жылынарға — от, ішерге — ас таба алмай отырмын, ей, адамдар! Естимісіңдер, менің үнімді! — Ол құлағын тосып, тың-тыңдаған болды да қайта кіжінді. Жұдырығын түйіп, әлдекімге айбат шекті. — Ә-ә, үндемейсіңдер ме, қол ұшын беруге қорқасыңдар, ә! «Біз не көрмедік», — деп кеудесін қағатын, ей, ағалар, ха-ха-ха, ендеше, мына біз не көрмедік.— Дәу жұдырығымен кабинаның темірін қойып-қойып қалды. Қолының ауырғанына да қараған жоқ. Кеудесін қысқан ұлы долылық дес бермей, қанын сарқсұрқ қайнатып еді...

Бақытжан: — Өле қалсақ бір-бірімізге топырақ та сала алмайтын болдық-ау.

Аманжан: — Ничего, қар саламыз, ха-ха-ха... Не деген сорлы пенде деген...

— Жетті! ажалдан бұрын алжымайық! — деп жекіді Нұржан.

Аманжан: — мынау кабина емес — камера секілді. ал сен, жолдас а-а-аға тракторист, надзирательге ұқсап кеттің; һм, далада бұдан гөрі жылырақ шығар. Не істейміз? Босатыңдар мына түрмеден.— Кабина қабырғасын тағы да ұрғылай жөнелді.

Бақытжан: — Өздерің біліңдер, әкри. мен глубоки ұйқыға кеттім. айтатын сәлемдерің жоқ па! Чао! Хай!

— мынадай суықта бір минут те көзі ілуге болмайды,— деді Нұржан.— Трактордың ығын тазалап, қасат қар ойып әкеліп, үйшік қалап алайық. Қардың іші жылы болады.

— астымыздан сыз өтпей ме? — деді Бақытжан қалыпты сақтығына басып. мінезі ауыр, көп сөйлей бермейтін Нұржан досының шолақ ойлылығына жыны келді білем: — Трактордың бесеткасын төсемейміз бе... артымызға,— деп зілдене тіл қатып

еді, ол бір күн болса да аға тракторшы санайтын Нұржанның ыңғайына көшіп: – Өздерің біліңдер, – деп жығыла салды.

– ал не тұрыс, қар оялық, – деп алдымен аманжан қарғып түсті. Бірінің артынан бірі жерге секірген олар бейне парашютпен қарғығандай топ-топ етіп құлап жатыр. ызғырық жел үріп, беріштенген сендей сірескен қарды күректеп, балталап ойып, суық қарып маңқайып тұрған ДТ-ның ығына қалап, үй жасай бастады. Саусақтары тоңазығанымен, қапшағай кимылдап, бірсіндеп енді бойлары жылып, ептеп тер шыққан. Жан дәрменге түсіп, қар үйшікті әп-сәтте жасап алды. Трактордың әбден май сіңген отырғышын, арқалығын шығарып әкеліп төсеніш жасады. Денесі жылыған жігіттердің көңілі көтеріңкі, бір-бірін итермелеп, асыр салып ойнады.

– Ұядай, – деді аманжан гүжілдеп. – Тамақ табылса қыстап шығуға болады.

Үшеуі қатарласа жата-жата кетті.

– Әйтеуір, қара басып ұйқтап қалып жүрмейік, – деді Нұржан.

Бақытжан айтты: – Ұйқтамайтын болсақ, несіне үй жасадық. аманжан айтты: – Тоңбас үшін, ақымақ.

Нұржан айтты: – Әсте ұйқтауға болмайды, үсіп өлеміз. Бұдан әрі аманжан темекісін тұтатып еді, ала көлеңке қар үйшіктің ішін сәуле тіміскеледі.

– Темекінді бықсытып кеп тарта берме, әкри, – деп Бақытжан қылжындаған болды, – үйімізді өртеп жібересің.

– Оттама, – деді теріс қарап бүк түсіп жатып. – Темекіден өртенбейді мұндай үй, сен шығарған газдан өртенеді.

– Таздан тарақ, бізден газ қалғалы қашан? – деді Бақытжан. Одан әрі қар үйшіктің ішінде бөтен әңгіме болған жоқ, әркім өз ойымен оңаша қалған. алыстан... тым алыстан... аш қасқырдың ұлығаны естіледі. Сол бір айлы түнде тараған жат үнді Бақытжан да естіп, елегізеді білем, қорқынышын қалжыңға айналдырды.

– Тракторыңды қасқыр жеп кетпесін, – деп жырқ етіп өзі күлді – өп-өтірік күлді. Онысы оғаштау көрінді. аманжан темекісін құшырлана сорып, қайтадан бері аунап түсті де:

– Оттапсың, ең әуелі ішіміздегі семіз, майтыққан көтендей сені жейді, – деді. Осынау сырықтай ұзын, ат жақты,

қара сұр құрдасынан сескенуші еді, шаптығып бетінен алған жоқ, бірақ сөзден есесін жібермейді.

— аш қасқыр семіз, арық деп тандап жүреді дейсің бе. Сенің де сорпалығың бар, — деді.

Нұржан ауыр ойда еді. Қайта-қайта көзіне тығыла берген ұйқыны уқалап қуып, әр нәрсенің басынан бір шалып, көз ілмей сандалып жатқан. Осындайда, қолың тимей жанталасқан сәтте, маза бермес ойдың да түбі тайыздап, қаңсып қалары бар.

Әскери қызметте жүрген екі жылын есіне түсіріп көріп еді, құр әурешілік болды — көз алдына күзетте тұрған азапты түн ғана елестеді де, тек сол кірпік қақпастан қақайып тұрған сәті ғана... тіпті көзі уақ-уақ жұмылып, қалғи берген соң, аманжаннан шылым сұрап тартып еді, үйренбеген соң ба, қолқасына түтін кептеліп, қақалып-шашалып мазасы кетті.

— Жігіттер, ұйқтап қалмайық, — деді сонсоң дауыстап. — Далаға шығып, әрі-бері алысып ойнасақ қайтеді. Ұйқымыз қашып, бойымыз жылысын, — деді.

— Ол да ақыл, — деп аманжан темекісінің тұқылын сөндірді де, еңкендей шегініп тысқа шықты.

— Төбелесейік, шын айтамын, жылынатын түріміз жоқ, төбелесейік, — деп жалынды аманжан жұдырығын бір-біріне ұрғылап, тісінен от шығара қайрап.

— мен ондай ойынға қатыса алмаймын, әкри, — деп Бақытжан тайсақтай берді. Нұржан айтты:

— Біздің шамамыз саған жетпейді ғой.

— Екеуің жабыласыңдар, — деді соғысқа әзірленген аманжан. — ал, қане, келіндер. Жасасын төбелес, ура!

Бақытжан: — Ә, олай болса можно. Ей, Нұржан, сен алдынан шық, мен артын орайын... позиция керек.

Нұржан күліп: — Почему мен алдынан, сен артынан...

Бақытжан: — Себебі мен адамдардың артынан бас салғанды тәуір көремін.

Нұржан: — Иә, әркімнің өз тәсілі бар. мен-ақ бетпе-бет барайын. аманжан қолын көтеріп: — Тоқтаңдар-тоқтаңдар, мұны- мыз нағыз төбелес бола алмайын деп тұр. Күліп жүріп жұ- дырықтасқанның мәні жоқ, — деп тоқтатты. — Содан соң, сен- дер маған бүкіл тактикаларыңды сездіріп алдыңдар. Қазір мен мощный қорғанысқа кетемін де, арқамды тракторға тіреп

тұрып, жақындағаныңның жағыңнан ұра берем. Давайте, ребята, шын мәніндегі қанды сойқан бастау үшін ар-намысқа тиіп ыза келтірер балағат сөзбен атысайық әуелі. Давайте, достар (көзі жайнап, екілене сілкінді), айызымыз қанғанша бір боқтасайық. Ешкім де көріп, естіп тұрған жоқ.

Нұржан: – Ендеше, мұндай спектакльге мен үзілді-кесілді қатыспаймын, – деп азарда-безер болды.

Бақытжан: – Ең алдымен ит болып бастайық, қызық болсын.

аманжан түсінбей қалды: – Итше бастағаны қалай?

Бақытжан: – мәселен, жер тарпып үреміз.

Аманжан: – Үрсек үрейік... ав, ав, ав!

Бақытжан: – ав болса – ав!

Екеуі бір-біріне ырсылдап ит болып үріп жүр. Бір-біріне жер тарпып, тап-тап береді.

– Болды, болды. Сенен жап-жақсы төбет шығып кетуі мүмкін екен. Енді, бала, қазақтың бұрынғы билеріндей жүгініске отырып, балағатымызды бастап кетеміз. Қамшы орнына биялай тастаймыз,– деді Бақытжан.

Аманжан: – Ол қырыңа да көндік. – айызы қана риза болып жүр.

Бақытжан: – Жарайды, ендеше, – деп алға суырылып шықты да, мықынын таяна жүгініп отырды. – Екі рольді бір өзім-ақ ойнайын. Ей, аманжан, кел жүгініске, құтырған бурадай жыныңды шашпай тыңда мені. ал, бастадым: Итаяқтай болған аузыңды, құрықтай сорайған бойыңды, қорадағы қойыңды, түк ойламайтын ойыңды, кірпідей тікірейген шашыңды, шақшадай болған басыңды... ана жерінді, мына жерінді... пәлен етейін, түген етейін... (ентігіп) общем ұрайын... Уһ, жіпсіп кеттім ғой, ішпей-жемей албатты балағаттасқан қиын екен... аманжан тамағын кенеп, дайындалып, ол да жүгініп отыр: – ал, ляуқиым, енді сен тыңда; Ей, Бақытжан, күжірейген мойныңды, стол үстіндегі дойбыңды... ұрым-бұтақ, зау-затыңды двайной, тройной ұрайын... мә, қамшым, сен сөйле.– Қолғабын қарсыдағы «биге» тастады. Нұржан екеуінің балағатын тыңдап, рақаттана күліп:

– Баяғының билері де дәл осылай айтыспаған шығар. Бақытжан қызына бастады:– Ендеше, Нұреке, алдияр тақсыр,

төбе биіміз сенсің... Біздің жанымызда баяғының биі жіп есе алмайды.

Нұржан: – Оу, бүгінгі заманның шешендері сендер болсаңдар онда... Онда құмырсқа қуырып же десеңші...

Бақытжан: – Ей, аманжан, «ДТ»-ның аты – трактор, арба емес, шана азды дейсің бе, шананың аты – шана, қол шана емес, сенбесең жатыр әне; әлде Нұржан азды дейсің бе, азған да озған жоқ, Нұржанның аты – тракторист – директор емес; ал, боқтасуға келсек: шай ішетін кесенді, сиыр сауып жүрген...

аманжанның көзі шатынай айғай салды: – Не?! Әкені айтсақ та, шеше жағына барыспайық.

Зулаған қалпымен барып шәниіп тұрған аласа бойлы, төртбақ досының шықшытын ала бір періп, қалпақтай ұшырды. Төбелес басталды! Орнынан баж-бұж етіп, қармана тұрған ол жан-жағынан қару іздеп көріп еді, көзіне қардан басқа еш нәрсе іліге қоймады.

– Әкеңнің аузын ұрайын, сволыш, ойнайды екен десем, шындап жүр ғой. – Одан соң жерден уыстап бір-екі рет жентек-жентек қар лақтырды да, жүргірген бойы талтая серейіп тұрған аманжанды тебе бергенде, соншалық бір қапшағай шапшандықпен аяғынан сарт етіп ұстап бұрап қалғанында тағы да қиралаңдап құлап қалды. Істің насырға шабу қаупі туған соң: – Қойыңдар! Жетті енді! Үсіп өлсек те, төбелеспейік! айуан болып кеттіңдер ме! – деп ара түсіп еді, қаны қарайып, ұрынарға қара таба алмай, күші асып-тасып, өзіне лайық білекті жау іздеп аласұрған аманжан оны да бар пәрменімен ұрып өтті. Көзінің оты жарқ етіп басы зеңіп кеткен Нұржан соққы қаншалық ауыр болғанмен, тыраң етіп құлаған жоқ. Не істерін білмей аз-кем ойланып тұрды да, жынданған аманжанның қарға аунап қыңсылап жатқан Бақытжанды аямай тепкілегенін көріп айғай салды:– Тоқтат! Фашист болып кеттің бе?

– мен сендерге фашистің не екенін көрсетейін. Әйтеуір, арам өлеміз! Бәрібір үсіп өлеміз, – деп кіжінген аманжан ендігі сәтте өзіне қарғыған. Қорғанбаса болмайтын еді. Қарадан-қарап жүріп бір нәрсені бүлдіргісі, қиратқысы келіп қышына беретін аманжанның қолына дәл қазір мылтық берсең екеуін де қызыл ала қан қылып, атып тастары шәксіз еді. адам бойындағы асау қан түйіршіктері қозып,

жауыздықтың сойқанды соғысына шақырады екен-ау. Зұлымдық әр адамда, әр ұлтта барын байымдаған Нұржан жоқ. Досының екінші соққысы тигенде өзінің де қаны тасып, басына шыққаны сонша, сонсоң өне бойы қалшылдап, қарсы ұмтылғаны, ұп-ұзын құрдасын ішінен періп, ыңқ етіп ауырсына еңкейіп қалғанда, әскерде үйренген тәсілі бойынша көк желкеден ұрғаны, сонсоң өзі құламай тәлтіректеп тұрған жігіттің қылтасынан теуіп құлатып, құлап бара жатқан сәтінде секіріп барып қос аяқтап бөкседеп тепкені, бұдан соң көзіне қан құйыла долданып, әлі құрып бүк түскен бейшара аманжанды бір теуіп кеткені есінде; тек ашуы сабасына түсіп, өлердей өкініп еді. Үшеуінің де ұйқысы қайтып келмеді не тіл қатысқан жоқ, сұлап-сұлап дүмбілез күй кешкен. Енді үш күн бойы ұйқтамауға жетерлік олжалы ой тауып еді.

Дүние ақ шаңқан... Кешелер соғып өткен ақ түтек боранның сарқындысы, сендей сірестіріп қасаттап тастаған ақ сіреу кіреуке... ақ таулар... алысқа... әлдеқайда бірін-бірі қуа жарысқан. Ербең етер тіршіліксіз, салқын сазарған қалпы адырлар ұлы өмір шуылынан бейхабар – айқара жамылған ақ кебінің бүрісе бүркенеді. айлы түннің астында аруақтай созылған суық... аса қытымыр дүние... түн ортасы ауғанша жақ ашпастан жайрап неге төбелескендерін, кімді-кім ұрғанын уайымдап жатты да, басқа... бұған дейін кешкен өмірдің, тәтті бір ләззатты сәтін есіне алысқан... Ондай қымбат минуттар Нұржанда жоқ-ты, сыпыра жайдақ, тіршіліктің қамымен өте шыққан сұрқайлау еді... Әлі күнге ешбір қыздың бетіне қарап күйдім-жандым деп ғашық болып көрген жоқ-ты. Емірене еске алар енді несі қалды. мынау қалтарыста қаңғыған иен жерге қарашаның кара суығында, бұдан бұрын да бір рет дәм тартып келіп еді-ау. Онда олар көп жігіт болатын, машинаға мініп, тау айналып, кара жолмен келген. Иә, онда олар көп еді, сойталдай-сойталдай он жігіт... шөп тиеуге келген. алғашқы күні бес машинаға тиер-тиеместен күн жауып кеткен. Сонсоң, барлық машинаны қайтарып, ең соңында өздері жаяу қайтқан. Иә, сонда өздері мінген автомашина белуардан батпаққа батып қалып, қайтып шығара алмап еді... Сіркіреп кара күздің ақ жаңбыры толассыз жауған. Не паналар үй, не ағаш жоқ, құдайдың қу мекиен даласында қалған он жігіт екі кештің арасында он шақырым алыстағы Огневка деген селоға жаяу

тартқан... Қарсыдан шаба жауған желді нөсер өңменінен өтер суық еді. Үстерінде тек күпәйкесі ғана бар жігіттер керзі етіктерін қорқылдатып, түбі тесіліп кеткен аспанды, биылғы қуаңшылық жылды, жаздай бір тамбай қойып, күзде сорғалаған жаңбырды, ауданнан жүз шақырым шалғайдан шөп дайындаған басшыларды оңдырмай балағаттаған... Шелектеп жауған жаңбырдың астында көзге түртсе көрінбейтін қараңғылықты жамылып, батпақ кешкен жігіттер сонадайдан сығырая шақырған болымсыз жарықты бетке ала безектеп еді. Әудем жерде ғана көз қыса қылымсыған Огневканың бұлар асыққан сайын алыстап, жеткізбей қашқаны, ал қарашаның ең соңғы желді нөсері сабалап, мойнынан кірген су қойын-қонышын қуалап етігіне сорғалағаны, тісі-тісіне тимей сақылдап сұмдық тоңғаны, осына сүңгілескен азапты халдің қайтіп қайталанбауын, мынау кері бакқан ішкері жакта ат басындай алтын бар десе де қайта айналып келмеуін тілеген өз-өзіне ант еткен, сылп-сылп басып, жолсыз, жөнсіз жортқан он жігіт ауыл шетіндегі тілдей көпірді әрең дегенде сипалап тауып, құндыздай шұбап өте береміз дегенде кеңірдектен келетін өзеншеге Нұржан аяғы тайып кетіп, онбай құлап еді... Жар жиегіндегі талды паналап, жүзіп жүрген тамам үйректі үркіте былш етіп құлаған Нұржанды Қайкен мен ақай зорға дегенде шығарып алып еді. Құйрық басып отырып, етігіне толған суды төгіп тастар құрғақ жер жоқ, ылжыраған сусінді дүниені тағы да лағынеттеуде, шылпылдатып ілгері тарта берген. Бұлар келіп жеткенше ауылға сіңіп үлгерген қалған жетеуінен айрылып қалған да, мұқым Огневкадан есігін қақпаған үй қалдырмаған. Бірақ көше-көшені жездей қақтап, аралап шықса да, бірде-бір үй түнеуге рұқсатын бермеп еді. Су тышқандай сүмірейген үш жігіт адамдардан осыншалық мерездік, жатпейіл, масқара қатыгездікті бұрын әсте байқамай, тіпті мүлдем күтпей келіп, өз бастарына сарт етіп тигенде ғана барып, суына түңіліп едіау. Жокшылық кезінде, тіпті күні кешегі соғыста адамдар дәл осылайша қатыбастанып, жат бауыр болған жоқ шығар. Әлде бұл жұрт тым-тым тойынып кетті ме, кекірігі азып, кекіреледі ме, мүмкін, жеті қат түн ішіндегі ұрылар деп сенбеді ме?! Қайдам, әйтеуір, Нұржан осы жиырмадан жаңа асқан жасында тұңғыш рет адамдарды жеккөре безініп еді...

Бар болсаң көре алмас, жоқ болсаң бере алмас ағайын шыр айналып келгенде, қара басының камын күйттеп кетері рас та... Сонымен, үш жігіт Қайкен, ақай, Нұржан өлген жыландай шұбатыла қоныс тепкен Огневканың басына түсіп, аяғына дейін әр үйдің есігін тартып, терезесін қағып шықты. Ешқайсысы қондырмады. ауылдың шетіндегі оқшаулау орналасқан ақырғы үйдің есігін тықылдатып еді – ар жағынан әйелдің «кто?» деген жіңішке даусы естілді де, ізінше өзі шықты. Пұшпақ-пұшпағынан су сорғалаған үш жігітті көргенде алғашында аңтарыла сескеніп қалды да, «сіздерге кім керек?» деді. ақай ана екеуінен гөрі пысықтау еді:

– Өтінемін, жылаймын, құдай үшін түнетіп шығыңыздар, Қарағай ауданының жұмысшыларымыз, машинамыз батып, жаяу қалдық. Бармаған үй, тартпаған тұтқамыз жоқ, ешкім жолатпады, бір қайырымдылық жасаңыздар, үсіп өлуге жеттік, босағадан ары аспайық, тек бойымыз жылыңса болды,– деп зарлай жөнелді. Төргі бөлмеден ер адамның үні естілді. Әйел бұл мәселені жалғыз өзі шешуге батылы бармады білем, қайта кіріп, күйеуі болар, әлдекіммен ақылдасты. Содан кейін ғана есікті айқара ашып: – Кіріңіздер, – деді күлімсірей. «Кіріңіздер» – Нұржан үшін бұл жалғанда осы сөзден құдіретті, осы сөзден ыстық, әрі ардақты ұғым жоқ шығар. «Кіріңіздер» – қандай ғажап! Осы ізгі ниеттен соң өліп кетсең де не арман. «Кіріңіздер» – адамзаттың қолы жасаған бүкіл арамдықты ақтап қалар ықыласты пейіл-ай.

Қарапайым жиналған ұядай жылы қос бөлмелі шағын үйге кіргендерінде әбден сілікпесі шыға тоңған жігіттердің су тамшылаған мұрындарын орыс көжесінің ашқылтым иісі жарды. Жүз жылға бірақ қартайған мүшкіл хал, жүз жылға қайта жасарғандай қуана толықсыған-ай! Табалдырықтан аттауын аттаса да, не ары емес, не бері емес, ошарылып қалған жасқаншақ жолаушыларға ірге жақтағы нардың үстінде малдас құра отырған шегір көз, сары шашты орыс: – Төрге шығындар, – деп қазақ тілінде ілтипат білдірді. – алдымен сырт киімдерінді шешіп, суын сығындар да, пештің ығына жайындар, ұялмандар.

Состиып, ит көрген ешкідей тұра берудің ендігі реті жоқ еді. Іштеріндегі ересегі ақай бастап шоланға шығып, сырт

киімдерін шешіп, екеулеп бұрап, суын сықты. Нұржан жалмажан отыра қалып керзі етігіндегі шүлпілдеп тұрған суды төкті. Түнгі қонақтарының әр қимылын қалт жібермей баққан үйдің иесі әйеліне тамақ әзірле деп әмір берді. Төргі бөлмеден шаштары үрпиіп екі-үш баланың басы көрініп еді, ұйқтандар, кісі көрмеп пе едіңдер – деп зекіді. Буы бұрқыраған жоян табақ борщ алдарына келгенде анасынан қайта туғандай жасады-ай. Пештен жаңа ғана алған ып-ыстық нан, пештен осы әзірде ғана алған ып-ыстық көжені азып-тозып келген үш жігіт мұрындары шуылдап армансыз ішіп-жеді-ай. Үнемі қылтылдап тұрар пенде шіркіннің көңілі бағана жақсылық атаулымен қайтып оңалмастай болып зәреzeptене жеріген еді, енді міне сол екі қолды төбеге қоя безінген адамдардан айтып жеткізгісіз дарқан көңіл тауып, паналап отыр. Жұмыр басты пенденің бәр-бәрі бірдей еместігіне имандай иланды-ай. Қаужан-қаужан тамақ жеп, ар жағына ел қонып, суық сорған денелері қызына бастаған жолаушылар нардың үстінде қозғалмай отырған орысқа түстеп қарап еді, өз көздеріне өздері сенбей қайран қала таңырқады. Бірақ ешқайсысы да сездірген жоқ, іштерінен тынып, үнсіз түсініскен. Үй иесі орыстың екі аяғы тізесінен жоқ, томардай шолақ екен. Дегенмен, ол да жігіттерді ыңғайсыз әсерден өзі-ақ арылтқысы келді ме: – Екі аяқты Гитлер алып қалған. 1945 жылғы 8 майда минаға түсіп қалдым, – деді. Ол бұл сөзді немкетті, бүгін күн бұлтты екен дегендей жай айта салып еді.

– мен сол ГДр-да служить еттім, – деді Нұржан тек отыр- май. Өзін ретивых деп таныстырған мүгедекке қарап.

– Қалай, ұнады ма? – деді.

– Халқы таза, тиянақты, біздей емес пысық.

– Бірақ дүние жүзіндегі атақты данышпандар да, атаңа нәлет жауыздық та сол сен мақтаған халықтан шығып жатырау, – деп әлдене ойына оралғандай күрсінді. – ал, жатып дем- алыңдар, шаршаған шығарсыңдар. Биылғы құрғақшылық сендердің аудандарыңа қатты тиді ғой.

– Өзі соңғы жылдары табиғат та өзгеріп барады-ау, – деді бағанадан жақ ашпай тосырқаңқырап отырған ақай. Жылы үй маужыратып, ыстық көже буынына түсті ме, Қайкен изек қағып, қалғи бастаған.

– Өзгерген ауа райы ғана ма екен, ел де баяғыдай емес... Құдайын ұмыта бастады, – деді ретивых жұп-жұмыр шолақ тізесін сипап. мүмкін, әлі де сыздап ауыра ма, әлде бұрыннан сипай-сипай әдеттеніп кетті ме белгісіз.

– Ол өзгерісті осы жолы көрдік, – деді ақай. – Сіз болмаған- да таң атқанша жауынның астында қалар едік.

– Жалпақ жерден қаға беріс, тым шалғайда тірлік құрған адамдар тағыланып, бөтен мінез танытары рас. ауыл-үймен араласпаған семьяның баласы да кісі жатырқағыш келмей ме. Бұл ауылда тек кілең кержақтар ғана емес, кержақ болып кеткен қазақтар да баршылық, – деді де, қонақтар шамданып қалды ма дегендей, әңгімесін әзілге шаптырды. – Жамандық пен жақсылық адамдардың қанына емес, жанына ұя салған ғой. Неғұрлым байыған, тұрмысы түзелген сайын тәубесін ұмытқыш келеді. Екі аяғым бар болса, мен де қондырмас па едім, қайтер едім, а, маша?!

ыбырсыған ыдыс-аяқты жуып, бәкін-шүкін үй ішінің шаруасымен жүрген толық әйел жымыып күлді де:

– Уыздай жас кезінде, иә, сау кезінде сенен қатал, сенен тәкаппар ешкім жоқ болатын. Патшаға сәлем бермеуші едің. мені де менсінбегенсің. Соғысқа дейін соңыңнан ермеген қыз қалып па еді. Сені қармағыма түсірген соғысқа рақмет, – деді жарасымды, әрі жайдары мінезбен. Бәрі жамырап күлді. Қалғып отырған Қайкен де түкке түсінбесе де, өз алдына ыржалақтаған-ды.

Ол жатқан соң да көпке дейін ұйқтай алмады. Көз алдынан нардың үстінде Будда құдайы сынды қасқайып, жүрелей отырған ретивых көлденендеп кетпеп еді. Жер бетінде мүгедектер болмаса көз еті өскен жұрт ұяттан баяғыда жұрдай боларау деп ойлады. Жер бетіндегі адамдар тек бір-бірі үшін ғана туарын ойлады. Жер бетіндегі адамдардың өлісі тірісінен, тірісі өлісінен айырмашылығы жоқ па екен деп ойлады. Жер бетіндегі қыбырлап өмір сүріп жүрген адамдардың тек қызық үшін ғана емес, қайғыны да қарсы ала білер қарапайымдылығын ойлады. Сол іспетті жер бетіндегі адамдардың қайратына қайран қалды.

Неге екені белгісіз, оның есіне сексенге келген әжесі түсті. Өткен жылы басқыштан құлап, аяғын сындырып алған. Сонда ауданнан келген жедел жәрдемге салып жатқанда әжесі: «Әй,

Нұржан, – деп еді, – сынған аяғымның басы теріс бұралып қал- ды, былқылдатпай ауната салшы», – деп еді күліп. Сонда әжесі- нің қайраты бұған үлкен медет болған. Және сол мықтылықты маған дарыта көр деп іштей тілеген-ді. Қарашаның нөсері толастамай ең соңғы әнін айтып, таң атқанша той тойлап еді. Шатырға тиіп тасырлап, терезені сабалап, жым-жырт жатқан жуас халінің мазасын алады. Кейде нөсер қайдағы-жайдағы оқиғаны еске салып, белгісіздеу мұңға, алыстап құспен бірге қайтып кеткен арманыңды шақырғандай болады. Сол ұзатылған қыздай сыңсып кеткен арманың қанаты талғандай жақындап, жабырқау тартқан жаныңа қауырсынымен су себелегендей ме, әлде тағатсыз қаққан қанатының суылы естілгендей ме, әлде мәңгілікке – құзарға құлап өліп тынғандай ма... әлемнің түкпіртүкпірінде не болып жатқанынан бейхабар, дел-сал ұрлық өмір кешкен шағын ауылдың өз мерекесі, өз қасіреті – өзінде. Үлкен картаның бетінде жоқ. Оған симай қалған кішкентай ауылдың әрқашанда үлкен арманы болушы еді.

Тағы да таң атып, ертең басталғанда берекелі үйдің шайына қанып, рақметін айтып сыртқа шыққанда үш жігіт тағы да сарсаңға қалған-ды. Бұлардың бар-жоғын ескермей, жарыла қашқан жеті жолдасы алаң-елеңнен тұрып, ойға түсер трактордың тележкасына мініп кетіпті. ары жүгіріп, бері жүгіріп, амалы таусылған үшеуін тау арасындағы танымас ел Огневканың дәмі жібермеді. Етекке түсер көлік жоқ, сәтсіздік деген аяқ астынан, тілеп те, сұрап та алмайсың. Огневка – сонау етектегі Қайыңды колхозының бір бригадасы. Қыс бойы, тіпті осы қараша айынан кейін трактор болмаса, машина қатынай алмайды. Жері қара топырақты болған соң, егін бітік, пішен қалың шығады. Себезгілеп жаңбыр жауса, қою батпақтан аяқ алып жүру зор, қыста қар қалың жауып, көктем кеш шығады, күз тым ерте түсетін. Жол қатынасы қиын болған соң, Қайыңды колхозы бұл ішкері жақтың мол байлығын дер кезінде жинап үлгермей, ысырапқа ұшырата берген соң, көп назар аудармай, «өздері білсінге» көшуші еді. Солтүстігінде атақты Хатынь өзені, оңтүстігі Бұқтырма, екі өзеннің ортасындағы иен жер тегін байлық, күйсіз күн кешіп, ұмытылғандай жетімсіреп жатушы еді. ал Огневка ең алыс, шеткері ауылдың бірінен саналатын да, Үлкен жердің көп-көп

жаңалығынан кереңдеу, томаға-тұйық. Огневкалықтардың мінез-құлқы да қызық екенін Нұржан сол жолғы сапарында аңғарған. Әркім күйбең қағып, өз шаруасымен әуре. Іргесінен бөтен кісіні қойып, сап түзеп сарбаздар өтіп бара жатса да бас көтеріп қарамайды. Содан соң берген сәлемінді саңыраудай алмайды екен. ал аспан ойылып жерге құласа да елең етпейтін немкеттілік сананың тасемендігі – қатал табиғаттың өзінен жұқты ма десең, жаз айында осы өлкеден сұлу, тамылжыған жанатты жерді тек түсінде ғана көрмесең басқа жақтан таба алмайсың.

Сойталдай үш жігіт бригаданың кеңсесіне барып еді, аядай бөлмені көк түгін қылып ыстаған бір топ жігіт отыр екен. Кіріп келгендерге самарқау мойнын бұрды да, доминосын сартылдап ойнай берді. Есік көзінде делдиіп әрі-бері тұрған соң, ақай екі күн бойы тастамай арқалап жүрген дорбасын қолтығына қысып:– Бұл ауылдың бастығы кім екен? – деді. Ешкім тіл қатқан жоқ. Ойын жалғаса берді. ақай даусын қаттырақ шығарып:

– Бұл ауылда бастық бар ма? – деді. Ұзын бойлы, арық орыс алайып бір қарады да: – Неге бақырасың, бұл ауылда саңырау да, бастық та жоқ, – деді күркіреп. Оның қарсысындағы тығыршықтай қара қазақ: – Бригадир танертең колхоз орта- лығына кеткен. Сендерге не керек? – деді.

– Ойға түсер трактор бар ма? Соның жөнін білейік деп едік, ағасы, – деп Нұржан кішірейе сұрады.

– Кешке екі трактор түседі. – Әлгі қазақ жөнін айтты. – Тоссандар, ала кетер, бәлкім.

Бұдан әрі әңгіме созылмады, үш жігіт ізінше қайта шықты. Шыққанымен жандарын қоярға жер таппады. Еру бола тұрар жылы баспана іздегендей еді. мүгедек ретивыхтің үйіне қайта барудың реті жоқ. Сандалып, батпақ кешіп көп жүрді. Осындайда қас қылғандай уақыт шіркін өтпей-ақ қояды-ау.

– Бір бөлке нан сұрап жесек қайтеді, – деді аңқаулау Қайкен.

– атаңның басы, ақша бермесең татырмайды да. Былтыр келгенде де аштан өліп қала жаздағанбыз, – деді ақай. Үшеуі енді үсіп-жығылып тұра бергенше ермек іздейік деп ат қора жаққа барған. аласа бойлы, шоқша сақалды қазақтың шалын көріп, әкесін кезіктіргендей қуана сәлем берді.

— ассалаумағалейкум, ақсақал!..

Шал бұлардың бетіне бажырая қарады да:

— Здравствуйте, — деді.

— мына шал сақалы бар демесең, қазақша білмейді. Бүлдірмей тұрғанда қашайық, — деді ақай. Осы кезде ат қораның арғы түкпірінен шыға келген сары қарын орыс кемпірі айғайды салды:— Что стоишь, старый черт...

Былайырақ ұзап шыққан соң ақай айтты: — Баяғыда өкімет орнамай тұрғанда ішкері жақтың кержәк байларына көп қазақ жалға кетті деген, содан қалған жұрнақ қой.

Құр бекер сандалумен кеш болды. Үшеуі қайткен күнде ойға түсетін тракторға ілініп кетудің қамына кірісті. Қызулау трактористер ақысын бермесендер отырғызбаймыз деп әуре салды. Үйлерінен асығыс шығып даяр машинаға отыра салған жігіттердің қалтасында көк тиын жоқ еді, не істерлерін білмей сасқалақтады. Осы кезде ақай айтты: мен мына дорбаны бекер аркалап жүр дейсіндер ме? Ішінде үш-төрт килограмм қойдың жүні бар, бір әжетке жарар деп сала салып едім. Соны көрсетейік.

Ішіп алған масаң трактористер ақай берген жүнге келісті. Тек кабинада орын жоқ, оған картошка тиелген, соқаға отырындар, — деген соң, кешелер ғана сүдігер жыртып, батпақ қатқан соқаға атша мініп секектеп таудан түсіп еді түн жамылып. міне, сол ішкері жақтың дәмі енді қыста тағы да бұйырды. Егер бұйырса...

Қайда қарасаң да аппақ қар: сендей сіресіп қасаттанған қар; қарасаң көз қарықтыратын шаңқан бел-белестер, ербең етер тіршіліксіз салқын бедірейген дүмбілез таулар.

Тым шалғайдан сарын естіледі...

Достарым ұйқтап қалмады ма деп тың тындап еді, мұрындарын қайта-қайта тартып, бүрісіп ояу жатыр екен, қуанып кетті. Бірақ ешқайсысы да әлгі бір сәттегі ашу-ызадан айыға алмағандай. «Төбелесіп алғанымыз тым нәтижесіз болмады-ау», — деп ойлады Нұржан. Бұдан соң ол сонау бір көктемде, алғаш әскерден келген шақтағы оқиғаны есіне түсірді. Көзін жұма тәтті бір әсермен қайта... қайта елестетті. Қандай әдемі көрініс еді. Қандай ғажап дүние еді...

«Иә, онда көктем еді ғой... онда көктем болатын... көкжасыл әлем болатын. Онда аппақ қар да, аппақ қардың

ортасында мендей болып қарайып тұрған трактор да, мынау бүйірі бүлкілдеп, уайым уыстап жатқан екі досы да, алыстан... тым жырақтан ұлыған аш қасқырдың үні де... азапты жүріс, азынаған ой да – бәрі-бәрі, бәрі-бәрі жоқ, тек өзі ғана... тек өзі ғана... тек өзі ғана ма еді.

Баяғыда аспан не деген түпсіз, көкжиек не деген шексіз еді: өз ойымменен өзім арпалысып жатып, күннің еңкейгенін, енді түнгі ұйқысы – ұясына бататынын, сонымен бірге бүгінгімен бакилыққа қоштасатынымды, бірақ жылдар сусып өткен сайын дәл осылай қыстан қалған маяның үстінде көкке қарап шалқам- нан жатқан жалқы сәттік оңаша күйімді сағынатынымды байқадым ба сонда; ой дегенің сол аспан, сол көкжиек сияқты шексіз де шетсіз емес пе; ендеше, жүз рет ойлағанша, көз шалқыған, батар күннің нұрына балқыған көктемнің кербез келбетіне бір рет қарағаным ғанибет емес пе; араға талай жылдар салып, туған аулыңа қайтып оралсаң, көзіңе көрінгеннің бәрі-бәрін аймалап сүйіп, айналып-толғанып, жылтырап айрылып қоштасарсың; әмбе мынау көктем сені дүниеге тағы бір тудырып, бұдан бұрынғы, бұдан кейінгі өміріңнің айтып өтер әсем әніндей, жүрегіңнің нәзік қылын шерткен; жаңа ғана қаушағын ашқан қыр гүлі, жапырақ жайған жас қайың, мөңкіп ағар таудың ерке бұлағы, тәй-тәй басқан үкілі жас бота, енесін қақтай емген қара қасқа құлын, туған жеріне қайтып оралған аққу-қаз мазасыз тірліктен шаршаған жанымды жаңғыртқан: даланың балдай тәтті ауасын кеуде кере жұтып жіберсең, сарайың ашылып, өз-өзіңнен, мейлі мақау болсаң да, әйтеуір, бір әнді емін-еркін шырқағың келер, таласып байып батар күн мен жатқан маяның көлеңкесін ұзартып, көгі енді ғана тебіндей бастаған төбелерді маздатқан; таласып байып батар күн бар аймақты алтынмен аптап, өмір шаттығының салтанатты шатырына айналдырады; таласып байып батар күнге қарсы жүріп келе жатқан Қыз шөп үстіндегі мені байқамай көзінде күннің қып-қызыл алауы секіріп ойнап, мен өмір бақида естімеген, әрі нәзік, әрі сыршыл әуенді ыңылдаған еді; ауылдан қырға ұзап шығып, сұғанақ көздер тұтқынынан босап, оңаша қалған жас Қыз алтын ағыстың ортасында жүзген аққуға ұқсайды; мынау көктемнің бір бөлігіндей болып өзінің алаңсыз көңіл күйіне еркелегендей еді-ау; ол жаратушысын да, жарылқаушысын да

білмейді, тек қана, әйтеуір, бір ғайыптан пайда болған, ессіз қуаныш құшағына алып, әлдилеп тербейді, әлдеқандай сұлу һәм сыршыл дүниеден сыбырлап әңгіме айтады; рақаттың, бақыттың буы өне бойын қытықтайды; мен ғана кереметпін, мен ғана асқан сұлуымен деген тәкаппар сезім жетегіндегі ару өң мен түстің екі арасындағы бейкүнә масаң халде еді; ол әндеткен күйі мен жатқан маяның жанына келіп тоқтады; Қыздың осынау оңаша алаңсыз еркіндігін үркітіп алмас үшін иісі бұрқырап жатқан сарғылтым шөпке бұға түсіп едім ғой; жас Қыз күн нұрымен шағылысып, сынаптай толқыған бұлақ суын ішкен алтын киікке айналған; жұқалаң көгілдір көйлектің тарлау тігілісі балғын дененің әр мүшесін айқындап, алқына соққан жүректің лүпілінен жыртылардай болады; не ұзын, не қысқа емес қою шаш бұйралана қобырап, ашық маңдайды қызғана жасырады; ал енді ғана мүсіндене бастаған тіп-тік балтыр миуа ормандарда сирек кездесетін қос қайыңның сүмбіл бітіміндей; ал тал шыбықтай бұралған талдырмаш бел үп етіп самал тұрса майысатындай; ал батар күннің батсайы бояуын жағынған жібек мойын, баян төс пен қара көз – менің де, сенің де тек түсінде ғана көріп, эпостық жырлардан ғана оқитын ертек сынды, сикырлы әмбе сымбатты тендесіз сұлулық; күн батты, сонда да оның қара көзі мен садақтың оғындай кірпіктеріндегі нұр жоғалған жоқ, күн әулиенің түнді сәулелендіруге қалдырған аманатындай, мен демімді ішіме алып, қыбыр етпестен жатқаным; қыз күліп аққан бұлаққа аяғын салып, тәтті арман, биік қиял қанатында отырған; ол енді ыңылдап айтқан әуенді доғарып, өзгеше әдемі мұңға бөленген; бейбітшілік, бақыт, қуаныш – деген ұғымның нағыз мәнін де, сәнін де мен осы қыздың бойынан таптым: қарабарқындана бастаған көктем кешінде екі тізесін құшақтай отырған осынау қыз, мүмкін, жылдар бойы тылсымнан, ертеңімнен немесе ертегіден іздеп жүрген махаббатым ба еді: мен сонда дүниеде дәл осы қыздай сұлу, дәл осы қыздай әнші, дәл осы қыздай бақытты адам жоқ деп білдім; оқыстан пайда болған күнәсі жоқ мөлдір сүйіспеншілігімнен шошындым да; енді қалған өмірімнің мәйегі, жер қойнына кіргенше айтып өтер дұғасы – тек сенсің, намаздыгер-намазшам арасында ғайыптан туған көктем – қыз деп едім-ау; сен маған бұдан екі жыл бұрын неге

жолықпадың... жүрегім тоқтап қалған секілді: әлдекім түпсіз зынданға тастап жіберген секілді; көзімді жұмдым – бәрібір қарабарқын кешті нұrlандырған көк көйлекті көктемқызды көрдім, әне, қос қанаты бар қалықтап ұшып барады, әне, оқыстан киліккен қара құс іліп алды да көз көріп, құлақ естімейтін алысқа алып ұшып кетті... шошынып барып көзімді аштым: көктем-қыздың періштеге балаған иығына қолын салып, жыртың-жыртың күліп тұрған дарақы жас жігітті көрдім, икеміне беріліңкіремеген қыздың қолынан жұлқа тартып, мен үшін белгілі әрі белгісіз жаққа өзімсіне жүр-жүрлеп, қоюлана бастаған қараңғылыққа сіңіп бара жатты, орнымнан атып тұрып, сондарынан қуғым келді; қызғаныштан өртенген жүрегімді жұлып алып, солқылдап тұрып ағыл-тегіл жылағым келді; бірақ кейінгі кезде орныққан ақыл меңдеді ме әлде ежелгі дәрменсіздігім тұсау болды ма – көкірегім қарс айрылып, өкінгенім болмаса, батылым жетпеді: шалқамнан түсіп қара көк аспанға қараймын; жұлдыздар жыпырлап молайған, тым биіктен қызықтырып, көз қысады, әне, жұлдыз ақты – еш нәрсе ойлап үлгере алмадым; тағы да... маған жұлдыздар жауып тұрғандай болып сезілді: ұстайын дедім – аузымды аштым, алақанымды жайдым – маңайламады: салқын да саябыр тартқан дала бейқам, төсінде болып жатқан сан қуаныштан, сан өкініштен бейхабар; жаңа ғана бар жастығымды, бар махаббатым мен базарымды ұрлап, көз алдымда қолтықтап кеткен танымайтын сары ауыз жігітті күні бүгінге дейін өлердей жек көремін, менікі әншейін жалған құмарлық емес, көктемгі бейуақытта туған шыншыл сезімнің айында-жылында, не басыма іс түскенде, не көрер танды көзіммен атқызып сырқаттанғанда, санамда жалқы сәт сәулеленіп, сонсоң ғайып болар рухани пірге деген ұлы ынтызарлық болар... мен білемін – « құмарлық кеме желкендерін кеулейтін жел секілді – кейде, ол да суға батырады, бірақ ол онсыз жүзе де алмас еді » – менің ойым мен бойымды билеген әсте де ондай сезім емес, іңірдің өзіндей келте де кемеңгер, мәңгі толастамас жұмбақ сүйіспеншілік; аспанға қарап шалқамнан жатырмын: мұрынға кепкен шөптің иісі келеді, жұлдыздар ағып тұр; ауыл жақтан: «Нұржан...» – деп шақырған анамның үйреншікті айқайы естілген, «Нұржан... үйге қайт... құлыным...»

– Иә, сонда аспан не деген түпсіз еді, көкжиек не деген шексіз еді... шексіз еді...

Қайда қарасаң да аппақ қар сендей сірескен, тұтаса қасаттанған суық дүние... алыстан – тым шалғайдан қыздың сыңсыта салған әні келді құлаққа...

Күндізгі дүрдараздықтан соң аманжан да кірпігіне кірпігі айқаспай бадырайып жатыр еді. Әбден май сінді болған сабалақ жүнді шолақ қара тонды қаусырына түсіп сонау бір шақтағы... жадыраған жаздағы оқиғаны есіне алды. Есіне алып еді, бойына жылу тарап, екі тізесінің тоңғаны бәсеңсігендей болды. адамның ойына осындайда тек естен кетпес өмірінің әдемі сәт елестері қандай жақсы... Иә, онда жайма-шуақ жаз еді-ау, жаз болатын, жайлау болатын:

«Тақымымыздағы ат арқырай кісінеп қоя берді.

Кешкі сауын бітіп, ағытып жіберген құлын енесімен табысып, жылқылардың алды қарағайлы беткейге жосыла өріп барады екен; окта-текте үйірін қызғанысып, алакөз боп тебіскен айғырлардың шаң-шұң даусы шығады; ондай сәтте төрт қанатты киіз үйдің алдында тұрған жылқышы «ай-үй» деп арашалай айғай салады; үйдің қыр жағына қағылған мамаағашқа атымызды байлап, үйге беттедік; жылқышы қонақжай адам екен, ізгі ниет білдіре есендесті; киіз үйден сабаға сарсұр құйып жатқан саумал даусы, аяқ-табақтың сылдыры естіледі; бірте-бірте үйіріле берген ымырт ұзап бара жатқан жылқылардың қалың қарасын ғана көзге сұлделендіріп, жерошақтағы бықсып жанған оттың сәулесін айқындай түседі; сонау алып бурадай шөгіп жатар таудың қыр желкесіне күміс шеге қағылды, ол түн – арудың алғашқы хабаршы жұлдызы – қойшы жұлдыз, өріске беттеген жылқының пысқырынғаносқырынғаны естілмей, ендігі сәтте көзден тасалана бастады, тек анда-санда алакөз боп кетіскен айғырлардың ғана жан айқайы шығады; енді үйден гүрпілдете піскен сабаның даусы шықты; алыстан... анау бұйығы-бұйығы жүндес жотаның ар жағынан «Жолдаяк, Жолдаяк» деп шақырған қыз үні естіледі; оның жіңішке де жарасымды даусы қараңғылық ұйып, қалғи бастаған тау аңғарын жаңғырықтырады; алаңсыз арманшыл қыздың жалғызсырағандағы бар ермегі – сол Жолдыаяқау деп ойладым; екі қолын артына ұстап, жылқылар ұзаған жақтан

екі көзін алмай тұрған жылқышы елең етіп: «ақбілек қой, қойшылардан келе жатқан», – деді; біз үйге кірдік; саба пісіп тұрған сұңғақ бойлы әдеміше әйел имене есендесті де, іркілместен қымыз құю қамына кірісті; бетінде майы жүзген қымызды сыңғыта ішіп жібергенде көзіміз шырадай жанып қоя берді; екі-үш кеседен кейін жаздың күшті қымызы бойымызды қыздырып, бүкіл көрініс қайта жасарды, біз өзімізді өзгеше көңілді, сергек сезіндік, үй иесі әңгімешіл адам екен, ауыз жап- пай сөйлеп отыр; сырттан ат дүбірі естілді де, әлдебір әннің әуенін ыңылдап, әлдекім кірді үйге; ол күпәйкесінің жан қалтасына қолын салған күйі босағаға сүйеніп, қалт тұрып қалды; сымдай ғып киіп алған қара шалбар, басына ораған жұқалтаң қызыл жаулық, күпәйкесінің жағасынан әнтек көрінген ақ кеудешенің жағасы – бәр-бәрін сұмдық шапшаң әрі тінте шолып шықтым да от қызуы мен ондық шамның сәулесі нұрландырған жүзіне үңілдім; білмеймін, мүмкін, қымыз қыздырып, көзім бұлдырап отыр ма, әлде ес білгеннен бермен ойша қиялымнан, әсіресе алдағы күндерімнен толассыз іздейтін, бірақ ол не – адам ба, періште ме, – өзім де сезініп білмейтін жұмбақты бейне, сағыныш дейтін буалдыр сағымның арасынан жалт еткені ме; аса тұрпайы, әрі жалынышты көзбен қарасам керек; екеуміздің де жанарымыз жалт етіп, былайғы жұрт есін жиып алғанша қарасып, һәм іштей ұғысып та үлгердік; маған оның еш аламанға ұқсамайтын табиғи дидарына енді бір қарауды жазбапты; әкесі – ақбілек, қымыз ішіп ал да, жылқыны Ешкіөлгенге бұрып жібер, – деді; ол қымыз ішкен жоқ, үндемеген қалпы оқыс бұрылып шығып кетті; мен жаңа ғана жасқанып кеткен кірпігімді қайта көтергенімде босаға бос тұрды; бірақ ақбілектің бейнесін ойша елестеттім: маған ол сол босағада қолын қалтасына салып, әлі тұрғандай сезіледі; маған ол дүлей таулардың ортасында нажағай отымен түскен көк жасынға, жүрегімді ұстарамен тіліп өткен қасапшыға ұқсады; неге екенін білмеймін, оны да, өзімді де, тіпті тіршілікшіл әлемнің басы толып, жүрегім айныды; жылқышының әйелі айтты: ақбілек оқуға түсе алмады, сосын әкесіне қолғабыс жасап жүргені ғой: «Оқып керегі не деп ойлаймын, – оқып керегі не», егер мен оны осына жайлаудағы қымыз иісі аңқыған киіз үйдің босағасынан емес, қаладан:

парктен, театрдан, биойнақтан көрсем, дәл осыншалық тәтті мұңмен әсерленіп, дәл осылай сұлу күйінде елестете алмас едім; мен оны тіпті басқаша көруге құштар емеспін, онда ол бүкіл таңғажайып жаратылысынан айрылып, үстіне күпәйке емес, әшекейлі жалтырауық көйлек киген сайын жарасымнан жұрдай боп, бетіне опа жаққан сайын қартаатын – сонсоң маскара бұзылып, күнәға бататындай еді; «оқып керегі не, оқып керегі не», бірақ мен мынаған да өкіндім: табиғаттың таза сұлулығын, табиғат өз уысынан-ақ шығармайды-ау, ал көп әдемілікті біз, болмаған соң, қолдан жасаймыз; ақбілектей қыз, бәлкім, жүз жылда бір-ақ рет туар, әттен, соның өзінде байқамаймыз, не ескермейміз – тағы таудың арасында тасаланып қалар; мәңгіге ұмытылады; қимайсың, қиналасың – дәрменің жоқ, дәрмен бар-ау, көзді жұмып көлге секіреп ерлігің болмаған соң осылайша санамен ғана сандалып аялайсың... аялайсың, керегі не осының... сонсоң, сорлықлықтың бәрін табыстырмас тағдырға телеміз; жылқылы ауылдан ұзап, қалың қарағайлы өңкейген жотаны аса беріп, сонау Ешкіөлгеннің баурайынан сыңсыта шырқаған ән құйылды құлаққа! ал мен ақбілектің әнін тыңдап, ойға шомдым; ал жол серіктерім түнгі әнге әрі-бері құлақ түрді де, бірі «Жылқышының қызына зоотехник қырындап жүрген көрінеді», – деп еді, екіншісі: «Ол иттің әйелі, екі баласы бар емес пе», – деді әлденеге өкінгендей кейіспен; сосын екеуі де терең күрсінді: аспанға қарадым: жапжарық секілді, қаланың бір өшіп, бір жанған сансыз оттарына өте ұқсайды екен; жұлдыз ақты: Ешкіөлгеннің ар жағына асып, ал қараланып жатқан қара жерге қарс кіріп кеткендей болды; маған жұлдыздар жауып тұрғандай сезілді; ауымды аштым, алақанымды жайдым – дарымады, жаздың жанға жайлы жұмсақ түні болса да қалтырап, тоңази бастадым; Ешкіөлген жақтан естілген ән бәсеңсіп, арқырай кісінеген айғыр даусы тау-тасты ұзақ жаңғырықтырады-ай... «Зоотехник қандай адам екен? Жоқ дегенде осының да бақыты бұйырмады-ау» – астымдағы атты қамшымен сауырлап салып жібердім – жазықсыз сабадым...

Қара көк аспан ғауһарға малынып тұр.

амалым не, менен алыс... менен алыс нәрселер көп, бәр-

бәріне қолың жете бермейді. Жан дүнием ән салып тұрарын былайғы жұрт біле ме, тоң мойын, ұр да жық деп ойлайды. ал мен қысастықпен әдейі істеймін, ерегесіп істеймін... ерегесіп... қандай рақат жай... жылы дүние... жылы-жылы... Құдай-ау, сол жылқышының қызы қайда? Тағы таудың арасында мәңгілікке адасып қала ма? мынау сай-сүйегінді сырқырата салған ән, сол қыздың мұң-зары болмасын... Әне, жерошақта маздап от жанды. ыстықтадым... Әне, ол маған сапырып-сапырып қымыз құйды... Неткен жылы дүние... адам тоңғанда ғана жылынады екен-ау... рақатын-ай... ыстығын-ай...»

Қайда көз салсаң да, сендей сірескен, қасаттана қатқан суық дүние...

Бакытжан да көз іле алмады.

Ол енді былтыр қалада қалып қоймай, ауылға бекер оралғанына өкінді, иә, сонда қалып-ақ қоюы керек еді... Бекер оралды ауылға... Онда қоңыр күз еді... Бекер оралды ауылға... бекер...

«ағыл-тегіс адам-ағыс. арпалысқан адам-ағыстың ортасындағы биойнақ қайран- дап қалған кеме секілді; кемеңіз үсті толған тағы да адам, быжынаған жастар; бақтың даңғарадай дарбазасынан кіре сала-ақ ілгерінді-кейінді сабылған жүздеген қыз-жігіттің ортасына түсіп, әп-сәтте басың айналып, есіңнен ауысар едің, әлдеқандай желік пайда болып, шаршы топтың ортасында бәстестердей елігер едің; төбеңнен төнген сансыз шамдар көздің жауын алса, «чачалаған» ышқынды музыка үні құлақ тұндырар; барын киіп, бақанын қолына алып шыққан қыз-жігіт жаздың мол-мол қызығы ағаш жапырақтарындай мінтеліп, күздің сұрғылтым жуас күндеріне ойыса бастаған соң, мейлін- ше ұтып қалуға жанталасқан сыңайлы; сәулесімен жарқыраған көздерден жастықтың оты ұшқын атқанымен, ептеп суық сорып бозарған беттер бәрі бір қоңыр күзді еске салады; оқта-текте теректің сап-сары жапырағы қалбалақтай ұшып, оны әркім жерге түсірмей ұстап алуға тырысады; осы көрініске қарап тұрып, жас шіркіннің бүкіл сән-салтанаты сұр бұлт, қыраулы ызғардан қашып келіп, мынау аядай баққа жасырынғандай әсерде қаласың; әр ағаштың түбінде үйір құрып, шылым шегіп тұрған ақ шалбар, қайыс белбеу бозбалалардың тоқ күлкі, дарақы дауыстарына сыңғырлаған әдемі күлкі араласады;

самаладай самсаған электр шамы аспан барын, сол аспанда сансыз жұлдыз барын ұмыттырған; адамдардың осыншалық мол болып көрінуі – бақ аядай тар еді, есіктен кірген бетте би алаңын айналып өтесің де, әлгіндегі орнына қайта келесің, осылайша шыр айнала бересің, айналған сайын жаңа таныс тауып, әрі-беріден соң жүз танысың көбейеді; менің бұл қалаға оқуға түсуге келгеніме көп болған жоқ, үшінші күн; сондығы болар, бәрі бейтаныс, жұрт не істесе соны істеп, биойнақты бір-екі рет орағытып та үлгердім; биге зауқым жоқ, байқамай біреудің қызын шақырып қойсам, тәртіпсіз ұлдар сабап та жіберуі ықтимал ғой, сонымен он шақты рет айналған соң, осы ермектің өзі мезі етті, ал жергілікті жастар жалыға қоятын емес; менің бір байқағаным, менен өзгенің қай-қайсысы да екіекіден, үш-үштен қыдырыстайды, тек анау бір қолында шиыршықтап ұстаған қолшатыры бар қыз ешкімге жуымай, ешкім жуымай, адасқан қаздай сыңар жүр; әншейінде өзінен сұлуырақ құрбысын көргенде кипалақтап қалар қыздар да, қызылды көргенде қызынбай тұра алмайтын жігіттер де оқшау жаратылған асқан көркем анау бір тотыны елемей, тіпті қағыпсоғып көз қырын да салмай өте шығуы мені қайран қалдырды; сәулелі шамның саулаған нұрымен тайталасқан келбетті дидар. Қолдан сокқандай қиқышойқысыз әсем мүсін, келісті де кербез жүріс, әсіресе шырадай жанған қайқы кірпікті шуақты көз – періштенің өзін де жолдан тайдыратындай-тын; адам ағыстың толқынында аспай-саспай бөлекше жүзген қоңыр-қаз іспетті; не бір қатыгез, қайырымсыз адам, не бір қайғы жұтқан қасіретті адам ғана дәл осылай – дүниедегі қызықтың бәрін тәрік етіп қу бас болып қалмақ; мүмкін, аяғының мүкісі, бетінің тыртығы бар шығар, сұлулық дегеннің өзі көңіл күйге, сезініп-түйсінуге байланысты шарттылық қой, жо-жоқ, мүлдем басқа... Жұмбақ жаратылған жан екен... мен мынадай ойға келдім... өз сұлулығымен жұртты тәнті қылған, бұлдай білген және өзіне тең таба алмай, осында жүргеннің бәрінен жиіркенген, тым-тым биіктегі – қол жетпес құздардағы еңліккүл; жігіт-желең әрібері жанталасып иектейді де, шамасы мен өрісі жетпейтінін білген соң, бос әурешілікті қояды; ал ол одан сайын асқақтап биіктей береді, осынау жайнаған келбет, жарасымды кербездіктің кермиығына ер салар, құзарына қол салар ер жүрек

«альпинист» жоқ бұл қалада! Олай болса, көп үміткерлердің бірі ретінде неге тәуекел деп тас жұтпаймын; қыз деген халық бейтаныс жігітке үйірсек болмаушы ма еді... Түсіріп-ақ кетермін... мына тұрған шөп желкелердің өзегін өрт жаласын; бұған дейінгі бар тәжірибемді жинақтап, сымдай боп киліктім: «Қарындас, жалғыз неге жүрсіз, қасқыр жеп қойса қайтесіз», – бұл тауып айтқандағым еді; ол үндеген жоқ, итпісің, кісімісің деп бетіме де қарамады, томаға-тұйық, ауыр ойға берілгендей асықпай-саспай аяндайды: «Қарындас... а... қарындас, танысып қоялық, есіміңіз кім?» – Ол ләм демеді, отты жанарына ақыл ұялап алысқа қарайды; шулы дүниеден бөлінген мақау кейіпте; мен жарбандап үш рет ере айналып шықтым биойнақты, бірақ бәрі бос әурешілдік, танымайтын көшке ілескен адасқан күшіктей аянышты халге түстім; өз-өзімнен ыңғайсызданып іштей ұялып та келемін; ал дегенде бойымды билеген есер сезім, ұшқалақ ой қыз жанында қадірім қашқан сайын берекесі кетіп, мөңіреп жұртына қайтып, шым-шымдап ақылға ұласты; енді мен де үн-түнсіз оған қосылып алып айнала беруге бел байладым; бағанағы өз бетімен лағып жүрген қыз-жігіттер жапа-тармағай бізге назар аудара бастады, бір-біріне ымдапнұсқап, кейбірі күліп, кейбірі басын шайқасты; мені бұл жағдай қатты қуантты: «тіл табыспасам да, ерке қыздың жанына еріп жүруімнің өзі ерлік емес пе», жігіттер маған емес, мен жігіттерге, олардың дәрменсіз ынжықтығына күлдім; бесінші рет айналып бара жатқанымызда жұмбақты сұлудың тілі шықты: «бекер әуре боласыз, бекер...» – оның үнінде сенімсіздік пен жатбауырлықтың жүрек суытар салқыны бар еді, бірақ сонда да өркөкірек желіктің әуіріміне басып, төбем көкке жеткендей қуанышты үнмен: «мен Сіз секілді біреудің үкілі ботасымын, сырт көзден ұят қой, жерге қаратпай ілтипат білдіріңіз» – деп сайрадым; әттең, осындай тәкаппар адам болады екен-ау, жұмған аузын ашсашы; біз тағы да үнсіз аяңдап келеміз; мен болмасам оның жалығатын түрі жоқ әзірге; жұрт тарқауға айналды да, жұмбақ қыз шығар есікке беттеді; мен сонда да қалмай, қосарлана жөнелдім; есіктен шыға бергенде бір бұрыштан қарқылдаған қатты күлкі естілді; мұның екеуміз- ге бағышталған аяр күлкі екенін білмедім, білсем де: өздері- нің қолы жетпеген соң қызғанады, – деп

ойладым; қыздың қапсарынан қалмай, үйіне еріп келемін; ол бағанағы бір сөзден соң қайтып үндемеген; аспанға қарады, солай ұзақ жүрді; мен де көкке телміріп, жанымдағы қыздың жан сырын ұғуға арпалысып келемін; өтірігім бе, шыным ба, күні бүгінге дейін білмеймін, лекітіп келген жүрек толқуымды жасыра алмай сөйлеп-ақ жібердім: «айнам, Сіз ал қара аспанды нұрландырған жұлдыз сияқтысыз, бірақ тым алыстасыз, сондықтан да сұлусыз, қадірлісіз; дегенмен, адамның қуаты жетпейтіннің бәрі-бәрі керемет емес қой; неғұрлым адамзаттан алшақтасаңыз, солғұрлым көзден тасаланып, тіпті ұмытыласыз, сонсоң асылдың өзіне күмән келтіре бастамақпыз; қаншама тағыланып, ел-жұрттан жерінсеңіз де, түбінде айналып табар қазығымыз бар ғой; жалғыздық құдайға ғана жарасады дейді, қоса ағарар қосақ таппай жер қойнына кірем дейсіз бе, әйтеуір, біреудің жары боларыңыз хақ; мүмкін Сіз өмір бойы іздеп келген немесе іздеп өтер елес адамыңызды ренжітіп келе жатырмысыз, мүмкін, ол адам – мен болармын, ойланыңызшы, осы қылығыңыз үшін ғұмырлыққа өкініп өтпейсіз бе? Білемін, қыздар, әсіресе қазақ қыздарына саликалы, салмақты, әм кербез де керім болу керек, бұрынғы өткен апаларымыздың осы бір қасиетін жойып алмай, жаңғырту керек те шығар, түсінемін, бірақ мен Сізді түсінбеймін; Сіз, айталық, мұзға қатырған тірі гүлсіз, енді жүз жылдан соң мұзды қайта ерітіп, тіршілікке қайта қосу керек шығар, құдая, оған менің дәтім, жасым жетер ме; Сіз, айталық, түн аруы ай-ақ болыңыз, құдай-ау, оған да адам қонып жатыр емес пе; Сіз, айталық, ауру болыңыз, құдайау, мен ондайдан безер ме екенмін, қайта бұрынғыдан әлдеқайда аялап, бауырыма алмаймын ба, соның өзі жақсы; Сізді мен алақаныма салып ардақтап, жұмыр жерді шыр айналып емдетер едім, осылайша шаршаудан махаббаттың сарқылмас қуатын, жалықпас ләззаттын алар едім; Сіз, айталық, менің жарым бола қалсаңыз, егер бірге тұруға келіспесеңіз, некелесіп алып ауылға аттанайын, сөйтейін, айнам, алыстан сағынысайық, сосын алаулы қимастықпен еңіреп қайта табысайық; байқаймын, Сіз мені жоғалтып аласыз; «жоқ, Сіз мені жоғалтып аласыз, жетер енді, бәрі бекершілдік!» – деген дауыстан селк етіп есімді жисам, қыз өз үйінің баспалдағында тұр екен; сосын жалт бұрылды да, үйіне

кіріп кетті; мұң қабыздаған бота көзінде бір тамшы жас бар-
ау... жүріс тоқтап, кісі аяғы басылған тыныш көшемен сырп-
сырп аяңдап жалғыз қайттым; бағанадағы шамдар әуе
жұлдызымен тайталасады; анда-санда мен секілді жалғыз-
жаяу кезігеді; күздің сызы қойнынан кіріп, балақтан шығады;
аспанға қараймын: жұлдыздар бейне жауып тұрған
сияқтанады; аузымды аштым, алақанымды жайдым –
жоламады; жұмбақ қызды іздеген көңіл осылайша жападан-
жалғыз мәңгі шексіздікке жүре бергісі, жүре бергісі келеді...

Ертеңгі күні кешке баққа тағы келдім, кешегі мінсіз
сұлуымды – өзімнің ғана тәкаппар аяулымды жолықтыруға
аңсарлымын; дарбазаға жақындай бергенде быжылдап жедел
жәрдем келді де, аппақ боп сұлаған қызды көтеріп сала берді;
бұл – жұмбақ қыз еді...

– малика ғой, байғұстың талма ауруы жазылмай-ақ қойды,
– деген дауыстар күз желіндей ызындап күні бүгінге дейін
құлағымнан кетпейді... Бірақ мен оны ұмытуым мүмкін емес
еді... Әне, ол жалғыз өзі мен білмейтін, бірақ, әйтеуір, түбі
бармай қалмайтын қара түнек сапарға аттанды...

ағыл-тегіл адам-ағыс.

Қарасаң бас айналады... мен сол уақиғадан соң, ол қалада
қала алмадым... Содан бері көзімді жұмсам болды, аппақ
қылып сұлатып, сол қол шатырлы сұлу қызды жедел жәрдемге
салып жатады. Өз-өзімнен шошынып, көзімді ашып
жіберемін. ал қазір оны еске алу тіпті де қорқынышты емес, ол
мені әне қол бұлғап шақырады.

Әне, ымдап шақырады, артынан ере бергім келеді.

Қандай рақат, жып-жылы дүние... жып-жылы...

Екі жолдасым мені ылғи ұйқтап отырадыға жориды, ал
мен тіпті де қалғып емес, жо-жоқ, көзімді жұмып, қол
шатырлы қызды есіме аламын, өйткені оны шын сүйіп едім,
бұйырмады... қандай жылы, ыстықтай бастадым, маздатып от
жаққан кім?

Құдай-ау, біз қайда жатырмыз осы... ыстықтадым...» ал қара
аспандағы ай өзінің қызуы жоқ нұрын қаншама саулатып
төккенімен, алтайдың қырық градус суығы қыл- қындырған
қарлы өлке, тас болып қатқан қалпы, ешкімге керексіз қор
күйді бастан кешіп, мәңгі тыныштықтың құшағында тырп
етпей өліп жатыр еді. Жарықтық ай да қатып қалғандай,

кеңістікті шарбылаған аяз ауаның ар жағында, тұтқында тұр. аппақ түн қаншалық әдемі болса, соншалық қатыгез суық еді. «Көретінінді көрмей, көрге кірмейсің», – деген сөз тегі рас екен, қар іннің ішінде серейіп ұйқылы-ояу, маужырап, тоң теріс жатқан үш жігіт ұйқыға жеңдірмейік деп ой таусағанымен, біртіндеп барып, ұйқы-дұшпанның қойнына кіре беріп еді. Өлі мен тірінің екі арасында тербеліп, дел-сал халде жатқан... Құдай-ау, өндері ме, әлде түстері ме... аппақ киіз үй... аппақ... төр алдындағы төсекте мамыққа оранып, ракатқа кенеліп жатыр екен дейді. Ортада – жерошақта лаулап от жанады... Тозақтың оты ма, жұмақтың оты ма белгісіз... міне, есік сықырлап ашылды да, қолдарына шырақ ұстаған екі қыз кірді. Үстеріне қара жамылған... Бірі – жылқышының қызы, екіншісі – қол шатырлы қыз. Дәл осы, осы мезетте соншалықты жұмбақты, соншалықты сиқырлы әуен естілгендей болды. Тәңірім-ау, өндері ме, түстері ме?..

Жылқышының қызы бір басып, екі басып жақындап келді – аманжанның дәл жанына келді. Қолынан тартып тұрғызды. Жігіт мең-зең.

«Тұр, жаным, басыңды көтер, – деді жылқышының қызы. – Саған айтар сырым бар». – Таң-тамаша қалып, қыздың бетіне қараған аманжан: – «айта алмайтын шындығы, аша бермес сыры болмаса, адам несіне жер басып жүреді, – деді таңырқап. Сонда ғана, енді ғана танығандай. – Құдай-ау, сенбісің шыныменен».

Қыздың оттай жанған саусақтары бетіне тиді, ептеп сипады: «менмін. Біз екеуіміз бар сырымызды, бар шындығымызды айта беруімізге болады. Шын ғашық адамдар тек арғы дүниеде ғана қосылады».

Аманжан әлі аң-таң: «Сонда қалай? Біз жер астында жүрміз бе?»

Жылқышының қызы: – «Иә, жер астындамыз...»

Аманжан: – «Сен қашан келдің бұл жаққа?»

Жылқышының қызы: «Зоотехник алдап, абыройымды төккен соң...»

Аманжан: – «Біліп едім, сезіп еді жүрегім. Есінде ме?...»

Жылқышының қызы: – «Иә, бәрі есімде».

Аманжан: – «Ол кезде жайма-шуақ жаз еді...»

Жылқышының қызы: – «Қыс жер үстінде ғана, жаным. мұнда жаз. Жер астына қар жаумайды. мәңгі жылылық».

аманжан есеңгіреп, қара көйлекті қыздың құшағында былқ- сылқ отыр: – «Біз өлікпіз бе?» – деп сұрайды. Жылқышының қызы оны аймалап, мұз болып қатып, жансыздана бастаған бетінен сүйеді.

– «Жоқ-жоқ, жаным, біз мәңгі тіріміз. Өйткені біз ғашықпыз бір-бірімізге... ғашық жандар өлмейді. ромео мен Джульетта, ләйлі-мәжнүн, Қозы мен Баян, бәрі-бәрі – жер бетінде арма- нына жете алмағандардың барлығы осында...» аманжан қыздың сүйемелдеуімен орнынан тұрады: – «Олай болса... соларға барып қосылайықшы». – Екеуі қол ұстасып, киіз үйден шығады. Тәңірім-ау, қайда барады, қайда?! Өңі ме, түсі ме?..

Киіздің дәл төріне салынған құс төсекте, үлде мен бұлдеге оранып, рақаттың алтын бесігінде тербеліп жатқан Бақытжан осы жиырмадан асқан жасына дейін осыншалық керемет бақытқа кенеліп, осыншалық жұмсақ та жайлы мамық төсекке жатпаған шығар-ау... Шалқасынан түсіп, сойған қой терісіне оранып, буланғандай балбыраған... Дүниеде ең қимасы ұйқы еді, оның да күні туып, құдайы бір жасады. Бас жағында тотыдайын таранып, маңдайын алақанымен сипап отырған ару – баяғыда қаладағы күзгі паркте жолықтырған қол шатырлы қыз – малика екен-ау, қандай рақат...

– Тұр, басыңды көтер. Бұл менмін ғой. Танымай қалғаның ба, қол шатырлы қызбын ғой,– дейді мұздай бастаған бетіне ернін тигізіп.– Сені ертіп кетуге әдейі келдім, жаным.– аймалап, басын сүйемелдейді. Бақытжан таң-тамаша.

Бақытжан: – «Тәңірім-ау, өңім бе, түсім бе? мен қайда жатырмын. Не деген ыстық дүние... үй ме бұл?»

Қол шатырлы қыз: – «Бұл – Жер-ананың ыстық құшағы. аңа да қара жер, атаң да қара жер... жер...»

Бақытжан есіне әлдене түскендей: – «Иә, иә, сені жедел жәрдем алып кеткен».

Қол шатырлы қыз: – «Жедел жәрдем мені осында – жер асты еліне әкеліп тастаған... мәңгілікке әкеліп тастаған. Ол шақта сарғайған күз еді...»

Бақытжан: – «рас, күз болатын, қазір қыс. Суық. Бірақ ыстықтап отырмын».

Қол шатырлы қыз: – «Бұл елде күз болмайды... Өйткені біз жер астында жүрміз... мәңгі жылы жүрміз. Енді сен ешқандай тоңбайсың... Жүр менімен, – адал сүйетінің рас болса, ер соңымнан».– Жас ботадай буын-буыны дірілдеп, тәлтіректеген Бақытжанды қолтығынан сүйеп жетелейді.

Бақытжан: – «Қайда, қай жакқа барамыз?!» – Жүрексіне тартыншақтайды.

Қол шатырлы қыз: «Сұрқай күзі, суық қысы, сұмдық адамдары жоқ, ғашықтар елі, махаббат патшалық құрған – о дүниеге... Жер бетінде бір-біріне қосыла алмаған ромео – Джульетта, ләйлі – мәжнүн, Қыз Жібек – Төлеген, барлығы сол жақта».

Бақытжан: «Сонда қалай, біз де өлікке айналамыз ба?»

Қол шатырлы қыз: – «Жоқ, күнім. – Құшақтайды. – Жоқ, біздер ол жақта мәңгі жасап өтеміз. Сен бұған дейін өліп келген едің, енді бүгіннен бастап тіріміз... тіріміз... жүр ғашықтар мекеніне, жүр...»

Бақытжан жүрексіне ереді: «Тек, асықпайықшы...» – Екеуі ақырын-ақырын басып, ақ отадан шығып бара жатады. алыстан... тым-тым шалғайдан сыңсып салған мұңлы әуен естіледі. Құдай-ау, қайда жатыр? Қайда барады? Өңі ме, түсі ме? Не деген күйіп-жанған дүние...

айнала аппақ қар, сендей сіресіп тұтаса қатқан суық дүние.

Көк тәңірісінде еркін жүзген ай астында аяз сорып, маңқайған

бітеу таудың ортасында тұтқын болып – қозыдай қарайып

кауқарсыз трактор тұр. Буланып барып, суық ұрған темірін

қырау тұтып, түртіп қалсаң қарып түсетін ашу-пошым алып

адамның қартайып, қайғы ойлағанда ақырғы рет сілтеніп,

түйіліп қалған дәу жұдырығындай кекті бітім. Ұшқан құс,

жүгірген аң, қыбыр етер тірлік иесін аяз шалып, үсіп өліп

қалғандай – өлі тыныштық. Сазарған ақ түннің, әйтеуір, бір

тұсынан атом ғасырының аш қасқыры ұлыды ма, өлім

үніндей – қорқынышты ұлу естіледі еміс-еміс. Тек сол ұлу

ғана бүгінгі зэрлі түннің жаршысы. міне, аш ішекше

шұбатылып таусылып бітпейтін қыстың ұза-а-қ түнінде

қардан жасап алған үйшікте бүк түсіп, ой еміп жатқан үш

жігіттің әдемі қиялы қанша сипалап жылытқанымен, маужыратып апарып – бірте-бірте үсік үйіне әлдилеп, алдап-сулап кіргізе берген. аса қаталдықпен тісін қайрап, тілін жалақтатқан ажал-арыстан ол да араны ашылып, уыздай жас олжасын қызықтауға сақадай-сай еді. Жүректерін ептеп жылытпалаған әлгі әсершіл көңілдің тәтті естелігі байырқалап барып, жұқалаң тартып, суыған... Сонсоң бүкіл денелері қызынып, буын-буындарын ала бастап еді. Буынбуындарын ала бастаған суық енді қан тамырларына шауып, қуалап, мәпелеп еркелеткендей сайқалдықпен ұйқтатады, жабырқаңқы жанын тербеп, уатады... уатады... Нұржан серейіп, ағаштанып қата бастаған аяқ-қолының шым-шымдап жылығанына таң қалды. Қызық... бейне бір құс төсек, мамыққа оранып жатқандай бой-бойы балбырап, бүкіл денесі талмау тартты да... қызық... үлкен башпайынан, саусақ-саусағынан өзгеше бір қытық жүріп, дызылдап қышығандай ма-ау; ал өзі бұрынғыдан ары бүрісіп, қол-аяғын бауырына жиыра түсті; ол өзін бейне бір қар-үйшікте емес, қозының аппақ жүнінен басқан алты қанатты ақ ордада жатқандай үлкен рақат күйде сезінген. аманжан да, Бақытжан да жоқ, тек жалғыз өзі – бір өзі ғана... табаны тызылдап тағы дуылдады-ай: жер-ошақтағы лаулап жанған от қыздырғандай ма-ау; екі тізесін бауырына алып, әлгі табанын күйдірген оттан қаша ма-ау... Не деген ертек сықылды еркін дүние, есеңгіреген хал; не деген жас сәбидің ұйқысындай бейбіт дүние, не деген аппақ... сүт дүние... Нұржан ақ қозының жүнінен басқан отауда рақаттың алтын астауында тыныштық күйін кешіп, жұмылған көзін ашуға қимай, жұмылған көзін ашса, енді-енді ғана емін-еркін сезіне бастаған бақытқа, рақатқа толы ұйқылы-ояу халінен мүлдем айрылып қалам ба деп шошынған. Ол тіпті дәл осылай бүктетіле иленіп жата бергенше тұрайын деп қаншама талпынса да, жатқан жерінен тырп етіп қозғалуға шамасы жетпеді. Әлдекім албастыдай кеудесінен басып қозғалтпаған. Сонсоң ол тым құрығанда оң жамбасына аунап түспекке әрекет қылып еді, ол ойынан да

дөнеңе шықпады. айқайлап аманжан мен Бақытжанды шақырды. Оларда да, өзінде де үн жоқ – тұншыққан тыныштық. Осы кезде ақ қозының жүнінен жасалған ақ отауға үстінде қыпқызыл кебіні бар Қар қызы кірді. Кірді де төр алдында қолаяғын таңып тастағандай қор болып сұлай жатқан Нұржанның басын көтеріп:

– «Тұр, тұр, жігітім, таң атты, күн шықты», – деді жалынып.

Нұржан өз басын көтеруге қанша әрекет жасаса да, тас байлап тастағандай, қозғалта алмады: – «Сен кімсің? Әлде періште, әлде адам...» – деді ернін зорға қимылдатып.

Қар қызы: – «Қар қызымын...»

Нұржан әлі маужырап жатыр: – «Қар қызы... мынау сұпсуық өлкеде сыңсытып ән салатын ару сен екенсің ғой».

Қар қызы: – «Иә, менмін».

Нұржан қуанып кетті: – «Сенің мұңлы әніңді жер бетінде тек мен ғана ести алатынымды білесің бе? Тек мен ғана тыңдай аламын».

Қар қызы: «Егер оны білмесем, іздеп келер ме едім».

Нұржан жанында отырған аппақ қызды бауырына тартып, аймалайды: – «Көп іздедім ғой өзінді... КӨП іздедім. Шаршадым, шаршатты мені. айыртауда Қар қызы бар екен, қыста қарлы шағылдардың арасына көзге көрінбей ән салып жүреді екен де, жаз шыға жетікат жер астына сіңіп кетеді екен, – деген аңызды талай-талай естісем де, іштей иланбаушы едім.

Енді міне, өзінді көріп отырмын. Қандай сұлусың».

Қар қызы: – «Қандай сұлу болсам – сондай суықпын».

Нұржан қыздың алақанын бетіне басады: – «рас суықсың. Неге солай екен?»

Қар қызы: – «мені адамдар мәңгілікке өкпелеткен».

Нұржан: – «адамдарың кім сонда?»

Қар қызы: – «Қоңқай шал...»

Нұржан: – «Ол адам емес, Қоңқай ғой».

Қар қызы: – «Қоңқайлар да адам. Олар керек. Олар жастарды адастыру үшін жаратылған. ал адамдар ең әуелі адасып алмаса, бірін-бірі әсте де іздеп таба алмас еді...»

Нұржан: – «рас айтасың, егер сол Қоңқай шал адастырмаса, сені ешқашанда іздеп таба алмас едім».

Қар қызы: – «Егер сол шал болмаса, мен дәл осылай мәңгібақи адасып, зар илеп, зар жұтып өтпес едім. Сен менің тілімді алсаң, қазір орныңнан атып тұр да, анау екі жолдасыңды қуып жетіп, ертіп қайт, кері қайтар».

Нұржан: – «Олар қайда кетті?»

Қар қызы: «Қол-аяғын үсік ұрған екеуі, жер асты еліне беттеп барады».

Нұржан ойланып қалады: «...мен дәл қазір орнымнан тұрып кетсем... Сені қайтып көре алмай қалармын. Сол жер асты еліне саған еріп менің де барғым келеді. Шын бақыт, шын махаббат, нағыз бостандық – жер астында ғана...»

Қар қызы: – «мені сүйетінің рас болса, келе көрме бұл жаққа».– Екі қолын сермеп зәрезепп болып безектейді.

Нұржан: – «Неге? Неге? Неге?»

Қар қызы: – «Өйткені екеуміз қосылып қоямыз».

Нұржан: – «Қосылсақ ше? Біз ғашық жандармыз ғой».

Қар қызы: – «Шын ғашық о дүниеде де қосылмауы керек. Бірге тұрсақ бәрібір ұрысып қаламыз. Қозы мен Баян арыз беріп баяғыда ажырасып кеткен. Өйткені адам, қайда да адам: жер бетінде де, жер астында да, тіпті көк тәңірісінде де... бәрі бір адам».

Нұржан жалбарынып жылап жібереді: – «махаббат ше? махаббат!»

Қар қызы: – «Жоқ болған соң да махаббатқа тым ынтызармыз. Егер зәуде бар болса, баяғыда жек көріп кетер едік. Нағыз махаббат жер астында да жоқ. Тұр! Егіле бермей, еңсенді көтер. – Қолынан тартады. – Үсік шала бастаған екі досыңды оят. Сен секілді жігіттер жер астына ғана емес, жер бетіне керек. Тұр! Тұр! Тұр!»

Ол Қар қызы емес. Нұржанның тамырында аласұрып, аязбен айқасқан, үсікке бой бермей жанталасқан қып-қызыл қаны, тулап соққан жүрегі еді...

Өлдім дегенде тыныштықтың бұғауын үзіп, орнынан атып тұрды! аласа қаланған қар үңгірдің төбесіне төбесі тиіп құлап қалды. Өздерінің өне бойынан жан кетіп, үсікке ұрына бастағандарын сезді де, жалп етіп құлаған қардың астында қалған аманжан мен Бақытжанды жұлқылап, тіпті тепкілеп

оята бастады. Жан дәрменде екі беттерінен ұрғылап, шымшылап жүріп, әрең естерін жиғызды. Ербиіп-ербиіп орындарынан көтерем сиырдай кирелеңдей көтерілді де, сылқ етіп қайта құлады. Нұржан жанталаса айғайлап: – Тұрындар! Жүгіріңдер! Үсіп өліп қала жаздаппыз! Ұйқтауға болмайды! – деп жұлмалайды екі жолдасын.

Аманжан: – Түн ортасында оятқаның не-ей, жау шапты ма?

Бақытжан: – Кішкене ұйқтай тұрайыншы, әкри. – Былқсылқ етіп әрең тұр.

Нұржан: – Ұйқтауға болмайды. Үсіп өліп қаламыз. – аяқ-қолдары дуылдап, ашығанын енді ғана сезген екі жігіт Нұржанның ырқына көне бастады.

Олар енді аласұрып жаттығу жасауға кірісті. Нұржан команда беріп жүр.

– Тұрындар! – Тұрады.

– Отырындар! – Отырады.

– Тұрындар!

– Отырындар!

– ал енді тракторды шыр айналып жүгірейік. – Тізелерінен қар кешіп жүгіре бастайды.

– ал енді беті-қолымызды қармен ысқылайық.

– ал енді айқайлап күлейік. Қане, күлейікші бір, жолдастар.

Күлейік! Күлейік! Бүкіл әлем күңіренсін... Ха-ха-ха...

– Ха...ха...ха...

– Ха...ха...ха...

Бүкіл әлем «ха-ха-ха-ға» айналып кетті.

Үшеуі есі ауысқан адамдай кеңірдек жырта сақылдап қарқылдап, қар тепкілеп күлді-ай... – өмір үшін, өмір үнін естірте қасақана күлді...

– Не деген тамаша өмір? Ха-ха, – деді аманжан арпалысып. – Күлген адамның бәрі бақытты емес, ха-ха...

аюдай қорбандап, ай астында жанталасқан жігіттерді көрген көлденең көз болса, жын ұрған екен деп ойлар еді.

– Қане, жігіттер, – деді Бақытжан екі досының қолынан тартып. – Билейікші бір айызды қандырып. Өзіміз үшін. Сүйіп қосыла алмаған қыздарымыз үшін.

аткөпір қарды тепкілеп, арсыл-гүрсіл билей бастады.

– ал енді, жігіттер, енді құшақтасып, ыстық-ыстық сүйісейік, – деді ентігін зорға басқан Нұржан. – Бұдан кейін қолымыз тие ме, тимей ме? Тіпті бұдан соң бір-бірімізді дәл қазіргідей қимас көңілмен жақсы көре аламыз ба?

Үшеуі жүз жылдан соң жолыққандай құшақтары айқасып сүйіседі.

– Сүйіскеннің бәрі махаббат, құшақтасқанның бәрі адал дос емес, – деп, аманжан былш еткізіп түкіріп, биялайымен аузын сүртіп тастады. – Өне бойым бір түрлі жыбырлап, қышындыра бастады.

– Таң атқанша шыдайық, – деді Бақытжан.

– Таң атқан соң қайын жұрағатыңның үйіне барасың ба?..

– Дегенмен күн шығады ғой.

– Ой, сол күніңді! – деп аманжан тісін қайрады.

– Күнге тіл тигізуге болмайды, – деді Бақытжан. – Саған керек жоқ болғанымен, өзгелерге керек.

– Тұрмаңдар, қимылдандар, – деп Нұржан екі жігітті итеріп-итеріп қалды. Қызық, серейіп тұрған аманжан екпінімен ұшып түсті. Бірақ Нұржанға ашуланған жоқ. Орнынан қайтадан қарғып тұрды да, көзі шатынып, аузынан бу бұрқыраған қалпы қолын сермеп: – Ел үшін алға! Ура, жолдастар! – деді жан даусы шыға.

– Совхоз үшін! Отделение үшін. Жасасын управляющий! – деді елірген Бақытжан.

– Бәрібір үлкен башпайымда жан жоқ, – деді аманжан ентігін басып. Өне бойы бірте-бірте қызына бастағандай.

– мен аман секілдімін, – деді Бақытжан алқынып.

– Сен семізсің, суық майыңнан өткенше көктем шығады-ау, – деп қалжыңдады Нұржан. Үшеуі айызы қана тағы күлді.

алайда аманжанның халі бәрінен де мүшкіл еді, қол-аяғы, тіпті бүкіл денесін біртіндеп үсік шала бастаған сықылды. Сақылдап күліп тұрды да, бір уақытта өз-өзінен бұлқынып, үстіндегі киімін асығыс шеше бастады. алғашында Нұржан қалжыңдайтын шығар деп мән бермеді де тонын, сонан соң пиджагын шешіп, енді көйлегін сыпыра бергенде ұстай алды.

– аманжан деймін, не болды саған?!

– Ештеңе емес, ана қараңдаршы, костер жанып тұр... Фу, атаңа нәлет... ыстықтадым, – деп Нұржанның қолынан жұлқынып шығып, секіріп билей бастады. – О, жарықтықтың лапылдауын-ай... Келіндер қане, отты айналып армансыз бір билейік, достар. лаула, костер! лаула, қар үстінде жанған от! – Сақ-сақ күліп, ырғып ойнай берді. – Сендер де шешініңдер!

– Ұстайық, – деді Нұржан. – Ұстап алып, денесін қармен ысқыламаса болмайды.

– Ұстай алмайсыңдар, – деді аманжан мазақтап. – айналайын жарық от! Күйдірші! Өртеші! Өртеп жіберші, анау қар бетінде қаптаған қара мысықтарды – (екі жігіттен бастап санайды)... бір мысық, екі мысық, үш мысық, мың-миллион мысық... Жер бетінің бәрі мияулаған мысықтар...

Бақытжан жыламсырап қоя берді: – алла, тағалам-ай, не жазып едік саған... қор болдық-ау...

– Тұр орныңнан! – деп айғай салды Нұржан. – азамат емеспісің.

Ептеп есі ауыса бастаған аманжанды екеуі екі жағынан шап беріп ұстап алып еді, қарулы жігіт біразға дейін бой бермеді. Бұдан соң тракторды от алдыратын қайыс белбеуді алып келіп аяғын тұсап барып, бірі кеудесіне мініп отырды да, екіншісі аманжанның өн бойын қармен ысқылай бастады.

– Өттең, қаздың майы болар ма еді. Қолдырай бастаған өне бойын сылап тастайтын, – деді Бақытжан.

– Қоя беріңдер! – деді жұлқынып. – Жаурадым. Құтырып кетгіндер ме. Шешіндер аяғымды. Өзім-ақ...

Әйтседе үсті-басы қолдырап үсіне бастаған аманжанды тырп еткізбей басып отырып, етін ұзақ ысқылап барып әрең босатты. Бұдан соң шапшаң киіндіріп, ана екеуі бір-біріне лақтыра итеріп, қызу қимылға түсірді. арпалыспен бірер сағат уақыт әп-сәтте өте шықты. аман- жан үсік шалған денесіндегі мұздай бастаған қан лүпілдеп қайта қозғалысқа түскен соң, расында да, бусанып терлеген. Қайратты жігіт ес-ақылын да әп-сәтте жинап үлгеріп еді.

– рақмет, достарым, – деді жүріп, – сендер болмасаңдар жынданып кете жаздадым-ау. Қызық, тап ортамызда лапылдап от жанып тұрғандай елестеп кетті. ал киімдерімді қалай шешкенімді өзім де білмедім.

– Енді әрқайсымыз бір-бірімізге сақ болайық. Біреуіміз шешіне бастасақ болды, қарға екпетінен салып, құйрығынан шапалақтап, бір қабат терісі сыпырылып қалғанша ысқылаймыз, әкірі, – деді Бақытжан секіріп жүріп.

– Сен бәрімізді алдыңа салып барып үсисің, – деді аманжан. – Терің киттің терісінен бір кем емес.

Жер-жаһан аппақ қар: сендей сіресіп, тұтаса қатқан суық дүние... Түпсіз ал қара көк аспанда мың-миллион жұлдыз, жамбасқа ауа бастаған ай, батыс көкжиекке сусып түсе бастаған шоқ үркер ай сәулесімен аймаласып жатқан, құмары әлі тарқамаған, мауқы әлі басылмаған тойымсыз. Қорқатын сол қардың көйлегінің дал-дұлын шығарып, ырқына көнбей, дегенін істемей, қашып құтылудың амалын іздеп арпалысқан адамдар – ай сәулесінің астында секіріп ойнап, сендей билеп құтырған үш жігіт... өмірдің мәнін түсініп, махаббаттың, шын бақыттың не екенін парықтамаған жас буын – енесін іздеп зарлаған жас бота...

Жұмыр жер аппақ қар: суық әлем, сол суық әлемнің бір пұшпағында өлім мен өмірдің қақпақылына айналып, шыбын жаны шырқыраған жиырмадан жана асқан үш бойдақ; қолында қаруы, алдында атысар жауы жоқ, өз-өзінен жынданған, өзөзімен майдандасқан мақтаулы бейбіт күннің үш солдаты... үш қояншық, үш есалаң – үш батыр...

Қаңтардың ұза-а-қ түні таусылар емес. мәңгі қозғалысқа түсіп, шапшаң қимылмен шаршаса да, шапқылай берген соң жігіттердің тоңдана бастаған денесіне жылу тарап, маңдайлары жіпсіін деген. Тоқылдап қатқан пималарын шешіп жіберіп, бір-бірінің аяғын қармен ысқылап еді, енді башпайларына да жан кіріп, қан жүгірген. Бойлары жылығанмен, ыстықты аңсаған ішкі сарайы сол – салқын қалпында, темір құбырдың аяз сорып, жел кеулеп уілдегеніндей құлазыңқы. Көңілдегі түйткіл мұз ери қоймаған... Ертеңгі суішкіліктеріне аса сенімді емес. Жиырмасыншы ғасырдың аш қасқыры тіпті жақыннан ұлығандай...

– ана қара! – деді Бақытжан ышқына айғайлап. – ананы қараңдар, бес-алты ит тұр.

– атаңның басы, – деді ауыр мінезді аманжан бәрібір сас- пай. – Иен тауда ит жүр деген. Ол – қасқыр! Біздің

жанамамыз- ды шығаруға келген, дәретінді алып, иманыңды үйіре бер.

расында да, шана ағытылып қалған жоғарыда құлақтарын тіге селтиіп-селтиіп бір үйір қасқыр тұр еді аңдып. Нұржан тұңғыш рет зәресі ұша қорықты. Бірақ жолдастарына сыр білдірген жоқ:

– Сіріңке жак! – деді аманжанға. Содан соң өзі трактор каби- насындағы темір қобдидан май сінді шоқпыт алып, солярка ағызып еді, түтіктері қатып қалған екен, тамбады. Әдемілеп тұрып балағаттады да, әлгі май-май шүберектің өзін тұтатпаққа әрекет жасаған. Жарты қорап сіріңкені түгесіп барып, әрең бықсып жанған алауды оңды-солды былғап айғайлап-айбар жасағанда, шоқиып-шоқиып отырған қасқырлар жылыстап, шегініп барып, қайта аңдыды.

– Бәрібір тракторға жолай алмайды, – деп жұбатқан Бақытжан өзін-өзі. – Темірден қорқатын шығар, әкіри.

– атаңның басы, – деді аманжан шырт түкіріп. – ашыққан қасқыр сені түгіл, тракторыңның өзін асап қояр. Баяғыда Қара далада пәсепте жүрген кезімізде бір шелек автолымызды ішіп кеткен.

– Сен де соғасың! – деді Нұржан. – адам даусынан үркетін болу керек. Қосылып тұрып, баяғыда, мектептің көркем- өнерпаздар үйірмесіндегі хорда айтқандай шырқайықшы бір. Келіңдер! Шырқайық... шырқайық (өне бойы дірілдей бастаған еді, әлде қорқыныштан, әлде тоңғаннан).

– Қасқырды өлең айтып қуғанды қай атаңнан көріп ең. – Бұл сөзді аманжан ашу шақыра айтып еді.

– Сонымен қасекендерге концерт қойып беретін болдық. мен барып билет сатып келейін, – деп батырсынды Бақытжан.

Олар қасқырдан көз алмай іштерінен ептеп ыңылдай бастаған. Бір уақытта Бақытжан жан ұшыра бақырып жіберді:

– Өне, өне, әкіри. Бізге қарай жақындап келеді. – Зар еңіреп жылап жіберді. – Ойбай! апа!

– Шырқайық!

– Шырқасақ шырқайық!

Ән басталды. Еш адам ұғып болмайтын, қызық ән басталды: бірдің басы, бірдің аяғы түсініксіз, ішіп алған удай

мас кісінің сандырағы секілді иір-иір, үзік-үзік қожыраған сұрықсыз әуен, балдыр-батпақ сөз әрі тамаша сөз.

Нұржан қасындағы сөнуге айналып, түтіндеген шүберекті қасқырларға қарай лақтырып жіберіп, өз омырауын өзі сабалай шертіп, аздап қоя берді:

...Өлсем орным қара жер – сыз болмай ма... ...мыңмен жалғыз алыстым, кінә қойма...

аманжанның әні:

аппақ қар, аш қасқыр, оу, оу... аппақ қар, аш қасқыр, оу, оу... аппақ қар, аш қасқыр, оу, оу...

Бақытжанның әні:

апам-ай, апам, апам-ай... Жалғызың қор боп қала ма-ай. апам-ай, апам, апам-ай... Енді қайттім қорқам-ай...

Қорқып-үрку сезімдері өлген, іштеріндегі ең ер жүрек, ең катал аманжан қолғабын шешіп стакан жасады да өтірік арақ құйып, тост көтерді.

– ал енді, жолдастар, қасекендердің бізді ұмытпай, ел аралап, шаруашылықпен, халықтың тұрмыс-халімен танысқаны үшін, жас өспірім жастарға жасаған әкелік қамқорлықтары үшін; осы қасекендер болмаса таңымыз атар ма, күніміз шығар ма еді, өзімізді ап деп асап қоярын біле тұра мақтамасқа амалымыз бар ма? ал, ағалар, сіздер үшін алып қоялық!

Шығыстан, айыртаудың онтүстігінен таң білінді!

Шығыстан, қыземшектенген қарлы төбелердің ар жағынан сызат берген айналайын таң, құланиектене ағараң тартты. ағараң тартып, түн пердесін сыпырғанша, тамағы кеберсіп, дауыстары қарлыққанша ән салған үш жігіт бір үйір аш қасқырды хормен шығарып салған. Сонда жігіттер қаз-қатар трактор табанына шығып тұрып айтқан ең соңғы трио ән мынау еді:

Болдық қой бар өнерді тауысқандай; мерт болдық айға шауып арыстандай, ат жалын тартып мінген бұла шақта, Шықылықтап көзге түстік сауысқандай, уа, сауысқандай, трата-та, ха-лал-ай, сауысқандай немесе арыстандай...

– Интересно,— деді Бақытжан.— Бүгінгі қасқырлар жемейді, бірақ масқара корқытады.

– Ура, таң атты!

Бәрі құлақшындарын аспанға атып, уралайды.

– Бәрібір батыр атағын бермейді, – деді аманжан мұнайып.

– Өйткені біздің ерлігімізді көріп тұрған ешкім жоқ, – деді Бақытжан.

– Көріп тұрса да бермейді, – деді аманжан. – Өйткені біздің де, трактордың да қанаты жоқ, жоқ... ешқашан да ұша алмаймыз. Ұшу үшін туатындар бар. Біз – бауырымен жорға-лаушылармыз.

Иә, таңның атқаны даусыз еді. Түні бойы жемтік аңдығандай қыдыып жігіттердің зәре-құтын алған аш бөрілер құйрықтарын бұтына қысып, таудан асып, қаша ұзай кеткен. Дегенмен аш қасқырдың да пайдасы тимей қалған жоқ. алтайдың қырық градус суығында қасат қар, ақырған аязда үсікке шалдырмай, таң атқанша арпалыстырып, ән салдырған. Пенде дегенің итжанды емес пе, «адам үш күнде көрге де үйренеді» деген осы, таудың қақаған суығы мен тілі жалақтаған бөрісінен кезек қорғанып, тағы бір күнді қарсы алған. Бірақ алда әлі де ұшы-қиырсыз күрес күтіп тұрған-ды. Түндегі дүрдараздықты қасқыр жеп кетті де, тек сол бір өзара түсінбеушіліктің куәсі іспетті, аппақ қардың бетінде мұрындарынан аққан қыпқызыл қан қатып жатқан. Көзге күйік қылып, көңілге қаяу салдырмайын деді ме, Нұржан аяғымен теуіп-теуіп, қармен көміп тастаған. Әрине, алғашқы сөз: «Енді не істейміз» деген сұрақтан басталды. Қырау басып, мұздап тұрған трактордың шынжыр табанын тепкілеп, әр тетігін шұқылап, бас-басына шыр айналып шықты.

– Қарным ашты,– деді Бақытжан әдетінше. Оның ойланбай айта салар әр сөзі шаншудай тиер аманжан мырс етіп, мысқылдай күлді де:

– Шошқа өлгелі жатса да, қорс еткенін қоймайды, – деп темекісін тұтатты. Нұржан сым темірдің басына шүберек байлап, алау жасап әлек.

– Тракторды қыздыру үшін екі кубометр отын, сақылдап кайнаған екі-үш шелек ыстық су керек, – деді.

– ауылда, үйдің іргесінде тұрғанда құдайдың зорына от алдырушы еді. Итаяқ болып қалды деші.– Бақытжан уайым білдірді.

– Солярканы жылытып алсақ бірдеме болар еді...

– Кұр сөзбен трактор қыздырылмайды. Давайте іске кірісейік.– аманжан май жүретін жез түтіктерді ұстап, жабысып-жабысып тұрған қарын сыпырып тазалап, алақанымен жылыта бастаған. Дүниедегі жамандық пен жақсылықты жұрт- тан бұрын көретін көреген Бақытжан тағы да айқайлап жібер- ді.

– ананы қараңдар! Тал өсіп тұр!– Ол нұсқаған жаққа жапа-тармағай жалт қарағанда кеше апақ-сапақта байқамаған екен, бұлар қонып шыққан таудың теріскейінде тарбая өскен талды көреді. Бұл «Ішкері жаққа» өткелі алғашқы кезіктірген ағаш еді, сүренсіз өмірдің көз сүріндірер тұңғыш қарайғаны болған соң ба, қысқы жолаушылардың есі шыға қуанғаны рас- ты. Тәулік бойы нәр татпай, сілікпесі шыға шаршаған, зықысы кетіп жаураған жігіттер дәл қазіргі сәтте әр ербиген бұта, ербең етер жан-жануар көрсе, мың жасары хақ еді. Тіпті біле білген адамға түндегі қасқырдың өзі ес болды. Жарықтық күннің құлағы айыртаудың иығынан қылтиғанда бұлауға түсіп қалжа жегендей, әлгі қалжыраған жігіттеріміз қағанағы қарқ риза көңілмен алақайлап еді.

– айналайын, Күн!

– Жүр, Баке, – деді аманжан қолына балта алып, – жүр, қасат қардың бетімен еңбектеп барып, анау талды отындыққа қиып әкелейік.

– Үйден шыққанда тракторист едік зіңгіттей-зіңгіттей, одан Қоңқай мемлекетінің тұтқыны болдық, одан түні бойы қасқырларға концерт қойып, артист болдық, енді міне альпиниске айналдық... – деді Бақытжан.

– Енді бір күн далада қалсақ, кері маймылға айналып кетеміз, саспа, – деп арқасынан қақты аманжан.

– Тіпті соның өзі жақсы. Кейде адам болып жаралғаным өкінемін де.

– адам болып жетістіріп жүргенің шамалы еді. айда, кеттік. Бақытжан барғысы келмей қипақтап аз-кем тұрды да, досының алая қараған көзіне көзі түсіп, әлгі ойынан лезде айныды. Боран соғып, әбден беріштеп, шегеленіп қалған қар бетімен тау басына қарай жорғалай жөнелген екеуінің соңынан үнсіз қарап ұзатқан Нұржан: – Жақсы, жігіттер! – деді күбірлеп. Өзі трактор кабинасын ақтарып, асай-мұсайын әзірлей бастады. Қар бетінде қарайған екеудің жылжығанынан

тайғанақтап төмен сусығаны көп. Жел үріп, жылтырата қатырған тайғақ тым қатыгез, тым қазымыр еді. алда келе жатқан аманжан бейне бір альпинистер секілді балтамен ойып шұңқырлап, басқыш жасайды да, табанын тіреп, ізін басқан Бақытжанға белбеуін лақтырады. Ол қатарласқан соң, тағы да алға, құзар тауға шабуылдайды да итпектеп өрмелейді... Екеуі де алты айрығынан тер сорғалап ыстықтады. Өне бойынан бұрқырап бу шығады. Ойдан қараған кісіге өртеніп тұрғандай-тын. Картерді шұқылап, екі досының қимылынан көз жазып қалып еді, бір нәрсе дәл жанынан төмен қарай сонау шатқалға зу етіп ағып өтті. Ол не болды екен деп ойлап үлгергенше, жоғарыдан дауыс естілді.

— Қолаба, лаухи, ынжық. Жат солай сай табанында!

аманжанның лақтырған белбеуін қақши берем деп оқыстан айрылып қалған Бақытжан айнадай жарқыраған қар бетіне жұп-жұмсақ құйрығы тиген соң, қол шана тепкендей сырғанап кеткен екен. анау оған қарап алаңдамады, дұрыстап тұрып балағаттады да, өзі өрмелей берді. Бұдан соң өр жақтан тағы да дауыстады.

— Нұржан, ау, Нұржан, сен оған назар аударма, өзі келеді ит болып, бойында шыбын жаны болса.

Балтаның даусы естілді. Ол талға есен жетіп, қия бастаған екен. Бұдан соң буда-буда бұтақты құшақтаған ол оқтай зымырап кеше трактор шиырлап қазып тастаған қазан шұңқырға гүрс ете қалды. Нұржан серігінің ептілігі мен қапшағай шапшаңдығы- на таң қалды әрі шын көңілінен риза болды. «Есірік болмай, ер болмайды» деген сөздің жаны бар.

Тоңазыған жас тал бықсып тұтана қоймады. Үстіне ептеп еріп, мөлт-мөлт тамып тұрған солярка тиген соң ғана жылбысқылана жанғансымақ болған. Әлгі отты трактордың құйрық жақ астындағы бакқа қойып, мыжырайған май-май шелекке толтыра қар нығады да, әлгі болар-болмас түтінденген оттың жанына тақады.

— мұнымыздан түк те шықпайды, — деді аманжан.

— Солярка жібіген соң үстіне құйып, менің пиджағымды жағайық. Сендердікінен гөрі ескілеу ғой, — деді Нұржан.

— анау лаухидің тонының ішіне киген желеткесі бар, соны қоса өртеу керек, әйтпесе бір шелек қарды қайнатып, салқындатқышқа құю мүмкін емес.

– Ең әуелі оның өзін шақырып әкелу керек.

– Келеді өзі! – Зілдене айтты. Бақытжанды не себептен суқаны сүймейтінін Нұржан білмейді. Түнде ретін тауып, сабап та алды.

– Дегенмен сен барып шығарып әкел, – деді. – Тосып отырамыз ба осылай.

Орнынан керенау көтеріліп бара жатып: – Барсам да тек желеткесі үшін барамын,– деді. Содан соң қолына сүймен алып, секіріп барып қатқан қарға жалп етіп отыра кетіп еді, етекке қарай сырғанап жөнелді. От жаға алмай күйбеңдеген Нұржанның құлағына сай жақтан баж-бұж еткен дауыс тағы естілді. Бақытжан алда, аманжан соңында, сүйменді таяныш қыла өрмелеп келеді. Бақытжанның не себептен жан даусы шыққанын түсіне алмады. Трактор жанына келіп жеткенде желкелей нұқып, ұшырып түсірді де: – ляухи, неғып бүгежектеп жатып алды десем, бізден жасырып құрт жеп отыр.

Нұржан рас па дегендей оған қарап еді, ұрты томпайып, сілекейі шұбыра жалмаң-жалмаң еткенін көріп шындап түңілді.

– Ұят екен, – деді. – Соғыс болса немесе ашаршылық болса қайтер едің. Қасқыр да қас қылмайды жолдасына деген қайда? апаң қалтаңа салып берген бір уыс малта қыстан шығарады дедің бе?

– Қызғанғандарың осы болса мә, алыңдар, талап жердер, тіпті қарындарың ашып бара жатса мені сойып, қақтаңдар, – деп қалтасынан алған малтаны шашып жіберді. Бірақ Нұржан да, аманжан да міз бақпады. аппақ қардың бетінде бір уыс малта бытырай шашылып жатты. Ешқайсысы еңкейіп алмады да.

– Шеш желеткенді, – деп әмір берді. Бақытжан үнсіз шешіне бастады. Жанармай жіпсіген соң пиджак пен желеткенің үстіне малшыта құйып, лап еткізіп тұтатты. Өмір оты лаулады! Тіршілік басталды! От тиген жігіттердің бетінен қан, от тиген жез түтіктерден май жүгірді. Бірер шелек қар қайнатып, салқындатқыштың мұз қабыршықтанған өңешіне құйды. Картердің майы жібіді! Жанармай тиген соң бағанағы шылқыған жас тал да сытырлай жанды! Күн жарықтық арқан бойы көтеріліп, жанарынды жалайтын сәулемен мұқым манай,

айнала – аппақ қар әйнектей жарқырады-ай. Шыңылтыр аяздың астында шыны уатып тастағандай шағылыса ойнайды... Өзінің қыңыр қылығына өкініп, сең боп қатқан ұяты ол да жібіді білем, Бақытжан мұрны қанағанша дедектеп жұмыс істеді. Қайыс белдікті дөңгелек от алдырғышқа орап әкеп, түйіншегін ілгішіне іліп, кезек-кезек тарта берген соң ең алдымен пускаш тырылдап іске қосылды да, ақыреттей жайылып, суық жүзбен сыздана сазарған ақшағыл тауларды жаңғырықтырып, трактор от алды. Біразға дейін көксау тигендей қақалып-шашалып бабы болмады. Нұржан барып газдың тұтқасын басып қалып еді, өкіріп-өкіріп түні бойғы өксігін құсып тастап, баяғы әуеніне басып, әлеулей әнін шырқады-ай... Жасасын, өмір! Жасасын, жастар! Жасасын, жасасын, жасасын!..

Жігіттер оны-мұны, керек-жарағын темір қобдиына бақшалап тұрып салды, отырғыш пен арқалықты қар үйшіктің астынан аршып алып, орнына қойды. Кабинаға қарғып мініп, «жолымызды оңғара көр» деп күбірлеп сапарға, тіршілік жорығына аттанды әне! Не болса да тәуекел жасап, мынау таудың балағындағы өзекшені құлдап, мынау мекен болған ақ тауды шыр айнала орап, келген іздерімен жоғарыда қалған шананың қыр желкесінен түспекке ниет білдірді.

Бірақ Нұржанның бұл ұсынысына аманжан үзілді-кесілді қарсы болды.

– Есіміз барда – елімізді табайық, – деді ол.

– Сен қалай ойлайсың? – деді аманжан.

– Сен қалай ойласаң – солай ойлаймын, – деді Бақытжан.

– Түу... ит арқасы қияннан күн демей, түн демей бар ауыртпалықты арқалап шыққанда, жол ортадан қайтып кетуге дәтім шыдамайды. Ел-жұрттан ұят. – аға трактористің бұл сөзіне аманжанның күлкісі келді.

– Пах..., хи-хи... шіркіннің елден ұяла қалғаны-ай... Ұлыған қасқыр, ұйтқыған боранға бесіктен белі жаңа шыққан біздерді алдап-арбап айдап салғанда, сол елің... ұялмайды, біз ұялуымыз керек! айда, былжырақты қойып тракторға мініңдер. Күн барда етекке түсіп алайық. – Өзі қарғып трактордың табанына шықты.

— асықпа, жігітім, дауысқа саламыз, — деді Нұржан. — Одырандама соқырым, баланы басып кетесің деген екен баяғыда біреу.

— Пах! Бейне бір кинодағыдай. Комсомол жиналысын ашамыз деші.

— ар-ұят жиналысы.

— Хватит! — деп айғай салды аманжан.— Шалтай-балтайды қойыңдар. Екі тәулік алысқанда ар-ұятымнан айрылып қалғанмын. ал қарыз алуға әркімнің өз қара басына жетпей жүр. — мойнының тамырлары білеудей болып ісініп шыға келді. адамдардың мінез-құлқы қызық қой: қазір былай, қазір олай. ал аманжан өз айтқанына көнбесең, басын кесіп алсаң да ұстанғанынан таймайтындардың бірі-тін. Суық қатты қысқанда торс-торс айрылатын қара жердің өзі іспетті, жан дүниесіне, психологиясына сай келмейтін нәрсе болмаса ешкімнің айтқанына көніп, айдағанына жүрмейтін ол, қазіргі дау-дамайда сөзсіз жеңем деп ойлады. Екі күн бойы өлім мен өмірдің қақпақылы болып, қар-қатынның тұтқынынан енді босандым ба дегенде, жалғыз шана шөп үшін ажалға бастарын тігу — барып тұрған ақымақтық деп ойлады. Жо-жоқ, патриоттық рух, жауапкершілік сезімі аманжанда да сөнген жоқ, бірақ көзсіз ерліктің заманы емес қой бұл. Не істесең де ақыл, айла керек.

Ол әсіресе кешеден, шалмен арбасудан кейін қатты өзгеріп кетіп еді. Неге екенін кім білсін, Бақытжан бағанағы бір құрт мәселесінен кейін, өз-өзінен ол да өзгеріп сала берген. Әсіресе Нұржанның кеудесіне тонның ішінен киген пиджагын шешіп отқа тастап, дірдектеп тұрған кейпін көрген сәттен бастап, жан дүниесіне тамаша сәуле тарап еді. Күпірлікке толы күндерімен мүлдем қоштасқандай, адамгершілік, достық, қимастық деген түсініктердің мәнін шындап парықтағандай болған. Бір бағытқа — бір мақсатпен аттанған адамдар арасында қара суды бөліп ұрттар қоян-қолтық ынтымақ болмайынша, ілгерілеу мүмкін еместігінұққан. анау үзеңгілес келе жатқан достарының тотыққан мыс түсті шаршаңқы дидарына ұзақ үңіліп, оларды енді ғана танығандай, олармен енді ғана шындап достасқан- дай балаша қуанған. Әрі өзінің кеше түнде оңбай таяқ жегеніне тіпті өкінген жоқ, қайта «өзіме де сол керек» деп өз-өзін табалаған. Ер-азамат не

майданда, не жорықта сыналады деген осы. Ол – Бақытжан осынау қар шағылдардың арасынан достарын ғана емес, өзін де іздеп тауып алғандай еді. Ол ұлы жаңалық ашты – өзін ашты...

Қоңқай шалмен арадағы қақтығыстан соң, мінезі күрт өзгерген аманжан ғана. Не көрінді?

– «ляукисың, ұйқышылсың, тамаксаусың», – деп мені келемеждегенде патефондай сайраушы едің, бір бармағымды бүгіп жүрдім деші... Бірінің жүнін бірі жұлып жеп қоғам малы тұр маңырап.– Бақытжанның бұл жалынды сөзі, шынында да, әбес естіліп еді, әсіресе ақ қар, көк мұздың ортасында, тістісіне тимей бүрсеңдеп, екі тәулік нәр татпаған ішектері итше ұлып жатқанда... аманжан, ішін басып қатты күлгені соншама, трактордың шынжыр табаны солқылдап кетті.

– Пах-пах, шіркіннің патриотын-ай, ха-ха у-у-ішегім-ай... Павка Корчагин ортамызда жүр екен ғой... – Күлкісін шорт тыйды да, арс етіп жекіді. – ляуки неме, қоғамға мал керек болғанда, адам керек жоқ па?! а! аштықтан, лажсыздықтан бір-бірімізді тірідей жегелі тұрып, жалынды сөздер айтамыз. Жалынды сөз жанымызды алып қала алмайды, жарқыным. Насихатшым мен лекторым жанымнан табылып рақат болдыау. Құлағымның етін қоғамтанудан беретін ызылдақ мұғалім жеп еді... енді міне...

Дем алған сайын ауыздарынан будақ-будақ бу шыққан үш жігітке сонадайдан қарап тұрып, іштері өртеніп тұр-ау деп ойлауға болушы еді. ал олардың сырты қалтырағанмен, жан дүниелері лапылдап жанып жатқаны рас-ты. аманжанның ашуланып айтқан сөзінен соң, не істерін білмей біраз ойланып, үнсіз қалған. Қазіргі жағдайды салмақтап қараса, аманжанның сөзін де теріс дей алмас еді. Не істеу керек мұндайда? Жан бағып ауылға тайып тұрса, неге келдің деп айыпқа тартпас.

Қар шағылдардың арасынан, Қар қызының сыңсыта салған мұңлы әні естілгендей...

– ауылға бір айыр болса да пішен апармай, кері оралмай- мыз. Қазір тауды шыр айналып, анау шананың желкесінен түсеміз. Осы пікірге қосылам дегендерің қол көтеріңдер, – деп кесіп айтты Нұржан. ары тарт, бері тартпен

ырылдасып тұра берсе, қыстың келте күні қазір-ақ батып кетер.

— Ол үшін тағы да екі тәулік керек. Ондай жас жұтар тәуекелге сенің қарның, трактордың майы шыдамас, — деді аманжан.

— Егер сенің барғың келмесе, осы жерде қала бер. маневрді біз өзіміз-ақ жасап келеміз.

Нұржан мен Бақытжан қол көтерді. Осы кезде аманжан тракторды сөндіріп жіберді де, екі мықынын таяна талтайып, гусеницаны солқылдата ойнап, тісі ақсиып тұра қалған.

— Бұға берсе — сұға беруге әбден үйренгенсіңдер, — деді қарға шырт түкіріп. — ал енді тырп етіп көріңдерші. Ең әуелі екеуіңді, содан соң өзім қан болайын.— Қалтасынан бәкісін суырып алды. Екі жігіт шошына қарап қалған. Басқа-басқа, дәл осыны күтпеп еді. Бір жасынан бірге өскен дос, замандас, ағайындас... тағысын, тағылар — бәр-бәрі быт-шыт, бәр-бәрі бекер, әншейін қайғы-мұңсыз ерігіп жүргенде айтылар шартты ұғым екеніне Нұржанның көзі тұңғыш рет жеткен еді. Ендеше, анау ауылда іздеп барар кімі қалды? Қай екі туып, бір қалғаны бар. Шешесі ме, қарындасы ма? Олар өз күнін өзі, Нұржансызақ көре береді. Тәңірім-ау, Нұржанның осы екі жігіттен басқа кімі бар еді? «аманжан, сен... осындай ма едің?.. Пышақ жұмсағаны несі... Жо-жоқ, ауылға енді қайтып бармау керек екен. Не болса да осына қар-елінде, адамдары аз кеңістікте өлу лазым екен...»

— Надоели вы мне, надоели! — деп кеңірдегін созып бақырған аманжанның өрескел үні оның ойын бұзды. Бұлардан сәл биікте, шынжыр табанда тұрған оның көзі от шаша бағжаң еткенде, Нұржанның алдында бірге өсіп, біте қайнасқан жан досы емес, Қоңқай шал тұрғандай жүрегі дір ете қалды. — Вот так надоели мне все люди. Все человечество!

— мынаның орысшасы ничауа екен, а Нұржан, — деп Бақытжан әзілге шаптырып еді, аманжан тебініп:

— ыржақтама, — деді. — Боқ-жыныңды ақтара салармын. Упрай әкеңе қош деуге шамаң келмей қалар, ойнастан туған шата неме!..

— а-а! — деп аңырып тұрып қалған Бақытжан денесін тоқ соққандай әсерде басын қос қолдап қысқан қалпы, осыншалық ауыр сөзді көтере алмағандай шөкелеп отыра

берді. Екі көзіне қан тола бастаған. «Шата» дейді-ау. Осы бір қаңқау сөз үшін өзінен ары намыстанып, талай баланың мұрнын дал қылған аманжан, енді міне, ес біліп ер жеткенде, беті былш етпей өзі айтып тұр. Нендей бір тылсым күш, орнынан тік көтерді де, арсылдап тұрған алып аманжанға қарай атып жіберді. Әлемде менен мықты ешкім жоқ деп әспенсіп тұрған жігітгің ең әуелі қолындағы пышағы шыр етіп ұшып, қарға сіңіп жоқ болды да, өзі кескен теректей сұлап түсті. міне керемет! Соққы қай жерінен тиді, оны аманжан да, тіпті осы әрекетті баққан Нұржан да байқамай қалып еді. Жалғыз-ақ сәтте жеңіске жеткен Бақытжан трактор табанына қарғып шықты. Қарғып шықты да: – Үндемегенге үрулеріңді қоймадыңдар. Сендерден келген кереметті көріп алдым, – деді саспай сөйлеп. – Қоңқай шалдан қорық, қасқыр мен аяздан, аштықтан қорық, енді аманжаннан шошып сүрген өмірдің ішін ұрайын. Ей, Нұржан, тракторға от алдыр. Шанаға барамыз. ана қабаған ит жатсын солай бұралып. моншада берген антты бұзған адамның тартар жазасы – осы. – Кішкене кайыс жіпті Нұржанға лақтырды.

– Жеңдік деп тұрсыңдар ғой. мә, мә... – деп саусағын шығарды аманжан. Тұрайын деп екі-үш рет талпынып еді, бүйірі удай ашып көтертпейді. «атаңа налет қай жерімнен ұрған» деп ыңырси күбірледі. – Бәрібір ажалдарың менен... бүгін болмаса ертең, ертең болмаса – арғы күні.

Трактор дырылдап ала жөнелді. Қанша төзімді, кең пейіл, жүрегі жұмсақ болғанымен, Нұржан біржола түңілгендей еді, ДТ-ға қарғып мінді де, моторды жылдамдыққа қосып, рычагты тартып қалды.

– Кеттік! – деді жанына жайғасқан Бақытжанға.

– Кеттік! – деді ол да. апай-топайы шыққан жентек-жентек қардың үстінде белі кеткен сиырдай кирелендеп аманжан қалды. Бірақ ол: «Тоқта, мені ала кетіндер», – деп жалынбады. Көзі қанталаған қалпы, қақпанға түскен қасқырдай мәңгілік кекпен, арлан ашумен қалды. Денесінің ауырғанына, суықтың өткеніне қараған жоқ, сол құлап түскен қалпында – мызғымай, өжет бітім, бітіспес өшпенділікпен қалды. Трактор етекке құлдап, ұзап кеткен соң, қорлана жылады. Сай-сүйегі сырқырап, қолқасы қопарыла еңкілдеді. Көз жасы ақша қардың бетіне мұзмоншаққа айналып түсіп

жатыр. Басқа-басқа, дәл Бақытжаннан осындай соққы жеймін деп ойлады ма. мұрны пысылдап, қалғып-шұлғып отыратын бок қарын емес пе еді. Жо-о-оқ, бұл ойлағандай емес екен. Түйе бойына сеніп құр қалыптының кері осы да... Суықтан домбығып, қызарып кеткен саусақтарын жеңімен сүртіп үрледі де, қойнына тықты. Сон-ау-оу ойға мойнын созып қарап еді, белуардан қар кешкен трактор түтіні будақтап, саймен ылдилап шырқап барады екен. Тоқтаусыз зырылдайды. мына екпініне қарағанда жалғыз-ақ сағаттың ішінде тауды шыр айналып, қарға қақалып жатқан шананың қыр желкесіне жетіп келер түрі бар. аманжан достарына ермей қалып қойғанына, өзінің оңбай қателескеніне өкінді. Енді онда жалғыз-ақ амал қалып еді. Ол – анау екі жүз метр жоғарыда жатқан шанаға өрлеп барып, екі жігітті тосып отыру. Кешірім өтіну. Оған аманжанның намысы жібере қойса... Сонда не істеу керек? ызғарлы тыныштық. Тырс еткен үн жоқ. Дүниеде өлі тыныштықтан қорқынышты не бар екен?

Кеше бұлар топшылағандай сай табаны сор, қойтасты кедірбұдыр оппа емес екен. Ол да болса алғашқы сәттіліктің басы еді. Шынжыр табаннан асып, қабыршықтана беріштенген қар сеңін қақ жарып, жүзе жөнелген. Кешегі көкіректерін ыңғырудай кеулеген жат сезім, жабайы қылық сейіліп, ұлы бір майданға аттанғандай түстері әрі түйілген, әрі өзі күшіне имандай сенген қайсарлы, әрі қасіретті. Шындай өшіккен адамның қасақана жасар ерегеспе долылығы бар. Түңіліп барып, үмітін үзіп барып, өз тілеуін өзі ғана тілер-жалғыздықтың, жанашырсыз жетімдіктің зарын тартып, запысын шеккен қайран көзсіз ерлік-ай, өлімді тек осылайша, осындай көкпері, асау мінезбен ғана жеңе аласың...

айнала аппақ қар: сендей сіресіп, тұтаса қатқан суық дүние.

– Нұржан, – деді Бақытжан томаға-тұйық трактор жүргізіп отырған мұңлылау жүзіне қарап.

– ау.

– Үсік шалынған адам ыстықтап, үстіндегі бар киімін шеше бастайтыны рас-ау деймін... Түнде менің бойым енді ғана жылып, күйіп-жана бастаған шағымда, Қол шатырлы қыз келіп, жетелей жөнелді. Сен сирағымнан жұлып ояттың, айтпегенде бүгін серейіп қатып жатар едік.

Олар біразға дейін тағы да үнсіз отырды. анда-санда қар астында жасырынып жатқан ұры тасқа табаны шақ ете қалған ДТ-54-те мін жоқ, зырлап-ақ келеді. Кеше әзер деп асқан тауды шыр айналып орап, өз іздеріне қайта түскенде қыстың қысқа күні еңкейе беріп еді.

— Тоңған жоқсың ба? — деді Нұржан пиджагы мен желетке- сін солярка құйып жаққандары есіне оралып.

— Қалтырағаным болмаса, қыз-қыз қайнап отырмын,— деді Бақытжан күліп.— Таңертеңгіден қалтамның түбінде бір малта қалып қойыпты, ұят болмаса бөліп кемірсек қайтеді.

Нұржан оның кипақтаған мүсәпірлеу кейпіне қарап күліп жіберді. — Несіне қыбыжықтайсың, әкел.

Қалтада жүре-жүре әбден саталақтанған малтаны екі жігіт кезек-кезек кеміре бастады. мақау да дүлей таудың мазасын алып, зәресін ұшырған ДТ-54 күні кеше ғана дәл осы мезгілде өзі салған орма жолмен қайқая өрлеп бара жатты.

Қасаттанған қарға батып, қатыңқырап қалған ағаш шананы айналып өтіп шегінді де, солқ етіп тоқтады. Трактор тоқтартоқтамастан жерге қарғып түскен Бақытжан қолымен ымдап; әлі де шегіне түс деген белгі жасап үлгерді. ал өзі шананың зілдей ауыр темір мұрындығын мықшындап көтеріп, ілгешек тесігіне дәл келтірді. Қарды тепкілеп тиекті іздеп еді, таппаған соң, дауыстады: — Гусеницаның палцысын әкелмесең, тиек жоғалып қалыпты, — деді. Нұржан лақтырған саусақ темірді тесікке тығып, балтамен ұрып кіргізді. Одан соң, көз ілеспейтін шапшандықпен кабинаға қайта секіріп мініп: — Бісмілла, ал аттандық! — деп көзінен от шаша алға қарады.

Кешеден бері ит әуреге түсірген кері бакқан шананы сүйреген ДТ-54 еңіске қарай құйрығына шелек байлаған атша зымырай жөнелген. Тәулік бойы өлім мен өмірдің арасында өткен асқаралы күреске мойымағандар... жеңіске жетті. Олардың ендігі мақсаты — айыртаудың арғы етегіндегі Огневка аулына ілігу. Сонда түнеп шығып, жөн сұрап, күзден қалған шөптің негізгі жобасын табу. Сөйтіп, бір мая шөпті шанаға ыңырандыра тиіп, асу арқылы емес, ауыл-ауылдың арасын қосып жатқан күре жолмен шеңбер жасап айналып, есі барында елін табу. Әрине, ұзақ та болса — қысқа жол тек сол болмақ.

Шананы аман-есен тіркеп алып, көңілдері хош қалпымен жоғарыдан төмен құлдिलाғанда аманжан бағанағы орнында әлі жатыр еді. Сонадайдан қарағанда, қар үстінде қарайған адамды тірі деп, топшылау мүмкін емес. алғашында ашумен, қырсығып жатқан шығар деп мән бермеп еді, тіпті тура қасына келгенше қыбыр етпеген соң, шошынысып қалған.

– мертігіп қалмасын, – деді Нұржан.

– Сүйек сындырар соққы менің қолымнан қайдан келсін. монтансып жатқан шығар.

ДТ-54 – тапалап кетердей болып, тұмсығының алдына келіп тоқтағанда да аманжан тырп етпеген. Сол, алысқа... қар басқан таулардан жоқ іздегендей, қадала қарайды. Кабинаның есігі ашылып, Нұржанның басы қылтиды.

– Тұр енді, астыңнан суық өтеді. Кеттік, – деп дауыстады. аманжан үндеген жоқ, бедірейген қалпы – сұп-сұр болып жата берді. Трактордан қарғып түсіп, қасына келген Нұржанға назар салмады. Қолынан тартып: – Жүр деймін. Өкпеге қисақ та, өлімге қиямыз ба бір-бірімізді. ағаттық сенен де, бізден де кетті. Кінәласар тұс бұл емес.

Бұл кезде Бақытжан да шыдай алмай жетіп келіп қалып еді.

– Битке өкпелеп тонымды отқа салмаймын, – деп керги тұрды орнынан. Бірақ аманжанның, осыншалық, аяғының басын қайқайтып кімге бұлданатынын екі жолдасы түсіне алмады. Сондықтан да әлгі бір ауыр сөзі көңілдеріне келмеді. Үйден үшеу болып шығып, екеу болып оралу мүмкін емес, ертең аманжан олай-бұлай болып кетсе, тағы да екеуі жауап беретіні шәксіз. Ендеше, аманжан бұлданбағанда – кім бұлданады. Бірақ акку, шортан, шаяндай әрқайсымыз әр жакқа тартып, шалқасынан түсер шатаққа баруға құқымыз бар ғой. Тым құрығанда осыны түсінбегені ренжітіп еді Нұржанды. Өзінің жүрегі бос, тым-тым көңілшек, ақша қардай тазалығына тұңғыш рет жыны келді. аманжан тракторға керенау көтеріліп, үйреншікті орнына шалқалай жайғасты да, көпке дейін әңгімеге араласпай томағатұйық оңаша отырды. Ең алғашқы сұрағы да түйеден түскендей еді.

– Ей, ляуки, – деді Бақытжанға. Бұрын аяқ алдында, темір жәшіктің үстінде бүрісіп, қалғып отыратын оны

аяғымен бүйірінен түртіп қалушы еді, бағанағы соққы есінен әлі кете қоймаған секілді... – Сен... оқтай атылған шапшандықты, кереметтей ауыр соққыны қайдан үйрендің?.. мойнын ішіне алып, трактор ырғағымен басы изектеп отырған Бақытжан мырс етіп күліп жіберді.

– Қайдағыны сұрайсың-ау. Қалай атылғанымды, қалай, қай жеріңнен ұрғанымды өзім де білмеймін. Сенің аузыңнан өмір бакида естімеген сөзің шыққанда, миым ып-ыстық болып кетті де, бір тылсым күш орнымнан жұлып алып, лақтырды да жіберді...

– Сенбеймін, – деді аманжан темекі іздеп, қалтасын қарманып. – Бәрібір сенбеймін. Нұржан үйреткен шығар. Екеуің маған жабылу үшін ертеден дайындалып жүргендеріңді сезуші едім.

– Ондай арам пиғылға барма, – деді Нұржан. – Сенде бес – бересі, алты – аласымыз бар ма. Жоқ болмаса, әкемізді сен өлтіріп пе едің...

– рас-ау, – деп қалды Бақытжан қопандап айнала аппақ қар. Қақаған аяз. ДТ-54 – еңіске қарап, табанынан қар боратып зырлап келеді. алыстан, қар шағыл- дардың арасынан... сыңсыта салған, мұңлы ән еміс-еміс естілгендей...

айыртаудан батыс жақ сайлауына ілінгенде сонадайдан қарандай жүрген адамның сүлдесі болжанды. Үшеуінің де көздеріне жас ала қуанған сәті осы еді. ақ қар, көк мұздың ортасында адасып, сергелдеңге түскен азапқа толы күндер мен түндердің алғашқы адамын аймалап, сүйеге бар.

– Ура, әкірі! – деді жас балаша мәз болған орнынан қарғып тұрып. Басын кабинаның аласа төбесіне тоқ еткізіп соғып, тілін тістеп алса да ауырсынбады.– Құмардан шыға бір рет сорар шайы бар болса, не арман... Өкінішсіз көз жұмар едім.

– Әй, қайдам, шылымыңды езуге қыстыра сала тамақ, қыз іздер ме едің. – Бақытжан бұл болымсыздау қалжыңыма ашуланып қалмады ма деп бетіне жалт қараған. Бірақ оның тоттанған қара күрең жүзінде майда ғана жымыиыс бар екен.

– Ол да ғажап емес, пенде дегенің мәңгі қанағатсыз ғой, – деді салмақпен. Нұржан болса трактор құлағымен алысып

отырып, екі досының жалғыз-ақ күнде күрт өзгерген мінезіне қайран қалды.

Жігітгер жақындағанда тотияйындай көкпеңбек шөпті күрт-күрт жеп, кәперсіз тұрған ат қос құлағын тіге оқырынып еді, иесі қолындағы күрегін тастай бере ұмтылып, тізгінге жармасты. Қардың астында жұмыртқадай жұмырланып жатқан отау шөптің қарын жартылай ашып, шанаға бірер айыр тастап үлгеріпті. Трактордан қарғып-қарғып түскен соқталдай үш жігіт жарыса:

– ассалаумағалейкум! – деп жамырай амандасты. алпысты алқымдаған мұртты адам алғашында көктен құлағандай сап ете қалған жолаушылардан сескеніп қалғаны рас еді. Жау емес, ұрымтал келген ұры емес, уыздай ғана жас қазақ балалары екеніне көзі жеткен соң, қарсы жүріп, қолын беріп есендесті.

– Иә, жол болсын, шырақтарым, қайдан жүрсіңдер?

– Сіздерге көрші Қарағай ауданының жұмысшыларымыз, Фадиханы асып, күзден қалған пішенді алып қайтуға келеміз.

– Жөн, жөн,– деді ол күрегін қайта алып. – Бірақ қыстыгүні Фадихадан тура тау асып түсер жол жоқ еді. Қалай ғана қамалып қалмай шықтыңдар?

– Ендеше, сол жолды біз салдық, ақсақал, – деді аманжан.

– Шынында да, бұларың ерлік екен, – деді ол. алақанына шырт түкіріп, маяның қарын тазалауға кірісті. – Бұл жолмен қыстыгүні бұрынды-соңды ешкім жүріп көрген жоқ.

– Түнде қонған үйдің иесі: «Осы айыртаудан асуға болады; жол сайрап жатыр, мен алдыңғы күні ғана-ақ қарап келдім»,– деп жөн сілтеген соң жол қысқартайық деп тәуекелге басып едік, адаса жаздағанымыз рас, ақсақал, – деп, Нұржан шынын айтты. Шал мұртын сипап, басын шайқады.

– Жөн сілтеген адамның аты-жөнін білесіңдер ме?

– Білмегенде. Ол кісі бізді таң атқанша тұтқында ұстады. Есімі – Қоңқай.

– Әй, атаңа нәлет-ай! – деді шал бір күрек қарды құшырлана лақтырып жіберіп. – Осыдан үш-төрт жыл бұрын тағы бір қызды алдап, анау құзардың шатқалында ат-шанасымен қатып қалып еді. мысық тілеуінен айнымаған

деші. Қонған кісіден ақы алатын ауруы да қалмаған шығар. Ол жалмауыздың маңдайына адамды алжастыруды жазған. Қоңқай адастырады, мен тауып аламын. Өзіне өкіметтің де, құдайдың да тісі батпай-ақ қойды.

— Беріп едік алмады,— деді Бақытжан. Бұдан соң, трактордан өз күректерін әкеліп, шалға көмектесе бастады. Енді шалдың күрегіне Нұржан жармасты.— «Жаксы» кісі екен...

— рақмет, шырақтарым. Ол шалға құдай бірдеңе берейін деген екен... — деп белін жазған ол әлі де Қоңқайдың иттігіне налыған сыңаймен: — асудың дәл аузында жалғыз үй боп отырып алады да, әрі-бері өткен жүргіншілерді теспей сорады. маған салса баяғыда атып тастар едім, құтырған иттей қыңсылатып. Сендер шөп үйген жерден сәл қиыс, батысқа ойысып кетіпсіңдер,— деді көзін сығырайта тауға қарап. — Бүгін біздің үйге еру болындар, ертең ерте өзім ертіп апарамын. мықынын таянып тұрған аманжан: — Ей, шал, темекің бар ма?— деді.

— Жок, шырағым, насыбай атсаң берейін.

— «Боқ жаман емес, жоқ жаман» депті қарға, — деді де шалдың шақшасына қол созды.

— Әй, шырағым,— деді шал жап-жас жігіттің тік сөйлегенін жақтырмай. — Қызымды алмасаң, алма, бірақ жамандама деген сөз және бар.

— Оның сондай — әкесіндей адаммен қалжыңдасатын әдеті бар. Әсіресе шалдарды көрсе, көзі қанталап шыға келеді. — Бақытжан жуып-шайған болды.

— Әзілің жарасса, атаңмен ойна. Көңіліме дік алып тұрған жоқпын... Е, қалай екен, бәлем. Енді ішің өткенше түшкіресің... мұрнына атқан насыбайды сіңбіріп, түшкіріп-пысқырған аманжанға бәрі мазақтай зілсіз күлді.

— Насыбайы құрысын, — деді ол тынышы кетіп.— Танауым қаңсып түсіп қалса да, жолайтын дүние емес екен.

— Өзіңе де сол керек, әкірі, — деді Бақытжан. — Кешегі менің есемді ақсақал қайтарды. ақылың енді кірген шығар.

— ата, (бұл сөзді Нұржан айтқан) ат-шанасына шоқайтқанша бір отау пішеніңізді трактор шанасына бір-ақ тиесек, әуре болып қайта-қайта келіп жүресіз бе?

– Қайдан білейін, қарағым, өздерің жол сорып, аяз сорып шаршап келесіңдер.

– Түк етпейді, кімдерге кетпеген есіл еңбек. – Бұл сөзді есін әрең жиған аманжан айтты; Қарап тұра беруді әбес көрді ме, ол да амалсыз күрек алды қолына.

– Жақындат тракторды, – деді Бакытжан шіреніп. – Ұрыста – тұрыс жоқ.

Сойталдай үш жігіт және шал бір отау шөпті трактордың бөренеден қиып жасаған дәу шанасына әп-сәтте тиеп алды.

айнала аппақ қар, сендей сіресіп, тұтаса қатқан суық дүние...

алыстан, қар шағылдардан естілетін мұңлы ән, бірте-бірте жақындай түскендей... айыртауды етектеп қыстаққа келіп жеткенде көз байланған. Шанадағы шөпті қораға түсіріп, трактордың суын ағызып, жалғыз бөлмелі сығырайған терезесі бар ағаш үйге кіргенде, қас қарайып, көз байланған, бұл үй үш жігітке кең сарайдай көрінді. ықтасынға салынған қыстақта жұпынылау өмір болғанымен, үлкен жүрек, кең пейіл аңғарылған.

Бұл жердің құлаққа ұрған танадай тыныш тірлігін тек ұзыннан-ұзақ созылған жабық қорадағы мөңіреген сиыр мен бұзаудың азан-қазан үні бұзады екен. Бұл жердің тағы бір ерекшелігі – қыстақ жанынан буы бұрқырап, жылып ағар бұлақ, бойы тал-терекпен көмкерілген және оңтүстіктегі биік таудың теріскейі – ағашты, тегінде, алтайдың қалың орманы осы тұстан басталатындай. Егер дәл осы қыстақтан түп-тура солтүстікке бет түзесеңіз, атақты ХаТыНБ өзеніне ат басын тірейсіз, ар жағы россия. «Ішкері жақ» деп аталар бұл өңірдің ала-бөтен ерекшелігі де сол – алтайдың басқа жерлеріндей емес, әзірше құйқасы бұзылмаған тың: аяз аз тиген, ағашы мен аңы да әзірге аман. Қысы қатал, жазы жайсаң таудың тағы табиғаты техника ырқына көніп, бағына қойған жоқ. Соңғы құрғақшылыққа ұшыраған үш жылда сонау Бұқтырма бойын жайлаған тамам ел қиындығына қарамастан мал азығын дайындап, шамасы жеткенше тасып әкетіп жүр. Келімді-кетімді кісі мен жолаушылардың жаққан отын сөндірмей, осына шалғайдағы алтайдың сыңсыған жынысы талай рет өртке шалынды. Өткен жазда мұқым тегіс жанып, жүздеген солдат келіп әрең өшірген. Дегенмен соңғы бес жылда

жарықтық ішкі алатайдан да күй кете бастап еді. алқа-қотан қоғамдаса дастарқанға отырғанда үй иесі шал айтты:

— Жергілікті халық бұл жерді Бекалқа деп атайды. Үлкен Нарын ауданының ең алыстағы қыстағында біз отырмыз. Бізден ары ел жоқ — иен. Ел жоқ дегенде мүлдем адамсыз емес, таулы алтай өлкесіне дейін ара-тұра аңшылар кездеседі немесе бұл жердің табиғатын қызықтап жүрген туристер жаз айында шұбырып жатады.

ағаш үйдің тері қаптаған есігін сықырлатып кіріп-шығып шәй жасап жүрген кемпір аса пысық адам емес секілдіау. Бәлкім, қарттықтан ба, мүмкін, салақтықтан ба, түтіні басылмаған ескі жез самаурынды әрең дегенде қайнатып әкеліп еді. Ішіп-жемнің берекесі де онша болмады. Бір жарым тәулік нәр татпай, үсіп-жығылып келген үш жігіт жылы үй, құртгірімшік қосқан ыстық шайдың өзіне масайып, терлеп-тепшіп өлердей сораптаған. Әрі-беріден соң, манаурап, ұйқылары келе бастады. Әсіресе мұрнының үсті шып-шып терлеген Бақытжан қалғып кетіп, қолындағы кесесін түсіріп ала жаздайды.

— адам баласы көрге кіргенше не көрмейді, шырақтарым,— деп, шал шалқалап жүкке арқасын тірей отырып насыбайын баппен атады,— бәрі де тіршіліктің қамы, үйреніп кеткендіктен бе, мал бақпасақ отыра алмаймыз. Қолына қарап, асырапсақта деп бұлданып жатып алар ұлымыз жоқ, жалғыз қызымыз бар, оған да обал болды, шырғалап бізді тастап ешқайда кете алмайды. Оған да обал...

Иә, өлмейін деп өкпе жеген заман да... Әй, кемпір,— деді сонсоң дауыстап,— алмажан бүгін кешікті ғой, жас бұзаулармен алысып жүр-ау, жалғызым.

Тек Нұржан ғана болмаса, ана екеуі шалдың әңгімесін зауықсыздау тындады. Бақытжан бағана жантайып жатып қалған. аманжан, ол да шұлғып, екі көзі қанталап, үсік денесін ашыта ма қыржиып мазасы болмай отыр. Бұрыш жақтағы темір пештің оты маздай жанып, екі бүйірі нартай қызарып кеткен. Болар-болмас сәуле шашқан шаңырақсыз шамның жарығы ала көлеңке үйдің мұңдылау шырақшысы. Іргеде ескі ағаш төсек тұр. Сол төсектің басына қыздың киім-кешегі ілінген. ал әлгі төсек тірелген қабырғада ақ матаға кестеленіп

салынған көк кептердің суреті қағылған. Нұржанның ойын айтпай-ақ оқығандай шал: – алмажанның көгершіні ғой, – деді қанатқа қағылған суретке қарап. – Жарығым, өзі де тордағы құс секілді жалығады. Әйтеуір, бар ермегі – кітап, күндіз-түні бас алмай оқи береді. Қыста туған он шақты сауын сиыр бар, сүтін сауып, анау ойдағы Огневқаға шанамен апарамыз. Соның бәрін алмажанның жалғыз өзі атқарады. Былтыр мектепті бітірген соң, тиын-сиынды жиып берейік, қалаға оқуға бар десек, көнбеді. «Сендерді кімге тастап кетем», – дейді, жарығым...

– Дегенмен, қиындау, ақсақал, қиындау. Жас жүрегі екі жастың біріне келмей құсаға толады ғой, – деді Нұржан.

– Енді қайтеміз... Үлкен жерден қаға беріс, тау арасында жатырмыз. Кейде ақымақ болса да адамдарды, көрсоқыр болса да көрші-қоланды сағынасың. Осыншама саяқ тартып жүре берсек, Қоңқайға айналып кетерміз деп шошынамын.

Нұржан айтты: – Үлкен жерді аңсап та керегі жоқ-ау. Өйткені үлкен елдің – үлкен дауы болады... ал Қоңқайдың тірлігі басқа ақсақал. Ол кісі жалғыздығым – еркіндігім деп, алдына келсе тістеп, артына келсе теуіп ешкімді манайлатпайды.

Сиыршы шал насыбайын құшырлана иіскеп отырып айтты: – Оттапты. Көпшіліктен қорқады ғой, қорқады қорқауың... Ол да бір көзге шыққан сүйел. Он екіде бір гүлі ашылмаған қыздың обалына қалды.

Жігіт елең ете түсті: – Сол оқиғаның анық-қанығын айтып беріңізші? – деп шалға қолқа салды. – Біздің жақта әркім әр саққа жүгірткені болмаса, шындығын ешкім білмейді.

Екі жігіт пысылдап ұйқтап жатыр. Кемпір кіріп-шығып жүр.

Үй иесі әңгімесін бастады:– Балам, ол бір қорқынышты оқиға. Осыдан екі-үш жыл бұрын, он сегіз жасар жолаушы қыз жөн сұрап Қоңқайға жолығады. Қыстақтағы шешесі қатты ауырып, ат-шанасымен Үлкен жердегі ауруханаға апарды да, қайтарында әлгі жалмауыз шалдың жалғыз үйіне тап болады: Шалдан: «ата, асуда жол бар ма, тау айналып жүргенше тіке тартып кетейін деп едім. асығыспын, ата, қорада қамаулы қой қалып еді», – деп ақыл күтеді. Бұғының қанын ішіп, көзі қарайып отырған шал әлгі қызды тарпа бас салып, жұлмалай бастайды... Түн ішінде шырылдап әрең дегенде жалаңаш,

жалаң аяқ қашып шыққан қыз... ақ қар, көк мұздың арасында адасып, тіпті ызым-ғайым жоқ болған. Не бөрі жегенін, не үсіп өлгенін күні бүгінге дейін ешкім білмейді. Кейбіреулер айтады: «Ол қыз қарға айналып кетіпті. Қыста осы тауды шарлап ән салып жүреді екен де, жаз шыға жер астына түсіп кетеді екен». анау бір күні біздің кемпір айтады, өтірік-шынын қайдам (кемпір далаға шығып кетті.) Қораның сыртына дәрет сындыруға шықсам, аппақ күміс шашы бар... (ойланып) иә, бейне бір қардан жасалғандай, сұп-сұңғақ, қыз тұр. Шошынып шалқамнан құлап қалдым дейді. Ол да мені көріп қолтығымнан көтеріп орнымнан тұрғызып, жанары мөлдіреп қарады да: «Елге, адамдарға сәлем айт, апа, енді мен ешқашан да адам болғым келмейді», – деп, зым-зия жоқ болып кетті. Жүзін анық байқай алмай қалдым. Бетінде ақ торғын пердесі бар дейді бәйбішем. Әрине, мен сенбедім. ал, кемпірім: «Пайғамбар жасына келгенде өтірік айтып не көрінді», – деп ант-су ішеді.

Кемпір бір құшақ отыны бар қайта кірді. Шалының сөзшен болып кеткенін жақтырмады білем:

– Қақсамай, балаларға ұйқы бер, – деді.

– Былтыр қыста елікке қақпан құрдым. Құдайдың құдіреті, қақпанға түскен елікті белгісіз біреу босатып жіберіпті. адам дейін десем, жаңа жауған қарда ізі жоқ. Егер түн ортасы ауа далаға шықсаң, біреу ән салып жүргендей сыңсыған дауыс естисің... Қызық, әйтеуір. Өз қызымызды да түн баласында ұзатпай, үйге қамап ұстайтын болдық. анау... төр алдындағы бейнесі жіппен өрнектелген сол – Қар қызы. алмажанның ойлап тауып жүргені ғой...

Нұржан қар қызының төрдегі суретін жаңа байқап, таңырқай қарады.

– Шынында да, ертек сынды ғажап дүние екен. Сол жұмбақ қыз менің де түсіме кіріп жүр.

– алмажан да «түсімнен шықпайды, тіпті сырлас болып кеттім», – дейді. ал менің түсіме бір рет те кірген емес, шырағым.

– мен бір нәрсеге қайран қаламын,– деді Нұржан майда қоңыр үнмен. Шаршаңқы тартқан жүзі ала көлеңкелі үйде анық ажарын болжатпағанмен, осынау жас жігіттің ойшылдығын, әр нәрсенің байыбына бармай тынбайтын

мазасыздықтың нышандарын сезуге болушы еді. Насыбайын атып, малдас құрып отырған шалдың көкейін тескен Нұржанның жасына сай келмейтін көшелігі, сыпайы ашықтығы, балаша аңқау тазалығы-тын. «Әттең, осындай ұлым болса», – деп арман қылар азаматың осындай-ақ болар. Сиыршы өз-өзінен күрсін- ді де, жігіттің сөзіне ден қойды. – Қар басқан қатпарлы жота, қарағайлы ақ таулардың ортасында екі адам мекен етесіздер. айыртаудың күнгей бетінде – Қоңқай, теріскейде – Сіз. Екі түтін – екі басқа мінез, екі басқа тірлік... Осы бір, үш қайнаса сорпасы қосылмас мүлдем жат бөтендік арасын тау бөліп жатқан алтайды қойып, қаз-қатар автобуста келе жатқан қала халқында қаншалықты мол десеңізші... мен оған әсте де таң қалмаймын, менің таңтамаша қалатыным, Сіздің, ата, осынау иен жер ит арқасы қиян айдалада отырғаныңыз. Қоңқайдың жөні бір басқа.

– мен, шырағым, Қоңқай үшін отырмын, – деді сиыршы.

– Түсінбедім ғой.

– Түсінбейтін не бар. Ол адастырады, мен тауып аламын. монданақтай жердің бетін, бір жақсы, бір жамандық жайлаған. ал егер мен осы айыртаудан көшіп кетсем, Қоңқай зәлімнің жеңгені ғой. Осылайша аңдысып өмір жалғасады. Тегінде, сенің де өз Қоңқайың бар. Басқалардың да...

– Қызық пікір екен, – деді Нұржан ойланып. алабарқын үйде күреңіткен жүзінде тағдырдың көп-көп қойнау, қалтарыстарын түсіне алмай, өз-өзінен көндігу, мезгілсіз жүдеу бар.

– Жатып, дем алсаңдаршы. Әй, шал, ертегің аяқталса балаға маза бер, – деп кемпірі алая бір қарады да, ыдыс-аяқты жинастыра бастады. Екі жігіт кәперсіз ұйқтап жатыр.

– Қазір-қазір, бәйбіше. Төсегінді камдай бер, мен сенен бір нәрсе сұрайын деп едім, ұлым, – деді Нұржанға, – анау жігіт неше жаста?

– Қайсысы?

– анау, ұзын бойлы, сүйегі ірісі.

– Ә-ә, аманжан ба?.. менімен жасты, жалпы, осы үшеуміз де даңқұрдаспыз – жиырма үштен астық. Қартайып барамыз, ақсақал.

– Қарттықтың аулы сендерді қойып, маған да алыс... Шешесі тірі ғой ана жігіттің?

– Тірі. Бірақ аурушаң. Көп сөйлемейтін тұйық кісі.

– Құдайдың құдіреті, сол жігітті алғаш көргенде, жасарып кеткен Қоңқай екен деп қалдым. Тура аузынан түсе қалғандай...

– Сіз де қайдағыны айттыңыз-ау, ата. Кісіге кісі ұқсай бермей ме... айталық, Бақытжан біздің ауылдың бастығынан айнымаса, бағана мені сізге ұқсайсың дейді жігіттер. Куәға тартар әкеміз жоқ, үндемей көне береміз, – деді күліп.

– мен сендердің ауылдарында екі-ақ рет болғанмын... Иә, адамға адам ұқсай береді... Бірақ менің ойыма осыдан жиырма төрт жыл бұрынғы бір оқиға түсіп отырғаны... Иә-иә, ол 1945 жылдың жаз айы болатын.

– Әй, заржақ шал, түн ортасы болды, жатсаңдаршы енді, – деді кемпірі біржола кейіп. – арғы бетте қалған ұлыңды енді іздеп отырсың ба?..

– Қазір, бәйбіше, қазір... Күбір-күбір сөйлесер кісі таба алмай зерігеміз, ұлым. Жылқы екеш-жылқы да күмбір-күмбір кісінесіп, сауырынын қасысар үйірін іздейді. азбан болып кетсек те Үлкен жерге қарап азынайтынымыз қалмаған.

– О не дегеніңіз, ата, айта беріңіз. мен тіпті тегіннен ұйқыға жоқпын.

– Ол жақсы әдет. О дүниеде мәңгі ұйқтайтын болған соң, бұл дүниеде аз ұйқтаған лазым. Сонымен осыдан 24 жыл бұрын кержақ аулы Огневкадан бір қыз жоғалды. Бәріміз ат сабылтып іздеп таба алмағанбыз. Онда да дәл осындай қақаған қыс еді. Бір-екі жыл өткен соң, өліп қалдыға жорып қойдық. Бірақ кейін бір сыбыс естілді. Қоңқай үйіне қыстатып шығарған екен де, екі қабат болған соң, «Қоңқайлар ұрпағы көкек секілді, өз баласын өзгеге асыратып өсірмесе, жұрт тұқымын құртады» деп, арғы беттегі ауылға апарып тастаған екен. Тіпті, Қар қызы туралы аңыз сол кезден бері ел аузында...

Ұйқыдағы аманжан тісін шықырлата қайрап ары аунап түсті.

– Қызық екен... – Нұржан аманжанға үрке қарады.

Үй іші қоңыр, жаяу шам бірде өртейтіндей екіленіп, енді бірде өшетіндей әлсіреп жанып, шалқып тұр. Бөренелі бөлмеде жібектей іңірлік сәт бар. Тау қуысындағы қыстақ жалпақ жаһанның ұмыт қалдырған жетім қозысындай бұйығы,

ұйқы құшағында еді. Бәкін-шүкін шаруасын тамамдаған сіріңке қара кемпір жатар орын қамдады.

— ал, балалар, — деп қолын таянып, орнынан тұрды шал.
— Шаршап келдіңдер, жатып демалыңдар.

Кескен теректей сұлап қалған екі досын түртіп оятып, далаға ертіп шықты. айыртаудың кепештігінен сығалаған ай нұр шаша бастапты. Түн суық. Үшеуі бірдей «ища-ай» деп тітіренді. Достары сып етіп, ит қабатындай үйге қайта кіріп кеткен соң да Нұржан сыртта көп тұрып қалған. Қызық, біртүрлі ұйқысы келер емес, шаршағаны да білінбейді. аяңдап қарауыта созылған қора жаққа барғысы келді. Бірақ жүрек құрғыр дауаламаған. аяз қарыған тракторды бір айналып шығып, тағы да жас бұзаудың мөңіреген үні шыққан қора жаққа қарады. Ербең еткен адамсыз жым-жырт дүние... айнала аппақ қар. Таудың теріскейіндегі барағы — орман қорқынышпен түнереді. ағаш үйдің терезесінен жылтылдаған әлсіз сәуле эне, жалп етіп сөнді. Тегі, кемпір керосині таусылып қалар деп сөндіріп тастаған болу керек. Нұржан ертеңгі сапарларын ойлады. Шалдың айтуына қарағанда тым алыс емес, осы ашамайлы өзеппен өрлей берсе айыртаудың арғы тұмсығында ғана екен. Күзді күні жер қарада келгенде бәр-бәрі мүлдем басқаша сықылды еді. Онда олар мынау Бекалка деген қыстақты көрмеген. Басқа жолмен жүріпті. Нұржанның бұдан әрі мелшиіп тұра беруге шыдамы жетпеді. Күрең қабақпен түнерген тау арасынан қуалап үзіліп-үзіліп соққан суық жел өне бойын қалтыратып жіберіп еді. Кеше, иен таудың басында қалайша үсіп өліп қалмағандарына қайран қала есікке беттеген. Есіктің тұтқасынан енді ғана ұстай бергенінде өліктей сұлаған қора тұстан созылта шырқаған ән естілді. Сол тұтқаны шеңгелдеп ұстаған күйі қалт тұрып қалған ол ән әуеніне еріксіз құлақ түріп еді. ай астында күміс нұрға шомылған еңселі таудың үрей ұялаған қойнауынан суырыла шыққан қыз даусы нәзік те еркін самғаумен түнгі ауада бозторғайдай шырылдап, іліне, мәңгілікке қатып қалғандай еді. Үміт пен қауіп кезек жеңіскен әннің қаяулы шырқаушысы кім? Әлде транзистор ма ойнап тұрған, әлде әлгінде ғана әкесі күрсіне еске алған сауыншы қыз алмажан ба? Кім болса да жалғыздықтан, өгей өмірден мұңдықты күй кешкен жанның жалыққанда, тілдесіп

сөйлесер, сыбырласып сырласар адам іздеп шарқ ұрған көңілін әнмен әлдилеген, сабыр сақтап, сапсап жүрегім деген өз-өзін жұбатуы, өз-өзін уатуы. Тербетер кісі табылмай, өзін-өзі шайқап, ырғалып, өксіп барып ұйқтап қалар сәбидің әлсіз әрекеті секілді. Осына оқыстан туған таңсық күй еліктіріп, солай қарай жетелегендей еді, бірақ табиғатынан салмақты жігіт, алыстан тыңдап, аяғын аттап баса алмады. Сәл қимылдаса, жаңа ғана басталған әсем әннен айрылып қалардай, қаздыып көп тұрды. Неге екені белгісіз, оның көз алдына кеше түнде «тұр-тұрлап» оятқан Қар қызы елестеді. Өлде ән салып, аппақ нұрда жүзіп жүрген сол – Қар қызы шығар. Өн толастап, үйге кіріп, төрге төселген төсекке жатқан соң да, әлдекімді тосқандай елегізіп, көз шырымын ала алмады. Екі досы мен шал-кемпір мұрындары пысылдап, терең ұйқыға кеткен. Темір пешке жатарда ғана толтырып отын салып қойған секілді; маздап, шоқ атып жанады. Үй іші алагеуім. Іргедегі көгершіннен «кілемі» бар ағаш төсек бос тұр. Нұржан дәл сол ағаш төсектің түбінде еденде жатыр еді.

Шалдың осы ертекке бергісіз әңгімесін тыңдағанда, Нұржанның жүрегін «әттең, сол Қар қызын бір көрсем» деген қиял тербеген, әрі өзінің жебеушісі санаған. Іштей аңқау көңілмен иланған да. «Егер өтірік болса, мені үсікке шалдырмай түнде түртіп оятқан қыз кім?»

Қазір, сол Қар қызын сағынғандай арманды ойда жатыр. «Бәлкім, әлгінде ән салған алмажан емес, ол Қар қызы шығар... Ол да мүмкін, – бұл жалғанда мүмкін емес нәрсе бар ма?.. Бәлкім, шалдың Қар қызы деп сандырақтап жүргені жалғыздыққа шыдай алмай күйіп-жанған соң, жалаң аяқ, жалаң бас, аппақ іш көйлегімен далаға атып шығып, тізеден қар кешіп, алаулаған ыстық жалынын мұздатып, ән салатын өз қызы – алмажан шығар... Ол да мүмкін; бұл әлемде мүмкін емес нәрсе бар ма, тәйірі. Өң мен түстің, ұйқы мен ояудың арасындағы жұмбақ хал... пештің оты маздап жанады, шал оянып кемпіріне күбірледі: – алмажан бүгін кешікті ғой, жарығым. алмажан кешікті ғой...

алма-а-жан... айнала аппақ қар... Тізеден қар кешіп, ән салған Қар қызы. Нұржан елегізеді, сағынады. Жоқ, сағынбайтын, сағымдай ұстатпайтын әлденені іздейді, үміттенеді; жүз жыл өтер, мың жыл өтер, Нұржан, әйтеуір, сол

Қар қызын іздеп таппай қоймайды... Трактормен бүкіл алтайдың қарын тазалап шыкса да табады... Ол енді Қоңқай атты шалды қарғап-сілей бастады. «Бәсе, көзі жаман еді, жылт-жылт еткен, енді бір рет жолым түсіп бара қалсам, ДТ-мен жаман үйінді түйіп құлатармын... Қайтарда күре жолмен қайтамыз, ол өтірікші шалға енді қайтып жолыға алмаспыз. Қар қызы... Ол қандай екен?.. Бармысың бұл өмірде, жоқпысың?.. Жылы жерде еріп кететін шығар, қызық... Жаздыгүні жер астына түсіп кететіні рас па екен. алмажан кешікті ғой, ал-ма-а-жан, ол қандай екен?.. Ертең ерте тұрып көрермін... Жалғызсыратпай, ала кетсем ауылға, әй, әке-шешесі бәрібір жібермейтін шығар».

мұқым өмір: аппақ қар, сендей сірескен ақ сіреу суық дүние, тізеден қар кешкен жалаң аяқ, жалаң бас безектеген қар қызы... дірілдеп тонады, ыстықтап ән салады, даусы қандай ғажап, кісінің жылағысы келеді, кісінің жылағысы келеді; құлағына күмбірлеген әлдебір үн келеді: «алмажан кешікті ғой, қайда жүр», – дейді; Нұржанның көз алдына аппақ қардан жаратылған ақ сүмбіле қыз елестейді; «алмажан, қайда жүр... алмажан кешікті... алма-жан... ал... ма-жан...» осынау дауыс ызың-ызың қайталанды-ай, құлағын тас қып бітеді, бәрібір естиді; май шам өлеусірей жанады; мұрынға өзгеше: шамның ба, темір пеште қоздай жанған оттың ба, әйтеуір, қаңсық иіс келеді; киіз тұтқан есік ашылғандай болды; әлдекім кірді; сыртқы киімдерін шешті; теріс қарап отырып сылпылдатып тамақ ішкендей болды; Нұржан енді көрпенің шетінен ақырын жасқана сығалады, бірақ келген адамның еркек-әйелін айыра алмады; өйткені: жүзін әлі көрген жоқ; ол енді тағы да шешінді: сонда ғана топ-толық ақ балтырға көзі түскен; ол май шамды ақырын үрлеп сөндірді де, төсегіне беттеді; ол дәл Нұржан жақ іргедегі сықырлауық ағаш төсекте жатады екен; пештің аузынан саулаған сәулеге балтыры шағылысып, жігіттің басын басып кетердей өте жақындап төсекке келді де, аяғын салбыратып, әрі-бері отырды: күрсінді; сосын жатты; Нұржан өп-өтірік пыспыс етіп ұйықтады; сосын көзін сығырайтып болар-болмас ашады да, ақ балтырға қызыға қарайды; шаршаған көңілге ойда жоқта құйылған жұмбақты нұр аяз қарыған сезімін жылатады; қыбыр-қыбыр тіріле бастаған сезім тұла бойын маздатады; ол енді ыстықтады;

мұрнын тартып, жөткірініп, ояу жатқанын жасырудан қалды; ал қыздың жиі-жиі алған демі бетін шарпығандай болды; олар осылайша іштей арбасып, темір пештегі от сөнгенше жатты, бетін бір нәрсе жыбырлатқандай болды; ақырын ұстап еді төсектен құлаған қыздың қолаң шашы екен: өне бойын қытық билеп, жүзін көрмеген сауыншы қыздың шашынан сипады, ол үндеген жоқ: бірдеме десе қазіргі өзінің де, мынау жас жігіттің де жүрегін билеген әдемі әрі аяулы халін үркітіп алардай, ал үркітіп алса енді жүз жылда да, мың жылда да таба алмасын, ғұмыр бойы зар жұтып іздеп қана өтерін, осынау жұлдызды түнді жамылып келіп, қонған жалғыз түндік бақыт құсын (бәлкім, махаббат құсы) мәңгіге ұшырып алармын деп ойлады білем; ол тылсым күшпен Нұржанды өзіне жақындата түсті, өзі де құлап кетердей болып төсектің шетінде жатыр, ол мынау іргесінде жатқан жігітті білмейді, осы жасына дейін өңі түгіл, түсінде де көрген жоқ, бірақ дүниедегі ең қимасындай, ертенді-кеш зарыға күткен, жылдар бойы іздеген адамын тапқандай, таңғажайып қуанышпен келіп, сиырдың сүті мен қыстың аязы жарған қатқылдау алақанын бетіне басты, Нұржан да шыдай алмады-ау, ол да трактордың рычагы қажаған күс-күс қолын қыздың ып-ыстық қойнына апарды; ол енді жігіт бетіндегі саусақтарын жылжытып, кір басып білтеленген шашын салалады; әлемде осына тарақ тимей ұйпаланған шаштан керемет, осына жанармай мен күн нұры сіңген, суық сорған беттей әдемі нәрсе жоқ шығар оған; өйткені Нұржан да осылайша шексіз бір құштарлықтың, көзсіз ынтызарлықтың құшағында еді (сезім ортақ болса керек) енді ол күс-күс алақанымен түн қызының, бәлкім, Қар қызының көзін ақырын ғана сипады; құдай-ау, екі көз, ол өмір бақида көрмеген жұмбақты жанар ағыл-тегіл жасқа толы; ол ағылтегіл жылап жатыр, әлгінде қос анарына қолы тигенде от көсеп алғандай болған денесі аса салқын қандылықпен ақылға, аяушылыққа, қыздың да, өзінің де адасқан арманшыл жүрегін мүсіркеуге көшті; екеуінің қазіргі халі: ұзақ жолдан – аппақ қар басқан қысқы адырда арып-ашып бір-бірін іздеп келе жатқан екі жастың бұл дүниемен қоштасар сәтіндегі ең алғашқы, уа ең ақырғы жалған жолығуындай-тын; олар қар жамылған асқардан аса алмай ұзақ тырмысқандай, көктемді көксеген жүректі алқындыра күресті; бірақ маңдайға екі

сызылмайтын тағдыр соқпағы тек осы айыртауды-Қоңқай асуын басып өтпейінше табыспайтындай еді; міне, олар сол құзардың ұшпа басында тұр: айғайлап бір-бірін шақырады – үндері шықсашы, қолдарын созады – саусағы енді жанаса бергенде, сырғып төмен құлағандай... мүмкін, енді мың жылда да аппақ қарды сықырлатып, қол ұстаса қатар сапар шеге алмайтын шығар... бәлкім, ол екеуі тек қана арғы дүниеде, мүлдем тоқтаған тіршілікті әрмен қарай жалғастырып, рақаттың мұздан жасалған бесігіне бірге бөленетін шығар, иә, сонда ол екеуін ақ киімді, ақ шылауышты Қар – ана ұзақ тербеп ұйқтатады... Оның пейіштен ескен лептей әсем әлдіі жер бетінде бір-бірін іздеп өтер ғашықтардың жерастында табысып, жұмақтан айтар сәлеміне айналады... Шашын салалаған ып-ыстық алақанға ернін басып, есінен айрыла ұзақ сүйді...

Нұржанның дел-сал талаусыраған масаң тыныштығын қыздың ақырын айтқан қоңыр үні бұзды: – Сіз кімсіз, аға?!

Ол да сыбырлап: – аппақ қардың үстімен бос шана сүйреткен боздақпын... – деді жүрегі дірілдей.

Алмажан: – Бос шананы неге сүйрейсіз?

Нұржан: – Сүйре! – деді, сүйрейміз. ал, мен Сізді білем, екең айтқан...

Алмажан: – ал, мен Сізді баяғыдан... жер жаралмай тұрғаннан білем. Бағана, сиыр қораға шөп түсіріп жүргендеріңізде тағы бір рет – тіпті тым жақыннан көрдім. Таң қалдым, ылғи түсіме кіретін, үнемі қиялымнан іздейтін беймәлім жігіттің Сізге ұқсағанына қайран қалдым.

Нұржан: – мен де... мен де Сізді көп іздедім ғой, құрбым...

Алмажан: – Сіздің іздегеніңіз Қар қызы емес пе?..

Нұржан алақанымен қыздың көзін тағы да сипайды. – Жанарыңызда жас бар ғой. Шаршадыңыз ба мынау аппақ суық дүниеден...

алмажан да жігіттің көзін сипайды: – Сіз де жылап жатырсыз. Шаршатқаны-ау, мынау аппақ суық дүние... Сіз білесіз бе, атам мен апамның Қар қызы деп жүргені – менмін. Иә-иә, іргенізде жатқан сол аты аңызға айналған Қар қызы...

Нұржан шошып қалып, басын қақшаң еткізе көтеріп еді.

– мүмкін емес... Ол өлген! Қарға айналып кеткен... мүмкін, емес, ол жәй ертек қана... – деді зәрезап болып.

алмажан да басын көтеріп алды.

— Қорықпаңызшы... мен қорыққандардың қорғаны болуға жаралған адаммын...

— Сіз шынымен-ақ адамсыз ба?! — Нұржан есі шыға сұрады.

Алмажан: — Иә, адаммын!..

Енді екеуі өз төсектерінде тізелерін құшақтап отырды. Қалған кісілер қалың ұйқыда. Бұлардың сыбыр-күбіріне оянар емес.

Нұржан: — Сонда қалай, Сіз шал-кемпірдің баласы емессіз бе?

Алмажан: — анамыз бала көтермеген кісі... мен... сол түні адасып кеткен Қар қызымын... Боранды түнде үсік ұрып, кірпігім ғана қимылдап, қарға көміліп жатқан жерімнен осы үйдегі ата тауып алды. Жан адамға сездірмей бір жыл бағыпқақты. Кейін... ауруханадағы шешемнің қайтыс болғанын естідім... «Шешеден қыз қалмасын, түйеден тұз қалмасын» деген емес пе, алыстан қосылар ағайын болғанмен, ет жақыным жоқ, елге қайтудың ешбір қысынын таппадым. Содан бері тіпті тірі адамның бетіне қарағым келмейді. Екі аяқты атаулының бәр-бәрінен көңілім қалды да, үстіме аппақ көйлек киіп қырға шығып ән саламын... ал Қар қызы туралы аңызды өзім ойлап таптым. атам екеуміз әдейі ел-жұртқа таратып жібердік. міне, содан бері күндіз — сауыншы, түнде — Қар қызы бейнесінде жүрмін... Кейде жападан-жалғыз жата беруге шыдамай, мынау ағаш үйден атып шығып, тізеден қар кешіп алаулаған ыстығымды басамын... Бәлкім, сізді іздеген сезімнің сергелдеңі шығар...

— ғажап екен!.. Бәрі түсімдегідей! — деді жүрегі атша тулаған Нұржан. — Қар үйшікте жатып ұсуге айналғанымда «тұр-тұрлап» мені оятқан да сіз бе?

— Ол мен емеспін. менің кісім, менің ием, яғни менің елесім. Сол түні Сізді қатты сағындым, көп ойладым. аяғыма шаңғы іліп алып, тау-тасты кезіп ән салдым. Өзім осында жүрсем де, елесімді сізге жібердім. Сізді мен бұрын көрмеді деп ойлайсыз ба?

— Әрине, көрген жоқсыз.

— Көргенмін,— деді күліп. — Күзді күні машинаға шөп тиеп жүргендеріңізде көргенмін... Тура жаныңызға бардым,

бірақ сіз байқамадыңыз. міне, содан бері сенсеңіз, есімнен ешбір шықпадыңыз... Содан соң, шыдай алмай әнімді сіздің ауылға жібердім. Осында, мынау жетім қыстаққа жетелеп келген де, сол – менің сағынышым... Қазір өзім осында отырсам да, елесім сонау ақ қар, көк мұз шомылған қарлы тауларда сыңсып ән салып жүр.

– Ол да мүмкін-ау...

– Кеше Сіз менің түсіме кірдіңіз.

– Сіз де... Сіз менің бетімнен сипап оятып жібердіңіз, қолымнан тартып тұрғыздыңыз.

– Ол мен емес, менің елесім ғой... Сізді оятуға әдейі жібергенім.

алмажан кеше көрген түсін толқып, өзгеше мұңмен айтты: – ...Ұзақ жолдан екеуміз де шаршап-шалдығып келе жатырмыз екен деймін... Үстімізде ақ кебіннен өзге еш нәрсе жоқ – жалаң аяқ, жалаң баспыз. мойнымызға іліп алған шана – сол шанада Қоңқай, тағы бір жігіт отырады... Келе жатқанда да қатар, қол ұстасып емес, сіз шығыстан, мен батыстан бірбірімізге қарама-қарсы жүреміз. алдымыздан қар басқан тау кездеседі. Ол – Қоңқай тауы екен... Сол таудың екі жағынан тырмысып өрмелейміз, ұшар басына енді-енді іліне берген кезде сырғанап төмен түсеміз... мойнымызға қылғындыра іліп алған шана... Сол шанадағы «қоңқайлар» қарқ-қарқ күліп біздерді қамшының астына алады... Сүйрей алмай жан теріміз шығады... Сол уақытта Қар қызы келеді де мойнымызды қылғындырған шананың бас жібін қиып жібереді. Қоңқайлар сол шанамен ағып құзға құлайды... Содан соң екеумізді аппақ күміс шанаға, үлде мен бұлдеге орап отырғызады да, барлық адамзат сүйреп бүкіл әлемді шарлап, аралатады екен деймін... ғажап, екеумізді барша адам атаулы шанаға жегіп сүйреп жүр... сүйреп жүр, сүйреп жүр...

Жақыннан... тым жақыннан қар қызының сыңсыта салған, мұңлы әні естіледі. Нұржанның өне бойы, арасанға шомылғандай балбырап, көзі іліне берді.

– Қатты шаршаған екенсіз, аға, – деді оның көрпесін қымтай жапқан алмажан. – Шаршаған екенсіз... Шаршатқан екен... Сырымды бекер-ақ айттым. Қар қызына сүйіспеншілігі бұрынғыша арман қиялында қалуы керек еді. Енді ондай сезімнен айрылды ол.

Таңертең ояна келсе, төсек бос жатыр; аппақ қардың арасында адасып жүргенде жұлдызбен бірге жауып түскен ақпанның бір тал гүлі жоқ, елең-алаңнан тұрып, сиыр саууға кетсе керек; жастығы шылқыған су, түсінде жылағанға ұқсайды.

Тағы да бозамық сапарға аттанды, енді ол орнын аманжанға беріп, өзі темір жәшіктің үстіне теріс қарап отырды; трактор орнынан қозғала бергенде, қыстақтың қалың қырау басқан терезесі алдымен ноқаттанып, сосын бірте-бірте кеңейіп дөпдөңгелек болып тазарды; еріген әйнектен дөпдөңгелек қап-қара мөлдіреген жалғыз көз көрінді. Нұржан оны таса болғанша, өзінің әйнектен қараған қара көзіндей кішірейіп, алысқа ұзап, аппақ қардың ішіне әбден сіңгенше жанарымен шығарып тұрғанын сезді; түн қараңғысында Нұржанға оның дидарын, тіпті екінші көзін көруді жазбады, мүмкін, соқыр шығар, бірақ ол үшін оның шолпан жұлдыздай жарқыраған жалғыз жанары да жететін еді. Сол жалғыз жанар арқылы жұмбақ қыздың дидары, беймәлім қыздың айдалада – аппақ қардың арасында адасып жүрген теңдесіз жетім сұлулығын рухани қуат етті; күні бүгінге дейін сол еңбектен жаралған алақанның жылуы жалыққан, тәңірім-ау, кейде бір шаршаған жанын жаннатқа, сол жаққа – Қар қызының отанына жүр-жүрлейді...

Олар үнсіз келеді. Үндесе қызыл шеке болып төбелесетіндей. Нұржан быршып терлеп, ал жанындағы екеуі дірдір етіп тоңады, өйткені олар өмірде алмажандай Қар қызы барын білмейді – алға қарап отыр; Нұржан алмажандай түрін көрмеген қимасынан бірте-бірте алыстап мәңгіге қоштасып барады; өйткені ол артқа қарап отыр...

Бүкіл әлем аппақ қардың астында жатыр... Құлаққа сызылта салған мұңға толы ән келеді, мүмкін, адасып жүрген Қар қызының сыңсуы шығар...

Қар қызы... Ол қандай екен? Бармысың мынау жалған дүниеде, әлде жоқпысың?..

Әлемнің әйнегін қырау басқан, айнала аппақ қар, сендей сірестіріп қасаттап тастаған ақсіреу кіреуке, қарасаң көз қарықтыратын шаңқан бел-белестер әлдеқайда... алысқа бірін-бірі қуалап жарысады; ербең етер тіршіліксіз салқын бедірейген қарлы адырлар ұлы өмір шуылынан

бейхабарайқара жамылған ақшағи көрпесін қымтап, күрк-күрк жөтеледі — мәңгілік тымаудан бүткіл табиғат арыла алмағандай...

Нән шана шөпті толтыра тиеп алып, қар-теңізінде жүзіп келе жатқан ДТ-54 маркалы тракторы үш-төрт күнгі тыныштықтан, иесіз кеңістіктен әбден шаршағандай, сонау ауылға — Үлкен өмірге асығыс аттанып барады. Кабинадағы үш жігіт осы айналаны қоршаған аппақ тауларға тілсіз телміріп, әрқайсысы өз ойын малталап отыр. Жарықтық, техникада мін жоқ, шөп тиелген шананы мықшия тартып, әзірше сыр бермей келеді. Ұзақ жол, ауыр сапарға сыр беріп алған, тек адамдар ғана еді... тракторды Нұржанның өзі жүргізіп отыратын. Түнде қонып шыққан қыстақтың өкпе тұсына келгенде, тормозды табанымен кілт тоқтатты да, газды азайтты. Есіне әлдене түскендей, қабағын түйе сәл үнсіз отырып қалды да:

— ал, достарым, айып етпеңдер, мен сендермен қоштасайын деп отырмын,— деді екі жолдасының суық сорған жүзіне кезек қарай.— Бала жастан бірге ойнап, бірге өсіп едік, артық-ауыз айтылған сөз болса, кешіріңдер. Өмір атты ұзақ сапарды бірге бастасақ та, бірге аяқтау мүмкін емес екен. мен осы жерде — Қар қызы мекенінде мүлдем қаламын, мал-жанның күйзелмеуі үшін қаламын. Егер мен осынау кеңістікте қалмасам Қар қызы өкпелейді. ал ол өкпелесе, бүкіл халық оның кәріне жолығады... Қайыр!

— Шөп тиелген шананы сүйреп өту біздің мойнымызға жазылған шығар. Қалам десең — қарсы емеспін. Қар қызы еліне де еркек керек-ау, — деді Бақытжан. аманжан қол беріп қоштаспады, «сау бол» деп үндемеді. Сол түйілген қалпы меңірейіп отырып қалған.

— Бар ескертерім,— деді трактордан омбы қарға қарғып түс-кен соң Нұржан. — Қанаттарыңмен ұшсаңдар да, кұйрықтарың-ды ұмытпаңдар. аппақ қардың бетіндегі меңдей болып, көкжиекке сіңіп барады, әне...

Әлемнің әйнегін қырау басқан, айнала аппақ қар, сеңдей сірестіріп, қасаттап тастаған ақсіреу кіреуке, қарасаң көз қарықтыратын шаңқан бел-белестер әлдеқайда... алысқа бірбірін қуалап жарысады. Ербең етер тіршілік белгісі жоқ,

салқын бедірейген аязды аймақ. Бұлар Қоңқай асуының өкпе тұсынан айналып өтіп бара жатыр еді.

ДТ-54-тің рычагын енді аманжан ұстап отырған. Табанымен тормозды басты да, тракторды тоқтатты.

— ал, Бәке, — деді жанында қалғыңқырап отырған Бақытжанды шынтағымен түртіп.— мынау қарғыс атқан жерде қалып қоюға мен де бел байлап тұрмын. мүмкін, аз жылға, бәлкім, мәңгілікке, әзірше өзім де білмеймін... Тағдырдың жазуы осы шығар. Қоңқай шалдан не жеңілем, не жеңем, не соның жолын қуып кетермін, әйтеуір, Үлкен өмірге барғым келмейді.

Үлкен өмірге кішкентай адамдар ғана сыя алады... Хош. Ендігі келгенінде бұл жер — аманжан асуы аталады.

Трактордан секіріп түсті де, әлі тышқан ізі түспеген таптаза тың қарды омбылап, тау басына қарай тырмыса өрлеп бара жатты. алғашында меңірейіп тұрып қалған Бақытжанның көзі ашып, жанарына жас үйірілді. Жиырма жыл бір-бірінен екі елі ажырамаған достарын, мынау аппақ кеңістіктің әр жеріне бытырата таратып, ауылға соқа басы қалай ғана қайта алады. Бірақ өз-өзінен мүжіліп, ақ қар, көк мұзды аязды аймақта тұра беруге әсте де болмайды, тек қана алға жүру керек, толассыз мәңгілік қимыл керек...

ЖЕТІМ БОТА

ақтау қаласына келіп қонған ақ шағаладай лайнерден жаңаша киінген, сұңғақ бойлы, бұйра шашты, қара көзілдірігі бар сағыз шайнаған қазақ жігіті түсіп келе жатты. Қолында дипломаткасынан басқа ұстаған заты жоқ; жан-жағына алаңдамастан бірден таксиге отырды. Ол – азан шақырып қойған есімі Тасжан, бүгінде Тас деп қысқартып атап кеткен заманымыздың аса дарынды сәулетшісі.

Үш айдан соң жаңа қаланың жобасын тапсыруға дайындалып жүрген беті...

Қиырына көз жетпес шалқар теңіздің жағасында төбесі көк, аяғы жер тіреген ақ шағала үйлері сап түзеген алып қала тыныстап жатты. алыстан немесе тым-тым биіктен қарағанда, су жағалап жусаған бір қора қой секілді үйіріліп көрінеді. Шайдай ашық күндері үстін қоп-қою түгін басып, мұнарға тұншығып жатар қаланың көрінісі, әсіресе ішіне кіргенде бар сымбатын алдына жайып салар еді. Дүние жүзіндегі басқа, миллиондаған тұрғыны бар жойқын шаһардан сырт көзге айырмашылығы жоқ болып көрінгенімен, анықтап қараған адам ала бөтен ерекшелігін де табар еді. Әсіресе төрт тағанға орналасқан алты қабатты үйлер қаздай тізіліп, өзінің ешбір елде жоқ әсем архитектурасымен көз тартатын. Күндіз қырдан, түнде теңізден соққан жел иін тірескен қызыл кірпіш үйлердің қалқасында қамалып қалмай, арбайған таған-сирақтардың арасынан сусылдап өтер еді де, қаланы иіс-қоңыстан тазартып, желпіп тұрар еді.

Телегей-теңіз бен салқар сахараның түйісер тұсында соңғы жиырма жылда пайда болған қаланы – ақтау деп, ал анау жанталаса жағалауға ұмтылып, бірақ өмір бакида да өз арнасынан аспаған көк теңізді жергілікті халық атырау деп атайтын. Басқа-басқа, дәл маңғыстаудың күн қақтаған тыр жалаңаш сахарасына әлемнің аузына іліккен әсем қала орнайды деп кім ойлаған. Ендігі үміт, анау шалқып жатқан

судың бетіне үй салу, – қандай керемет болар еді. Ол кереметті көруді екі мыңыншы жылы келер ұрпаққа қалдырайық та, ендігі әңгімені қазіргі заманның ұланына берейік.

«менің бұл қалаға келгеніме үшінші күн. «Интер-континенталь» атты қонақ үйдің ең үстіңгі қабатынан ойып орын алдым. Жалғызбын. Жасым қырықтан асты. мамандығым – архитектор. Үйленгенмін, бірақ сүйіп қосылған әйеліммен алдыңғы жылы айрылысып кеткенім. Қазір бойдақпын. Осыдан жиырма жыл бұрын, осы қаланың алғашқы жобасын жасауға қатыстым. Диплом жұмысым да атырау бойына салынар ақтау деген қаланың архитектурасы болды. Еңбегім еш кеткен жоқ, екі жастың біріне келмей жатып-ақ атағымды аспаннан бір-ақ шығарды. Өмірге жаңа қала келді... Және қандай десеңізші... Дүние жүзілік конкурста бас жүлдені алды. Соның арқасында сан рет шетелге шықтым. Кешегі малшының баласы, бүгінде мемлекет қайраткерлері білетін белгілі адам, беделді азамат дәрежесіне көтерілді. Кең-байтақ Отанымыздың, тіпті жұмыр жердің қай-қай қиырында жүрсем де, қызық, осы ақтауды, анау қатал да қайырымды атырауды сағынамын. Оның заңды себебі де бар, оның себебі сол – мен осы қаланың әкесі секілдімін. Иә, менің жобам бойынша дүниеге келді ғой; иә, менің бүкіл ойым, бұған дейін абстракты болып келген идеям мыңдаған адамның тұрғынына айналған ақшағаладай қала болып орнады. Қонақ үйдің балконына шығып, сонау терезелерінің шамы самаладай жарқыраған үйлерге қараймын, қараймын да қайран қаламын. Шынымен-ақ, осыншама адамға шат күлкі, баянды бақыт сыйлаған менің ақ қағазға түскен әрбір сызығымның жемісі ме; шынымен-ақ, түнгі ұйқымды төрт бөліп, көз майымды тауыса еткен еңбегім жайнаған жастықтың, қайнаған тіршіліктің мәңгі сарқылмас қазанына өшпес от болып жағылғаны ма. Иә, ағайын, өмірдің үнсіз әуенін тудырып, тас пен топыраққа жан бітіретін сәулетші өнерінен асқан, сәулетші мамандығынан ардақты не бар екен бұл жалғанда. рас, анау қарлығаштың ұясындай сәнді үйлерде біреулер өлер, біреулер туар, талай жылдар өтіп, жаңа ғасырдың табалдырығынан да аттармыз, ол күнге менің ғұмырым жетер, бәлкім, жетпес те, бірақ мен салуға қатысқан ақтау қалады

артымда; оны жер бетінен жоғалтып жіберетін күш жоқ. Ендеше, оныншы қабаттан қарғып өлсем де арман не... Бар арман, дәл мынадай халықтың керегіне жарар ізгілікті іс қалдыру ғой. Қой, мантырай бермей бүгін ертерек ұйқтап, ертерек тұрып теңіз жағасына барайын. Кәрі атыраудың салқын самалын жұтайын кеуде керіп».

Өзіне-өзі аса риза болған Тас салқын суға шомылды да, балконның есігін ашып қойып, рақаттанып тұрып ұйқтауға кірісті. Дегенмен әлгіндегі ризалық сезім, қанағаты мол ойдан көпке дейін арыла алмады. Дөңбекши ары аунап, бері аунап мазасы әбден кеткен соң, төсек үстінде шалқалап жатқан қалпы темекі тартты. Қала жым-жырт. Оқта-текте көшеден өткен бірлі-жарым машинаның гүрілі ғана енді-енді көз шырымын алған тыныштықты тілгілеп өтеді. аңқайта ашылған балконның есігінен теңізден соғар самал желпіп келеді, тек өзі ғана емес, теңіздің жағасында қойбатпаққа ұйлыққан жалбыздың күлімсі иісін қоса ала келеді. міне екінші күн болды, Тас осы жағымсыз иістен зәрезап күй кешті. Басын тұмшалап орап жатса көрпені лақтырып жіберетін. Қанша елемеген, қанша ойламағанмен мұрнынан күлімсі иіс кетпей-ақ қойды. Қарғып тұрып есікті жабады. Бірақ бөлмеге қамалып алған аптап, темекінің түтініне қосылып тынысын одан ары тарылтады, өне бойы жіпсіп терлеп, ій жаққан қойдың терісіндей ылжыраған өз денесінен өзі жиіркеніп есікті қайтадан аңқайта ашып тастайтын. Осындайда тандайың кеберсіп, шөл қысатыны бар. Кранның суы жуынуудан басқаға жарамайды, ал күндіз кезекші әйел толтырып кеткен шыны құмандағы суды ерте жарықта ішіп тауысқан. Бағана қайнардың суын сұрап буфетке барып еді, бес күннен бері бүкіл қалаға түспегенін айтты. Енді не істеу керек дегендей, жалаңаш күйде балконға шығып еді, теңізден мұңкіген иіс қолқасын қапты. Бағанағы желікті ой, тоқ пейіл көңілі маскара жасыған ол осы қалаға келгеніне тұңғыш рет өкінді. атыраудың иіс-қонысына әлдеқашан үйренген тұрғындар желдеткіштерді, терезе-есіктерін шалқайта ашып тастап, мұрындары шуылдап кәперсіз қорылдайды-ай. Балконда жападан-жалғыз, темекісінің оты жылтырап секиіп тұрған Тас маса талағандай мазасыз, шырт ұйқыда жатқан қаланың үстінен үңіледі. Бұл тұстан бүкіл ақтау

алақандағыдай болып байқалар еді, тек жердегі кісілер ғана құмырсқадай қыбырлап, түр-түсі анық болжанбайтын. Ол алғаш рет өз қаракетінің байыбына бара бастады. Осы қаланың жобасын жасап отырғанда, апырау, сызықтардан басқа ештеңе көре алмап еді ғой, соншалықты дәлдікпен есептелген айқыш-ұйқыш быжынаған сызықтар ғана, бірде-бір адам көз алдына елестемеген.

«Осыдан екі ай бұрын маған атыраудың жиегіне салынар жаңа қаланың жобасына қатысуды өтінді. Әрине, келісімді бердім. Тағы да жер мұнайы табылған екен. менің талантыма сенгені ғой. Әйтпесе қазір архитекторлардан көп кім бар.

Жанадан салынар қала, сөз жоқ, тағы да тағанның үстіне орналасады. Қырдан соққан аптапты теңізден ескен салқын жел кері қайырып, ауаны табиғи түрде тазартып тұру үшін бұрынғы тәсілімізді қайталауға тура келер. Бірақ үйлердің түр-түсін өзгертпесе болмайды. Қалай? Сирақ қайталанған соң оның үстіндегі құрылысты өзгерте аламыз ба. мәселе осында... ал егер ақтаудың жобасын екінші рет ұсынса қайтер еді. Өйткені бір ғасырда салынған үйлер бір-біріне ұқсап жатса, несі айып, керісінше сол дәуірдің өз қолтаңбасын танытпай ма?... Ондай, егіздің сыңарындай, ұқсастық атақты қалалар Париж, Вена, ленинградта да бар ғой. Біздің ойлап тапқанымыз іргетастың орнына төрт таған қойдық, ендеше, жиырмасыншы ғасырдың екінші жартысына осы ерекшелік те жетпей ме. Кейде біз бояушы-бояушы дегенге сақаламызды бояп жүрміз. Бүйректен сирақ шығарып, жоқтан өзгені ойлап таба беру – архитектурадағы футуристік, тіпті хулигандық. Ондай жеңілтектікке қоғам жібермейді, өнер кешірмейді. Қазіргі заманға керегі – әрі күрделі құрылыстың арзан, тиімді әрі тез салынуы. моноструктураның заманы өткен. мен – полиструктураның өкілімін. Олай болса...»

...Осы кезде «Интерконтиненталь» қонақ үйінің астынан құлаққа соншалықты жат үн естілді де, Тастың қиялын тасталқан қылды. алғашында ұлып жатқан қаңғыбас көп иттердің бірі шығарға жорыған. Түн тылсымын бұзған қыңсылаңқы дауысты қаланың саққұлақ итері де естісе керек, әр балконнан абалап үре бастады. Әлгі тұрпайы үн тіпті де хайуандікі емес, ойбайлап көмек сұрап жалбарынған әйелдің бажылы екеніне күмәні қалмаған жігіт беліне дейін шығара

ұмтылып төмен қарап еді, ештеңе көре алмады. Қонақ үйдің қарсысындағы тұрған үйдің шамы жанды да, ала қалат киген егде еркек шықты. Қолындағы аңшыларға арналған үлкен дүрбімен әуелі «Интерконтинентальді» бір сүзіп шықты, содан соң айқай естілген жерді тіміскілей бастады. Қорлана жылаған әйелдің сыңсуы одан ары үдеген соң, Тас шыдай алмады білем, тез киініп дәлізге шыққан. Қырсыққанда лифті түнгі сағат бірден кейін істемейді, амал жоқ, оныншы қабаттан ирелеңдеген сатымен жаяу түсті.

Қонақхананың бүгінгі кезекшісі қартаң кісі:

– Оны қайтуші едің, балам, ресторанның шыққан мас біреу шығар, – деп есікті еріншектене ашты.

– Көмек сұрап жатыр ғой, обал емес пе, ақсақал.

– Қаланың қатындарына обал жоқ, – деп күңкілдеді. Танауды сасытқан күлімсі иіс далада тіпті мұңкіп тұр екен, тыжырына мұрнын басып, төрт тағанның астына асығыс жетті. Бүк түсіп, қорсылдап жылап жатқан әйелді «Не болды сізге?» – деп көтере беріп еді: – Что тебе нужен, дурак! – деп бетінен сарт еткізіп ұрып жіберген. алақан оқыс тигені соншама, Тас ауырсынғандай сілейіп тұрып қалған. Шашы дола-дода мас әйел сұп-суық жанары жарқылдап, қадала қарады. Содан соң Тасты бас салып жұлмалай жөнелді.

– Елім-ау, жұртым-ау, қайдасыңдар, қорлады ғой, зорлады ғой. Көмектесіндер, ойбай! Помогите, ей, люди!

маңайдағы иін тірескен үйлердің шамы жағылмағаны қалмады. Барлығы да жалаңаш-жалпы терезеден, балконнан үңіліп, дабырлап сөйлей бастады. Қала дүр сілкінгендей болды. Жігітте ес қалмады. Ендігі қаракет келіншектің бүркіттей саусақтарынан құтылып шығу ғана. мас адамның, оның ішінде, долданған әйелден қарулы ештеңе жоғына әбден көзі жеткен Тас жағасына жармасқан айғыз бет келіншекті сүйрей қонақ үйдің табалдырығына ілікті. «масқара-ай, пәле болды-ау».

– Ей, люди, помогите! мынау мені зорламақ! «Құдай-ай, ұятқа қалдым-ау. Енді қайттым».

– Жібер деймін, босатыңызшы. Бар жазығым көмектесейін дегенім бе.

– Не болтай! Сен мені қорлағың келді!

– Қойыңызшы. Қайдағыны айтады екенсіз.

Осы кезде қонақ үйден кезекші милиционер шықты. Оны көрген келіншек одан ары азандады.

– мына сүмелек мені зорлап, ақшамды тартып алды. Ішкізіп, мас қылған да осы! – Әлгіндегідей емес, қолын босатып, мүләйімси қалған.

– Өтірік,– деді шириққан Тас. – Жалған айтады. Бар жазығым...

– Қарашы бұлталаққа салуын, – деген әйел жігітке қайта ұмтылды. мұншама жасып, намыс отына өртеніп көрмеген Тас жасқана шегіне бергенде, оны енді милиционер қапсыра құшақтай алған-ды.

– Екеуің де милиция бөлмесіне жүріңдер.

– Жігіттің кінәсы жоқ, – деді шал қалам-қағазын сайлап, жауап алып отырған аға сержантқа. – мен бәрін көрдім, жалғыз куәң – мына мен. Пайғамбар жасына келгенде сақалды басыммен жалған айта алмаймын.

– Ей, қақбас, сақал текеде де бар, жоқтан өзгеге саудаламай-ақ қой.

– албасты-ау, үйдің астында қыңсылап жатқаныңда қол ұшын берейін деп барған жігітті нақақ неге күйдіресің. Сені кім білмейді бұл ақтауда. Қысыр жыландай сумаңдап, ресторанның босағасын босатпайсың.

– Жазыңыз, жолдас милиционер, – деп шаптыққан келін- шек қамаудағы қасқырдай қанталаған көзімен шалды ішіп-жеп барады. – личносымды оскорбит еткен сөз айтты. Бұл да мені бірнеше рет қорламақ болған.

– астапыралла! – деп жүрегін ұстады кезекші шал. – лағынет! лағынет! – Келіншекті шапалақпен осып жіберді.

– Құры, сайтанның сапалағы.

– Қойыңыз, ақсақал. Жұмыс бабында қол жұмсамаңыз.

– мұны қоса қама, – деді келіншек екі мықынынан таяна жұлқынып. Шалдың шапалағын шыбын шаққан құрлы көрмеген, екілене түсті.

– азамат, аты-жөніңіз кім? – деп сұрады мең-зең тұрған жігіттен.

– Танимын деді ғой, анадан сұраңыз, – деп қитықты.

– айтсаң да алдап, өтірік айттың. – Тіпті шімірікпейді-ау, шімірікпейді.

– атым – Тас, фамилиям – Тасболатов.

– Жалған! – деп шаңқылдады келіншек. – Тас деген ат болмайды.

– Енді әкесі азан шақырып қойған атын өзгерте ме, – деп кезекші қайта араласып еді, милиционер: – ата, сіз бара тұрыңыз, артынан шақыртам, – деген соң күңкілдей сөйлеп, басын шайқап бөлмеден шығып кетті.

– Паспортыңыз қайда?

– Бөлмеде.

– мамандығыңыз...

– архитектор.

– Қашан, қайдан келдіңіз?

– Осыдан бір тәулік бұрын, алматыдан.

– Нендей мақсатпен?

– Осы ақтау қаласын жобалаған менмін. Туған баламдай болған соң, тағы бір көріп, қандай адамдар тұратынын білгім келді. Енді өкініп отырмын.

– Неге? – деді аға сержант таңырқай сұрап.

– Біріншіден, мынадай ар-ұяттан безген келіншек үшін қала салғаныма, екіншіден, осында бекер келгеніме.

– Бәрі өтірік, – деді әйел әлі де тайынбай. – ақтауды сен салсаң, біз неге білмейміз. Есіміңді ойып, қабырғаға неге жазбайды?

– архитектордың есімі – қала, құрылыс салғанда әріппен жазылмайды, тек қана кірпішпен.

– азамат Тасболатов, философияны қоя тұрыңыз. Әзірше бөлмеңізге бара беріңіз, ертең анық-қанығына жетерміз. ал сенімен басқаша сөйлесеміз, – деді әйелге. Ол баж ете қалды:

– Оңбағанды босатасың, жазықсызды жазалайсың, а! Үстіңнен управление арыз беремін.

– маған десе одан арыға айтыңыз. Бұдан былай «Интеркон- тинентальдің» маңына жоламаңыз, айтпады деме, абақтыға қаматамын.

– Оны көреміз, кімді-кім қаматарын. Сенің бастығың менің... Одан арғы сөздерді естіген жоқ. Есікті тез жауып шығып кеткен Тас: «Уһ, құтылдым-ау», – деп демін ауыр алып еді. Қолын артына ұстап ары-бері теңселіп жүрген шал бұған жақындап келді де:

— Балам, есінде болсын, — деді шыншыл да қамқор көңілмен. — Жалғанда қаланың қатынына жолама — қарасы жұғады, әсіресе ішіп алып, жылағандарына... апыр-ау, түбі не болар екенбіз.

— Бұл, ата, мен үшін үлкен сабақ. Бұдан былай буынып жатса да жалғыз сүйем жақындамаспын. Қайта бағым бар, милиционер ақылды екен.

— рас, есті жігіт.

— Иә, адамдар әр түрлі.

Оныншы қабатқа көтерілгенше жүрегі қағып қара терге түсті. Еркін күрестің шебері, соңғы кезде жасына қарамай каратэмен шұғылданып жүрген спортсмен жігіт айналдырған он қабат үйге шыға алмай, алқынғанына қайран қалды. «Нервный шоктың әсері шығар» деп ойлады.

Таң атқанша көз ілген жоқ. Кірпігі айқасса болды, тұлан тұта долданған келіншек шабынып шыға келеді. Күштеп барып жанарын жапса көзінің еті ашып, жастыққа жас саулайды. Өлсін-әлсін темекі тартып, салқын сумен бетін жуды. Салқын деген аты ғана, қайсы шүмекті бұрасаң да жып-жылымшы су ағады. Өзін осыншама, дестелеп шөп шапқандай, шаршаңқы сезініп көрген жоқ-ты. ал енді балконға шығайын десе, әлгі бір уақиғадан соң белең алып қалған ба, жүрегі дауламады. мұндайда кісінің есіне өмірдің тек жамандық жағы елестері бар. Тастың жүйкесін тоздырған әулекі әйелдің шаңқылы, шіріген жалбыздың жағымсыз иісі ғана емес, туалеттің толассыз сарылдап ағып тұрған суы да. Әлде бұрандасы кеткен, әлде әлдекім сындырып кеткен, құлақ етінді жеген сарылы тоқтамайды-ау. Тас бірнеше рет жөндегенсымақ болып еді, бәрібір баяғы әуенінен жаңылған жоқ.

«Бекер-ақ келдім. Одан да қазір жайлауда отырған елге тартып кетуім керек еді. Қаланың қапырығына қамалғанша қымыз ішіп, атқа мініп желпініп қалар едім. Енді өкінгенмен не пайда, ауылдың бетін көрмегеніме не заман, жүз жыл өтіп кеткендей. Оған мұрша болды ма. Әкем соңғы рет келгенінде ашуланып қатты ұрсып еді. «Ит пен құсқа жегізгенше малымды санап ал. Таратып беретін қайбір ағайын туғаным бар, жар дегенде жалғыз ұл сен болсаң, ала қағаз бен алматыдан алты адым ұзасаң ұшынатындай айлап-жылдап

аттап баспадың. Сен үй тұрғызғанда, қалған қазақ қоңыз теріп жүр ме екен. О, несі-ай, елден безгені. Сен салған қалада тұрмай-ақ жетпісті желкеледім. Кең сарайдай боз үйің өзіңе, кемпірім екеуімізге жаман лашығым да жетеді. Екі кірпішті бірінің үстіне бірін қаламай-ақ қазақ аштан өліп, көштен қалмай мың жасаған. Есің барда еліңді тап, ұлым. мықты болсаң сол үйінді ауылға неге салмайсың». мен не дерімді білмедім, қанша қазып түсіндірсем де, әкем бәрібір ұқпайтынын сездім. ал біздің шалдың мінезі белгілі, қыңырайған жағынан трактормен тартсаң да ешқашан түзелмек емес. Оның үстіне келінін қоя берген айыбым бар. Ол айып мені талай сыйдан қағып, сандаған есемнен қалдырды. Әйел тастағанның алды-арты жалғыз мендей-ақ, қызметте қадір, туысқан алдында бедел қалмаған. мені қинайтыны, олардың ешқайсысы да «кінә кімнен?» – деп сұрап, істің байыбына барған емес, тек қана еркек кінәлы... Баяғыдан солай, барлық жаланы бізге жабады. Тырнақтап жиналған үй-мүлкімді, тіпті кітаптарыма дейін қалдырып, қамыттан босаған аттай қара чемоданымды көтеріп кете бермедім бе. Қол жұмсағанды қойып, «сен сондайсың»– деп бетіне қараған емеспін. Бәрібір мен кінәлымын. ал ол болса алты айдан соң басқа еркекті кіргізіп алды. Қызметі өсті. Қағанағы қарқ өмір сүріп жатыр. мен жүрмін қаңғыбас күй кешіп. Әй, өзіме де сол керек, соттасып, үй-мүлікті тең бөлмей, азаматтық жасап нем бар еді. Даудың басы неден өрбіп еді өзі... Е-е, ол айтқан: – Сен пысық емессің, елдің еркегі секілді ойдан орып, қырдан қырып табыс таппайсың деген. айлықтан басқа аларың жоқ деген. Қалада нең бар, одан да шошқа қора мен тауық фермасын салып, мал таппайсың ба, байғұс деген. архитектураны өнер ретінде түсінген емес, тек сызықтар ретінде қабылдаған. Ондай кеше адаммен қатар жатқанды қойып, қатар өмір сүру мүмкін бе? менің ұққаным, ол үшін мәдениет пен ұяттан, ізгілік пен адалдықтан жүрдай, бергеннің қолынан, бермегеннің жолынан алатын жылпос күйеу керек. мен секілді мөңіреп айлыққа қарап отырған ашық ауыздардың түкке қажеті жоқ. Қыз кезінде қандай еді?! Қырдың қызғалдағы сықылды, тал бойында тарыдай міні жоқ, асқан сұлу болатын. Сұңғақ бойлы, бұйра шашты палуан жігітті өзі ұнатып, мен қатысар жарыстың бірде-біреуінен

қалмай, жымия күліп гүл ұсынып тұратын ақ сары қыз айналдырған он жылдың ішінде жалғыз көзді жалмауызға айналып шыға келді. Пәтерден пәтер ауыстырып, сандалып жүрген кезімізде қойдай қоңыр еді. Қанша ауыртпалық көріп, басыңа тартсаң аяғыңа, аяғыңа тартсаң басыңа жетпейтін дүниенің келте көрпесін қоса жамылып, қуаныш пен қайғыны бірге бөліскен сүйікті жарым, тұрмысымыз енді түзелді-ау деген шақта бастады. Неге? Демек, адамды сынау үшін қиындықтан гөрі үйіп-төгілген байлық пен бақыттың айдынына жүздіру керек шығар. Сонда ғана ол сыр береді. Біз бір-бірімізді танимыз, баяғыдан білеміз деп ойлаймыз, түптеп келгенде, түк те олай емес, біз ең әуелі өзіміздің кім екенімізді зерттеп алайық та. Бұл жалғанда адам тану ғылымынан қиын әрі күрделі, ер екенінді білейін, соны анықтап алшы...»

Таң атты. Түн бойы иненің үстінде жатқандай кірпік ілмеген жігіт мыж-мыж күйде балконға шыққан. Оның бөлмесі тура шығысқа қараушы еді, дәл қарсы алдындағы толқыған теңіздің астынан отқа ұстаған жез табақтай қызарып, күн көтеріліп келеді екен. Қайран қалды, осы қалпында күннің сәулесі нұрландырған су беті лапылдап жанып жатқан секілді, ал қызыл жалынды толқындары майда ырғалады. аспан мен атыраудың дәнекершісі іспетті алтын күн көк төсіне өрмелеген сайын, су бетіндегі жақұттай жарқыраған сәуле күннің бауырына қарай жылыстап, қашық тарта береді. Жалбыздың жағымсыз иісі азайып, ауа ептеп тазарған, бой сергітер салқындық бар. Тас анау алаулы көрініске қарап тұрып, кеуде кере дем алды, тарыдай бытырап кеткен ес-ақылы енді ғана жиналғандайтын.

Қала қыбыр-қыбыр ояна бастапты. Осы тұстан анықтап қараған кісі сонау алыстан, күлгін төбелердің арғы бір жағынан мұнай сорған машиналарды көре алар еді. Бейне бір бойында жаны бар секілді өз-өзінен қимылдап, жантақ жеген түйедей басын жерге бір салып, бір көтереді. Қала теңізге тым жақын орналасқан, ал қонақ үйдің үстіңгі қабатында тұрсаң, теңіз кешкендей әдемі әсерді табар едің. Сол жер мен судың түйісер жағалауын жиектеп... тәңірім-ау, Бота жетелеген қыз кетіп барады. Тас өз көзіне өзі сенбегендей ұқалап жіберіп қайта қараған: жойқын цивилизация мен телегейтеңіздің шекарасында үкі қадаған ботасын жетелеп, асықпай аяңдап

бара жатқан көгілдір көйлекті қыз бұл тұрған зәулім «Интерконтиненталь» қонақ үйіне көз қырын да салған жоқ; өзгеше бір кербездік, баяғыда тозыңқырап қалған қазақы нәзік қимылымен ештеңеге назар аудармастан жұмсақ басады. Қапқара шашын қос өрімдеп арқасын аса тастаған, көгілдір көйлек үстінде жеңіл ырғалады. Ол осы қалпында ботасын ертіп көк айдынды теңізден шыға келген – судың сұлу қызындай еді; тымтым жоғарыдан карағандықтан дидаары анық болжанбайды. Есі шыға таңырқай үнілген. Тас балконның жақтауынан асып кетердей ұмтылды. Бота жетелеген қыз, әне, көз ұшында бұлдырап, сонау көкжиекке сіңіп барады. Қайдан шықты, қай жаққа бет түзеді, бәрі-бәрі жұмбақ. Енді қайтып көре ала ма, жоқ па. Жігіттің жүрегі сазып, белгісіздеу бір өкінішті сезім биледі. Іргедегі тұрған үйдің балконына ала шапанды, ақ самайлы еркек шығып, ол да қолындағы дүрбісімен көз ұшында кетіп бара жатқан қызды қуалай қарады. Неге екенін өзі де білмейді.

аспанда шөкімдей бұлт жоқ. Бүгін де әуе айналып жерге түсетін аптап болары сөзсіз. Күн теңіз бетінен арқан бойы көтерілмей-ақ тымырсық ұйып, тынысты тарылтады-ай.

Тас асығыстау жуынды да, қонақ үйдің астынан жеңіл тамақтанды. Содан соң, теңіз жағасына келді. мұнда салқын самал бар. Теңкиіп-теңкиіп жатқан алып жартастардың қуысын қуалап, шапалақтап жатқан толқын, тым жақын отырған адамның бетіне көбік түкіреді. Шалбары мен көйлегін шешіп тастап, судың дәл жиегіндегі жартастан секірді. Бірер сүңгіп алды да, құлашын сермеп, теңіздің ортасына қарай жүзе жөнелді. Су жып-жылы. Түні бойғы айғай-шудан, азапты ойдан сәтке арылған жігіт рақатқа кенеліп еді. Жүз метрдей малтып барды да кері қайтты. атыраудың жағасында мәңгі мекендеп қалған жап-жалпақ тастың үстіне шалқалап жатып, түпсіз тұңғиық аспанға қарады. аспан да теңіз секілді, көкпеңбек. Жағаны ұрғылаған толқынның шуылы, денесін сипалаған самал, майда ғана қыздырған күннің сәулесі – осының барлығы болдырған жанына жарылқаушы күш дарытып, болымсыз үмітке бастаған. Өкініші мол өткенін ұмытып, санасына әзірде қонған сандуғаш сайрайды. «Құрысыншы бәрі де» – деп, қолын тарақтап басына жастады. Денесіндегі ұсақ-ұсақ су

моншақтар біртіндеп кеуіп, күн нұры өне бойын балқытты. Ұйқы мен ояудың екі арасында маужырап жатқан жігітті ала шапанды еркек дүрбілеп тұр. Осы қаланың сақшысындай-ақ, әр қылт еткен нәрсені қалт жібермей қадағалайды.

Тастың үстінде қыбыр етпей серейіп жатқан жігіттің төбесінде шыр айналып шағалалар ұшып жүр, қанатымен сипап өтердей аласа ұшады.

«Сонымен атыраудың жағасынан салынар жаңа қаланы қалай жобалау керек. ақтаудың құрылысын қайталауға болмайды, бағанағы ойым былжырақ, тек тағанын ғана алу керек те, қалған үйлерді басқаша қалаған жөн. Әр шаһар әр адам секілді, өзіндік түр-сипаты, кескін-келбеті, яғни өзіне тән мінез-құлқы ерекше организм. Қала дегеніміз белгілі бір ортаның немесе кеңістіктегі құрылыстың жиынтығы, жоқ болмаса, қабырғасы қалқайған баспана ғана емес, сонымен қатар ол – сол заманның мәдениетін, рухани байлығын, өмірлік көзқарасы мен психологиясын танытар көркемдік айнамыз. Ендеше, ең алдымен орталықтағы құрылыстың композициялық орындалуы әдемі болғанда ғана эстетикалық талапқа сай сәулет дәрежесіне көтерілмек. ал қаланың кіндігі іспетті әсем архитектуралық үйді қоршаған маңайындағы құрылыстарды ансамбльдей өріп, оның заңды жалғасы секілді стильдік бір бүтіндікті бұзбай дамытса... ленинград, Париж, Вена сияқты тамаша қалаларға ұқсаған мәңгілік туынды жасай аламыз. рас, қаланы бүгін үшін салу ағаттық. Бізге құрылыстағы ой, сана жетіспейді. Сәулет өнері қатып қалған музыка дегенге де дауым бар. Сәулет өнері – өмір бойы ән шырқап тұратын жүрегі, миы, тілі бар тірі бейне, әр ғасырдың музыкалық аспабы дер едім. алып құрылыстарды тек өзіміз өмір сүріп жүрген кезеңнің тілегін қанағаттандыру үшін ғана салып жүргеніміз қандай ағаттық, тіпті қателік. Сәулет өнері әсте де бүгіннің еншісі емес қой, бүгінгі тұрмыстың игілігіне жаратқанымызбен, болашаққа аманат, хабаршы, рухани қазына. Біз салған үйлердің бір жыл өтпей кетеуі кетіп қалатыны қалай? Осыншама байлықтың ортасында отырып, ғаламат техниканы пайдалансақ та, орта ғасырлық қол күшімен орнатқан архитектураның биігіне көтеріле алмауымыз – ұрпағымыздан ұят емес пе. Дәуір қанша шапшаң дамып, космостық жылдамдықпен зымырағанымен, біздер –

сәулетшілер асықпауымыз керек еді-ау. Біреу болса да бірегей салсақ...

Шағалалар шаңқылдай ұшады. Теңізге шүйіліп, нәсібін іздейді. Күннің көзі қыза бастаған. ысылдап ыстық түсті. Оған теңіздің әлі келмейді. Дүрбілі кісі жұмысқа кеткен бе, қайтып бас қылтитпады. Қонақ үйдің балконынан бірлі-жарым адамдар шығып, теңізге телміреді. анау бір, жетінші қабаттан кермаралдай керілген жирен шашты қыз көрінді. Үстіндегі көйлегін сыпырып тастап, күнге қыздырына бастады. Тегінде, дүрбілі еркектің тағы бір ермегі осы қыз сықылды... Киініп, шешінгенін сырттай аңдып, көрер таңды көзімен атқызады білем жазған... Ендігі сәтте етбетінен жатқан жігіт ұйқтап кетсе керек, қыбыр етпеді. Теңіз жағасына адамдар қаптап, қара-құра көбейе түсті. Қала оянған. Әр күн жалғыз әуенмен басталар ақтау тірлігі дүрілдеп, қалыпты ырғағына көшкен. Осылайша тағы бір күн өтеді, келесісін асыға күтеді. адамдар аз ғана ғұмырын тез өткізуге жан ұшыра жүгіріп жүргені. Әр айды, әр жылды неге ғана сағына тосарын бір құдайдың өзі білер, сол ай мен жыл өмірін де есепшотқа салып есептеп, жасын жалмап жатқанын ойламайды-ау. Суға шомылып шулаған балалар ғана бақытты. Қалғандары ертеңгі күнді қалай өткізудің жоспарын жасап, бастары қатып отыр.

Ешқандай ермек табылмаған соң, кешке ресторанға барды.

Қайқаң қағып даяшы келді.

— Не ішесіз? — деп қалам-қағазын жалаңдатты.

— алдымен меню әкеліп беріңіз.

— Әлі қараған жоқ па едіңіз... — деді де сынықси басып кетіп қалды. ресторанның іші ығы-жығы, қызын ерткен жігіттер толастар емес. Тас екі кісілік столды әдейі тандап еді, әзірше өзінен басқа жалғыз келген жанды көре алмады.

Жастар шыдамсыздық танытып, айқайлап музыканттарды шақыра бастады.

Даяшы келіншек едәуір жоғалып барып қайта айналған.

— Сонымен не ішіп-жейтін болдыңыз?

— Ең алдымен маған меню әкеліп бермейсіз бе? —

Қаттырақ айтып жіберді ме, даяшы шарт ете қалды.

– Көршіңізден сұрап алуға ерініп отырсыз ба? – Келесі столда жатқан қатырма қағазды жұлып алып, жігіттің қолына да ұстатпастан, алдына жалп еткізіп тастай салды. «мұныңыз мәдениетсіздік» деп, дүрсе қоя беруге оқталды, бірақ түндегі оқиға есіне оралып, жым болған.

– Жүз грамм коньяк, салат, бифштекс, бір шөлмек су. – Тез-тез жазып алған даяшы қыржың етіп, бұрылып жүре берді. «Осы қалаға келгелі ұрыс-керістен арылмадым-ау», – деп, кейіңкіреп отыр еді.

– Сіздің жаныңыз бос па?– деген майда үнді естіді. Басын көтермеген қалпы:

– Бос, отыра беріңіз, – деді.

– рақмет, сізден заказ алып кетті ме?

– алды.

– Көп тосып қалатын болдым-ау. – Жігіт дастарқандасының жүзіне осы кезде ғана анықтап қарап еді, уыздай жас қыз екен. Иығына төге салған сап-сары шашы көгілдір көзіне, ақ құба бетіне әдемі жарасады. Бағанағы балконға шығып, күнге қыздырынған қыз, бәлкім, осы шығар.

– менюді бере тұрасыз ба?

– мінекиіңіз.

– рақмет.

Бір шөлмек су, салаты мен коньякты көтеріп даяшы келді.

– менен де заказ алыңызшы, – деді қыз.

– Тұра тұрыңыз, бикеш, әлі ертерек.

– асығыспын. ригадан звонок күтіп отырмын.

– мұнда асықпайтындар ғана келеді. Буфетке барып тамақ- таныңыз.

Қыз даяшымен сөз таластырғысы келмеді ме, жеңіл-желпі тамақтар өтінді, оны әйел көңілсіздеу жазып алды. Қаңылтыр даңғыр ете қалды да, музыканттар өз жұмысына кірісті. Қыз бен жігіт біраз үнсіз отырған. Тас көзінің астымен ұрлана қарап қояды. Электр шамымен жалтыраған қыздың ақ сары шашы сұмдық әдемі көрінеді екен. Бір столда қарама-қарсы екеу ғана отырып, жақ ашпауды ыңғайсыз санаған, қыз сәл күлімсіреп барып, европалық аштықпен: – Таныспаймыз ба, –

деді. Өз кемшілігін жаңа ұққан жігіт: – Кешіріңіз, менің есімім – Тас, – деді.

– ал, менің атым – Вайра, латвиядағы Елгава деген қаладанмын. Сіз Қазақстаннансыз ғой...

– алматыданмын.

– Әдемі қала деп естимін, бірақ көрген емеспін.

– ригада бір-екі рет болғанмын. Жалпы, Прибалтика қалалары маған өте ұнайды... рига, Вильнюс, Таллин – бәрібәрі де өздерінің ескі готикалық архитектурасы мен жаңа типті үйлері толық ансамбль тапқан ерекше сүйкімді қалалар. Әсіресе тазалығын айтсаңызшы.– артық сөйлеп қойдым ба дегендей лағыңқырап кеткен ойын ірке қойды.

– Сіз архитектор емессіз бе?

– Дәл таптыңыз. Сіздің де мамандығыңыз осыған жақын-ау. – Вайра күлді. Бетіне құлаған шашын сілке иығына қайырып тастады.

– Әріптес болдық.

– Ендеше, мен сіздің не мақсатпен келгеніңізді де білемін. ракушишник деп аталатын маңқыстаудың материалына заказ бермексіз.

– Көріпкеліңіз бар-ау деймін.

– мынадан ептеп сізге құйсам, қалай қарайсыз,– деп коньякты ыңғайлай беріп еді, қыз азар-безер қарсы болды.– Сонда мүлдем ішпейсіз бе?

– Неге, шампаннан аздап ұрттайтыным бар.

– Ендеше, соны алдырайық.

Қыздың тамағын әкелген даяшыға: – Бір шөлмек шампан беріңіз, – деп еді. «Қазір-қазір», – деп лып ете қалды.

– Бір шөлмегіңіз көп-ау.

– Ештеңе етпес, бөлісерміз, ал тамаққа кіріселік. – алға- шындағы ыңғайсыздықтың пердесі ашылғандай болған соң, асқа қысылмай еркіндеу кіріскен. Құлақты жарар музыка басталды. Шағын сахнаға қолына шеңгелдеп микрофон ұстап сусылдаған ұзын етек көйлегі бар әнші қыз шықты. Омырауын аңқайта ашып қойған екен, еркектер жағы амалсыз тесіле қарасты. Көз қиығын Тас та жүгіртіп өткен. Даяшы жайрандай басып шампан

әкелді. Оны еппен ашып, Вайраның алдындағы бокалға көпіршіте құйды да: – ал, таныстық үшін алып қоялық, – деді жымып.

– рақмет.

Екінші тостағанға келгенде, қыздың бетіне қан жүгірген. Би басталды да, анау столда отырған төрт жігіттің бірі кердендеп келіп, Вайраны шақырды.

– Кешіріңіз, мен билемеуші едім.

– меселімді қайтарма, достарымнан ұят, – деді жігіт бетпақ- танып.

– Сіз рұқсат етесіз бе? – деді Тасқа қызара қарап.

– мейліңіз.

Би аяқталған соң, әлгі жігіт өз столына бұрылып кетті де, қыз жалғыз қайтты. Тас атып тұрып Вайраның орындығын ұсынған. Оның ілтифаты мен сезімталдығы қыздың назарын еріксіз аударып еді.

– рақмет, сонымен не үшін ішеміз, – деді жанары жана күлімсіреп.

– Сіз үшін.

– Жок, одан да архитекторлар үшін алайық.

– Бұл табылған сөз.

Шарап аздап бойға тарады ма, екеуі де балқып, жайлары жарасты. Келесі биге бірге шықты.

– Сіз осы замандық бидің шебері екенсіз. Соған қарағанда, мұндай жерде көп боласыз-ау деймін.

– Енді қартайсақ та, уақыттан қалмау керек қой.

– айып етпеңіз, жасыңыз нешеде?

– Қырыққа жеттік, тіпті асыңқырадық.

– Өңіңіз өте жас, отыздан жаңа асқан секілдісіз.

– рақмет комплиментіңізге. «Кішкентай ит қартайғанша күшік» – деген мәтел бар емес пе орыс халқында.

– Қалжындайсыз... Қырық – ер жігіттің ақыл тоқтатқан нағыз іскер шағы. музыка үзіліп барып қайта ойнағанда бағанағы дудар бас жігіт тағы келді қылқиып. Қыздың онымен билеуге тіпті зауқы соқпап еді, анау қадалып тұрып алды. Тас амалсыз араласты.

– маза беріңізші, жігітім. адам құсап дем алайық.

– Немене, қызғанамысың,— деп гүр етті дудар бас. Содан соң түйіле қарап біраз тұрды да шұғыл бұрылып, орнына барды. Жолдастары мазактаған болу керек, шу етіп күлген. Жігіт бұлар жаққа жалтақ-жалтақ қарай береді. «апыр-ай, тағы да шатақ шығып кетпесін»,— деп ойлады Тас ішінен. Вайра сәл көңілсіздеу отырып қалған.

Осы кезде ресторанға кеше түнде ойбайлаған келіншек кірді. Сәндене киініп, жарасымды боянған. Тастың жүрегі зырқ ете қалды, тіпті қолындағы шанышқысын түсіріп ала жаздаған. Қарсысындағы жігіттің боп-боз болып кеткен жүзіне таңырқай қараған қыз да еріксіз есік жаққа бұрылып еді, әлдекімді іздегендей жан-жағына жалтақтаған қара шаш, қара көз әдемі келіншекті көрді.

– Танысыңыз ба? — деп сұрады.

– Жоқ.— Қыз Тастың жауабына қанағаттанбаса да қазба- ламады.

– Уақыт болды. мен қайтайын. ригадан телефон соғу керек еді.

– асықпаңыз, сәл отырайық. — абырой болғанда, бұлардың жанынан тық-тық басып өте шыққан әлгі әйел Тасты таныма- ды. «Қайдан көрдім» дегендей әуестікпен батыл қарағаны болмаса, кешегідей жаналқымға жармаспаған. «Сыртынан аса сұлу екен, сайтан», — деп ойлады жігіт.

– Сізге көңілсіз-ау деймін, Тас .— Күліп барып сөзін жал- ғады. — атыңызды айту соншалықты оңай, мағынасы не бұл есімнің?

– Орысша «камень» деген сөз.

– Қызық екен, дегенмен мазмұныңызға сай емес, мінезіңіз жұмсақ.

– Оны қайдан білдіңіз? «Бет перде ғана, шын адам соның ар жағында» демеуші ме еді.

– Түсі игіден түңілме деген де сөз бар. Бет — адам жанының айнасы... айып етпеңіз, менің қайтқым келіп отыр.

– Олай болса, амал не, даяшыны шақырайық, есебін алсын. — Қыз қол дорбасына қол салып еді: — О не дегеніңіз, мен-ақ төлеймін ғой, — деп, шапшаң ұмтылып

даяшыны іздеп кетті. Қайтып келсе бағанағы жігіт қыздың жанында тағы да қылжақтап тұр екен. «апыр-ай, пәлеге ұшырамасам жарар еді». мұны көрген Вайра орнынан қуана көтерілді. Осы кезде дудар бас жеңінен тартты:– Сенімен сөйлесетін сөз бар.

– Иә, айта бер.

– Бұл жерде емес.

– Қойыңдар, Тас, жүр кетейік.

– Сіз араласпаңыз, бикеш, – деп кергіді дудар бас шатынап. Тасқа шегінетін жер жоқ, намыс пен сақтықтың қыспағында қалған.

– Олай болса, далаға шығалық,– деді жүрегі алқымына кептеліп.

– Қойыңыз, Тас, байланыспаңыз. Осы қаланың әтештері ғой.

– Тіліңді тарта сөйле, сайқал! – деді жігіт еденге былш еткізіп түкіріп.

– амал не, інішек, жүр кеттік, – деді Тас неге болса да белді бекем буып.

– мен де барам, – деп Вайра қолтығына иі ұстады.

– Сіз бөлмеңізге бара беріңіз. Өзім звондармын.

– Оған шамаң келсе, – деді дудар бас.

Бәрі бейне бір ресторанның бірге қайтқан дос-жарандардай қаз қатар тысқа шықты.

– Теңіздің жағасына баралық, – деді Тас жұрттың көзіне түскісі келмей.– Қыдырған соң дұрыстап дем алайық та.

– Бұл тілегіңіз мені қанағаттандырады.

– мүмкін бітімге келерсіздер, – деді Тасты қолтықтаған қыз. Ол әлгіндегідей емес салмақты, расында да, қыдыруға шыққандай жайбарақат еріп келе жатқан.

– Вайра, сен қалсаң қайтеді, – деп өтінді Тас. – ригамен сөйлесем деп едің ғой.

– Қинамаңыз. мен сізді тастап ешқайда бармаймын.

– міне нағыз қыз деп осыны айт. асылы, маған мынадан гөрі сен керексің, – деп күпінді ата қаздай ырғала басқан дудар бас.

Олар атыраудың жағасына келді. Түнгі теңізде жел бар екен, жиегін көмкерген алып тастарды тепкілеп, тынымсыз жатыр. «Интерконтинентальдің» самаладай шамдары жағалықты да жарқырата көрсетеді. Теңізден ескен жел Вайраның шашын желбіретіп, қопсыта көтеріп әкеледі де бет-аузын жауып қалады. Дудар бас жігіт көйлегінің жеңін түріп, соғым соятын қасапшыдай-ақ дайындала бастады, Тастың алғашқы қызуы басылып қалған ба: – Осы жекпе-жекте кейінге қалдырсақ қайтеді, – деп еді, анау басын шайқап, келіспейтін сыңай танытты.

– амал жоқ онда, Вайра, костюмді ұстай тұршы. – Ол шешіп ұсынған костюмді иығына желбегей жауып алған қыз: – Тас, бұл жалғыз емес, шайкасы ере келіпті, – деп шыр ете түсті. – милицияға хабарлаймын.

Тұра жүгірген қыздың алдын кес-кестеген сойталдай үш жігіт қапсыра құшақтап жібермеген. Тастың қаны қайнап, жыны қоза бастады.

– Тегінде, байқаусызда мертіктіріп алсам, арыз бере көрме. Тиіскен өздерің.

Дудар бас шықылықтай ішегін басып өп-өтірік күліп барып, кеудесін оқыс көтере жұдырығын оңдырмай-ақ сілтеп еді, Тасқа тигізе алмады. Тағы сілтеді. Бәрібір тимеді. Қарсы алдында екі қолын екі жағына тарбайта ұстап, каратэнің қорғанысында тұрған Тас қарсыласына бірде-бір жұдырық жұмсаған жоқты. Жігіттің шымбайына батқаны, осы болды. Долданып келіп ұрады – дарымайды. Теуіп те байқады, Тас ақырын қағып қалса, өзі шалқасынан құлайды. Вайра сылқылдап күлдіай. Жолдасының осыншалық мазакқа ұшырағанына шыдай алмаған еңгезердей үш жігіт лап етіп Тасты қоршай шабуылға шықты. Вайра «ah» деп барып, көзін баса қойған. Осы кезде оның құлағына мысықтың мияулағаны секілді өте жат үн естілді, не болды деп, алақанын ашып еді, міне қызық, төрт жігіт төрт жерде жайрап жатыр да, Тас аяғымен түрткілеп өлітірісін тексеріп жүр. Қуанышы қойнына сыймай: Ура!– деп балаша айқайлап жіберді. Жүгірген бойы Тастың мойнынан қапсыра құшақтап, бетінен сүйіп алды.

– рақмет! – деді Тас жайбарақат қана. Осы сәтте басын тақырлап тұрып қырғызып тастаған атан жілік біреуі орнынан атып тұрып, ұмтылған. Тас қаша шегіне

түсіп, жайдың оғындай шапшандықпен арыстанша секірді. Іштен тиген екі аяқтың екпіні ананы шалқасынан ұшырып түсірді. ал Тастың өзі құлаған жоқ, циркшілерше шыр көбелек айналып барып, тұрып кеткен. Қыз алақанын шапақтап тағы уралады. Сұлап жатқандардың бетіне алақанымен су әкеліп тамызды, олар ауырсына қыбырлаған.

– Тез кетейік бұл жерден,– деді қыз асықтырып.

– Енді ғана ригамен сөйлесуге болады,– деді Тас костюмін киіп.

– Бұлай төбелесуді қайдан үйрендіңіз?– деп сұрады Вайра қонақ үйге беттеп келе жатқандарында.

– мен еркін күрестен спорт шеберімін. Соңғы кезде каратэмен әуестеніп жүрмін.

– Осының бәрі неге керек, жас емессіз...

– Сіз мені қорлайтын сөз айттыңыз, қымбаттым, «жас емессіз» дегеніңіз қалай. Кешірім сұраңыз.

– Кешірім сұрамасам, каратэні маған қолдanasыз ба?

– Жоқ, әрине. Қазіргі заманның азаматы жан-жақты қабілетті болғанда ғана жалтақтамай, жасқанбай өмір сүре алады. Әрине, өзім ешкімге бірінші қол жұмсамаймын, ал қорғана алатын қуатым бар.

– Браво. Джентльмен двадцатого века.

– Каратэні қыздар да үйренуге көшті ғой.

– Бұл өнер маған қонбайтын шығар. – лифтімен көтеріліп әуелі жетінші қабатқа тоқтады.

– мен осы бөлмеде тұрамын, қолыңыз тисе хабарласарсыз. Әзірше сау болыңыз.

– Ертең теңізге шақырсам қарсы болмайсыз ба?

– деді жігіт Вайраның сүйріктей саусақтарын қысып.

– Сіздей адам о дүниеге бастаса да әзірмін.

Тас біразға дейін шылым тартып балконда тұрды. атырау ұлы шуылмен теңселіп жатыр. ала шапанды еркек дүрбісін сайлап, қонақ үйді аңдып отыр. ресторан араның ұясындай дуылдайды. Толқын шайып кетті ме, кешегі күлімсі иіс жоқ, түнгі ауа тымық та таза.

Тас шешініп жатып қалды.

«Тағы да бір пәледен құтылдым-ау. Соңғы кезде, неге екені белгісіз, осындай оқыс оқиғаларға жиі ұшырап жүрмін». «Қолыңнан кәріп-кәсірлерге садақа беріп қой, ұлым», – деуші еді анашым. Бірақ мен шешемнің ол сөзін діни сенімге жорып, ешкімге көк тиын татырған емеспін. Қалай қаңғысам да туған жерді сағынатын секілдімін. алтайдың тамылжыған табиғаты тұрғанда, ыстығы миыңды қайнататын ыстығы бар маңқыстауға келдім: Жасанды болса да осындай теңіз еді ғой. Дегенмен көк айдынды атырауға не жетсін, шіркін! Енді үш күн шыдап, демалысымның қалғанын өз аулымда өткізгенім абзал шығар. Бала кезде жалаң аяғым талай таптаған тауы мен орманы, өзені мен көлі бар көк жасыл алтайға тартамын. Жайлауға шығып, жылқышылар мен қойшылардың қара қосынан дәм татамын. мүмкін, сонда ғана рухани тоқыраудан азаттанатын шығармын. Шешем байғұс қалбалақтап алдымнан шығады. Сау-тамтығымды қалдырмай сүйіп, көзінің жасын көл қылады. «Құлыным-ау, бізден неге бездің, – деп, жасқа толған жанарымен қарайды да, – түү, аппақ қудай болып жүдегеніңай», – деп тағы да айналып-толғанады. Әкеммен қол беріп қана амандасамын, қашанғы әдетіміз осы. Бұдан арыға баруға ол кісінің қаттылығы, менің, өзіне тартқан салқын мінезім жібермейді. Содан соң... Әрине, көрші-қолаң жиналады. Бәрімен жағалай есендесемін. Көрші кемпір Құспат «Деніңқарның сау ма, Тасжан?» – деп, ол да анам сияқты қолымнан сүйеді. Жүгіріп кара домалақ балалар келеді. Әсіресе, ала жаздай борбайына лыпа кимей, мейіздей қарайған анау бір – Бауыржан деген ұлды айтсаңызшы. «С-э-әлеметсіз бе» – деп қолын ұсынады. Сол баланы көрген сайын, есіме осыдан отыз бес жыл бұрынғы өзім түседі. Шешем есік алдындағы кілемдей төселген көк шөпке көсіле отырып алады да: «Тасжан әкелген дәм ғой», – деп тәтті жағын қаздың балапанындай қаумалаған балаларға, ал шай жағын кемпірлерге үлестіре бастайды. «Кемпір-ай, қазан-ошағыңды әзірле, қой соямын», – дейді пышағын қайрап отырған әкем. міне осы күні біздің үйде шағын той болады. Диван үстінде қиратып келгендей, шәниіп мен жатамын. Сорпа суытып маған жалтақ-жалтақ қарағыштаған анам: «Неше күн боласың, құлыным?» – дейді. Әрине, оны мазалаған менің келуім емес, кетуім. «Он күннен соң», «Күнің тым аз екен, бірер ай жатып,

қоң жинасаңшы», – деп, кеседегі сорпаны әуелі өзі татып көреді де, маған ұсынады. ағаш үйдің іші қоңыр салқын, алдында ас; жамбасында төрт қабаттап салған жұмсақ көрпе, басында құс жастық... Қандай рақат. Біздің үйдің дәулеті ортаймаған, мал басы шүкіршілік мол, алматыдан келген бір қауым қонақты риза қылып аттандырап халдері бар. Осының барлығы да жаман шалдың арқасы. Қартайса да қайғы ойламай, шаңырағын шайқалтпай ұстап отыр. ал мен болсам өз үйіме – өзім масыл болған көп арамтамақтардың бірі едім. Қара шаңыраққа мен қосқан бес тиын үлес жоқ. Сәулетшімін, үй жобалаймын деп мақтану бұл ауылға түкке қажеті жоқ. Соңғы барғанымда Досым деген жолдасым: «Тым болмағанда әкеңнің шатырын шегелеп берсең етті. Ескіріп, қопарылып кеткен. Жаңбыр жауса тамшы ағады»,– деп қатты ұялтты, кірерге тесік таппадым. Ертеңінде Досым екеуміз үйдің шатырын қамсауладық. Шегені қаққанымнан гөрі, балғамен бармағымды ұрғаным көбейіп, кәдімгідей өндірістік травма алдым. Өне, содан бері үш жыл зымырап өте шыққан екен. Әйеліммен бөлінгеннен бермен, аяғымды аттап басқан емеспін. Не бетіммен көрінемін елге. Қалай түсіндірем. «мінезім үйлеспеді» десем: «Он жылдан бері ай қарап жүрдің бе, ертерек неге құтылмадың»,– деп, ақыл үйретпей ме.

Соңғы рет елге барғанымда балалықтың базарын бірге өткізген Досым қонаққа шақырды. аузын ашса жүрегі көрі-нетін ауылдың адал азаматы емес пе, бір тоқтысын сойып, шамасынша дайындалған екен. Досым екеуміз даңқұрдас бол-сақ та күн тимей, жел қақпай көлеңкеде көктеген шөп секілді ақ сұр менен әлдеқайда ересек тартқан, ал мен оның қасында әлі бала секілдімін. айырмашылық жүзімізде ғана емес, мінезқұлқымыздан, сөйлеген сөзіміз бен іс-әрекетімізден де атойлап білініп тұратын. Ол жасына қарамай салмақты, сабырлы – кішкентай ғана ақсақалың әншейін. Жұбайы Бақыт етжеңді, осы үйдің бас бәйбішесі болған, бүгінде алты баланың анасы, жетіншісі құрсағында жатыр. мен Бақытты көргенде өз әйелімді еске алып едім. Біздің он жылға созылған дауымыздың басы – алғашқы нәрестені алдырып тастауынан басталған-ды. Егер Досым секілді ауылда тұрсам, менде де алты бала болар еді-ау, деп армандаймын. Енді міне, не үйір жоқ, не үй жоқ сәуіріктей бекерге оқыранып сәнденіп жүрген

кеспірім мынау... Досымның әкесі барлық ғұмырын ұсталықпен өткізген, шынашақтай ғана қатқан сары шал. Кемпірінен ертерек айрылып қалды да, ендігі жұбанышты немерелерінен тапқан. Келіні атасының алдынан көлденең өтпейді екен. айрандай ұйыған іргелі үйелменнің берекеесі – анау тал шыбықты атқылап мініп, шапқылап жүрген қара сирақ ұлдар-ау, деген ойға берілдім. Досымның әкесі Нұқ ақсақал тілі мірдің оғындай қиқар шал. мені көрген жерден: – Үйші бала, хал қалай, – деп қаркылдай күліп қарсы алды. – Бір қаланы бір өзі салды деп естіп едім, сенің атыңа қойылған шығар.

- Жоқ, ақсақал, ақтаудың жобасын бес адам жасағанбыз.
- Көптің бірімін, қолдың кірімін деші...
- Әке, қойсаңызшы, – деп қалды ұлы.

– атақсыз көп үй салғаннан, ел айта жүрер бір үй салған озық дегенім ғой.

Шалдың оспағы жаныма батты, дегенмен сөздің төркіні біз айта беретін «личность», «индивидуальность» – деген ұғымдарда жатқанын аңғарып, қарсы уәж айтқан жоқпын.

Әкелі-балалы екеуінің де қолы месекерлі, темірден түйін түйіп, ағаштан арғымақ жасайтын шеберлер екені бұрыннан мәлім. Үй-жайы, қора-қопсысы тықадай, көзге оғаштық жасар артық зат таппайсың. Бұлар жасаған архитектурадан иненің жасуындай да кемшілік көре алмас едің. міне, осылайша олар, мәңгі өмір сүреді, бүтін бір халықтың ұлттық дәстүрін ұрпағына қалдырады. Әке көрген оқ жонар деген осы да. атақ үшін айқайламайды. Еңбектері абстракты емес, күнделікті қарапайым ғана өмірімен мәңгілік. «Болашақ» деген үлкен ұғымдарға нақты үлес қосады. Өнер адамдарына, әттең, осындай еңбек иелерінің нақтылығы жетіспейді-ау.

Досым екеуміз балыққа бардық. Ол аулайды, мен от жағып, тастақта жан тапсырғалы тыпырлап жатқан балықтардың қарнын жарып, жуып отырмын. Бұқтырманың біз мекендеген айлағы балық қармақты жақсы қабатын, әдемі де оңаша тұсы еді. Жағалауын тал-терек, мойыл мен қадық көмкерген өзеннің суы мөп-мөлдір, жаздың ортасы болып қалса да ішсең тісінді зыр еткізетін суық. ауада ептеп желемік бар, сондықтан да шыбын-шіркейі аз, тымық та тынышты. Не тондырмайтын, не күйдірмейтін алтайдың жайма-шуақ күніне

мамырлап жата бергің келеді. Досым бір нәрсеге ынтасы ауса, дүние өртеніп кетсе де мойын бұрмайтын, әсіресе балық аулағанда сенің өмірде бар-жоғыңды тас ұмытар еді де, екі көзін су бетінен ешқашан да алмай қадала қатып, арбасып қалатын. Оның осына берілгіштігі мен беріктігін, шыдамдылығы мен шыншылдығын маған берсе ғой. Әр сызық сайын орнымнан қарғып тұрып, бөлменің ішінде теңселіп жүріп алар ұшқалақтық, жоқ болмаса өз-өзімнен себеп іздейтін творчестволық айнығыштық, ұлы істерден дәметкіш көңілімнің аусылына айналған. Егер менің орнымда Досым болса, олай етпес еді, бастаған жұмысынан нәтиже шығарғанша соның қыр соңында өлер еді деп түйдім. апыр-ай, тағдыр дегеннің көзі жоқ-ау, көзі мен көңілі сайрап тұрса осыншалық әділетсіздік жібермес-ті, адамдардың орнын қалай болса солай ауыстыра береді: мен Досым екеуміздің табиғи орнымыз ауысып кеткенін тұңғыш рет сездім әрі бетімнен отым шыға ұялдым.

– Әлі мыжғылап отырсың ғой, – деді мойнына асқан дорбадағы балықты сау еткізіп төгіп. Бұдан соң қынынан жез мойын, мүйіз сап пышағын алып, көз ілеспейтін шапшаңдықпен тазалай бастады. Өзеннің жағасындағы тасқа жабысыпжабысып қалған балықтың қабығы күмістей жылтырайды. Досым балықты аршып болған соң тілгілеп, ара-арасына тұз септі, үйден ала шыққан газетті суға малып дымдады. Әлгі балықтарды әдемілеп орады да қызарып жатқан шоқтың арасына көмді. мен таң қалдым. Балықты осылай да пісіруге болады екен. Біраз уақыт өткен соң қарауыта бастаған шоқты ысырып-ысырып тастады да, сыртқы қабаты күйіп; соңғы қабаты сарғайған орауды оттан алды. Шоқтың табына былбырап, бүлінбей піскен балықты менін алдыма тастады. Қоржыннан бір шөлмек «россия» арағын алды, екі кесеге құйды. Содан соң:

– ал, Тасжан, сенің келуіңмен, – деп түйістірді де, жұтып салды.

– Саған ризамын, Досым, – дедім арақ жып-жылы күйінде асқазаныма жата қалған соң. – Сен алғашқы күйінде қалған екенсің.

– Өзің ше, өзгеріп кеттің бе?

— мен баяғы Тасжан емеспін, мүлдем бөтен біреумін. «Жаны» жоғалып, тек «Тасы» қалған...

Газетке орап пісірген балық өте дәмді екен, көбін мен жеп қойдым, бір шөлмек арақ жұмырымызға жұқ болған жоқ. Таза ауа, судың жағасында емін-еркін отырып ішкен арақ кісінің басына шаппайды, бар болғаны балқытып, көңілінді ғана көтереді. Досым тастақтың үстінде шалқасынан жатыр. Оның қоңырқай жүзі, өне бойы, тікелейіп тұратын қайратты шашы, тыртық-тыртық қолы — осының бәрі-бәрі жер емшегін емуге жаратылған жігіттің, өмірдің бетіне батыл қарай алатын жігердің жиынтығы іспетті. ал мен болсам атыраудың асау толқынымен арпалысып, өз әлімді білмей малтыған боламын және өзім де біліп, сезе бермейтін белгісіз бір жағалауға қарай асығыс жүземін, сол жағалауы белгісіз «Барсакелмес» аралға сапар шеккен жолымның әншейін құр бекерлігін кеш түсініп, өзін-өзі жоғалтқан адамның қысыр қимылын ғана арқалап жүрген жайым бар. Бұлай болып жаратылмаған соң, арманды алыс аралдан іздеп не керек еді, мен ең әуелі өз өмірімнің сәулеттік жобасын жасай алмаппын-ау...

— Қолым сәл қалт етіп босаса болды Бұқтырмаға жүгіремін, — деді темекісін құшырлана сорып жатқан Досым. — Қандай сиқыры бары белгісіз, қармақ салмасам ішкен асым батпайды. Осы ермегім үшін шалдан таяқ жедім, Бақыттан сөз естідім. Қадет қой, қартайғанша қоя алмайтын шығармын. Бұқтырма менің екінші өмірім секілді...

Қалыпты күндері жұмған аузын ашпайтын Досымның, соншалықты ашылып, ұзақ сөйлегенін алғаш рет көрдім. Сонау түпсіз көк аспаннан әлдене іздегендей жанары жасаурап сарыла қарайды.

— Сенің арманың жоқ-ау, Тасжан, — деді сол әуеге тесілген қалпы, үнінде мұң бар. — Бармаған жер, баспаған тауың қалмады. Дүниені шыр айналып шықтың. Тым болмағанда жердің доп секілді домалақ екенін өз көзіңмен көрдің. мен болсам тек географиядан ғана білем...

Келгеннен бері Досымның қарапайым тірлігіне, осындай бейбіт те берекелі тұрмысы бар сүп-сүйкімді өміріне қызыққан көңілім адыра қалды, бақсам ол менің дәруіштігімді биік тұтады екен-ау. Кісілер қандай қызық, біреудің тамтығы, біреудің таңсығы деген осы да.

– Біздің жүріс – бос сандалбай. Отан дегеніміз – от басы, бақытты ғұмыр кешу дегеніміз – сол отты өшірмеу, – деп кесіп айтып едім, Досым ол пікіріме келіспеді.

– Сенің пәлсапанды түсінетін зерде жоқ менде. адам болып жаратылған соң екі аяқтың қызығын, дүниенің кеңдігін көргенге не жетсін. Өзіңмен бірге ойнап, бірге өскен қаншама бала сол, сен мадақтаған от басы, ошақ қасында омалып қалды. Қане солардың шыққан биігі, көрген қуанышы? Қане солардың жеткен жері, созған қолы. «Бақыттымысыңдар» – деп сұрашы, сөз жоқ, барлығы басын шайқайды. Неге? арқандаулы аттай қора маңын шиырлап, шиыршық атады... Оқыранады, кісінейді байғұстар, амал не, шиелеп тұрып байлаған арқанды үзіп кете алмайды. Босатшы, берші бостандығын, қалай-қалай шырқайды екен.

– Кім сонда соларды байлап жүрген? Өздері емес пе.

– Әлбетте, өздері, өздерінің үйкүшіктігі, мақсатының малға айналып кеткендігі, – деп басын қақшаң еткізіп көтеріп алды. Неге екенін кім білсін, ашуланғанда қолы дірілдеп, өне бойы қалшылдап кетеді екен. Бала кезде ондай әдеті жоқ еді, ненің әсері, білмеймін. Әйтеуір, енді бір сөз айтсам мені ұрып жіберетіндей қорқынышты көрінді. Ойын аяқтауға толық мүмкіндік беруге тура келді.

– айталық, аспанға ұшпасақ та, жерде жүріп қырылып қалмас едік, бірақ ұшып жатырмыз. Неге? Өйткені адамның қиялын түрмеге қамап ұстай алмайсың. Сезім, түйсігін де солай. мәселен, бағана әкемнің немересіне балтаның сабын қалай жонып, жасауды үйреткенін өзің көрдің, бірақ бұл ол ұлға өмір бақи балтаның сабын жасап өт дегені емес қой. ал мен өз ұлымның өзімнен озып туғанын, менің емес, сенің жолыңды қуғанын қалар едім. Халықаралық конкурста бәйге алыпсың, сол аламан жиында қазақ баласының аты аталғаны зор мәртебе, біле білсек. Өз үйім – өлең төсегімнің күні әлдеқашан қошқошын айтқан. мен Досымның қызынып айтқан пікірлеріне таң қалдым. Таң қалған себебім – осы сөздерді мен айтсам бірсәрі, оның аузынан естігенім, соңғы кезде пайда болған тағдырыма деген өкінішімді өшіре бастады. Демек, мені ұғатын, мені бағалайтын азаматтар бар.

– Досым, сен үйлі-барандысың, ата-бабамыздың мыңдаған жыл қалыптастырған жолына түстің. мен болсам,

сол жолдан тайқып шығып, адасып қалғандаймын. Інінен ұзап жайылған суыр ажалын таппаушы ма еді...

– Бопсаламай-ақ қой, айтпағың алты жүгірмек пе. Жарқыным, бала сол сен айтқан суырда да, қасқыр мен итте де бар, – деп қолын бір-ақ сілтеді...

– Барлық түйткіл сонда ғой, баланың ұшқан құс, жүгірген аңның қай-қайсына да жат еместігінде болып тұр ғой. Өмірдегі ең сәулетті архитектура осы, Досым, осы...

– Ей, менің шие бөрілерімнің жартысын бөліп алып кетші, қой демейін. О несі, екі жастың біріне жетпей жатып «бала-бала» деп зарланғаның. Басың жас. Найман бабамыз тоқсанында да бала таптырған. Әрине, әйеліңнің алғашқы құрсақты ішін жарып, алып тастағаны қиянат болған, түбінде сол күнәсіз нәресте қылқындырып өлтірер оны...

– міне маған сенің осы мінезің ұнайды. Қисайған жағыңнан он бала жабыла тартып түзете алмаушы едік.

– Ә, солай ма, баяғынды есіңе түсірейін бе осы, а,– деп мені астына салып жұмарлай бастады. мұрныма бұдан жиырма жыл бұрынғы Досымның әдемі иісі келді.

– Солай, Досым, өзің үшін де, мен үшін де еңбектене бер...

– Тырысамыз, әрине, бірақ сен ауық-ауық ақша салып тұр, ей.

– Оған келістім,– деп арқасынан қақтым

алтайды жиектей жүзген күн ұясына кіруге шақ қалыпты, өзеннен салқын самал есе бастады. ызындап масалар пайда болды. Табиғат жарықтық кешкі намазға дайындалып жатқандай еді. Төбемізден сусылдап бір топ көк ала үйрек ұшып өтті. Судың беті оқта-текте бүлк ете қалады да, шыбын аулаған балық айдынға сақиналап шеңбер жасайды.

– ал, енді қайтайық, армансыз оттадық, мал өрістен қайта- тын уақыт болды. Шал шатақ шығарар, – деп Досым орнынан тұрды. Қармағын шешіп, асай-мұсайларын қоржынына салып алды.

Қалың тоғайдың ара-арасымен оның артынан бүлкек-бүлкек еріп келемін. Ол менен гөрі әлдеқайда қуатты, әлдеқайда арманшыл, бітім-болмысын әлі күнге жоғалтқан жоқ. Өзім ше?..

Тағы да таң атты.

Тастың кішкентай кезінен бастап үйреніске айналған әдеті бар-ды. Жылдың қай мезгілі болса да, күн шығып келе жатқан- да әлдекім бүйірінен түртіп жібергендей қарғып тұратын, қазір де түнде ұйқтамағанына қарамастан, ерте оянды. Ең әуелі есінеп-құсынап балконға шықты: тура айнымаған кешегі көрініс. Қып-қызыл алып шар атырауды өртеп, көкжиек пен көк теңізді ұштастыра балқытады. Түндегі жел дауылға ұласа ма деп еді, беті қайтқан, су бетінде майда толқындар ғана бірін-бірі қуып, жарыса ойнайды. Көрші үйдегі еркек дүрбі салып, айналасын шолып тұр. Әне, жазған-ау, әне, теңізді жиектей бота жетелеген көгілдір көйлекті қыз өтіп барады. Тастың жүрегі тайдай тулап, кеудесін тепкілей бастады. Өңі ме, түсі ме? Бұл неғылған қыз? атыраудың астынан шыққан су иесі Сүлейменнің сұлуы сияқты, байыппен басып, сынаптай толқып маңып барады. Қонақ үйден жүгіріп шығып, артынан қуа жөнелуге окталды да: «Қой, пәле болар», – деп өзін-өзі тоқтатты. ала шапан еркектің де аңдығаны сол қыз... Жойқын цивилизация мен көсілген теңіздің шекара сызығын жасап, адам күші мен табиғат тылсымын қанды шайқасқа жібермей, қоршап, қорғап жүрген жалғыз жанашыр, жалғыз сақшы дәл сол бота жетелеген жұмбақты қыз екеніне сәулетші жігіттің күмәні қалмаған. «Сол, сөз жоқ, сол, – деп күбірледі. – Ендеше, оның тыныштығын еш бұзуға болмайды».

Қыз көзден тасаланып, теңіздің суын тазартып, ауыз суына айналдыратын үлкен қондырғының қалқасына сіңіп жоғалғанша Тас та, дүрбілі еркек те көз алған жоқ. «мына кәрі төбетке не керек екен», – деп кіжінді Тас. Бөлмесіне кіріп, жуына бастады. Тамаққа әлі ерте, буфет ашылған жоқ. Жұмсақ креслоға жайғасып алды да, Бәнемнің «Қазіргі архитектураға көзқарас» деген кітабын оқи бастады. англияның белгілі сыншысы әрі теоретигі профессор рейнер Бәнемнің, бұл кітабы, осы замандық сәулет өнері жайлы мағлұматтар бергенімен, ойпікірлері сәл ескілеу секілді. Оның кейбір талдаулары қазіргі замандағы қарыштаған құрылыстан қалыңқы, көбінесе ричард Нейтр, ле Корбюзье, Вальтер Грониустің еңбектерін, осы кісілердің өмірбаянын ежіктеп кетеді. ал бұлардың барлығы да алпысыншы жылдарға дейінгі европалық архитектураның құдайлары ғана. Содан бері

жиырма жылда қанша соны формалар мен ультра құрылыстар жүргізілді. Зәулім үйлерді төрт тағанға орнату олардың түсіне де кірмеген. «менімше,— деп ойлады Тас,— нағыз ғажап сәулет өнері бұдан былай азиядан басталуы керек. Шығыстық стильге енді аз уақыттан соң қайта айналып соғамыз. Біз — ояну дәуіріндеміз».

Күн қыза теңіз жағасына барды. Суға сүңгіп шығып, үйреншікті орнына етпеттей жатып қыздырына бастады. Осындайда ептеп мызғып алатыны бар еді, көзі ілініп кеткен екен, желкесін әлдене қытықтаған. Жалт қараса, Вайра отыр күлімсіреп.

— Ту, ұйқыңыз қандай қатты еді! Түні бойы қыдырғансыз ғой.

— Сәлеметсіз бе? Түс көріп жатыр едім, бекер ояттыңыз.

— Кешіріңіз. Олай болса мен әрменірек кетейін.— Жо-жоқ, ол не дегеніңіз. Көңіл күйіңіз қалай?

— рақмет, жаман емес... кешегі оқиға әсер етті ме, көпке дейін ұйқтай алмадым. — Қыз алды ашық гүлді көйлегін шешіп тастады да; суға шомылатын киімімен ғана, жігіттің жанына жайғасты. Денесін күн көзі енді-енді ғана қызарта жалаған. мүсіні келісті, көркем гимнастикамен шұғылданғаны байқалады: «міне, әдемі архитектура деп осыны айт, табиғаттан асқан сәулетші жоқ-ау», — деп ойлады Тас.

— Сіз көп сөйлемейді екенсіз, — деді қыз арқасына төгілген ақ сары шашын бетіне жауып.

— мен ылғи да өзіммен-өзім сөйлесемін.

— Қызық екен. Дегенмен жаныңыздағы адамға деген ілтифат болу керек.

— Не туралы айтайын?

— архитектура жайлы.

— Жазушының әдебиет, мүсіншілердің мүсін, дәрігерлердің медицина тақырыбын қаужайтындарынан жек көретін нәрсем жоқ. Оны қазақтар «қырттық», яки мағынасы жоқ болтовня дейді.

— Әйтсе де, сіздер жобалаған ақтау маған қатты ұнады. архитекторлық ой көркемдік шешімін өте дәл әрі тамаша тапқан. Тау-тас, орман-тоғайдан жұрдай сарғайған жалаңаш далаға мынадай керемет қала орнату — ерлік. Әсіресе көше бойындағы ағаштарды айтсаңызшы...

– Сол әр түп ағашты бағып, күту үшін қанша қаржы жұмсаларын білесіз бе... Екеуіміздің бір жылдық табысымыз.

– Әдемілікті ақшамен өлшеуге болмайды ғой.

– Әрине. ақтауды салғанда көптеген кемшіліктер жіберілді, оны келесі жолы қайталамаймыз. мен ригада орган тыңдағаным бар еді, – деп әңгімесін одан ары жалғастырды Тас. – Бейне бір жұмақтан шалқыған пейіштің самалындай, жансарайынды кеулеп, мәңгі саркылмас рақат дүниесіне кенелесіз. Біздің ауылда қобызшы шал бар еді, мен органды тыңдап отырып сол кісіні есіме алдым. музыканың құдіреттілігі сонда – ешбір аударманы, ешқандай шек-шекараны білмейтін жалпы адамзаттық сипатында; жер бетіндегі адамдарды тек музыка ғана біріктіре алады. «архитектура – остывшая музыка» – деп жар салғанымызбен, онда үнсіздік, яғни тілсіздік бар, өзің барып арнайы көрмесең – сенбейсің; ал музыка аса тез тарайды да, адамдардың жүрегінен терең орын алады. Жылжымалы үй салсақ қана бүкіл әлемнің игілігіне айналдырар едік. Сонымен қатар ән қашықтықты да мойындамақ емес.

– Сонымен сіздің ендігі арманыңыз астында моторы бар көшпелі мәдениет үйлерін салу ғой, – деп қыз сықылықтап күлді.

– мазақтамаңыз. Енді бір ғасырдан соң ұшып жүретін үй саламыз. айталық, москваның үлкен театрына қашан барсаң да билет таба алмайсың, ендеше, оны ұшатын немесе қозғалатын етіп жасау керек. Қазір сол тұрған қалпымен ақтауға ұшып келіп қона салса ғой, гастрольге жұмсалатын ақша қанша үнемделер еді...

– Бір сөйлеген соң сізді тоқтату қиын екен. Қиялыңыз да баланікі секілді.

– рас айтам, бұл балалық емес, қаныма сіңген ұлттық қиял: баяғыда қазақ халқы ғасырлар бойы көшпенділік өмір кешті, демек олардың архитектурасы да көшпелі болған. Қонысы ескіре бастаса болды, киіз үйлерін бұзып, түйеге артып алатын да келесі бір көк майсаға қона салатын. Кей ретте бізде мынандай оқиғалар болады: бір жерден кәсіпорнын ашамыз, ал оның табиғи қоры елу жылға әрең жетеді делік. Сонда әлгі өндіріс үшін орнатқан әсем қаламызды жарты ғасырдан соң не істемекпіз? Басқа жақтан

шикізат тасып, завод, фабрика сала-мыз. Кететін шығын – шаш етектен. мемлекеттің осы пробле-мадан құтылуына архитекторлар араласуы керек. Демек, қалай болғанда да алмалы-салмалы немесе жылжымалы құрылыс қажет. Кейде мен маңқыстаудың мұнайы таусылғандай қауіп туса, мына зәулім үйлерді қайтемін деп мазаланамын...

– Бір құрылысты екінші жерге көшіре салса, архитекторлар кәсіпсіз қалмай ма,– деп, Вайра тағы күлді. – Жасыңыз бен қиялыңыздың арасы жер мен көктей.

– мазақтай беріңіз,– деп қызарақтады Тас. Тым лағыңқырап кеткенін білсе де, берілмеді.– мәселен, космоста салмақсыздық бар, әттең, сол кеңістікке аэродром мен үйлер салса. Өзінен-өзі қалықтап жүрген үйлерге ракетаға мініп ұшып, қона салсақ.

Бұл жолы екеуі де күлді, Күн тас төбеге өрмелеп барады. аспан шүйкедей бұлтсыз, бетпактанып тұр. мәңгілік деген ұғымды ақиқаттайтын жалғыз нәкат іспетті.

Күн күдіреттің түнде де өмір сүрерін біз астрономиядан білеміз, өйткені ай Күннің аркасында ғана жарқырап көріне алады. Даралық деп осыны айт! Екеуі де әңгімеден шаршағандай біразға дейін үнсіз жатты. Қыздың таң қалғаны – мына іргесіндегі алпамсадай жігіттің жоқ дегенде әуестікпен наз айтпауы, дарақылыққа бармай-ақ қойсын, ырымға болса да еркектік емеурін білдірмеуі. «аса ұстамды жігіт екен, – деп ойлады, – мүмкін жалыққан, мүмкін, мен оның талғамынан шықпағаным. Шығыс жігіттері шыдамсыз келеді дейтіні қайда». Неге екені белгісіз, осы қазақты кеше түнде-ақ ұнатып қалған. Қазір сол ойда жоқта пайда болған сезімі алқымына кептеліп, жүрегін майда мұң шарбылады, жеңіл күрсініп жылағысы келді. Көзінен жас шыққан жоқ. «Қандай келісті пішілген дене!» Тасқа байқатпай көзінің қырымен қарады. Ол білегін жастанып, бейне бір бұл әлемде өзінен басқа тірі жан жоқтай теріс қарап, баяу тыныстайды. Тағы да ұйқтап кетті ме деп ойлаған Вайра оны қайтып мазаламады. арада он минуттай уақыт өткен соң:– Сіз білесіз бе, менің не ойлағанымды?– деді басын көтеріп. Қыз басын шайқады.– Даралық, мәңгілік деген сөздердің анықтамасы туралы.

– Ежелден белгілі шындық қой!

— Белгілі екені рас, бірақ осы ұғымдардың мағыналық, яки, өмірлік мәнінің жоғалып бара жатқандығы.

— Неге?

— Неге екенін өзін де білмеймін.

— мына сіз салған қала мәңгілік деп есептемейсіз бе?

— Жок. Өйткені мұның даралық сипаты айқын емес, бәрібір жер бетіндегі сандаған градостроительствоның біреуі ғана. Бұдан да әдемі, модернизациялы үйлер салынбайды дейсіз бе? адамды асқаралы биікке көтеретін, оның ойының, ісінің озықтығы ғана емес, ең әуелі ешкімге ұқсамайтын, мысал үшін айтсақ Пикассолық оқшаулығында. Қазіргі заманда коллективтік жаңалық ашулар, коллективтік өнерлер мен тобымен бір-ақ алатын сыйлықтар қаптап кетті. міне, мұндай жалпылама табыстар жекелеген адамның индивидуальдық мүмкіндігін, талантын дара дамытуға кедергі жасайды; демек, табиғат сыйға тартқан қабілетін жояды; демек, ғылыми жаңалықтардың басын біреу, қонышын екінші, ұлтанын үшінші біреу қондырып жататын майдагерліктен — мануфактурадан айырмашылығы болмай қалып жүр. мәңгілік өнер даралықтан ғана туып, тарихи мирасқа ұласпақ. мен өз талантымның коллективтік еңбекте ғана өмір сүре алар бейшаралығын ендіенді түсініп келе жатырмын. Данышпан болып жасалмайды, данышпан болып жаратылады. Көбіміз, тіпті бәріміз делікші, ерінбегеннен етікші шығады деген қағиданың төңірегін шиырлап жүрміз. Егер мен осыншалық рухани тоқырауға душар боларымды ертерек сезгенде кез келген шаруа баққан адамдар қатарына қосылып, мыңдаған жылдар тіршілікті жалғастырып келе жатқан қарапайым да қасиетті өмір жолына түсер едім. Не жасасақ та көкейімізде оның бағасы, салмағы тұрады мен мұндалап. Біздер, өнер иелері, ұлылыққа қатты дайындаламыз, тіпті сол ұлылар тізімінен орын сайлаймыз, ал шын талант, ұлылық деген сөзді ұғымнан сызып тастап, есі ауыса еңбек еткенде ғана бір ғасырда жалғыз-ақ рет таңқалдырып туар даралықтың тағына көтеріледі. Осы замандық өнер марафондық жарысқа ұқсас, барлығымыз жүгіріп келеміз, біреулер алда, біреулер артта... Жасырақ кезімде аты-жөнім газетте басылғанына балаша мәз болып қуанатын едім. Не деген аңғалдық десеңізші... мәңгілік пен даралықты сабақтап таратып ойлай бастасам, менің

алдымда бас айналатын без-дна – түпсіздік пайда болып, Писарев айтқандай «душевная апатияға» тап келемін. Жанталаса шегінгім, осы азаптан азаттанғым-ақ келеді, амал қайсы, мен шегінетін жер қалмапты. Кешегіден, яғни өткеннен тартылған жол бар, бірақ сол өзің жүріп өткен жолмен қайтып кету жоқ тірлікте. рас, жалғыз-ақ соқпақ қалды, оның өзі де қара жердің астында... айтыңызшы, айналайын латыш қызы, мені осы апаттан құтқаратын не? Тәңірім-ау, мен ғана ма, бәрімізді...

– мен сізден қорқа бастадым, – деді Вайра күрсініп. Көзінде жас бар.– Жұрттың барлығын өзіңізден терең санайсыз-ау. Өнерді де, өмірді де соншалық қиындатып жібереміз. Өзіңіздіөзіңіз танығаныңыз, жаныңыздың тұңғыығында жасырынып жатқан кемшіліктеріңізді ашқаныңыз дұрыс-ақ, алайда он тоғызыншы ғасырдағы орыс классикалық әдебиетінің кейіп-керлеріндей тірі өлікке айналуға болмайды ғой. Егер осы санаңызға саңылау түсірген бүкіл толғаныстарыңыз саф өнерге бағышталса ше... артық айтсам, айып етпеңіз, Сіздің ең үлкен қателігіңіз – Даралық үшін күреспей, сол Даралықтың көлеңкесінен карадай үркуіңіз.

– мен бұл әлемде жалғыз-ақ нәрседен қорқамын, – деп қыздың сөзін бөліп жіберді. – Ол – өзім.

– Сіздің рухани күйзелісіңізбен мен де ауыра бастадым. Жүріңіз, суға шомылайық,– деп Вайра қарғып тұрды.

– Шомылсақ – шомылайық. Бірақ іштегі жалынды теңіз де баса алмайды ғой.

Екеуі, эне, асау толқынды атырауға қарай зыр жүгірді. Олардың соңынан қараған адам бейне бір түн мен күн баласы жарысып бара жатқандай, қара шашты жігіт пен ақ сары шашты қыз жұптасуындағы жарасымға қайран қалар еді, Европа мен азия анау Тас пен Вайрадай таза да тәкаппар пиғыл-ниетпен көкжал толқынды шалқар теңізге шомылып, мөлдіреген сезім, өзара ұғысумен достаса ала ма, жоқ па оны білмейміз, біздің білетініміз – бейбіт өмір, асығыс ғасырға еркелеген, сол зымыран мезгілден өздерінің даралығын, жеке менін іздеген қыз-жігіттің ортақ сезім, ортақ тілекпен кеңістіктің көкжиегіне ұмтылысы ғана. адамдар бір-бірін шынайы түсініп, ұғу үшін қаулы-қарар, халықаралық

симпозиумдар емес, тек қана адал, ыстық ықыластан туған мағыналы мақсат жеткілікті, оған жарқыраған жалғыз-ақ күн керек.

Тас бөлмесінде кітап оқып жатыр еді, телефон шылдырлады.

– алло, тындап тұрмын.

– Бұл мен ғой, – деген қыздың даусы естілді. – Енді үш сағаттан соң ұшамын, шығарып салмайсыз ба?

– Онда сіздің жолыңызды жуайық, ресторанға түсе беріңіз.

– Жо-жоқ, онда бармаймыз. Тағы да біреумен шатақтасып қалуыңыз мүмкін. менің бөлмеме келіңіз. Күтемін.

– Қазір-қазір, – деп жігіт қалбалақ қақты. ыңылдап, әлдебір әннің әуенін ысқырып жүріп тез киінді де, лифтіні шақырып, төменге түсті. Бір шөлмек шампан, бір плитка шоколад алды да Вайраның бөлмесіне көтерілді.

– Кеш жарық.

– Кіре беріңіз, – деді күлімсірей есік ашқан қыз. Бүгін күндегісінен әлдеқайда сұлуланып кеткен секілді. Иығы ашық жеңіл көйлек киген. арқасын жаба судырап төгілген ақ сары шашы жан біткендей жалт-жұлт ойнайды. Шағын ғана дастарқан жасапты. Қолындағы сыйын қызға беріп жатып бетінен сүйді. мұрнын француз әтірінің иісі қытықтады.

– рақмет, – деді Вайра қызарып. Жігіттің лыпыған жеңіл қимылы, еркіндеу бірақ өте жарасымды әрекетіне шын ықыласыммен сүйсіну бар жүзінде, жайрандай басып дастарқанға шақырды.

– Түу, осынша мол тамақты қайдан тапқансыз! – деді Тас отыра беріп. Жұқалаң тілінген нанға уылдырық жағып ұсын- ған Вайра, тағы да майда күлімсіреді.

– Шампанды ашыңыз. Жеделдетіп ішіп алмасақ уақыт өте аз қалды.

– Такси шақырып қоялық.

– Қам жеменіз, заказдап қойғанмын.ақ көбік атқан шарапты екі бокалға құйды:– ал, жолыңыз болсын, Вайра. Самолетіңіз жеңіл ұшып, жайлы қонуы үшін алып қоялық.

– рақмет, өзіңізге де осыны тілеймін.

Екеуі бір-біріне тесіле қарады – кимай қинала қарады. Тас қыздың қолын алақанына салып, өзіне жақындата тартты да, ернін тигізіп еді, Вайра көзін сәл жұмғандай болды да: – Үш-ақ күнде сізге осыншалық үйреніп кеткеніме қайранмын, – деді. – Жүз жылдан бері білетін секілдімін. Сіз маған ұнайсыз.

– Сіз де... Үш ғасырлық әсер қалдырдыңыз. Бірақ осының өзі стереотиптік сезімдер мен электромузыкалық еліктірулер емес пе екен?!

– Тым болмағанда ендігі еншіміздегі екі сағаттың мазасын алмайықшы, – деді қыз қасы дірілдей.

– Кешіріңіз. Технократиялық сана не айтқызбайды... мен сізді ғана тыңдаймын.

– Олай болса, құлақ салыңыз. Сіз маған өте ұнайсыз, сондықтан да командировканың күні бітпесе де ертерек билет алып, қайтайын деп отырмын. Жақсы көрген адамыңның жанында ұзақ болу – қауіпті, тамаша әсерінді бүлдіріп аласың. Жалпы, сізді қанша сүйгеніммен, болашақ өмірді бірге өткізу мүмкін емес, өйткені сіз жалғыздыққа жаратылған жансыз, жарыңыз да – сол жалғыздық. Бұдан былай үйленбейсіз-ау деп ойлаймын. мені әуестендірген – ауылда өссеңіз де орысша тілге жүйріктігіңіз, ақыл-парасатыңыздың кеңдігі, мол мәдениетіңіз, өмірге деген көзқарасыңыздың әрі айқындығы, әрі тұмандығы. У вас есть какая-то магическая сила. мен сізді құрметтеген сайын аяймын. алғы тірлігіңізден хабардар болғым келеді, мазасыз тағдырыңызды қалай аяқтарыңызды білгім келеді, адресімді тастап кетейін, анда-санда хат жазып, не болмаса телефон шалып тұрыңыз. Қолыңыз тисе, Балтық жағалауына келіңіз.

Жігіт темекісін сора түсіп ойланып қалды. Жүйелі сөзден жеңілгенін мойындағаны ма, көпке дейін үндемей отырды.

– Келіңіз, сіздің даралығыңыз үшін алып қоялық, мәңгілікті көре жатармыз,– деді Вайра бокалын көтеріп.

– рақмет. Сіздің де...

Шарапты сыздықтата ішіп, сыпайы отырған жаппай комму-никацияның жас өкілдері қадір түнін күзеткендей тыныш-тыққа беріліп еді.

– Балтық теңізіне міндетті түрде барып, сізге қосылып янтарь теремін, – деді Тас. – Әсіресе електен өткізгендей

сусыған қызыл-қоңыр құмы қандай десеңізші. Күн-күн сайын су шайып жатқан теңіз құмынан таза не бар.

– Теңіз жағалауға қоқысты ғана емес, асылын да лақтырып тастайды. Ол да бір замана толқыны секілді... Біздің мақсат – салындылармен бірге жағалауға шығып қалмау...

– абай деген атамызда мынадай философиялық толғау бар. мен сізге мазмұнын аударып көрейін. «Дүние шалқар көл, заман соққан жел, алдыңғы толқын – ағалар, соңғы толқын – інілер, кезекпенен өлінер, баяғыдай көрінер».

– Керемет екен, – деді қыз сүйсіне тындап. – Бұдан артық айтам деу бекершілік шығар.

– Өмірде ешкім жаңалық аша алмайды, бар болғаны белгілі, айтылған шындықты қайталайды. америкалық жазушы Торитон Уайлдердің «Я не новатор, а раскапыватель забытых ценностей», дегені – әділ сөз. Ендігі гәп сол шындықта бар затты қалай, қайтып пайдалануда болып тұр ғой. Даралық пен мәңгілік ұғымы да осыдан өрбиді.

– Сіз тағы да өзіңіздің ауруыңызды айта бастадыңыз.

– Ә, солай екен-ау.

– Біле білсеңіз, адамзаттың өзі де мәңгілік емес, несіне басымызды қатыра береміз. Келіңіз, одан да шарап ішелік, көңілді қоштасалық.

– Не үшін аламыз бұл тосты.

– мәңгілікке пара-пар теңесетін әдемі кеш үшін.

Осы шақта бұрыштағы ақ телефон кісінеп қоя берді. Орнынан атып тұрған қыз: – Такси болар, – деп трубкуны көтерді. – Жақсы, қазір шығамын.

– апыр-ай, – деп өкінді Тас, – осыншама келте қайырыла-рын білсемші.

– Сіз әрқашанда өткізіп алып, өкінесіз... маған дастарқанды жинауға көмектесіңіз.

Екеуі жабылып жүріп бөлменің ішін тазартып, ретке келтірді. Қыз кезекшіні шақырып, қонақжайды тапсырды. Бұлар далаға шыққанда такси күтіп тұр екен, сарт-сұрт отырды да, аэропортқа тартты. Самолет уағында ұшты. ақырғы рет қоштасарда екеуі бірдей ұмтылып келіп, ыстық-ыстық сүйісті.

– Сізбен танысқанымнан гөрі, айрылысқаным қымбат мен үшін. Түбі бір жолығармыз, – деді қыз Тастың құшағынан әрең босап.

– мен де сондай сенімдемін. Қос сызық бір-бірімен қилыс-пағанмен, әрқашанда қатар созылады кеңістікке.

– мен сізге ризамын. Сүйемін сізді. – Вайра соңы рет жігіттің мойнына асылды да, шұғыл бұрылып, самолеттің трапына қарай жүгіріп кетті. ақ сары шашы желбіреп, иығындағы жол дорбасы шайқалақтап кетіп бара жатқан Вайраның соңынан қарап қалған жігіт дүниеде осындай жаны таза жақсы адамдар барына қуанды. «Осылар болмаса әлемнің әйнегі баяғыда бытшыты шығар еді», – деп күбірледі.

Төңіректі жаңғыртып от алған алып лайнер маңқыстаудың көкпенбек аспанына көтеріліп, солтүстікке қарай самғап барады. Кішкентай құсқа айналып, көрінбей кеткенше Тас тұрған жерінен қозғалмаған. Көңілі құлазып, жүрегін жалғыздықтың желі қайтадан кеуледі-ай. аққұсқа айналып, аспанға ұшып кеткен латыш қызы Тастың бөлініп қалған «жанын» жалғағандай. Енді ол – Тасжан.

Осы күні түнде қалаға келгелі алғаш рет рақаттана ұйқтады. Түс көрді. аспан кеудесіне найзадай шаншыла сұғынған ға- ламат биік үйдің төбесінде тұр екен дейді... Бұл тұстан төрткүл дүние түгел көрініп, жер бетіндегі алты құрылық аяғының астында қалды. Соншама зәулім биіктіктен қарағанымен жердегі зәредей зат алақанында жатқандай айқын... Ұшпаққа шыққан дегеніміз осы шығар... Даралық-данышпандық дегеніміз де осы деп тебірене қуанады. Енді маған теңелер адам баласы жоқ! майда-шүйделіктен арылып, мәңгілікке сапар шегемін. маскара зәулім үйдің төбесінде тұрып, шығысқа күн сала үңіліп еді, міне ғажап, мал жайғап жүрген әкесі, сиыр сауып отырған шешесі, тіпті есік көзінде жатқан ала мойнақ итке дейін көрді. Өне, Досым қолында құрық, аяғында қонышы ұзын резина етік, өзенге беттеп барады. Үй маңында балалары шулап ойнап жүр. «Досым, – деп айқайлап еді, ол естімеді ме, бұрылмады. – Өке! Тәте!» Ешқайсысы да басын көтеріп қараған жоқ. «асқақтап тым-тым биіктеп кеткен екенмін, сондықтан да жердегілер мені көріп, үнімді ести алмады. Даралықты тек жерде, адамдардың арасында ғана айқындауға болады екен-ау. Салған үйің

неғұрлым биік болса; сен де солғұрлым табиғаттан алыстайсың, америка небоскребтарында тұратын халықтың қатыгез болатыны да сондықтан-ау, – деген ой келді. – Енді менде өлу ғана қалды. Қазір секіремін. мүлде құрымын. Құмға түскен із секілді теңіз толқыны шайып жоғаламын жарық дүниеден. Секіремін! Секірдім...» Жүрегі зу ете түсті. айқайлап орнынан атып тұрған күйі балконға жүгіріп еді, абырой болғанда, түнде есігін жел жауып тастаған екен, шыныға соғылып аман қалды. «рухани сырқатым дене дертіне көшті, енді менен түк те шықпайды» – деп әйнектен жерге көз жіберді.

– Теңіз бетін қан қызылға бояп ыңырана көтерілген күн, бетін жыртып, игеріп тастаған арқаның ұлан даласына ұқсаған жал-жал толқындар. Құрлық пен атыраудың шектескен сызығында... бота жетелеп, баппен басып бара жатқан қыз... «Жазған-ай, мәңгілік дегеніміз осылар ғой». Бұдан ары санасын бекер қамшылап сандалтпады. Беті-қолын сумен сипап, асығыс сүрте салды да, ұйпаланған шашын тарауға да шамасы кел- мей; шапшаң киініп сыртқа шықты. Бота жетелеген қыздың артынан қуа жөнелді. Жүтірген бойы қуып жетті де: «Сәлеметсіз бе?» – деді. Түрі есі ауысқандай боп-боз еді. Қыз аялдаған жоқ. Көзінің қиығымен қарады да: «Сәлеметпіз», – деді.

– мен сізді күнде көремін. Кімсіз? Қайда барасыз? – айрылып қалардай сұрақтарын асығыс төпеледі-ай. Қатарында келе жатқан жігіттің жүзіне енді ғана бажайлап қараған қыз, аңтарыла сәл тұрып қалды: – мен сізді қайдан көрдім! – деп таңырқай сұрады.

– Қонақ үйден болар.

– Жоқ, одан көре алмаймын, өте биік. Түсімде шығар, – деді де ілгері тартты. Жетегінде жаудыр көз ботақан үкісі желбіреп, Тасжаннан үріккендей.

– айналайын, атыңды айтшы.

– Сіз маған ермеңіз, – деп кесіп айтты қыз. – Әне, үйдің бал- конынан ағайым қарап тұр, ұят болар.

– Қайдан табамын!

– Осы бағытпен жүре берсеңіз, ал қазір қалыңыз. Ботасын жетелей, бозамық кеңістікке сіңіп бара жатқан жұмбақ қыз су тұщытқыш алып қондырғының ар жағына

түсіп, көрінбей кеткенше бір орнында сілейіп тұрған Тас, қазіргі Тасжан «осынын барлығы түсім емес пе өзі» – деп шошына қауіптенді. Шыдай алмады білем, жүре шешініп атыраудың жағасына жетті де, көк толқынды айдынға секірді...

Бөлмесіне кіргені сол еді, телефон шырылдады. Трубканы көтеріп «алло» дегенде ар жағынан: – Әй, жігітім, – деп гүр еткен еркектің даусы естілді. – Бұдан былай боталы қызға жолаушы болма. Әйтпесе сүйегінді алабұғаға жегіземін.

«Бұл кім?» деп сұрағанша, құлағына дыңылдаған бір қалыпты телефон үні ғана естілді. «Қыздың ағасы!» Терезеден жасырына сығалады. ала шапанды адам мықшындап гантель көтеріп, дене шынықтыруға кіріскен екен... Ұлы шайқасқа дайындалған болар...

Осы күн ол ешқайда шыққан жоқ, тамаққа да зауқы соқпады. арасан суының екі-үш шөлмегін алып келіп, соны ішіп, бүк түсіп сұлық жата берген. Бар ермегі әлсін-әлсін темекі тарта беру, шағын бөлменің ішін көк ала түтін қылып жіберген. Кітап оқып көріп еді, тартпады. ақ қағаз алып, болашақ салынар қаланың жалпы сүлдесін сызғылады, бәрі жалған болып шыққан соң жыртып-жыртып тастады да, басқа қағаз алды. ақ бетке қара қарындашты тез-тез жүргізіп, шашы арқасын жапқан Вайраның суретін, содан соң, бота жетелеген қыздың бейнесін келтірді. Екеуіне ежірейе қарап отырды да, қарындашты лақтыра салып, төсекке жантая кетті.

«ауылға соңғы рет барып келген соң сәулетшілдік жұмысты біржола қоюға бекінгенмін. Дүниеге басқаша көзбен қарай бастадым. Бұған дейінгінің барлығы кеуек өмір, өз-өзінді алдау деп түйдім. Сонымен қатар жұмыста да жайсыздық болды. менімен бірге істейтін Бекбау деген жігіт бар еді, «Тас менің жұмыстарымды көшіріп алды» – деп арыз беріпті. алдында ақтаудың жобасы үшін сыйлық бергенде ішіне қан қатып, жалғыз сол ғана құттықтамаған-ды. Ішегіне қыл айналмайтын қызғаншақ, өзім деп қана өмір сүретін эгоист, бірді-бірге шағыстырып, өсек айтпаса өлетіндей болатын пасықтарды кейбіреулердің жақсы көреріне таңым бар. Бекбаудың жеке бастың өшінен туған домалақ арызын қызметтегі шефім дәсердей қылып, үлкен әнгімеге арқаулағанына жыным келді. Өзі құлағалы тұрған тауға қой

жайған соң оңсын ба, әлгі арызқой лағынетті жағынан бір періп едім, шалқасынан құлады, әрине, тағы да кәсіподақ жиналысында қарап, ескерту берді. Жұмыстан мүлдем босанып, облысқа кетем деп өтініш жаздым.

Басқарма бастығы босатпады. Көпке дейін ешбір жобаға қатыспай, сандалып жүріп алдым, ең ақырында атыраудың жағасында салынар жаңа қаланы қолға алуды тапсырды. Біз, бес жігіт, ол жұмысты жылдың аяғына дейін бітіруіміз керек. менің түрім болса мынау, шабыт шақырайын деп келген ақтауда барымнан айрылып жатқаным.

Қазіргі адамдарды таң қалдыру аса қиын, өйткені біздер таң қалу сезімімізді жылдар жылжыған сайын жоғалтып барамыз. атыраудың жағасынан орнатар болашақ қала ақтаудан он есе озық салынса да, он-ақ жылдың қызды-қызды әңгімесіне жарайды да, бірте-бірте ұмытылып, жер шарының үлкен картасы бетіне жалғыз нокат болып кейде түседі, кейде түспейді. Сондықтан профессионал сәулетші болсам да, өз ісімнің айқындығын сезіне алмай келемін; сондықтан да өнер семьясының ішіндегі ең түсініксізі, ең абыройсызы және халыққа есімің жариялы емесі де осы архитектура атты бала. айталық, жер бетіндегі мыңдаған қалада миллиондаған адам мекендейді, бірақ солар өзі тұрған шаһарды кім жобалап, кім салғанын біле ме, жоқ, ал жазушының шығарған кітабына атыжөні жазылады, суретшілер де солай, сәулетшілер ше... Қазіргі қала дегеніміз, кеңістіктің комплексті ортасы, жекеліктен гөрі жалпылық сипаты басым. Ендеше, жаңасын саларда, сөз жоқ, тағы да рухани мәдениетті практикалық мәдениетке ұластырамыз. Сондықтан да салған құрылыстарымызда өзіміз өмір сүрген дәуірдің санасы сәулеленбей қалады; сондықтан да практикалық жағынан пайдалы болғанымен, көркемдік асылымызға айналмай қалады. Гоголь айтқандай, әлемнің шежірешісі іспетті сәулет өнерін кәсіптік сипатқа бұрдық. Біз қалаған үйлерде адамның өмірге деген көзқарасы, уақыттың көңіл күйі жоқ, ішкі кеңістік пен тектоникасы айшықталмаған. Қазіргі ең керемет деген құрылыстарда жалаңаштық, жеңілдік басым; бірыңғай шыныға, темір бетон, каркастар мен син-тетикалық-пластикалық материалдарды орынсыз пайдалану, панельдер мен алып блоктарға арқа сүйеу басым. міне, мұның барлығы

конструктивті шешімі жағынан тамаша болғанымен, сәулет өнері дәрежесіне көтеріле алмай қалады. Баяғыда әдемі қала тұрғызу үшін кереметтей көркем де ыңғайлы жер таңдайтын. Қала жобаланбас бұрын кеңістікті, өзен-көлді, орман-тоғайды ескере отырып, құрылыс пен табиғи орта бірбірін толықтырып, эстетикалық жарасымын тапса ғана үлкен істі бастайтын. Қазір ше, қай жерден жер асты қазынасы табылады, сол жерге үй қалауымыз керек, жердің үстінде не бар, не жоғына қарамаймыз, өйткені уақыттың талабы солай. Осындай амал жоқтық сәулет өнеріндегі брутализмге соқтырады. рас, біз де суреткерміз, бірақ фантазиямыз бен концепциямыз шектеулі. Шектеулі болатын себебі өз жұмысының, демек өз туындының объектісін, образын біз таңдай алмаймыз. Егер маған ерік берсе, құлан жортпайтын, бір ұрттам сусыз, тіс шұқитын ағашсыз қиян далаға сәулетті қала салар ма едім... Өмірдің, өндірістің талабынан туып отырғандықтан, амал жоқ, көнесіз, әрі соған көндігесіз. Бүгінде архитектор ағайындардың творчестволық қиялын ғылыми техникалық революция билей- ді. Өнерпаздықтан гөрі кәсіптік ыңғайға көшуіміз заңдылық- қа айналып отыр деген сөз. Ендеше, шақшадай басымды неге шарадай етіп, қайдағы бір даралықты көксеймін. «Әр таудың басын аңсаған арқар аштан өледі» – деп атам қазақ бекер айтқан жоқ, өзімнің бетімді іздегенше, дәуірдің бетіне жалтақтап жан сақтағаным жөн емес пе. Жер бетінде әзірше жеті-ақ ғажайып ғимарат бар, адамзаттың ғұмырына осылар да жетер. Әлемнің бетіне бедерлеп өз есімінді әріптеп жазу – бір ғасырдың жемісі. ал жиырмамыншы ғасыр жалғыз-ақ адамды тудыруы мүмкін, ол кім? Әзірше ешкім бал ашып айта алмайды. менің білетінім, әйтеуір, Тас емес... Әлде ондай данышпан тумаған да шығар... Сонымен уақыт ағысына қарсы жүзгенді қойып, сол уақыт ағыстың үстінде жүзген көп салындының бірі ретінде, қашан жағалауға ығысып шығып қалғанша, ықтай бергеннен артық абырой жоқ. атыраудың жиегіне салынар жаңа қаланы ақтаудан артылтап деу бекершілдік – айнытпай қайталап беремін. Дүниеде қайталаудан оңай нәрсе жоқ... рас, мен қателікті тым ертерек жіберіп алған секілдімін.

Ол қателік – сәулет өнеріндегі ұлттық сананы түбегейлі түсінбегенім, демек, жаңалыққа құштар көңілдің жетегінде

жүріп, қазақтың өз топырағында баяғыда бар болған, кескілескен ұрыстар мен кер заманның құрмалдығы болып кеткен керемет өнерімізді түбірлей зерттемегенім, үйренбегенім. алғаш Қожа ахмет Яссауидің мазарын қалпына келтіруге шақырғанда бармай, бүгінгі архитектураға ойысып кеткеніме енді ғана өкініп жүрмін. Бәлкім, жиырмасыншы ғасырға біздердің сол ата-бабамыз мирасқа қалдырған дүниелерді зерттеп, жөндеп әлемге жария етсек те жетер ме еді... Бүкіл жастығын, жігерін осы ұлағатты іске сарп етіп жүрген Темірдің тағдыры, мүмкін кейінгі ұрпаққа үлгі болар. ал менікі ше?.. ақтау қаласында зәредей болса да ұлттық нақыш, ұлттық бояу, ұлттық үлгі мен халықтық ой бар ма? Кім байқай алады? Ешкім де, өйткені ол қаладағы бірде-бір мәдени құрылыстан қазіргі қазақ архитекторларын толғандырып жүрген өзіндік өрнектерді, яғни сәулет өнеріндегі ұлттық сананың жетілгенін бедерлеп бере алмадық. Ендігі міндет, осы тұрғыда еңбек ету шығар. Біреудің өнерін біреу ешқашан да жасап бере алмайды. Ендеше, неге қазақтық архитектураны тек қана өзіміз қолға алмай қаңғып жүрміз... Бұл менің ғана қателігім бе?»

Қас қарайып, көз байланған екі кештің арасында теле- гей теңізді жағалап, бота жетелеген қыз кеткен бағытта ымыртшылап жолға шықты. Бұрынғыдай емес, жанының жарақаты жазылған, басы қисапсыз сұрақтардан қаңырап босаған, көңілі де құсы қайтып, базары тарқаған көл секілді тыншу. алайда баяғыда, бозабала кезінде табиғаттан туып, ертерек жоғалтып алған ішкі жан сезімінің кіп-кішкентай күміс қоңырауы қайта қағылғандай, тот баса бастаған жүрегі тоқтап қалмай, әлі де соғып тұрғанын сол күміс қоңыраудың әлсіз сыңғыры есіне салып еді. айқыш-ұйқыш сызылған санасы қаланың қоқыстарынан тазарып, шуақты аңсаған қариядай, таяғына сүйеніп жуас тыныстағысы келді. Қарттыққа тән ақыл-ой өзөзінен жасарып, әлем проблемаларымен шатақтаса беретін мінез-құлқы желідегі құлындай тулап-тулап, тырайып жусап жатыр. Қаншама өңешін созып өзеурегенімен екі аяғы бар жай ғана пенде екенін кеш, кеш болса да мойындады-ау, әйтеуір. Екі, қолын артына ұстап, теңіз жағалап лағып бара жатқан жігіт қайта туғанына қуанған да, өкінген де жоқ, бұған дейін маскара қиындатып келген өмірдің соншалықты оңайлығына

сәл тақырқау бар бойында. Тіршілікті құлай сүюді дән тасыған құмырсқадан үйрену керегін бұрын неге бағамдамаған. асылы, адам дегеніміздің өзі егіннің дәні ғой, топырақтан нәр сорып өнесің, жайқалып көктейсің, сарғайып пісесің, содан соң тағдырдың диірменіне түсесің де, өзгенің керегіне жарар ұн болып үгілесің. Зым-зия жоғаласың. «мен осыған дейін жоғалмаймын деп жанталасыппын, қандай ақымақтық. ал бұл қарапайым ұғымды Досым әлдеқайда ерте түйсіктеген. Өмірдің мәні – құмырсқа болу ғана. Сана материядан тысқары емес дейтініміз осыдан-ау. Олай болғанда адамның ақыл-ойы жалғанда да жаратылысты жеңе алмайды».

Су тазартқыш қондырғыдан өтіп, ақтаудан ұзап кетті. ай әлі шықпаған, қараңғылық қоюлана түсті. Қаланың шамдары мұқым даланы жарыққа бөлеуге шамасы жетпейді, алыстаған сайын арты ағараңдап, алды қараңғылана берді. Әйтеуір, теңізден айрылған жоқ, кедір-бұдыр тас, топырақ-томарларды аттап-бұттап жүріп келеді. мөлшермен бір шақырымдай жол жүрдім дегенде, тура қарсы алдынан сықсиған әлсіз жарық сәулеленген. Түнгі от алыстан көрінеді ғой, әлі де едәуір жер барын топшылады. Бірақ анау аспандағы жұлдыздай жымыңдаған жарықты жағып отырған кім? Оны әзірге білмейді, не болғанда да сол отты бағытқа алу керек. Теңіздің шуылы саябырлау, шалақ толқымай, тереңге тарта тебіренеді. Түн баласында су жағасының өзгеше бір салқыны болады, омырауынды ашып тастап, саулаған самалды армансыз жұтып, қарабарқынданған теңізден ашу мен ызаны, шалқарлық пен шаттықты үйренесің. Күндіз кенезесі кеуіп, маңқайып жатар даланың мұрынды жыбырлатар қаңсық иісі болушы еді, қазір сезілмейді, атыраудан ескен жел айдап тастаған. Биылғы жаз жаңбырға сарандық жасады. Ербиіп үркіп-үркіп шығар өсімдік әлдеқашан қурап қалған, Тасжанның аяғы шалып бырт-бырт үзілді. ақтаудың жалпы пошымы күңгірттеніп, самаладай жарқыраған шамдары ғана шоқтай жайнап жатты. Сонау телебағананың басындағы қызыл жарық бәрінен де биік, осы тұстан көз салғанда жер мен көктің екі ортасында ілініп қалған жетім жұлдыз секілді. Жаһандағы жалғыз от тым жақын. Өне, сықсиған терезесі бар

тамды көрді. Сыртынан карағанда молаға ұксаған. Іргесіне келіп, көпке дейін батылы жетіп кіре алмай тұрып қалды.

Тамға жапсарлас салынған қора бар екен, бір бұрышында моп-момақан шөгіп жатқан ақ бота қараңғыда қалбақтаған бөтен адамды көрген соң, шошына түрегелді. Жігіт жақындап барып мойнынан құшақтайын деп еді, қашқалақтап маңына жолатпады. Тоқал тамның іргесінде қайық төңкерілген. Келуін келсе де, әлі де не істерін білмей, торуылдап жүрген Тасжан сол қайықтың үстіне отырды. Темекі тұтатты. Тырс еткен дыбыс жоқ. Үйге кіріп баруға жүрегі дауаламаған. Неге екені белгісіз, бойын сиқырлылау қорқыныш биледі. Ертеректердегі жалмауыз кемпірдің баспанасындай жерменжексен болып жатқан балшық там ұлы шулы цивилизацияны торуға шыққан аңшының итарқа қосындай көзге қораш, көңілге жат. Әрі-сәрі мелшиіп отыра берудің жөні жоқ-ты, не де болса үйге кірмек ниетте темекісін өшіріп, солай қарай беттеген. Есіктің тұтқасын сипалап тауып, айқара ашуға және де жасқанды. Жүрек лүпілін естіді. «Әке-шешесі бар болса қайтемін?» Тәуекел жасады. Қаладағы әдетпен тақылдатты, жауап болмады. ашты, табалдырықты аттап, ішке ене бергенде төбесін босағаның мандайына оңдырмай соқты-ай. ауырсынуға мұрша қайда, тілін тістеген күйі бір-екі басып төрге озған. Тірі жан көрінбейді. Шаңырағы бар шамның жарығы аядай бөлмені ала көлеңке көрсетіп, әр затқа абажадай көлеңке түсірген. Жан-жағына қарап еді, мұнтаздай жиналған мүлік бейне бір кішкентай қыздың қуыршақ үй жасап ойнағанындай әдемі. Іргеде сықырлауық ағаш төсек, басы терезеге жетіп тұр, төр алдында оюланған ескілеу сырмақ, әйнекке шетін тірей қойған стол, сол столдың үстінде шам, босаға жақта тандыр пеш орналасқан, қыстан бері жағылмағандықтан гүлді матамен жабылған. Пеш пен төсектің ортасындағы бос қанатқа қолдан ілгіш жасалған, онда қыздың киім-кешектері ілулі тұр. Үйдің ең қымбат мүлкі – төсектің бас жағындағы желбірегі бар қос етек көйлек пен үкілі сәукеле еді, камар белбеу мен күміс таналары жылтыраған шашбау, бір-біріне мінгестіре ілген күміс білезік, әдемі тастан көз жасаған сақина, жүзіктер еді. Тасжан архаизмге айналған жиһаздарды көргенде он тоғызыншы ғасырдағы этнографиялық музейге кіргендей аңырайып тұрып

қалды. мұндағы әр зат көненің көздеріндей қаладан қашып осынау тоқал тамға жасырынған секілді. Тіпті ескілікті ыдысаяқтар тым мол, әсіресе анау жастыққа жантайған домбыра жан бітіп, өз-өзінен сөйлеп, «Түрмеден қашқанды» аңыратып қоя беретіндей ме-ау... Ол жасқаншақтана жақындап, домбыраны қолына алды да, тықылдата шертіп көрді, құлақ күйі келтірілген, бабында екен. Иесі жоқ үйде рұқсатсыз жүре беруге қысылған Тасжан домбыраны орнына қойып, тысқа шықты. айналайын табиғаттан сұлу не бар бұл жалғанда, эне, ұлан-байтақ теңізді қақ жарып, күміс табақтай дөңгеленген буаз ай ыңырана туып келеді. Теңіздің бетін күміспен қақтап тастағандай жалтырайды. Дүние ақ сүтке шомылып, аста-төк мол қуанышқа кенеліп, жарылқанып жатты. Жер жарықтық жаңа ғана босанып, қалжасы жаққан анадай рақат пен қуаныштан жап-жарық көрпесін қымсына бүркенеді. «Қалада ғой табиғаттың осы сұлулығын аңғара бермейміз»,– деп күрсінді. Кім білсін, ай өте тез көтеріліп еді. Жұмбақты үйдің жанында жын сокқандай делдиіп тұрған Тасжан теңіз жақтан ағарандап келе жатқан аппақ сұлдені көрді. Саскалақтап, қашаға сүйене төңкеріліп жатқан қайықтың астына сып етіп кіріп-ақ кеткені. анандан жаңа туғандай аппақ сұлде асықпай басып, тура қасынан өтті. Қап-қара ұзын шашы тал бойын жасырып су иесі Сүлейменнің қызы жанынан өте бергенде, жігітте ес қалмаған: қыздың тыр жалаңаш мүсіні таңсық болмай-ақ қойсын, бірақ осыншалық күмістен жонып жасағандай сұмдық сұлу бейнені көргені осы және бұдан былай көрмейтін де шығар-ау... «мен күнәһармын,– деп ойлады жерге кірердей ұялған жігіт.– Жаһанда бұдан өткен ұрлық бар ма, саф тазалыққа рұқсатсыз қарап арымды былғадым. Тез жоғалу керек бұл маңнан, қарамды батыру керек!» Осылайша өзін-өзі балағаттап, орнынан тұра беріп, төбесін тағы да қайыққа сарт еткізіп ұрып алды. «Сол керек!» – деп жерге былш еткізіп түкірді, артына қарайламастан қалаға тартты...

Дегенмен сезімі ай астында қарауытып жатқан тамда қалған-ды. ай сәулесі арқасынан түскендіктен, көлеңкесі ұзарып, жеткізбей бара жатты. Көңілін зіл-зала мұң басты. Баяғыда, оныншы класта оқып жүргенде болар, көрші ауылдан дәл осылай тауаны қайтып, тауы шағылып оралып еді-ау.

Сегізінші кластан кейін оқымай сауыншы болып кеткен қызды тұңғыш рет бар ділімен, бар жастық болмысымен құлай ұнатты. Бозбала шақта оны махаббат деп атайтын және осына киелі сезімді бар деп ойлайтын. Кейін жоқтығына көзі жетті. Әлдекімдер әңгіме қылып отырса тырқылдап күлетін. Неге?!

«мектепті бітіретін жылы, сол махаббат атты ұлы сезіммен мүлдем қош айтыстым. Ол қыз көрші ауылдан келіп, біздің мектепте оқып жүрген. Қара торының әдемісі болатын. алғаш көргеннен-ақ ұнатып қалдым, амал не, келесі жылы сабаққа келмей қойды. Олардың аулы Черновая деп аталады, Бұқтырма өзенінен төтелей өте шықсаң, үш-ақ шақырымдық жер. менімен бір партада қатар отыратын амантай деген бала да сол Черноваядан. мен досыма еріп әр демалыс сайын із құрғатпай барып тұратынды шығардым. амантай екеуіміз өткелден өте шығамыз да, қайыңды қалың тоғайдың арасымен өлең айтып, ысқыртып жаяу тартамыз. Әлі есімде, май айының аяқ кезі болатын. мемлекеттік емтиханға дайындалу қамына кіріскенбіз. Сабақ аяқталған, қол бос. Бұқтырма шанағынан асып-тасып жатқан, ағаш басы толық бүрлеп, алтайдың ең бір тотыдайын таранған бойжеткен мезгілі еді. амантай емтиханға арғы беттегі өз үйінде әзірленбек болып кетіп қалған. Құлазып жанымды қоярға жер таппай зеріге бастадым. Не істесем де санамда сол Қыз тұрады, көзімді жұмсам да көрерім сол... Жүрегім бірде атша тулап, бірде баяу соғып, денең бір ысып, бір суиды екен. Еш нәрсеге зауқын шаппайды, еш нәрсе қызықтырмай дел-сал, басың ауған жаққа қаңғи бергің келеді, етбетіңнен түсіп сұлық жатып алғың келеді. Емтихан жайына қалды. Қырсыққанда ең алдымен әдебиеттен шығарма жазамыз, менің осы пәнді сұқаным сүймейтін. Ол шақта дүниедегі көк мылжың пән – осы әдебиет деп ойлайтынмын; баяғыда өліп қалған әлдекімдердің өмірбаянын, өлеңдерін жаттап, жазған өтірігін басымызды қатырып оқимыз. Оның күнделікті өмірімізге қандай қатысы бар, қайдағы бір Құнанбай, Итбай, Игіліктердің не керегі бар, – деп быж-тыжым шығар еді. Дегенмен, анау күзде арғы беттегі ғашығыма хат жазғанда сол өзім жек көретін жазушы қауымнан көмек сұрауға мәжбүр болдым. Бейімбеттің «Шұғаның белгісі» шығармасындағы Әбдірахманның хатын әдемілеп көшіріп, өз атымнан айдап жібердім. Әлі жауап жоқ,

сондықтан да тықыршып, мазам кетіп жүр. мақтанғаным емес, өз замандастарымның ішінен менен артық жүзетіні кемде-кем еді. Өзен ағаш басына шығып тасып жатқанда ар жағына малтып өтіп, мойыл тістеп қайтадан қайтып келетін әумесерлік бар-тын. Енді, міне, сол ерлігім пайдасын тигізейін деп тұр. Не болса да Бұқтырманы қақ жарып өтіп, Черноваядағы амантайға бару, оным өтіріктеу, әрине, өзімнің алғашқы махаббатыма жолығу. Тегінде, теңіз, көлдерден гөрі таудың асау өзеніне жүзудің мүлдем бір-біріне ұқсамайтын ерекшеліктері бар. ауылдың атақты матросы атанған мен алғаш рет осы атырауда жүзгенімде шым батып, қақалып-шашалып әрең шыққаным есімде. Бұқтырма – суын тау басындағы қардан алатындықтан, аса суық, екі жағасын кезек кеміріп ағатын тентек өзен. Оған қарғығанда ықтап малту керек те, құлашты ақ бас толқынның жалына салған жөн. ал мың бүктетілген толқынның астауына немесе соқпа жылымына түсіп қалсаң, қайтып тірі шыға алмайсың. Сөйтіп, көйлегім мен шалбарымды төбеке таңып алдым да бүгінгідей айлы түнді жамылып, Бұқтырмаға қойып кеттім. Қалқақ қағып арғы жағаға аман-есен өтіп шықтым, әйтеуір. Сыртына орағандықтан көйлегім малмандай су болған, шалбарым аман секілді. Жейдемді сығып, соқпақпен Черновая аулына тура тарттым. Елегізіп қорқып та келемін. Соңғы кезде «осы жақта түрмеден қашқан ұры жүр» – деген сыбыс тараған. Әйтсе де махаббат күші қоя ма, алған бетімнен қайтқан жоқпын. андасанда алдымнан елік кескестеп өтеді, пырылдап түн құстары ұшып, секектеп қоян қашады. Қолыма бұтақ сындырып, қару ретінде көлденең ұстап келемін. Едәуір жол жүрген соң, ауыл иттерінің арпылдап үрген үні естілді. Черноваяның тоғай жақ шетінде орыстардың бау-бақшасы бар. Бұдан гөрі баларақ кезде қоңыр өгізге бес бала мінгесіп келіп, жайқалып тұрған салқам, сәбіз, күнбағар-мактарын талай отап кетіп едік. Осыдан барып Бұқтырманың екі жағалауындағы ауыл балаларының арасында бітіспес дау туған, қол жинап келіп төбелес ашатынбыз. Енді міне, сол «дұшпан» ауылдың қызын іздеп безектеп, құстай ұшып келе жатқаным. Сүйіспеншіліктің ең тәтті, ең адал, сезімге бай шағы бозбалалық желікті кімдер ұмытсын. Бірақ ол кезде жалғанда да «желік» – дел қабылдамағанбыз. Қашаға сүйеніп

демімді алдым, тым қатты жүрдім-ау деймін, жүрегім қағып, көпке дейін еңтігімді баса алмадым. Содан соң ауыл иттерінің көзіне түспей баспалап амантайдың үйіне жақындадым. Жұрттың барлығы ауыр ұйқының құшағында тұншыққан кез, елбең еткен елес, тырс еткен дыбыс жоқ. амантайдың қайқы құйрық мойнақ иті бар-ды, мені көріп шәу етті де, таныған соң бұлғақ қағып аяғыма оралды. Ептеп басып терезеге бардым. амантайдың қай бөлмеде жататынын білетінмін. ақырын ғана әйнекті саусағыммен тықылдатып едім, ешкім ояна қоймаған, қаттырақ қақтым. ай сәулесі түспесін деп тұтылған перде ысырылды да, айналайын амантайдың қою қара шашы көрінді. Қатты қуандым. «Бұл кім?»— деді ұйқылы-ояу дауыспен. «мен, Тасжанмын». Киініп далаға шықты. Әрине, алғашқы сауалы «Не ғып жүрсің түнделетіп?» болды. «Шыдай алмадым, сені сағынып...», «Иә, мені сағына қалғаның, жүр былайырақ шығып әңгімелесейік». Екеуіміз қораның түбінде жатқан дөңбекке мініп отырып сырласа бастадық. «Кімді іздеп келгенінді білемін, — деді ол есінеп. — Судан қалай өттің?» «Кәдімгідей, жүзіп». «Өстіп жүріп бір күні сол қыз үшін өзенге ағып өлесің ғой»,— деді, ересек адамдай қоңыр үнмен. Ол тегінен салмақты, біртоға бала болатын. Көп нәрсені, әсіресе кербездікті, тектілікті содан үйрендім десем бір өтірігі жоқ. «Жүр, қыздың үйіне барайық». «Дәл қазір ме?» «Дәл қазір». «ағасы ұстап алып, құйрығымызға дүре соғар. мінезі жаман». «Екеуімізге әлі келмейді». «Сүйген қыздың ағасымен төбелесуге болмайды; — деді амантай маңғазданып: — Одан да бүгін қон осында, ертең кешке жолығармыз». «Оған дәтім шыдамайтын түрі бар». «Иә, сен рас ғашық екенсің, жігітім. Тәуекел, кеттік».

Үй-үйдің арасымен бүгежектеп басып келеміз. Барлауға шыққан партизан балалар да бізден сақ қимылдамаған шығар. Тіпті ауылдың зар жақ иттерінің бірде-біреуіне дыбысымызды білдіріп, үргізген жоқпыз. абырой болғанда, қыздың үйі ауылдың ең шетінде еді, кең етіп қоршаған бақ- шаның түбімен еңбектеп келеміз. Қолымызды қышыма шағып, оңдырмай дуылдатады: Бәрі де жалындаған жастықтың жүрек жұтар батылдығы ғой, төтенше жасырын тапсырма орындап келіндер деп класс жетекшіміз жұмсаса, әй баспас едік. «О, құдай, ағасы жоқ болса екен», — деп тілейді амантай. айнымас

досым-ау, өнер қуамын, атақ аламын деп, қаңғыбас күй кешіп жүріп сенен де хабарсыз қалдым-ау, қайдасың қазір? Даңғарадай ағаш үйдің бұрышында ін аузындағы баршатышқан құсап, шоқиып-шоқиып отырмыз. Біріміздің тынысымыздан біріміз қорқатындаймыз. Қызға мен емес амантай келгендей бұйрығын күтіп, қыбыр етпеймін. «Не де болса терезесін қағайық, – деді амантай. – ағасы шықса тұра қашамыз. Ұстап алса бұзау іздеп жүрміз дейміз». «Түн ортасында бұзау іздей ме екен» – деп сыбырлаймын. «Әй, сен ақымақ екенсің ғой өзің, енесінің желінін сыздатып, ембеген бұзауды таңға жуықта іздей береді. мына түріңмен қатынсыз қаларсың». Дауласуға дәрмен жоқ, күнбағыстың жапырағы арасымен түскен ай сәулесі бетін ала шабырлаған досыма жалтақ-жалтақ қарай беремін. Жүрегім кеудемді кезіп жүр. Екі дізем дір-дір етеді. Осыншалық ынжық жаратылғанымды алғаш мойындап отырмын. Басқа істің бәріне батырмын, ал қызға келгенде, не сайтан түртерін білмеймін, суға түскен тауықтай сүлкіемін де қаламын. Тұрмыс құрғанда осы мінезім көп кесірін тигізді, сондықтан да өмірлік жар таңдауда оңбай қателестім. амантай болса жалғыз қызды сүйді, сонымен ғана жүрді, соған үйленді, ұйытты, семья құрды... Әлкиса, не істерімізді білмей әлі отырмыз. Жаздың таңы қандай ерте атады дейсің, күншығыс бозара бастаған. амантай шыдай алмады білем, орнынан созалаңдай тұрды да маған: «арқанды тос, спортсменсің ғой, аяғымды тіреп, терезе қағайын», – деді. Қыздың тұратын үйі баяғыдағы кержәк байынан қалған екі қабатты, аса биік... астыңғы бөлмелері жартылай жер там, жерге кіріңкіреп жататын. мен, амал жоқ, арқамды төседім. Ол басқышша басып маған шықты. Шарқай бәтіңкесінің өкшесі жанымды көзіме көрсетті-ақ. Қайтесің, махаббат үшін төзу керек. Терезені амантай саусақтарымен тырсылдатып қатты қақты ма, жоқ болмаса, қалшылдаған маған солай көрінді ме, дүние жаңғырығып шулаған сасқанымнан арқамды қозғап қалсам керек, үстімдегі досымның табаны тайып ұшып түсті. «Не деген шыдамсызсың, әкең.... басымды жарып тастай жаздадың ғой», – деп күңкілдеп, үйлеген малдай әрең тұрды орнынан. Ешкім жауап қатпады. «Қайта қақ әйнекті», – деп арқамды төседім. «Осы жолы қипақтап құлатсаң, айтпады деме, бұл болмасаң күл бол, бір түкіріп, үйге тартам». Терезе

тағы тықылдады. Осы жолы тістеніп, мығым-ақ тұрмын. ар жақтан «Бұл кім?» – деген қыздың әрі қорқынышты, әрі нәзік үні естілді. «Біз ғой, Тасжан мен амантай». Қыз әрі қарай көп сөйлеспеді, көп ұзамай есік ашылған. «Жолың болды, қыз жалғыз», – деп қутындаған досым мені құйрықтан тебіңкіреп жіберді. Біз үйге кірдік. Қыз шам жаққан жоқ, бөлменің ішіне ай сәулесі нұрын төгіп, жап-жарық. Үшеуміз үш жерде отырмыз. Үнсіз, әңгімені қайсымыз бұрын бастарымызды білмей дағдарыста қалдық. Әрине, сонау арғы беттен су кешіп, түнделетіп келген маған қарағыштай береді. мен тобық жұтып алғандай томпайып отырмын. «Үндемес ойнайық» – деді одан арыға шыдамы жетпеген амантай. «Сол үшін кісіні ұйқысынан оята ма екен?» – деді қыз. «Тасжан сені жақсы көреді». амантай төтелеп тартты. «Оны өзім де білем, хатын алғанмын». «ары қарай өздерің жалғастыра беріңдер, мен жұлдыз санай тұрайын» – деген досым лып етіп, далаға шыға жөнелді. арада тағы да жайма-шуақ тыныштық орнады. ай сәулесіне шомылған Қыздың ақ дидарына қарап бір ғасыр бойы отыра берсем де жалығатын емеспін. мен оны рас жақсы көріп едім. Жеңіл дем алғаны, күлімсірегені, қоңыр үні, майда жүрісі әлі күнге көз алдымда.

«мен сенің хатынды оқыдым, – деді ол даусы дірілдеп. мендегі сезім-халді ол да кешіп отырғанына күмәнім қалмаған. – Сондай әсерлі жазыпсың». маған батылдық бітті. «Сырым мен шыным сол хатта түгел ақтарылған, басқа не айтайын. Жауап бермеген соң, әдейі іздеп келдім». Төсекте отырған Қыз ысырыла түсті де, «менің жаныма келші» – деді. Оқыс әрекет буын-буынымды қалтыратып, денемді ток соғып өткендей қалшылдап кеттім, қалтырап тоңам ба-ау, күйіп-жанып ыс- тықтаймын ба-ау, әйтеуір, тәлтіректей басып жақындадым; қарға адым жердің осыншалық қашаң тартып кеткеніне таңым бар, өкпем күйіп, өлдім-талдым дегенде әрең жеттім.

Қыз байсалды мінезін өзгерткен жоқ, терезеден сыртқа қараған қалпы белгісіздеу мұңға берілді, жиі-жиі күрсінеді. мұндайда не істеу керек? Бас салып құшақтап аймаласам ба?.. Оным тым ерсілік, жайған торыма енді-енді қондырдымау дегенде үркітіп ұшырып алармын... ақырын ғана қолынан ұстадым – үндемеген; екінші қолымды ақырын ғана иығына

салдым – қарсылық білдірмеген. Содан соң, не болсын енді... Тұңғыш рет... сүйістік. Ол жылады, мен де... шошына алыстадық, ынтыға жақындадық... қайта табыстық... еріндеріміз қайта жабысты... бетімізді алақанымызбан бастық – отша лаулап жанады. Жүрегіміз лүпілдеп соғып өзара сөйлесіп жатты. Біз аузымызды ашқан жоқпыз... боз ала бөлме, жусаған тыныштық, жүректің ғана дүрсілдеп, сезімімізді балғалап шыңдағаны естіледі... Қыз бетін басып отырып қалды... Жүз жыл өтті, мың жыл өтті, бәлкім, қас қағым сәт өтті, түгін білмеймін, менің құлағымда мәңгілікке қатып қалғаны: «Тасжан, мен тұрмысқа шығамын» – деген алқынды сөз ғана. «Кімге?» – деймін әрісәрі болып. «Сенен басқа жігітке». Қақаған аязда үстіме бір шелек су құя салғандай немесе түшіркене ұйқтап әдемі түс көріп жатқанымды қойныма сұп-суық жыланды салғандай-айай-ай... ай... ай... «ай-ай!» менің айқайлаған үнімді естіп есік сарт ашылып, амантай кіріп келді. «Не болды?» «Бәрі болды». Иә, бәрі осымен тынған, өшкен, мәңгілікке құрыған, мәңгілікке есте қалған. Бакилық ғұмырыңа жетерлік қайғы мен қуаныш адам баласының басында өлшеуі ғана болады. ал артылған тұста, адам көтере алмай жан тапсырады. мен неге сол сәтте өліп кетпегеніме күні бүгінге дейін таңым бар. рас, уыздай пәк сезім мен беріштей берік сенімді жерлеп, қош-қошымды айтып қайттым. «Сен түсін мені, – деді өксігін басқан Қыз. – Сен оқуға баруың, білім қууың керек. мен не істеймін сонда. ағайым-ның айғайын естіп, құсығын жуып омалып отыра беремін бе? Оған шыдайтын түрім жоқ бойымда. Әлсізбін. Қорғаншақпын. Жетімдіктің зарын көп тарттым. аяғыңа тұсау болғым кел-мейді». Сасқанымнан «махаббатты қайтеміз, махаббатты» деп бажылдаппын. амантай ұстай алды. «махаббат дегеніміз – айрылысу», – деп кесіп айтты Қыз.

Бұқтырмаға ағып өлгім келді. асау толқындар өз жағалауына лақтырып тастады.

Сүйген қызым үш күннен соң көрші ауылдағы тракторист жігітке тұрмысқа шығып кетті. Бала-шағалы, үлкен үйелмен болған. міне сол уақыттан бері жиырма жылдан астам уақыт өтсе де «махаббат» деген киелі дүниенің түбіне жете алмадым. Біреу бар, біреу жоқ дейді. ал менің есімнен Қыздың «махаббат дегеніміз – айрылысу» деген сөзі кетпей-ақ

қойғаны. Кейде ойлаймын, рас-ау. Егер онымен қосылсақ қой, бүйтіп өмірімнің бой тұмарындай күндіз ойымнан, түнде түсімнен шығармай, ардақ тұтпас па едім. Үйленген соң ыдыс-аяқ сылдырамай тұрмайды, ұрысып-керісіп, бір-бірімізді айнытып алар ма едік, бәлкім. мәңгілік дегеніміз – махаббат шығар.

Кейін сана сарабына сала келе маған мынадай ой келді: махаббат абстрактылы, сондықтан да теориялық жағы дами береді де, нақтылы мәнін жоғалта бермек. Негізінде, сезім дегеніміз адамға ғана тән қасиет, бірақ ол айнығыш. айнығыш болатын себебі – адамзат өзінің жаратылысынан еш нәрсені қанағат тұтқан емес, арман мен қиял, үміт пен мақсат – осының қай-қайсысы да тек бір ғана ұмтылыс ұғымымен шектелмейді, тапқан дүниенің, шыққан биігінің аздығы мен аласалығын айғақтап, үнемі бір тың, басқа, жаңа да жақсы белгісіз бірденелерді көксеумен күн кешеді. Әдемілік пен сүйкімділіктің өзі салыстырмалы да шартты, өйткені қандай да бір керемет көркемдік сіздің көзіңізге теңдесіз көрінгенімен, басқаға әншейін жай ғана нәрсе болуы мүмкін. Әдетте, біз бір адамды құлай ұнатқанда, оның бойындағы сандаған кемшілікті елеспескермейміз, яғни сезім алдауына түсеміз. Сөйтіп, үйленеміз. Күн өткен сайын, оған жақындаған сайын біртіндеп сіздің жан дүниенізге сай келмейтін қайшы қылықтары ашыла бастайды, осыдан айну сезімі пайда бола бастайды немесе өмірде одан да жақсы кісілер барын мойындайсың, жарыңыздың болмысында аз, тіпті жоқ қадір-қасиеттер мен өзгеше ерекшеліктерді өзгенің жарынан байқайсыз, осылайша асылдан да озған асыл, сұлудан да артық сұлу бар екенін түсінесіз. Көңіліміздің көк дөнелі бұған дейін шапқылап жүрген шеңберін тастайды да, анау топқа қосылғысы келеді. Жалғанда ғаламат деп ойлаған аяулыңыздың кемшілігін көріп қалудан азапты не бар?! Жақсыға жақындаудан қауіпті не бар?! асылынды жоғалтқаннан артық не бар?! Шіркін-ай, дегізер, оның өкініші өміріңіздің өзегіне айналады. Осы «әттең-ай» мен «шіркін-ай» – нағыз махаббат. арманда қалу, көксеген затыңа қол жетпеу де – махаббат. махаббат дегеніміз – қосылмау десек, оған мынадай дәлел келтірелік. айталық, әлем әдебиетінің арғы-бергісін ақтарып отырсақ, сүйген жастардың бірде-біреуін

үйлендірмеген екен. Неге? Неге ромео Джульеттаға, Фархад Шырынға, Қозы Баянға, Қыз Жібек Төлегенге, абай Тоғжанға қосылмады?! Неге біздер аһ ұрып қосыламыз, арпылдап айырлысамыз? «азапсыз махаббат – арзан махаббат», «Шын ғашық бұл дүниеде қосылмайды»– деген атамыз қазақ нені меңзеді?! Бүгінде біз сыйластықты, үйренісуді, үлгілі семья құруды махаббат атты ұлы ұғыммен шатастырып алып жүрміз, сондықтан да алғашқы, ортаншы, ақырғы махаббат деп топқа бөлеміз. Шын ғашықтық – бірегей ұғым, Даралық пен мәңгілік дегеніміз де осы. Үйлі-баранды, балалы-шағалы болу – табиғаттың бұйрығы, ол жан-жануардың барлығына тән, ақыл-ойдың емес, шартты рефлектің жемісі. Саналылықтың арқасында өмірді жалғау формасын өзгерттік, адамзаттың айырмашылығы – үй салуында, жиһаз жинауында; сәулетті тұрмыс құруға үнемі ұмтылуында. ал алғаш адам пайда болғанда осының бірде-біреуі жоқ еді ғой. От оттап, су ішіп жүріп-ақ бізді осы дәрежеге жеткізді. алтын дегеніміз – ырыстың күні түскенде пайда болар. Нанның көлеңкесі десек, махаббат дегеніміз – жалғыз-ақ жан үшін жанған сезіміміздің жарқ етіп сөнуі. Семья құрудың міндеттілік, қажеттілік сипаты басым. ғылым мен техника бар жерде, цивилизацияның маскара дамуы тұсында адамның табиғи сезімі әлсіреп, стереотипті сезімі үстемдік алады. Ендеше, махаббат әсте де зор саналылықтың, білгір-білімділіктің, асқан ақыл-ойдың жемісі болмақ емес, ол – тек жерде ғана өмір сүретін, біртебірте архаизмге айналатын, тууы бар, өсіп-өнуі жоқ көзге көрінбей мәңгі жасайтын бейнесі белгісіз Дара ұғым.

«махаббат дегеніміз – қосылмау», – деп бірер рет көрген, бөтен жігітке тұрмысқа шығып, ақарлы-шақарлы семья құрып, немере сүйейін деп отырған сол бір Қызға мың да бір рақметімді айтамын. Боз ала түндегі бозбала дәурен менің бұған дейін тірі жүруіме себепші болмағанына кім кепіл. Ол дұрыс-ақ делік. Теңіздің қызы – бота жетелеген Қызды кім дейміз?! Бәлкім, боз ала түндегі сол бір Қыздың жастыққа айналып, қайта жасауы ма, мәңгі өлмейтін, оралуы ма?! Не сонда?! мына жүрісті немен ақтауға болар?! Өзім де түсінбейтін елес, бейуақыттың елесі?!»

Бөлмеге қалай кіріп, қашан шешініп жатып қалғаны есінде жоқ, таңға жуық көзі ілініп ұйқтап кетіпті. Телефон шылдырағанда оянды. Төмендегі әкім әйел екен, күнін ұзартып, ақшасын төлеу керегін, өйтпесе белгіленген мерзімі біткенін ескертті. Ол тағы да үш күнге создырды. Сонда бір аптаға толады. Қара басып, бүгін қатты ұйқтап қалса керек, электрон сағаты тоғызды көрсетіп тұр.

Бөлменің іші қапырық ыстық: әдетінше балконнан қарап еді, бота жетелеген қыз да, дүрбілі еркек те көрінбеді.

ақшам жамырап, қас қарайған мезгілде Тасжан жолға қайта шықты. Күлге аунаған қотыр түйедей исініп жата бергенше,

жер басып жүру өзіне әрі ұнаған, әрі әлжуаздана бастаған бойын сергіткендей-тін. Көптен бері жаяулап көрмегендіктен денесі көбең тартып, кешегі жүрістен екі қара саны сыздап

ұйығандай. Қапырық үйде қамалғанша, түнгі далада

серуендейтін ермек тапқанына қуанулы. Ширақ аяндап

келеді. Су сүзгіш құрылыстың жанынан өтіп, қаладан

алыстаған соң, сасық қоқыстан арылып, сахараның төл

жұпарын жұта бастады. мәңгілікке сақау болып қалғандай

табанының астында тілсіз жатқан даладан бойына өзгеше

қуат дарыған. ысқырып әлдебір әуенді қуалады. Үміт пен

қауіп кезек жеңісіп, көңіл түкпірінде жұмыртқадай шайқалып

келген балапан сезім қабығын түрткілеп жарық әлемге

талпынады. Оның қанаттанбай-ақ қауызында жата бергені

абзал еді, осы әрекетінің арты неге соғар екен. Өзінен жүрегі

озыңқырап, жүрісін жеделдете түскен. Сонадайдан жалғыз

тамның жарығы көрінгенде кешегідей арсалаңдап жетіп

бармай, сақтыққа көшті. Әуелі жан-жағын барлады. Теңіздің

жағасын шолды, ешкім байқалмайды. Қорада бота жатыр.

аппак. Үкісі жел- бірейді. Осы жолы үріккен жоқ, маңкия

қарады да, кәперсіз тұра берді. Көңілі алабұртқан Тасжан

бұдан ары не істерін білмей делдиіп; үйге кіруге жүрегі

дауаламай дел-сал халді бастан кешті. Тіпті тәңірім-ау,

буындары қалтырап, екі тізесі дірілдеп кеткені несі, қырықта

ғой... Бұдан ширек ғасырға жуық бұрын Қыздың үйіне

барғанда нақ осындай сезім селкілдетіп еді-ау. Бұл не сонда,

ғашықтық па? Құдай сақтасын! аяғын санап басып, тамға тақалды. міне, қайыс тұтқаға қолы ілінді. Тарт! Тартты.

Әндегіп ашылған есіктің ар жағында... төсектің үстінде домбыра шертіп Қыз отыр. Бұған сәл сескеніспен жатырқай қарады, бірақ әлдекімдер құсап шыңғыра атып тұрмады.

Шоқтай жанарын қадап, қасын қозғады. Тасжан ескерткіш болып қатып қалған. Жүзіндегі таңырқаныс жымиысқа ұласқан Қыз қолындағы домбырасын жастығына сүйеді де, орнынан жеңіл тұрып, шамның білтесін шығарыңқырап қойды. Төсекке қайта барып отырды. Көзімен босағада серейіп, тілін жұтып теңселмей тұрған жігіттің басынан аяғына дейін сүзіп шықты. «аллам-ау, мынау сол ғой, боз ала түн, бозбала шақтағы Қыздың өзі ғой. Өнім бе, түсім бе.

мүмкін емес, мүмкін емес?!»

– Төрге шығыңыз. – Тасжан бұл сөзді естігенде басы айналып, көзі қарауытып кетті. Қаны ысыды. Жүрегі баяулап қана соғады. Құлап қалмас үшін тәлтіректей басып, бар күшін жинап арқалығы жоқ ағаш орындыққа әрең дегенде жетті-ау! Қарға адым жерді жүз жыл, мың жыл жүріп өткендей. Баяғыдан айырмашылық жоқ.

Ол шын ауырлап еді. Соңғы кезде беймәлім сырқаттың жағаттай бастағанын осымен екінші рет сезді. Қонақ үйде айқайлап, түсінен шошып оянды. Ондай сәтте ақ орамалмен денесін ысқылайтын, қайта-қайта суық су іше беретін. Шекесін ұстап, сұлық отырып қалған. «мінекиіңіз» деген сөзден басын көтеріп еді, Қыз тостағанға құйылған су ұсынып тұр екен. сыңғыта ішті.

– рақмет, қалқам. – Қыз төсекке барып жайғасты. – мен сізді қорқытып алдым-ау деймін.

– Жоқ, мен сізді қорқытып алған секілдімін. Соншалықты құбыжықпын ба?

– О не дегеніңіз, адамның қуанғаны мен қорыққаны бірдей емес пе.

– Оныңыз рас, – деді қыз. – Бірақ біз бір-бірімізді танимыз ғой. Сіз кеше де келгенсіз. – Жігіт селк ете түсті.

– Оны қалай біліп қойдыңыз?

– Домбыраны ұстап көріпсіз, жусап жатқан ақбота үркіп орнынан тұрып кеткен, содан соң үйден бөтен адамның иісі сезілді.

– ғажап екен! – деді басын шайқап. – ғажап екен!

– Жападан-жалғыз тұрған соң бәріне үйренеміз ғой.

– маған осының барлығы ертеке секілді, – деді Тасжан ағынан ақтарылып. – Қатты ұйқтап, содан ояна алмай, түс әлемінде маңып жүрген секілдімін.

– Ондай мең-зең сәт кейде менде де болады. айталық, сізді тым ертеден білетіндеймін, тіпті елегізіп тосып та жүрдім. адамдардан қашқанмен, әйтеуір, түбінде әлдекімнің іздеп келерін сезуші едім. Сіз үш күн бойы балконнан мені аңдыдыңыз.

– Демек, мені көрген екенсің ғой.

– Иә, бірақ бұрылып қарауға болмайтын еді. Биік үйлерден басым айналады.

– Ендеше, сол биік үйлерді мен салғанмын, – деді Тасжан.

Қыздың әлпеті өзгеріп қызыл тартқан.

– ақтау – құрдасым, мен туған жылы пайдалана бастапты.

– Ендеше, сізге әке болуға жарағаным. – Қыз шошына қарады.

– Сіз өте жассыз, менен де... Ниетіңіз таза. Егер адал адам болмасаңыз, кеше жым-жырт аттанып кетпес едіңіз. Сондықтан да сізге сенемін әрі жатсынбаймын.

– Олай болса, таңертеңгілік артыңыздан қуғанымда неге аялдамадыңыз?

– мен ағайымнан қорқамын. Ол менің жүрген-тұрғанымды дүрбімен шолып тұрады, – Енді ғана түсіндім.

– Түсінсеңіз, қазір қайтуыңыз керек. Кейде ағайым түн ортасында келіп тексеріп кетеді.

– Қызық екен...

– Сіз үшін қызық, әрине, – деді Қыз жалт қарап.

– Жақсы, кет десеңіз кетейін-ақ. атыңыз кім?

– ақбота. Сіздің ше?

– Тасжан. «Жанын» кейде алып тастап атайды.

– мен «Тасын» алып тастар едім.

Тасжан далаға шыққан. – мен сізбен мүлдемге қоштаспаймын, Жан-аға, – деді қыз. – Бүгінге осы жетер.

– Дегенмен айдаладағы қотыр тамда соқа басыңыздың отырғанына қайранмын. Үлкен өмір, шулы қаладан неге соншалық қашасыз? Екі жастың біріне келген жоқсыз...

– Сіз маған олай сөйлеменіз,– деді ақбота үні жарықшақта- нып ерсі шықты. – Әйтпесе жек көріп кетуім мүмкін. Өзіңіз туралы ойлаған пікірімді өзгерткім келмейді. – Сол думанды қалаңызға ертерек барыңыз, сайран салыңыз. Бұрымдап өрген қара шашын арқасын сілке лақтырып тастады да, теңізге қарай тәкаппар басып, бет алды. Жігіт, амал жоқ, кейін, өз қаласына қайтты. Жүз қадамдай жүріп артына қарағанында, ақботаның атыраудың жағасында шешініп тұрғанын көрді. Ендігі сәтте ай нұрына шағылысқан күміс дене шолп еткізіп, қара барқын тартқан суға құлаған, бәлкім, секірген.

«Құдай біледі, мен ұйқтап жатырмын, не болмаса өліп, арғы дүниеде жүрмін. атом ғасырында мұндай экзотика болуы мүмкін емес. Цивилизация әне, қол созым жерде сиқырлана жарқырап жатыр».

Бүгінгі түн тіпті тымырсық, ауаны жабыла жұтып, тауысып қойғандай тынысқа тар. Жалғыз жаяу быршып терлеген соң көйлегін қолына алды. Кешегідей емес, мұң қабыздаған.

Жаңбырды сағынды.

«ауылға соңғы рет барған жылдың жазында әкеме еріп жайлауға шықтым. астымызда жүріске мықты, тағасы тарсылдаған белді ат бар. Біздің жақтың жайлауы алыс, сондықтан да адам аяғы аз тиген соны. Өркеш-өркеш таулардан асып, қалың орманды, аттың тоқымдығынан келетін жасыл шалғынды, сайлауынан сарқырап бұлақ аққан ата қоныстарды басып өтесің. Осының барлығы мен үшін таңсық емес, көкірекке жақын көріністер болғанмен, араға жылдар салып, есейіп орал- ғаныңда қайта туғандай толқиды екенсің. Әкемнің артынан үнсіз еріп келе жатып, сыны бұзылмаған табиғаттан бір кездегі өзімді іздеймін. Кейде бұта-қарағайлы беткейде иіліп тұрған қарақатты көріп, аттың басын шұғыл бұрам да, желе жөнелемін. Қарақаттың арасына бір кірген соң шыққың келмейді, уыстап алып, қарпи асаймын. Қарақатты

бұтаны қак жарып өтесің, екі тізең қып-қызыл болып қанданады. Ұзаққырап кеткен әкем «Тасжан, қайдасың?» – деп айғайлайды. Әдетте қарақатты көп жесең тісің тамақ шайнатпай зырылдайтын. Жылқылы ауылға жетіп қой сойылғанда алдыңа келген табақ-табақ етке, анау көпіршіген қымызға беттей алмай отырып қаласың. Әлі есімде, шұрқыратып бие байлаған қымызды ауылға түнедік. Сол күні кешке найзағай ойнап, қатты бұршақ жауды. Үлкендігі қойдың құмалағындай бұршақ бүкіл тау-тасты әп-сәтте аппак моншақпен қымтап тастаған. Шапқылап өте шыққан бұршақтан соң аспан ашылып, күн шыққан. Батуға ыңғайланған күннің соңғы сәулесі тек шоқылардың ұшар басын бояп, ал қызыл шатырға айналдырды: Содан соң, сол шоқылардың кемер белбеуі секілді жіп-жіңішке кемпіркосақ туады. Таңға жуық әдетімше оянып кеттім. Жылқышылар құлын байлап, сауыншылар сабадағы ашыған қымызды қотарып жатыр. Әкем де тұрып кетіпті, жаным бос. Байқаймын, сыбдыр-сыбдыр жаңбыр жауып, жарма есіктен суық келеді. Көрпені бүркене түсіп, жаңбырдың әңгімесін тыңдаймын. Қай-қайдағы қиялға берілемін. маған адамдар көк тәңірісінен жаңбырмен бірге жауып түскендей болады да тұрады. айтпақшы, тауда шөмелешөмеле құмырсқаның илеуінен аяқ алып жүргісіз. Күн ашықта жыбыр-жыбыр тіршілік жасап мың-миллион болып, қайшыласа қаптайды да жүреді. мәңгілік қозғалыстағы құмырсқалар адам секілді, ал доп-домалақ илеу жер шарына ұқсайтын. Сонда табанымды сол құмырсқалар мекеніне жақындатамын, қашан басып жібергенінше саспайтын. Ойлаймын, бізді де біреудің алып табаны төбемізден таптай салса қайтер едік, құмырсқадағы кәперсіздік адамдарда да бар-ау... Құмырсқа бейбіт те бейкүнә, еңбек-сүйгіш жәндік.

Жаңбырдың ертегісі әлі таусылған жоқ. мен елеңдей құлак түріп, табиғаттың нұрлы жаңбырына табынамын. Шіркін-ай, сол бір жайлаудағы ақ жаңбыр дәл қазір жауар ма еді, кенезесі кепкен даланың ғасырлық шөлін басар ма еді, жайқалып шөп өсіп, ақтаңдақ жердің бәрін ал қызыл гүлмен көмкерер ме еді; тап-тақыр айды шұқылағанша сор мен құмға бөгіп жатқан туған топырағымызды, қалай да бір айласын тауып, баубақшалы, өзен-көлді мекенге айналдырар ма еді! аспанның

үстің зерттегенде, аспанның астың қайда қоямыз... Шіркінай, мынау маңқыстауға үш күн, үш түн нөсер құяр ма еді. Әй, жаумайды ғой, жаумайды... адамзат өзіне нақты керекті зәруер дүниені ешқашан да ескерген емес...»

Таңның таңдайы сөгіліп, айдынды алып теңіздің астынан Күн көтеріліп келе жатты. Тасжан балконға шықты. Бота жетелеген қыз өтіп барады. Дүрбілі еркек өз орнында тұр. «Интерконтинентальдің» өкпе тұсынан өте берген қыз жалт қарады. Жігіт оныншы қабаттан құлап кете жаздады.

ымырт жабыла тағы да жолға шықты.

Бүгін теңіз бетінде жел бар.

Көйлегі ағараңдаған қыз бірін-бірі итермелей арпалысқан асау толқындарға қарап үнсіз ойланып тұр. Шашын өрмей, тарқатып бос жіберген, атыраудан соққан желмен желбіреп, бейне бір ақ қайыңның ұшына байланған қара жалау іспетті, түн қараңғылығымен ұласады. Түннің өзі – жайып жіберген ақботаның шашы сынды. аспаннан сансыз жұлдыздар «жерде не болып жатыр» дегендей тесірейе қарайды, расында да, көктем белгісіз біреулер бақылап тұрғандай бойыңа қорқыныш ұялайды. Сол белгісіз біреулер Тасжанды қазір алып кетсе, арманы болмас еді... Сол беймәлім біреулер мен анау теңіздің жағасындағы теңдесіз сұлу Қыз ғана тілдесіп, «сақтай гөр адамзатты» – деп, жалбарынатын шығар-ау.

Жігіт жанына келгенде қарауыта толқыған теңізге телмірген қалпын бұзбастан: – мен сізді тосқанмын, – деді. – Іздеп келуіңізге сенгемін. Бүгін үндемеңіз, тек мен ғана сөйлейін. адамдармен әңгімелеспегеніме мың жыл өтті. атыраудың асау толқындары жартастарды солқ еткізіп соғады. Судың беті көрінбейді, тек ақ бас жалдар ғана жағалауды сырылдатып, жүгіріп өтеді. Түнмен қойындаса теңселген теңізден сыздау иіс келеді мұрынға, жаңа ғана ұстаған тірі балықтың иісіне ұқсайды.

– атыраудың бетіне дауыл тұрған сайын осында келемін, – деді ақбота. Үні қатқыл да қасіретті. – Желмен бірге ата-анамның иісін сеземін. Толқынға мініп, үйге қайтып оралатындай... Олар осы түбекте түйе баққан. Қала салынып, түйелерді басқа жакқа айдап, көшіретін болған соң, қара мекендерін қимай қалып қойған. Кәсібін теңізден іздеген. Үш жыл бұрын қара қайыққа мініп, балық аулауға аттанған еді,

қайтып оралмады. Толқын тек бос қайықты ғана жағаға шығарып тастады, әтіс тамның іргесінде төңкерулі жатыр, ал олар әлі жоқ... Күнде кешке сарыла тосамын, суға сүңгіп іздеймін – жоқ. Өлдіге қимаймын. Әйтеуір, бір күні аппақ кемеге мініп аман-есен қайтып келері даусыз. менің сағынышым әке-шешемді жеті қат жер асты мен жеті қат көктен де шығарып алады. Тірі екенін теңіздің өзі айтып жатыр емес пе, тыңдаңызшы... анау арыстандай айбатты толқындар әкемнің ашуы ғой; күндіз соншалықты тыныш жатты, ол – анашымның мейірімі. Тегінде, атырау осы екеуінен – адайдың тентек мінезінен, анамның, махаббатынан жаралған. Кеше судың астында көп жүріп қалдым, әке-шешемнен бір хабар айтар ма деп балықтардан сұрастырдым, үндемейді... Сіз секілді. ай туып еді, бір айдан бері алғаш рет пайда болған ұзыншақ бұлт қаққа бөліп, анық ажарын далдалап тастады. атырау әлдекіммен алысқандай арпалысып жатыр. Күдерін үзді ме, ақбота шұғыл бұрылды да: – Әкемдер бүгін келмейтін болды. Жүріңіз үйге барайық, – деді.

Қорада елегізіп тұрған ботаның мойнынан құшақтап, тұмсығынан сүйді.

Шам жақты. Бөлменің ішінде өзгеріс жоқ. Тап-таза.

– Отырыңыз, – деді тамға орнатқан тіреу секілді қақайып тұрған жігітке. – Тым жасқаншақ екенсіз.

Тәрдегі орындыққа жайғасты. ақбота үй ішіндеті кейбір заттарды жинастырып, күйбендеп жүр. Содан соң, столдың үстіне бір жапырақ нан мен тостағанға құйып айран қойды.

– Осыдан басқа ештеңе жоқ, өзімнің қорегім де осы.

– Сіз маған жұмбақ жансыз.

– Білемін. Кеше де емеурін танытқансыз. – Шамның жанына келіп отырғанда ажары анық байқалды: ақ құба өңді, қалың қара шашты, иілген қара қасты, кірпігі ұзын; тұнық, ағы аз, қарашығы үлкен көзді. Күлгенде ғана емес, сөйлегенде де бетіне оймақтай шұңқыр пайда болады. Осы қалпында қазақтан гөрі иран қыздарына көбірек ұқсайтын. Кісінің жүзіне қадалып тура қарайды. Дидарында мазасыздық бар, сол мазасыздықты мұңмен көлеңкелеп, уыздай жас әлпетін ақылдың мекеніне айналдырып жіберген. Жанарында жанған от туа біткен сәулесін сәл әлсіреткендей ме, қалай, десек те шамның жарығы түскен сайын қоздап, айтып жеткізгісіз зар-

наланы, айтып жеткізгісіз әдемілікті айқындайды. Бүкіл ішкі ойын бетінен оқуға болады екен. Түйіліп, ашылып шағаланың қанатын еске салатын қабағы лыпыған сезім түйсігін лезде білдіріп қояды.

Әйтсе де жасырын суықтық байқалады-ай...

- Сіз мені зерттеуге келдіңіз бе, неге үндемейсіз?
- Бүгінгі әңгіме өзіңізден секілді еді ғой.
- Әйтсе де өзіңіз жайлы жалпылап айтып шықпайсыз ба?

- мен дүниеден жалыққан адаммын, қым-қиғаш өмір жолымның қайсы бірін айтып тауысайын, қалқам.

- рас, тағдырыңыз сан-сапалақ екенін сезгемін. Оның маған керегі шамалы. Көп күресіп, бірде жығып, бірде жығылып шаршаған сияқтысыз. мен болсам өмірімді бастамай жатып аяқтайын деп отырмын.

- Қалайша?! – Тасжан шошына сұрады.

- Жанымда көгендеулі жатқан жазылмас сырқат бар. Қан түйіршіктерінің қызылы мен ағы шайқасып, ағы жеңіп кеткен. міне үш жыл болды өзгенің қанын қабылдап жер басып жүр- мін. – Қыздың ақ жүзі қабарыта бастады. – Көктемде, сонсоң күзде қатты ауырамын, обострение болады. Әр ай сайын қалаға барып, дәрігеріме тексеріліп қайтамын да, ботаның қасында ғұмыр кешкен жай бар. анда-санда ағайым келіп, тамақ әкеліп тастайды, кейде өзім барамын. Барсам болды басым айналады. ағайым әкеме тартпаған, өте қатал адам, одан көңілім қалған. Осы үйде інген бар еді, сонау, ит арқасы қияндағы түйелі ауылға апарып, өз қолымнан қайытқанмын. Келесі жылында боталады. Ботасы аяқтанып, шөп жеуге шамасы жеткен соң, енесін ағайым сатып, үйлеріне мебель алды. Содан бері бота жетім. Әйтеуір маған үлкен ермек. Теңіз жағалатып қыдыртамын, жетелеп апарып жайып қайтамын. Қазір айран-сүттің қалдығын қорек ете береді. Біздің тірлікке ол да үйренді. Осылайша екі бота бір жерде тұрып жатырмыз. Қашанғы жүрер дейсіз. Қашанғы шыдар дейсіз... мен баяғыда өліп қалар едім, көк теңізге балық аулай кетіп қайтпаған әке-шешемді тосып жүрмін... Әйтеуір, бір күні «ақбота» – деп, айғайлап судан шығып келе жатарына

сенемін. Оралуы мүмкін ғой, ағай айтыңызшы, жарымжан қызын тастап мүлдем жоғалып кетуі мүмкін емес қой?!

– мүмкін емес! – деді Тасжан. Үнінде сенімсіздеу діріл бар. Жанарына жас ұялады. Оны байқап қалған қыз:

– Сіз де ауырасыз, – деді жаудырай қарап. – Бірақ көп жасайсыз. О дүниеге аттанар адам тым-тым арманшыл келеді. айталық мен. – Күлімсіреді. Көңілдене бастады. – атыраудың бетімен ботамды жетелеп, жаяу жүрсем деп қиялдаймын. айтыңызшы, аға, мүмкін ғой?!

– мүмкін, айналайын, мүмкін емес нәрсе жоқ.

– менің ауруымды дәрігерлер емдеп жаза алмасын білемін.

– Неге, сауыққан адамдар бар.

– мені жұбату үшін айтып отырсыз. Сіз білесіз бе, басқа кісінің қанын құя берсе, адамның мінез-құлқы өзгере бастайды екен, сөйтіп бірте-бірте өз болмысыңызды жоғалтасыз да, анау сіз тұрғызған қаладағы, түрін көріп, атын естімеген сандаған халыққа айналасыз. ал менің оларға ұқсағым келмейді, сондықтан да осы аурумен ауырғаныма қуанамын. мен – қан- сорғышпын, аға... – Солқылдап жылады. «Тәңірім-ау, көзінен сорғалап аққан жасқа дейін жарасады», – деп ойлады Тасжан.

Орнынан тұрып қыздың шашынан сипады.

– Сізге ренжуге болмайды ғой, ақбота.

– Әншейін, өзімді ұғатын адамды көрген соң көңілім босап... Қойдым, енді қайтып жыламаймын.

– Домбыра шертші, – деп өтінді жігіт.

– Ертең, аға, ертеңгі күйімді де, түнімді де сізге арнаймын. – Осы кезде есік ашылып, ақботаның ағасы кірді. Сасқалақтаған Тасжан орнынан ұшып түрегелді. Дүрбілі еркектің қолында тор дорба. Серейген жігітке алайып бір қарады да нан, айран, колбасаларды столдың үстіне қоя бастады.

– мұныыз ұят, – деді гүрілдеген дауыспен. – Әкесіндей емессіз бе? Оның үстіне ақбота ауырады...

– «ауырат» деген сөзді қойыңызшы. мен баяғыда жазылып кеткенмін, әншейін жасырып айтпай жүргемін сіздерге.

– Олай болса жұмысқа тұр. Еңбек ет, өзінді-өзің асыра.

– айтпағыңыз менің арамтамақтығым екен ғой. Енді екі күннен соң, сіздің ақылыңыздың бәрі-бәрін орындаймын, тек бүгін маза беріңіз.– Қыздың беті тағы да қабартып, түрік ерні дірілдеді.

– Жүріңіз, жігітім, қаламызға қайталық. Бұл тамға екеуміз сыймаймыз, – деді Тасжанға. Ол, амал жоқ, дүрбілі еркектің алдына түсті. Далаға шыққан соң еріншектене аяндап, қалыңқырай бастап еді, дүрбілі еркек: «Сен алға оз, мен соңыңнан еремін, әйтпесе қайтадан кері бұрылып кетуің мүмкін», – деген соң, жеделдете адымдап ұзаңқыраған. «Нағыз каратэ қолданатын-ақ тип екен». ашулы ой азғыра бастаған. «Күрестің айла-тәсілін тек осындай пасықтарға қолдану үшін үйрену керек шығар». Зығырданы қайнағанмен, сап-саппен өз-өзін тоқтатты. «Бізде жалғыз-ақ қателік бар – кімді өлтіріп, кімді ұрарымды білмейміз. Сондықтан да жазықсыз жандар жапа шегеді».

Ізін аңдып, иісшіл иттей сүмелендеп ерген еркектен жиіркенгені соншама, одан тезірек құтылу үшін зымырап жүгіре жөнелді. Оған осынау бұғағы салбыраған, не жеп семіретіні белгісіз, санасы мен сезімі қарынға айналып кеткен, жүрегін май басқан жайбасар, қатты жүрмейтін, әсте де қарап тұрмайтын дүрбілі еркек өмір бақида өкшелеп қуып отыратындай. «Ер екенінді білейін, тоғышарлықтан қашып құтылып көр».

Осы сапарда жан дүниесінде бұлқыныс буырқанып, кімге екені белгісіз, ренжулі қайтқан Тасжан бөлмесіне бірден көтеріліп, жылы бүркеніп жата қалуды қаламады, әлі де базары тарқамаған ресторанға тартты. Даяшыға зіркілдеген дауыспен: – Пожалуйста, маған екі жүз грамм коньяк, ащы, қант қоспаған одинарный кофе әкеліңіз, – деді. Тегін беретіндей бұлданған даяшы келіншек қолындағы қағазға түртпестен теріс бұрылып жүре берді. Бұл – мақұлдағаны. «Өз қалтасынан төлейтіндей бұлдануын» – деген шаптықты ой келді Тасжанға.

Коньякты дем алмастан шалқая отырып тартып жіберді. ғажабы ашырқанған жоқ, қымыз ішкендей тілімен ернін жалады. Орнынан тұрып барып, келсін-келмесін қайдағыжайдағы әндерді ұрғылаған жігіттерге бес сом ақша

берді... – Пожалуйста, ең ащы, шыңғырған музыка. – Өтініш орындалды, бірақ ішкі жан айқайының пердесін тап баса алмаған. «Қап, магнитофonomды ала келмеген екенмін. Осындай күйзелген сәтінде алла Пугачева керек». алақтап жан-жағына қарады, бас бұзар тентек ұлдардың бірде-бірі көрінбейді. албаты кімге соқтығарын білмеген Тасжан, бәйгеге жараған аттай ширығып, бір орнында отыра алмаған. Ол төбелес іздеді, біреу тиіссе екен деп тіледі де, осындай белді бекем буып, тас түйін дайындалғанында құдай ұрып, жұрттың барлығы қойдан момақан бола қалатыны бар. «Келіндер жекпе-жекке!» – деп айқай салғысы келді. Өкінішке орай, бұл ресторанның ішінен суырылып шығып, өзіне қарсы тұрар лайықты «жауды» таппай қор болды. Бәрі іштей аңдысады, бәрі арбасады, жоқтан өзгені айтып дауласады, бірақ секіріп беттей алмай отырып қаласың. Әлі есімде, шұрқыратып шығып, қасқая қарсы келер ешкім жоқ. «Иә, ағайын, біздер телефонмен, өсекпен атысатын халге жеттік. Кету керек бұл жерден, тезірек азаттану керек. Қайда?!»

Сүйретіле тұрды да, манайына сүзеген бұқадай гүжірейіп қарады. Бәрі күбір-сыбыр өтірік күледі, өтірік сөйлейді, әдейі шатастыру үшін ақыл айтады. Әдейі бір-біріне ішкізеді... Тасжан ғана артық секілді... «ақботаның обалы сендерде!» – деп ақыра айқайлағысы келді. Белгісіз күш ондай әумесерлікке жібермеген. ақбота «сіз көп жасайсыз» деген, дұрыс айтады. мен тасбақадай зиянсызбын, әрі ешкімге пайдасызбын, сондықтан да өлмеймін, өлу қолымнан келмейді. Жолдастар, біздер – тасбақамыз! Түкке керек жоқ бармақтай басымызды аман сақтау үшін тас немесе темір сауыт киіп, жер бауырлаймыз!

Қандай сорлымыз!..»

Көзіне ине тіреп қойғандай. Әрі аунады, бері аунады. Жожок, мастықтан емес, көптен бері бықсып жанған ішкі жанар таулар әуілдеп атыла бастаған, бейне бір Куриль аралы дерсіз...

Осының бәріне «кім кінәлі? Неге? мен емес, сен емес, ол да емес – ешкім де емес... Ұшығы мен түйіншегі жоқ дөп-дөңгелек дүние: қай жерден кіруге болады, қай жерден үзуге болады, қай жерінен шығуға болады – мықты екенінді білейін, тауып көрші. айталық, мен алып бір самолеттің ішінде өмір

сүріп келе жатқандаймын, бірақ мен мінген самолеттің моторы жоқ, ұшарын жел, қонарын сай біледі, бәлкім, қаңбақ-тірлік дегеніміз осы шығар-ау... Біз асқан ақылды дәуірді бастан кешудеміз, сондықтан да әлемнің ақылгөйсiген бетiне қарағым келмейдi, жек көргендіктен бе, әсте олай ойламаңыз, тым-тым сұңғыла да сақ тірліктен шалдыққаным шығар. мен ертерек туылғанымды сезе бастадым. ал ақбота өте кеш жаратылған. Ол он сегізінші ғасырға лайық адам. Бүгінгі ғылыми-техникалық дамудың қолды-аяққа тұрмайтын асығыс ағысына ілесіп, иін тіресе итермелескен итіс-тартыс суетасына көндіге алмаған. Осыдан барып шулы қаланың ластанған ауасы, самолеттің гүрілі жа- нына туа біткен он сегізінші ғасырлық психологиясына қатты әсер еткен. Осыдан барып, қазіргі дәуірге лайық келмейтін бүкіл организмі уланған, демек биосфераны техносфера жеңген. Ол бетонға еккен гүл секілді... мұнайдың ішіне қоя берген балық секілді...

менің жалқы ақиқатқа көзім жетті. ғашық адамның бейнесі жалғанда да жоғалмайды екен. Оның тек өзің үшін ғана жаратылған, тек өзің ғана ұғып, көре алатын көркем бейнесі жер шарының, әйтеуір, бір пұшпағында адаса жүргені рас. Сен оны түптің түбінде табасың. Бозбала түндегі бозбала шақтың інкәрі болған Қыз махаббат құсына айналған да, пыр ұшып кеткен екен-ау. Содан бері осы атырау жағалауын мекендеген, ақбота сол! Жастығымның ақ құсы. менің басқадан гөрі бақыттылығым – періштемді өлтірмей ақботаның бейнесінде көруімде. монданақтай жер шарын мәңгілік махаббат, оның өзінде бізге әзірше беймәлім тәңір-қызының дара махаббаты ғана сақтай алады. ал ол ғарыштың, әйтеуір, бір түкпірінде самғап ұшып жүр».

Таңға жуық ұйқтауға мәжбүр болды, өйткені жұп-жұқа қабырғаның ар жағындағы кісі өте қатты қорылдайды екен, сол үн кәперсіз ұйқыға еріксіз еліктірген. Сынықтан басқаның бәрі жұғады деген осы да...

Теңіз жағасындағы жалғыз тамға күн батпай жетті. ананы қара. Оман дарияның шетінде, толқын қанша жыл сабаласа да міз бақпайтын жартастың үстінде, өткен ғасырдан зәуде қалып қойған, немесе қашып келген қазақы қыз тұр. Кигені: қос етек көйлек, кеудесі тар қынама бел қамзол, үкісі тербелген қатипа тақия; құлағында үзбелі сырға, күміс білезік, әдемі алқа,

сылдыр-сылдыр шашбау. Тасжан өз көзіне өзі сенбеді, шыныменен сол ма – ақботаның елесі ме? Техас шалбары, арыстанның басы салынған белбеуі, ішінен бүгіп жіңішкертіп тіккен шетелдік тар көйлегі мен аяғында биік өкше кебісі бар жігіт тарихтың тірі куәсіне жақындауға батпады.

– Танымай қалдыңыз ба, аға? – деді ақбота сыңғырлаған дауыспен, өзі бүгін аса көңілді. – Шешем тіккен киімдерімді киіп, бой жасап тұрғаным ғой, қалай, жараса ма?

– Тотыдайсыз... тіл жетпейді.

– Баяғы өткен заманда бәріміз де осындай едік қой... Әкемдер көрінбейді, тегі бүгін тағы да келмейді-ау деймін. Ертең өзім іздеп шығамын... Жаяу...

«Қалайша, судың бетімен қалай ғана жаяу жүре алады». Тасжан кімнің есі ауысқанын түсінген жоқ, әйтеуір, елес дүние...

– мен бүгінгі түнімді сізге арнаймын деген уәдемнен айныған жоқпын, аға. Жүріңіз, үйге баралық.– Құдды қор қызындай қалықтай басып, шашбауы сылдырлап, үкісі желбіреп алға түсті. Жанданған «архаиканың» соңынан әлсірей бастаған «ультра» жігіт еріп келеді.

ақботаның мұншалықты жарқылдап көңілденгенін көрмеген Тасжан шексіз таңданыспен жаутандап қарай береді. Не айтса соны орындаудан басқаға амалы қалмаған. Қыз стол үстіндегі тостағанды қолына алды.

– Тасжан, аға,— деді жанары жаудырап. Көзінің ағы жоғалып, бірыңғай тұңғыық тартты, әрі әдемі, әрі қорқынышты.— мен сізге қазір... өмірде бола бермейтін, тіпті көп жұрт сенбейтін ұсыныс айтайын деп тұрмын. мен сізге тұрмысқа шығамын, таңданбаңыз да шошымаңыз... Неке суы дайын. Таңға жуық кетесіз бұл жерден, мен қаламын. мәңгілік, бәлкім, ызымғайым жоғалып кеткен әке-шешемді іздеуге аттанармын, оған сіз араласпайсыз. Жалынып та, жалбарынып та өтінерім – бұл некелесуге шын жүрегіңізбен, адал ниетіңізбен, өзім қалай нансам, солай сеніңіз іштей... Бұдан соң мені ойламаңыз, ұмытыңыз әрі ешкімге мақтангершілікпен жария қылмайсыз. Егер жүрегіңізде титімдей болса да бос орын қалса, бейнемді сонда сақтарсыз.

«мен түс көріп жатырмын. Әйтпесе мұндай оқиға жердің бетін қойып, астында да болуы мүмкін емес. Не айтса соған

көне беру керек. Зар жұтып іздегенім де осы емес пе еді – елес емес пе еді...»

– Өз-өзіңізге келіп, маған жақындаңыз, – деді ақбота. «Бисмилла», деп неке суын ұрттайық. – Өзі ішті де, Тасжанға ұсынды. Ол да ұрттады. – О дүние мен бұ дүниеде сіздікпін, сіздің адал жарыңызбын, аға. – Екі көзімнен, содан соң маңдайымнан өбіңіз. – Жігіт қыздың айтқанын бұлжытпай орындады. Қайран қалды, ақботаның беті сұп-суық екен, тас өбкендей болды. – Ішімнен күн туғандай бақыттымын. Енді мен сізге өзім шығарған күйді ойнап беремін, «Жетім бота» деп аталады.

Домбыраны қолына алды да, Тасжан ешқашан естімеген күйді бастады. Сай-сүйегінді сырқыратып, алпыс екі тамырыңды иітетін мұңлы әуен, соны мақам. Өмір мен өлімнің екі арасындағы адам баласы жүріп өтетін сапардың барлық мазмұнын баяндап беріп жатқандай. Құрлық пен теңіздің шектелер тұсындағы қалай қарай барарын білмей сенделген жетім ботаның боздауы, сол жетім ботаны жетелеп, әкешешесін сағына тосқан қыздың зары, аялы алақан, ыстық ықыласты іздеген жалғыз жанның опасыз жалғаннан күдер үзген соң, өз жаназасын өзі шығаруы.

Домбыраның ішегі тарс етіп үзіліп кетті. Оны иесі әдейі үзген еді...

– Сіз менің алғашқы да ақырғы жарым болдыңыз. Енді еш нәрсе де жасыра алмаймын. Қазір мен шешінемін. Әрине, сіз үшін таңсық емес шығар. Бірақ мен осы жасыма дейін иісі еркек атаулының алдында бірінші рет тәнімді көрсетпекпін.

Жанарынан жас саулаған сәулетші ақыл-есінен айрылғандай ешбір қимыл-әрекетсіз мелшиіп тұра берді. ақбота үстіндегі қазақы киімдерін судыратып шешіп, тек жұп-жұқа іш киімімен ғана қалғанда шамды жарқырата, күн тимеген ақкүміс санын көрсетті.— міне, қараңызшы, аға, ұялмай дұрыстап қараңызшы, бүкіл екі қара саным, білегім теңбіл-теңбіл, бұл терінің ар жағындағы шығатын жер таппай ұйыған қан. Егер денемнің кез келген жерін шеге жыртып кетсе сорғалап аққан қан қайтып тоқтамайды, кейде сыздап келіп тісімнің арасынан саулайды... сондықтан да... сондықтан да... мен сізге... рухани жар болып қаламын... арымды, адалдығымды өмірде бір-ақ рет көрген, құлай сүйген адамыма

садағалаудан тайынбас едім, қайтейін құдай соны да қызғанды... ағаш төсекте Қыз бен Жігіт қатар жатыр, жаңа қосылған ерлі зайыптыларша жатыр, аймаласып, шын ғашықтық құмарында таза да тәкаппар жатыр. Орталарын бөлген зат жоқ, ортасында көзге көрінбейтін «бетон» қорған бар... Одан екеуі де аттай алмайды...

— Тасжан аға, көзіңізде жас бар ғой...— алпамсадай, тепсе темір үзетін жігіт жас балаша өксіп, ақботаның бауырына тығыла солқылдап жылады, армансыз, ағыл-тегіл жылады, уана алмай жан дүниесі ақтарыла жылады. адамдар тек анасының алдында ғана осылайша мұңын шағып егіле алушы еді ғой — дәл солай.

— Таң шапақтанды, қайтыңыз, аға, — деді ақбота шашынан сипап.— Бұл сөзді құдай қосқан қосағыңыз айтып жатыр. мені ұмытыңыз деп айта алмаймын, бірақ аз ойлауға тырысыңыз. Жұмысыңызға кедергі болар. Әсіресе жаңа қаланың жобасын жасағанда есіңізге аларсыз. Бұдан былай артыңызға жалтақтамай, тура алға қараңыз. мен сіздің тілеуіңізді екі дүниеде де тілеп өтермін. Соңғы рет сүйіңіз. Қоштасалық.

Тасжан, яғни сәулетші жігіт теңіз жағасындағы жатаған тамнан жалғыз-ақ оймен қайтты: «Осының барлығына мен кінәлімін...» Біз, деп айтуға қорықты, кімнен — өзі де білмейді.

мұндай оқиғадан соң ұйқтау мүмкін бе, көз ілмеген қалпы күннің шығуын күтті. Балконға шыққанында атыраудың бетіне алтын жол салып, жарықтық күн де көтеріле берген. Сол теңіз үстіндегі алтын жолмен асықпай аяндап, жетім ботасын жетелеген ақбота кетіп бара жатты... «Батады-ау, қазір суға батып тұншығып өледі-ау»,— деп жан даусы шыға айқайлаған қалпы, лифтыға мінуді де ұмытып, ащы ішектей таусылып бітпейтін баспалдақпен тапыр-тұпыр жүгірген.

Жетім бота жетелеген қыз, эне, су бетімен шашбауы сылдырап, үкісі желбіреп кетіп барады... мәңгілік сапарға жаяу кетіп барады...

Тасжан екі өкпесін қолына алып зымырап келеді, құстай ұшып келеді... Санасында сартылдаған ақботаның сөзі: «аға, сіз салған қала мені маңқыстаудың маң даласынан қуып келе жатып, теңізден сескеніп, серейіп-серейіп қатып қалған кірпіш

пен тастан жаралған алып адамдар секілді қорқынышты...
қорқынышты...»

Екі өкпесін қолына алып жүгіріп келеді...

Үлгерер ме?!

Үлгерер ме?!

Үлгерер ме?!

Телегей-теңіз болса өз қызының есен-сау оралғанына
қуанған ардақ анадай, шүкіршілік жасап, толғана толқиды...
жарықтық... ал үш айдан соң жаңа қаланың жобасын
тапсыру керек!

Пицунда, 1981 ж.

МЫНАУ АППАҚ ДҮНИЕ НҰрлан

«..Он ни в чем не виноват!

Прошу вас, верните ему

Свободу»

Луиза

1

Ұлы Отан соғысының жеңіспен аяқталғанына он жыл толып, елдің ырсиған арқасы, тыртиған қабырғасына шыр бітейін деп қалған кез еді. Бүгінде мықтап тойынып көз еті өсе бастаған жұрттың тәубесі әлі бойында, ертеңді-қаракеш итырықтатқан жұмыстан зәрезепп болып шаршау, жүйке тоздырып жалығу дегенді білмейтін жанкешті уақыттың өз қызығы – өзінде: бала секілді аңқау алданыш, ессіз иланғыш; ие-ие, жүректің соғыс салған жарасы ептеп жазыла бастағанды. Кіршең көңілдің қайтып ағармастай болған, қайтып жаңармастай болған жаулығы уақыт желіне қайта желбіреп, батсайыдай құлпырған, қызыққа толы шуақты да шаттықты шақтарының бірі еді. Соғыстан соңғы он жыл – осына тым аз әрі ұзақ мезгілдің еншісіне, қираған, бүлінген дүниені қалпына келтіру ғана емес, жылап-сықтаған жетім мен

жесірдің баяғыда, сол орны толмастай болған, ауыр қайғының, аһлап-уһлеген өкініштің өксігі басылып, уануы да тиген. Жау салған жара тыртыққа айналды, жыртылған жеріміз жамалып, аузымыз аққа ілінді. Сонау аза мен қазаға толы жылдардағыдан гөрі айналайын табиғат та жасап-жасарып, түлеп-түрленіп тотықұстай сыланған. Қар ерте еріген; көктем ерте шыққан; көк тез көктеген; жылдағыдай емес 1955 жылдың құсы тым-тым ерте оралған; ал, тау басының қары әлі еріген жоқ, күні кешелері ғана дүмбілез жатқан қыстың ызғарын еске салғандай күн сәулесімен ойнап, айнадай шағылысады әне.

Биыл Бұқтырма өзені шанағынан асып, долданып, қатты тасыды. ауыздығымен алысқан ақ езу тентек, көбік түкірген толқындар жағалауды бар пәрменімен ұрғылағанда асау тепкіге шыдай алмаған жарқабақ гүрс-гүрс омырылады. Әсіресе, құла түспен шоқтығы еңселене мөңкіп аққан тау өзенінің жал-жал толқынына жармасып, қалқып бара жатқан бейшара салындылардан: қайың, терек-талдардан су беті көрінбейді – аткөпір. Енді-енді ғана бүршік атып, жапырағын жая бастаған ағаштың түп-тамырымен қопарылып, тіршілікпен мүлде қоштасуы, мәңгі солып, семіп, жағалауда қуарып қалары аянышты еді. Қар қалың жауған жылы Бұқтырма байып, мәйектеніп жетісіп қалатын. ал, тау өзенінің тасығанын көру – әлдебір улы-шулы күй тыңдағандай айызың қана қуаттанып, көңіліңе желік пайда болып, ағызып-ағызып алар арғымақ іздегендей елегізіп, тақымың қышыры және рас.

Сонымен 1955 жылдың көктемі келді. май мерекесін ұланасыр тойлап, енді Жеңіс күніне қам жасаған Шыңғыстай ауылы үлкен бір қарбаласта. Әсіресе бірінші майды жақсы қарсы алды. Қолына қызыл ту ұстап қаздай тізілген колхозшылар, мұғалімдер мен мектеп оқушылары бүкіл ауылды айналып, де-монстрацияға шықты. Құндыздай шұбаған қызылды-жасылды шерудің соңынан ала ауылдың тамам бала-шағасы еріп, қыл- аяғы қайқы құйрық итіне дейін еркелеп ермек тапты. Ән айтылды: Отан туралы, Ұлы жеңіс, Бірінші май туралы. Бұдан соң ағаштан қиып салынған ескі клубтың алдында, ашық аспанның астында жойқын митинг өтті. ауданнан келген кительді, хром етікті аппақ сазандай сұлу өкіл сөйледі, сонда өкілдің қағазға қарамай тез-тез

сөйлеген сөзін шыбынның ұшқаны білінбестей тыныштықпен ұйып тыңдады: артынан ауыл жастарының күшімен дайындаған концерт болды. Тіпті сол күні соғыстан қайтқан солдаттардың да арқасы қозып, Солтақан деген елудегі азамат алтайды жаңғырықтырып, ән шырқады. Бозторғайдың үніндей шырылдап шығатын жіңішке дауыс көкпеңбек аспанда дірілдеп, ілініп тұрып қалғандай, жалғыз ноқат болып мәңгіге қатып қалғандай еді. Бұдан соң қабырғасы қаусаған жаман клубтың шіріген еденін тепкілеген «Қырықаяк», «Саратов», «Полька» деген би басталған. Ұзын көйлекті, тік иықты қыздар шалбарының балағы жер сызған, шашын шалқайта қайырып, жып-жылмағай қырынған жігіттермен ұзақ билеген. айлы аспанның астында ұзақ қыдырып, сыбыр-сыбыр сырласқан. Бұл күні әр үйде қазан көтерілген, шырмауық салып, қолдан ашытқан бал сыраны өлердей ішіп, мас болған және осынау мастық өздеріне соншалық жарасқан. Өйткені ешкім ешкімнің жағасына жармасып, ата-бабасынан түсіп балағаттамаған едіау. Бар болғаны аздап өтірігін қосып, соғыста немісті қалай қырғандарын, тырқырата Берлинге дейін қуғандарын, жеңіске қалай жеткендерін жыр қылып айтысқан... ол кезде айтар әңгіме қандай көп еді...

Сол күні Нұрлан да таң атқанша көз ілмеген: әуелі елмен бірге демонстрацияға шыққан, содан кейін аппақ сазандай өкілдің сөзін аузын ашып тыңдаған, содан соң сахнаға иегін тіреп қойып ойын көрген, би басталғанда сықсима терезеден сығалап тұрған, бұдан соң ауыл ғашықтарының түнгі оңаша жорығын аңдыған, жортуыл таң қылаң бере аяқталып, жау түсіріп келгендей төсегіне жығылған; шешесі ұрысқан, ұрысып жүріп үстіне өзінің шапанын жапқан, жан-жағын қымтаған, маңдайынан сүйген: «азамат болып қалды, құлыным» деп сүйсіне күбірлеген. Табалдырыққа келіп қалған бозбалалық шақ Нұрланға да өзінің алаңсыз күндерін ала келген. Қызыласықтан қар кешкен, қанды жылдардың ауыртпалығы бәлкім ересектерден гөрі балаларға көбірек батты десек, тойып тамақ ішіп, жарытып киім кимеген қара домалақ қазақ ұлдарының бірі Нұрлан-тын. Есеймей тұрып ес кірді, мынау дүниенің ащысы мен тұщысын үлкендермен бірге татты. Еразаматынан айырылған әр үй «тілеуі теріс жалмауыз, әкесін құртқан қу жетім» деп таяққа жықты.

Күнмен бірге шығып, күнмен бірге батқан мүгедек балалық шақ әсіресе әкеден айырылғандар үшін қош-қошын ерте айтқан еді. Нұрланның өзге құрдастарынан анау деген айырмасы бақытына орай ма, «әкесін жұтқан қу жетім» деген сөзді естіген жоқ. Жаман әкесі басы қалқайып от пен оқтың ортасынан есен-сау оралды. Есенсау оралғанымен ауырғыштай береді, қорықшылығына бір күн шықса екі күн төсек тартып жатады. Ескі жара – әлі алынбаған оқ сыздатады білем, қыңқыл-сыңқылы күн өткен сайын көбейіп барады. Кей түні көрер таңын көзімен атқызып ыңқылдайды, тісін қайрайды, «алға» деп аласұрады. Ондай сәтте Нұрлан шыдай алмай, сыртқа шығып кетеді. Жар жағасындағы жалғыз теректің түбінде Бұқтырманың сарынын тыңдап, ауыр ойға батады. Терек жалғыз емес еді, көп еді, талайын өзен жалмады, ендігі кезек осы Нұрланның өзіне меншіктеген кәрі терегіне жеткендей. Ол тым болмағанда биылша құламай тұра тұрса екен деп тіледі. Кейде ауылға қарай жан ұшыра ентелеген Бұқтырманы ары аунатып ағызатын тылсым күш іздейтін.

Жарды жегідей жеген жемір өзен біртіндеп анна апасының үйіне жақындап қалғаны қабырғасын тіпті қайыстырушы еді. Өкімет орнамай тұрып, көшіп келген жалғыз үй – орыс Нұрландардың көршісі, міне, елу жылдан асты шай десіп бетіне келіп көрген жоқ. анна апасы Нұрланның кіндігін кесіпті. Кейде анасы айтып отыратын: «Дүңк еткізіп турасын айтатын орыс мінезді болып барады ұлым. аннаға кіндігін бекер кестірген екенмін». Кіндік шешесінің шалы Гриша ағай өткен жазда дүние салды, жалғыз қызы маруся болса байға – қазаққа тиіп кеткеніне үшінші жыл, кейде келеді, кейде мүлде ат ізін салмай қояды. Сол анна апасы айтады: «Көктем биыл ерте шықты, ырысты, берекелі жыл болады, бірақ өлімжітім мол болады, әсіресе қариялар қирап, қырылады». Оны естіген жұрт шамданып «мыстан кемпірдің жағы қарыссын, қара басына көрінсін» деп долданып, өз отының басын өзі сабалайды. Гриша ағайдың қалай өлгені Нұрланның әлі есінде. Шыңғыстай ауылындағы жалғыз ұста шал қайыңнан шананың басын иіп отырған жерінде жүріп кетіпті. Оның о дүниеге жым-жырт аттанып кеткенін былайғы ел байқамайды, өйткені ол өте ұйқышыл шал еді. Соғыс кезінде пішенші

әйелдердің шалғысын шыңдап отырып, не болмаса маяға шөп әперіп тұрып, немесе қаз бауыздай беріп қалғып кетеді екен. Бір күні Нұрланның үйіне бұлқан-талқан ашуланып анна апасы кіреді. Гриша ағайды балаша дедектетіп, қолынан жетелеп алған: «Ей, құдай көрші, – деді, – елу жыл отасқан шалыммен бөлінейін деп сендерді куәлікке тарта келдім. Қырманға астық ұшырайын деп кетсем қара басып жалғыз самауырынды бүлдіріп тастапты. Оттығына толтырып тұрып шоқ салған да, шай құйып ішем деп шүмегін бұраған күйі ұйықтап кетіпті. Содан барлық суы суалып, қаңсыған самауырын балқып істен шыққан. Не істеймін, ақылдарыңды айтыңдаршы», – деп Гриша ағайға алая қараса, ол кісі пештің түбіндегі орындықта қорылдап ұйықтап отыр. Содан жұлқылап жүріп, әрең оятып аمانында үйіне ертіп кетеді. Нұрланның анасы Сандуғаш айтып отырады: «Байғұс анна бір үйге қонаққа барса, ұйықтап қалмасын деп шалының бүйірінен түрткілеп, санынан шымшылап отырушы еді» деп... Сондықтан Гриша ағайдың колхоздың шеберханасында қылжиып өліп отырғанын – ұйықтап отырғанға жорып, ешкім жоламайды. Тек кешке жақын анна барып: «Тұр, қақбас, тұр» деп шалының жағасынан тартып қалғанда сылқ етіп құлап түседі. анна апа жанжолдасын қара жамылып, көп жоқтады; қазақтың қатындарындай бетін жыртып, шашын жайып жырлаған жоқ, үнсіз егілді. Кіндік шешесінің үйінің бұрышындағы қасын керіп, көзін бақырайтқан «бөтен шалдың» суреті алдына шырақ жағып, шоқынып күбірлеп тұрғанын сан рет көрген еді. Көрген сайын анасынан сұрайтын, сонда өз шешесі айтатын: «Ол – орыстың құдайы, сен ол табынып жатқанда бара берме, кәпір болып кетесің...» Сонда Нұрлан айтқан: «мені балалардың барлығы кіндігіңді орыс кескен, шоқыншысың, – деп мазақтайды». Өмірге жаңа келген кезінде басқа ел құрып қалғандай кіндігін ауылдағы жалғыз орыс әйелінің кескеніне өкініп те жүрді. Есейе, ес кіре келе тағдырының анау шүйкедей көк көз кемпірге телулі екенін, жылбысқы кезінде көп ауырып, шыбын жанын осы орыс әйелі аман сақтап қалғанын білді. Осыншалық мол мейірімге толы аналық қарыздан қандай жақсылық жасап құтыламын деген ұятты сезім де жүрегін шабақтайтын-ды. аннаның бұл ауылда емдеп, домдап жазбаған адамы аз. Тіпті,

қыстыгүні ғана келген дәрігер қызға бармай саусағының ұшы қанап қалса осы кісіге жүгіреді. Бұл ауылда – Шыңғыстайда жеміс егетін жалғыз үй анна мен Григорий ағайдікі еді. Тек, ауылдың тамам баласы көктемей жатып таптап, огородты ақтаңдақтап кететін. Ондай жорыққа алғашқы кезде Нұрлан да қатысып жүрді. Бір күні салқамды жұла берген мұны Григорий ағай шап беріп ұстап алды да, ұрмай-соқпай ақылын айтты: «Сен біздікі кіндік бала, огородты сен охранят етуің керек. Бұдан былай ұрлықты қой. Жеміс жегің келсе, біз өзіміз де береміз. Бала жоқ, сен жеменде – кім жейді», – деді де, қойны-қонышын көкөніске толтырып берді. Бұл сол оқиғадан былай қайтып огородқа ұрлыққа түскенді қойған. Қазір ойласа өз оспадарлығына өзі қиналады. Бірақ, балалыққа бәрі жарасымды... Гриша ағай өлген соң бұл кіндік шешесіне тіпті үйір бола түскен. Ертеңді кеш отынын жарып, суын әкеліп береді. Кейде жеміс-жидек егуге көмектесті. Кей күні орыс пешінің үстіне шығып алып, қарала мысықпен ойнап жатып ұйықтап қалатын. Ондайда анна ұйқысын бұзбастан үстіне шалының қара тонын жауып, күзетер еді. Бірде ол әлдекім түртіп жібергендей селк етіп оянып кетті. Көзін уқалап ашып қарап еді, анна апасы аяқ машинасымен жүн иіріп, әндетіп отыр екен. Нұрлан әннің сөзін ұқпаса да әуеніне тербеліп, маужырап ұзақ жатты... Бұрын естімеген ән әлдебір қиялдарға, алыс армандарға жетелегендей мұңлы әрі шалқар, кең. Сонда ол өзі көрмеген, тек картадан ғана білетін орыс жерінің сынсыған бай орманын, жылып ағар кең өзенін, қайыңды шалқар шабындығын көргендей қиял дүниесіне шомып, көзін жұмар еді. Көзін жұмса да бәрібір жіп иіріп, көк жазықтың ортасында әндетіп отырған анна апасының аяулы бейнесі өшпейтін. Өз үйіне қонбаған күні бұны ешкім іздемейтін: «Е, орыс шешесінің үйінде шығар» деп кәперсіз отыра берер еді. Көрші-қолаң қатындар Нұрланның анасына: «Баланды орыс кемпір дуалап қойғаннан сау ма, үйірсектеп сол үйден шықпайды», – деп қыжыртар еді. Ондайда Сандуғаш: «Жас кезінде жанын алып қалған сол анна байғұс, бала қылып алам десе де қарсылығым жоқ» деп тыйып тастаушы еді.

май мерекесінің ыстық-суығы басылып, дырдумен екі күнді өткізген колхозшылар көктемгі қарбалас жұмысқа жұмыла қайта кірісті. Биыл Қарадалаға күнбағыс егіп, бұл елде бұрын болмаған жаңа ырым бастамақ. Оны бастайтын ауданнан келетін бір қаршадай қыз көрінеді. алғашында шаруашылықтың бұл бастамасын түсінбеген жұрт: «Немене, сонда шекілдеуік жейтін болдық па», – деп нәумез көңілмен күңкілдескен. Күнбағыстың мал азығындық сүрлем үшін егілетінін, мұны жеген сиырдың жардай болып семіріп, сүті бұлақ болып ағарын білген соң, балаларын жүгіртіп жіберіп, тұқымдық дәннен ұрлатып алып әр үй өз огородына сеуіп тастап еді. Ұрлықтары күнбағыстары бас жара ашыларын ешқайсысы сезген жоқ. Нұрланның ауру әкесі – сол күнбағыс егілген даланың қорықшысы. Ол көбіне биыл оныншы класта оқитын ұлы Нұрланды сабақтан босаған әредікте өз орнына жіберіп, аяқ суытады. Осы қорықшылық жұмыстың тіпті азап екенін әкесі зарлап күндіз-түні айтып отырушы еді. малын байлауға, немесе қораға қамап ұстауға үйренбеген жұрт кешке өрістен қайтқан сиырын қақтап сауып алып, басқа бір салады да, егіндікке айдап қоя беретін. Өңкей қу мүйіз қарасан келгірлер салып ұрып, Қарадалаға жұмысы бардай мөңіреңдеп жетіп баратын. Таң атқанша ары-бері қуып, тырпық қалмайды. Әбден тіс қағып, қулаңып алған сиырлар бұта-қарағай, сайсаланы баспалап тығылып тұрып, қорықшының көзі тая бере егіндікке қайта түсетін. Әлі көктемеген қап-қара даланы тапап, үстіне жусап ластағанға мәз. мұндай қаскүнемдік сиыр төлі бұзауға да жастайынан жүкқан. Күні бойғы ермек – жер тарпып гүжілдеген бұқашыға бар бұзау, тайыншаны қуу. Кейде Нұрлан егіндікке түскен малды әкесіне айтпай қуып отырып, қойшысы жайлауға көшіп кеткен иен қыстаққа қамап тастайтын. Шайпау әйелдер осы ұрт мінезі үшін талай рет қарғап-сілеген де. Сонда әкесі айтатын: «Бұл өзі соғыстан да қиын болды ғой. майданда қарсы келген дұшпанды атып тастай салушы едік. Жаудан бетер қаскөй адамдар бар, не ата алмайсың, не аса алмайсың...» Неге? Оның себебін Нұрлан білмейді және пәлендей бас қатырып ойламайтын да. Ол ойлайтын – тезірек ер жетсем екен, оқуды тәмамдап, ауылдан кетсем екен, бәлкім үйленсем... кімге? Тағы білмейді. Оның біле- тіні әлдекім мұны самасы сарғайып

күтіп жүр, сандалып іздеп жүр, әйтеуір бір күні екеуі жолығады. ал қазір бұғанешкім де ұнамайды. Ойша ауылдағы барлық қызды санап, көз алдынан көгендеген қозыдай өткізеді. Жоқ! Бұлардың ішінде жоқ ол. Сосын ол таң атқанша ұйықтай алмайды. Денесі ысиды, жүрегі жиі-жиі соғады, санасына қайдағы-жайдағы оралып атып сыртқа шығып кетеді. Табанын топыраққа басып, салқындайды. Басқышқа отырып, телміріп жұлдыздан тана тағынған алқаракөкке, сол көктегі майда жүзген айға телміреді. ауыл... ал, ауыл сол баяғы қалпы, жым-жырт ұйқыда; қаймақшып жатқан тыныштықтарды Бұқтырманың сарыны ғана бұзады. Жоқ, Бұқтырманың сарыны бұзбайды, қайта сол ауыл үстінде ұйыған тыныштықтың күзет- шісіндей мәңгі толастамас қуатпен сарқырап ағып жатқаны. Егер Бұқтырманың сарыны бір сәтке тоқтап қалса, мынау жылқыдай жусаған дүниенің өлі тыныштығы сонда ғана беймазаланатын- дай еді: Осыншалық жуас мамырстан тыныштықты қалайда бір нәрсе бұзушы еді ғой. Ол не? Е-е, еріншек үрген иттің дауысы ма, ұйқысыраған қораз ба, ол емес... Енді не? Е-е, ашқарақ енесі өрістен келмей қалып қарны ашып мөңіреген бұзау ма, ол да емес... Енді не? Е-е, сыраға тойып алып, сырнайлатып жүрген Қожактың барқыраған әні? Жоқ, жарқанаттың сусылы шығар; судың ар жағындағы тоғайда әуілдеген елік шығар, түн қоңызының ызылдап ұшып келіп сиырдың мүйізіне сарт соғылып құлап түсуі ме; үйірін таба алмаған жылкының кісінеуі ме?.. Кейде ауыл іргесіндегі бейіттен жанға жат үн естілгендей болушы еді, сол ма?.. Пейіштен жанға жат үн естілгендей болушы еді, сол ма?.. Пейіштен ескен самал ма, солар ма тірілерді шақырған... Жоқ! Не сонда мынау барқыт түннің тылсымын бүлдірген, бораздалаған, тілгілеген не?! Тәңірім-ау, кеудесіндегі асколка сыздатқанда жанын қоярға жер таппай ыңқылдаған әкесінің құлындаған зарлы үні екеуі... Осыдан он жыл бұрын аяқталған соғыстың, аузын арандай ашқан зеңбіректің әлі сембеген үні, әкесінің бойынан сенбей, қайта жаңғырығып жан-жаққа тарап мазалап тұрғаны ма екен? Жо- жоқ, ол да емес... Қазіргі жас сәбидің ұйқысындай таза ұйыған тыныштықты бұзған өз жүрегінің махаббат іздеген, тазалықты аңсаған, ертеңіне алаңсыз ұлы дүбірлі қуанышты үмітпен телмірген құлын көңілдің көп-көп аңсар әндері; әлі

айтылмаған, айта алмай жүрген сағыныш саздары, ешкімге сездірмеген, іштей жасқана жасырған ұялшақ сезімнің сергелдең үні, жоқтан барды іздеген ұшпа қиял құсының қанат сусылы; мүмкін жас ботаның тәй-тәйіндей балаң дененің жұмсақ дірілі... жұмсақ дірілі... жасқана ән салуы... тәңірім-ау, ұлы тыныштықты бұзған осы үн екен-ау, оны қайдан білген! Иә, оның білетіні – тезірек ер жетсе, осы ауылдан ертерек кетсе, бәлкім тек қиялында ғана кездесіп жүрген ғашығына қосылса, сәбилі болса... Нұрлан өз ойына өзі күліп жіберді. «Сол немені бақыртып-шақыртып керегі бар ма өзі. мүмкін керегі жоқ шығар. мүмкін ол сәби ертең болар... бәлкім болмас та... соғысқа керек солдат шығар... бәрі мүмкін».

май мерекесі біткенмен, екінші мереке енді-енді ғана бастала берген шақ еді. Өлгенде көрген, бес жылдай қан төгіп, миллиондаған адамымызды құрбандыққа шалып, әрең дегенде қолымыз жеткен Ұлы жеңіс күні ертең дегенде Шыңғыстай ауылында үлкен жаңалық болды. Тып-тыныш жатқан жамағат алаятайдай бүлінді. Елді алаятайдай бүлдірген шыбық мініп, ауылдың үстінен шаңдатып, шапқылап өткен қара бала болды. Ол құйрығын сабалап, құйын-перен жүгірген күйі бар даусымен, «неміс келе жатыр, неміс келе жатыр» деп жер жаңғырықтыра айғайлады. алғашында тентек ұлдың бұл оспадарлығын әркім әр түрлі қабылдады. Үлкендер жағы: «Жағыңа жылан жұмыртқаласын, өз басыңа көрінсін, жетпегір жаман ырым бастағаны несі?», – деп жер тепкілеп ұрысты. Кейбірі шынында да бір жерде тығылып қалған жау ағашағаштың арасымен баспалап, алтайдың өр қойнауында жатқан момақан ауылды аңдып басып алуға келе жатпасын деп жағасын ұстай шошыды. Осы жастарына дейін тірі немісті көрмеген тау арасындағы аңқау жұрттың аузын аштырып, таңдайын тақылдатқан оқиға осылай оқыстан басталды да, өрттей қаулап, гүілдеп етек алды. Баланың сөзі расқа айналды, шынында да неміс келе жатыр! Бірақ, жасырынып қалған дұшпан емес, осы колхозға агрономдыққа келе жатқан, бұл елге күнбағыс егуді үйреткен қарғадай ғана неміс қызы. Оның анық сол, осыдан он жыл ғана бұрын жерімізге жеті басты айдаһар болып шапқан фашистердің қызы екенін анықтау үшін Нұрланның әкесін шақыртты. Бұл ауылда немісті көрген, тіпті жалғыз немісті ғана емес, Қиыр Шығыста жапонды,

солтүстікте финдіктерді көрген және жыға танитын есі бүтін солдат сол ғана деп білісті. Соғыстан басы аман-есен оралған сол – Әкім мен бригадир Иса және бұл ауылдағы ақсақ-тоқсақ бірер азамат. Қорықшының денсаулығы нашар, әсіресе бүгін ыстығы көтеріліп, орнынан тұра алмастай ауыр сырқаттанып жатқан соң қызды қарсы алуға Исаны азғырған. Ол тіпті, зәредеп болып, мүлдем аттонын ала қашты. Әншейінде «гутиморгин», «гутинтак», «гут-гут камара», «хон де хок» деп кісінің құлақ етін жейтін бригадир «танымаймын десе танымаймын» деп безектеді: Жұрт оған: «Ендеше сенің Берлинге барғаның да, тіпті, на то пошло соғысқаның да өтірік, қашып жүріп қайтып келген дезертирсің», – деп шабына от тастай шамдандырды. ал, ол болса: «Е, немене, мен ол қыздың қойнына жатыппын ба», – деп безектейді. Сол бір шақта ауданнан ауылға автобус жүрмейтін. аптасына екі-үш рет қатынайтын Қожақтың машинасы болмаса, адамдардың көбі қара жолда шұбырып жаяу-жалпы кетіп бара жататын. агроном қыз да жаяу келеді екен деген хабар дүрліктіріп және жетті. Шыңғыстайдан шыға берістегі бір шақырым жырақта Күркіреме деген бұлақ бар еді. міне, осы бұлақтан бері өткен қыздың алдынан тайлы-таяғы қалмай ауылдың мұқым еңбектеген баласынан еңкейген кәрісіне дейін қаптап шыққанда жолаушы есі қалмай қуанды; өзін қарсы алуға шыққан ақ ниетті адамдар екен деп балаша мәз болады. Бірақ, жақындай-жақындай келе өңі қуқыл тартып, өзгеріп сала берді. Әдемі бір көңілмен «Здравствуйте» деп сәлем беріп еді, қабақтарынан қар жауып, оқты көздерімен ата қараған қазақтардың тіпті өңдері жылып, еріндері де жыбырламады. Барлығы да әзірейіл көргендей екіге жарылып, ығыса жол берді... Әркімге бір жаутаңдап, қолға түскен қояндай қорқақ халді басынан кешірген неміс қызы: «Колхоздың кеңсесі қайда?» – деп сұрады орысша. Жауап болмады. Жауар бұлттай түнерген оғар топтың мұзы еріген жоқ, қайта бұрынғысынан әрі дүмбілездене түсті. Енді не істерін білмей сасқалақтап тұрды да, бетін қолымен басып жылап жіберді. Осы шақта сендей сірескен суық топтың арасынан Нұрланның шешесі жұлқына шықты да: «Жылан көргендей болмаңдаршы түге, бұл қыздың жазығы не?» – деп қолынан жетелеген күйі колхоз кеңсесіне қарай дедектете жөнелді. Сандуғашқа наразы

болған жұрт нәумез көңілмен күңкілдесіп бет-бетіне тарай бастады.

Бұл оқиға Нұрланға әсер ете қойған жоқ. Оқудан қолы босаса болды, әкесінің орнына қорықшылыққа кетеді. Әсіресе соңғы күндері бұрынғы желікті көңілі суынғандай, мазасы кетіп, бей- жай, ұйқылы-ояу манаурап жүрген. Әжептәуір ән айтатын өнері бар-тын. мектеп директоры мен класс жетекшісі қаншама қолқа- лап: «Оныншы кластан көшірмейміз, бағанды кемітіп қоямыз» деп ұрысса да, 9 май күні болатын концертте ән айтпауға бекінді. Осы мізбақпас қатты мінез кімнен жұққанын, қайдан пайда болғанын өзі де түсінбеді. Бері тарт десе, ары тартып, құрысып-тырысады да қалады. Ұлы Жеңіс күнінде ән айтпауы қуанышқа қарсылық емес, ішін кеулеп, санасына ұйықтаған бейжай сезімнің, өзгені қойып өзі де сезе бермеген тұңғиықты ойларға, өзі ұға бермейтін бұйығы оңаша бір тірлікке қақпайлап алып кетуі еді: мынау аппақ дүниені... баз кешіп, әлі ешкімнің аяғы жетіп, табаны тимеген өз аралын – өз арманын іздеуі, жер бетіндегі қыбыр-жыбыр тірліктің қай-қайсысына да қанағаттанбауы, бөтен, қорқыныштылау сапарды сағынуы немесе ешкімге білдірмей ептеп ерлікті аңсауы – сөйтіп, бозбалалықтың боз атына мініп, алысқа, бозала тандағы мұнарлы жорыққа аттанып, содан жүз жылдан соң, бәлкім мың жылдан соң, маңдайы жарқырап оралса ғой, әттең... Қанағатты, табыну мен жалынуды мансұқтап, өр серпіп өтер көңілдің көк құсы еркіндік аспанына шырқай ұшар дауылпаз шағы – он сегіз жасар Нұрланның өн бойын улап, сезім сергелдеңіне салған еді. Егіндікте шошаң етер мал болмаса да әкесінің ақкеңсірік қарагер атына бір мініп алса, қайтып түскісі келмей ұзақты күн сенделетіні-ай... агроном қыз келген күні де көп-көп қызықтан құр қалып, Қарадалада жортуылдап жүрген. Кешке жақын оралған ол ақкеңсірікті арқандап, отқа қойып үйге келгенде шай үстінде шешесі айтты:

– ауылға агроном қыз келді. анна апаңның үйіне квартирге тұрды. – Нұрлан мән бермей аз-кем отырды.

– Неміс қызы екені рас па? – деп сұрады әкесі.

– рас дейді. атын айтып еді, қиын екен, есімде қалмады, – деді шешесі, – мен болмасам байғұсты өлтіріп қоя жаздады.

– Әңгімелесіп көрдің бе, – деді әкесі.

– Қайдан, – деді шешесі, – қазақша білмейді. анна апаңның айтуына қарағанда оңды қыз көрінеді. Е-е, есіме енді түсті, аты лиза.

– лизә емес, луиза шығар, – деп түзету жасады әкесі. Әңгімені алғашында зауықсыз тыңдап отырған Нұрланның құлағы елең- дей бастады. Керең адамдай меңірейіп, біраз отырды да:

– Қашан келді? – деді түйеден түскендей.

– Түстен кейін, – деді ыдыс-аяқты жуып жүрген Сандуғаш.

– мен барып көріп қайтсам қайтеді?

– ат соғып, шаршап келдің, тұштаңдамай демінді ал. Таң ата қайта тұрасың, әкеңнің атқа мініп, мал қайырап шамасы жоқ, – деді шешесі.

– Барсын, – деді төсегін қамдап, жатуға ыңғайланған әкесі.

– Бармайды! – деп кесіп айтты шешесі. – Ол қыз ешқайда қашпайды. Іргеңде көрерсің. Қарағайдай мүйізі, сайтандікін- дей құйрығы жоқ, маруса секілді ақ сары, көк көз қыз. Шашы әдемі екен, – деді шын сүйсінгендей, – аппақ болып иығына төгіліп жатыр, көздің жауын алады, сенен әлдеқайда үлкен, жиырмадан асса керек.

«Шашы керемет екен, аппақ болып иығына төгіліп жатады...», – деп ойлады ішінен Нұрлан.

3

Нұрлан 9 май күні әдеттегіден әлдеқайда ерте оянды. Біреу бүйіріне біз сұғып алғандай селк етіп атып тұрған. Көзін жыпылықтатып жан-жағына үрке қарап еді, төргі бөлмеде әкешесі қаперсіз ұйықтап жатыр екен, басқа бөтен үн жоқ, жым-жырт тыныштық. Түні бойы жау салған ескі жараның орны сыздап, шыдатпай зарлап көз ілмеген Әкім таң алдында ғана байыз тауып, ептеп көз шырымын алған секілді. аяғының ұшынан мысықша жұмсақ басып, сыбдырын білдірмей далаға шықты. аспан шайдай ашық, түп-тұнық екен. Сол ашық ажармен төбеден төнген түп-тұнық аспанға аңтарыла қарап тұрып, тұнығы шайқалмаған көңілдің көк дөненін желікті

мінезбен ерттеп қайта мінді. алтайдың шығысы ағараң тартып, алып таудың ар жағы бірсін-бірсін өртеніп бара жатқанға ұқсайды. Шығар күннің алтын жалқыны ұшпа шоқылардың сонау... ұшар басына әшекейлі тақия кигізіп, ыңырана кергіп баяу көтеріледі. Бұқтырмадан жеңіл бу ұшып, ол да аңғардың алқымынан ұзай алмай, қор бола шұбатылып бауырлап жатыр. Тынымсыз сайраған бозторғай, алаңсыз ұйқы тұншықтырып серейген ауылды оята алмай шырылдайды бейшара. ал, ендіенді ғана қылтиып баламұрттана бастаған көкті көктемгі шық қабыздап, артында басқан ізің батып қалады. ауада сарайынды ашар жұмсақ салқындық бар. Тау ішінің қоңылтақ желі, таң алдында сап болып аңғарды ғажап бір тыныштық жайлаған. Нұрлан денесі жазғытұрымның жібектей салқынтым ауасына шомылған соң сергіп салды. ақкеңсірік арқандаған қазықтың айналасындағы тісіне әрең ілінетін көкті тақырлап жеп, қара топырағын шығарып басқа ұрғандай сұлқ тұр екен, Нұрланды көргенде кегжең еткізіп басын оқыс көтерді де, аяндап келіп жүгендегенше қос құлағын тіге оқыранды. Бұқтырманың Жалпакөткел деп аталатын бір айырығына жетелеп апарды, асықпай суарды, сонсоң жетелеп үйіне алып келіп асықпай ерттеді. Бұдан соң, бишігін қолына алып,күнбағыс себілген аңызға беттеді. Түні бойы жусаған жерінен керенау көтеріліп, керілген сиырлар тұяқтары сыртылдап өріске беттеген. Күн шықты. ауыл біртіндеп ояна бастады. Ескі клубтың шекесінде Жеңіс күнін айғақтайтын Қызыл ту желбірейді.

Тоғызыншы май күні балалар оқуға барған жоқ. Үлкендерше мерекеледі. Қабырғасын қақыратып жүріп азаппен жеткен Жеңіс күнінде ыңырсып ине жұтқан иттей үйде жатуды ар санады-ау деймін, Әкім де ілдалдалап орнынан тұрып, қорықшылыққа өзі кеткен. Кешке клубта өтетін салтанатты жиналысқа шақырып, ауылдық советтің председателі сөз сөйлейсің деп тапсырған. «мені қайтушы едіңдер мазалап, өзгелер де жетеді ғой, соғысқа барған жалғыз мен емес», – деп тартыншақтап еді, предсе- датель: «Немене Жеңіс күніне қарсысыз ба, Ұлы Жеңіске қуан- байтын шығарсыз», – деп әкірендеген соң амалсыз көнген. Көнсе де ішіндегісін ақтарып барып, жарайдыға көшіп еді: «Сен маған өйтіп қоқаңдама шырағым, – деді Нұрланның әкесі. – Бір

көргенім сен емес, борбайыңда лыпаң жоқ қара сирақ болып қаңғып жүргенінде, мына мен – жапон, фин соғысын тәмамдап, сонау ит өлген жер – Берлинге дейін жаяу барған адаммын. мен – біле-білсең қазақтан шыққан тұңғыш офицермін. Сонау 1936 жылы қазақтарды әскер қатарына шақырғанда бірінші болып тіркелген мына мен. Қаныма айырбастап алған жеңісті тартып алайын деп көкіп тұрсың ба? – Бұл ауылға алдыңғы жылы келген жас сельсовет қып-қызыл шиқандай болып қатты ашуланды. Бар қолынан келгені «штраптатамын» деп шатпақтап,қойнындағы мөріне жармасты. Әкім шал оның быдық-быдық еткен сөзін құлағына ілмей, атына мінді де, қасқайып мал қайыруға аттанып кете берген.

– Сен шал өлесің, – деді жас председатель артынан айғайлап, – кеудеңдегі қорғасын қоймайды, бүгін болмаса ертең мұрттай ұшырады. Сонда сен шалдың сүйегіңе топырақ салуға бармасын».

– Е, – деді шал оған айғай салып, – төрт жыл оқ пен оттың ортасынан сен салатын бір күрек топырақтың дәмі айдап келген-ау.

Нұрлан жаңа келген неміс қызын күні бойы көре алмады. Бұрынғыдай емес анна апасының үйіне алқын-жұлқын жетіп баруға өз-өзінен қысылды. ал, қыз болса ерегескендей тіпті есік алдына да шошаң етіп шықпады-ау. Қарай-қарай көзі талған Нұрлан қас қарая, елмен бірге клубқа аяңдады. Клуб дегеніміз ертеректе салынған жатаған ескі үй.

астын тақтайлап, төріне сахна орнатып, әдемілеп әктеген соң даңғарадай мәдениет ошағы болып шыға келген. Жаңасын салып аламыз деп тепендегендеріне бес жыл толды, құрғақ уәдемен келеді. Тәуекел деп бастап кетсе,«ынтымақ» колхозының байлығы жетер еді. Құнттың жоқтығы ма, әлде уақыттың аздығы, жұмыс қолының жетпеуі ме әлі күнге жетесіздік жасап отыр. Нұрланның естен кетпейтіні – былтыр осы туған ауылына радио орнатқандағы оқиға еді. Қас қылғандай сым темір жүргізген жігіттер: «Сендердің үйлерің негізгі көшеге кірмей, қаға берісте үркіп тұр. Сонау астыртта жатқан анна мен Әкімге жеке дiңгек орнатар жайымыз жоқ», – деп радио жүйені бұларға жеткізбей бұрып әкеткен. Екі айдай басқа үйге барып әбден әлегі шыққан Нұрлан әкесіне таудан

діңгек алдырып, үш күн өзі мықшындап шұңқыр қазған. Сосын кіндік шешесі мен өз үйі ортасына зәулім бағана орнатып, сым тарттырып еді. Сөйтіп, қақсаған қара табақ Әкімнің үйінде де ән салатын болған. Ең қызығы, клубтың шатырына үлкен ақ шелек – радио орнатып, тұңғыш рет дүниені дүрліктіре сарнап қоя бергенде, Шыңғыстайдың тігерге тұяғы қалмай, бар малы тауға қашып шығып кетіп еді. Сонда талай үйдің малы жоғалды. Иә, сол ақ шелек бүгін дамыл таппай сөйлеп тұр. Нұрлан «Жеңіс! Жеңіс!» деген сөзден басқа жарытып еш нәрсе ұға алмады. Қатты жаңғырыққандікі ме даңғараланып, анық естілмеді. Электр шамын уәде еткенімен әлі орнатқан жоқ. Жиналыстың бәрі керосин шамының жарығымен өтетін еді.

Клуб іші әдеттегідей алакөлеңке екен. адамдар көп жиналып- ты. Балалар жағы сахнаның алдына қойдай жусап бағана, ерте жарықтан жатып алған. Жиналыстың артынан кино көрсетіледі деген соң қызыл іңірден келіп, жайғасып біржола орын тепкен секілді, кейбірі қалғып-шұлғып әрең отыр. Қарағай тактайдан мықтап жасалған ұзынынан-ұзақ орындықтарда қаздай тізілген ауыл адамдары күбір-сыбыр көңілді шертіседі. Сахна төріне де тактайдан істелген биік стол қойылып, қызыл матамен жабыл- ған. Нұрлан босағаға сүйеніп біраз тұрды да арт жақтағы самаладай болып сап түзеп түрегеліп тұрған жастарға барып қосылды. Президиумға әуелі колхоз бастығы, сонан соң ауданнан келген өкіл, соңын ала ауылдық Советтің председателі келіп ырғала, ыңырана жайғасты. Колхоз басқармасының бастығы көпшілікпен бас изесіп амандасқан болды да, анадай тұста отырған Әкімді төрге шақырды. Ондай құрметті күтпеген қорықшы қорынып қалып еді, ауыл басшысы: – Әкім аға, президиумға келіңіз, бұл – сіз әперген жеңіс! – деп қолқалап болмаған соң, ыңғайсыздана қызыл столға барды. Бұл – Әкім Әкім болғалы көрген құрметі еді. Отырғандардың арасынан «жауды жалғыз жеңгендей, жаман шалды есірткені несі» деген нәумез күңкіл естілді. ауыл ағасы сөз бастады:

– Немістерді күл-талқан етіп, қорқауларды өз ұясында талқандаған Жеңістің ұлы күніне арнаған салтанатты жиналысымызды ашық деп жариялауға рұқсат етіңіздер. – Сатырсұтыр қол соғылды. – Бірінші сөз аудандық партия

комитетінен келген өкіл Бекбау Қарасартовқа беріледі, – деп үлкен іс бітіргендей орнына нығыздана қайта отырды. мінбеге өкіл шықты. Орта бойлы, қызыл шырайлы, шашын артына жылтыратып тараған толық кісі ең әуелі аспай-саспай кителінің түймесін ағытып қойнынан қағазын шығарды, бұдан соң көзілдірігін алып, оны үрлеп жіберіп қол орамалымен сүртті, киді, сонсоң тамағын бір кенеп алып, манаураған күйі бір кекіріп оқуға кірісті.

– Жолдастар! Біздің соғысқанымыз председатель жолдас айтқандай тіпті де неміс емес, неміс басқыншылары, яғни Гитлер бастаған фашистер, – деп ауыл ағасының кіріспе сөзіне саяси өзгерту енгізді. Бұл сөзді ол қағазға қарамай, ауызша айтты. Дәл осы кезде клубтың ойбайлап ашылатын есігі ән салып, жаңа ғана қаймақши бастаған бүкіл тыныштықты бұзды. мінбеде тұрған өкілден бастап түгел – бәр-бәрі адамдық әуестікпен есікке жалт қарасқан. Келген агроном екен. Нұрлан оны ал дегенде танымады. Басына орамал тартқан қыз алакөлеңке үйде ауылдың көп қызының біріне тым ұқсаған. Жанындағы шайыр шайнап тұрған шофер жігіт Қожақтан сұрап еді, жалмаң қағып, жынын шашқан түйедей былш еткізіп еденге түкіріп тастады да: «Немістен келген шыбыш, жаудың тұқымы», – деп гүр ете қалды. Жұрт енді өкілдің сөзін тыңдаудан гөрі тірі, есіктің көзінде состиып тұрған немістің қызын қызықтауға көшкен. ауыл ағасы осыны сезді ме қолындағы қарындашымен столды тықылдатып: «Қане, жолдастар, тынышталыңыздар», – деп ескерту жасап өтті. Сонсоң, әлгі қызға:

– Проходите, пожалуйста, садитесь, эй жігіттер, бірің орын берші, – деп еді, ешқайсысы міз бақпады. агроном қысылып қалды білем: – Ничего, я могу постоять, – деді майда үнмен. Бұл оқыс көрініс, жат қылық өкілге жаққан жоқ білем, қыржиып, көзілдірігінің астынан сүзе қарап, баяндамасын әрмен қарай жалғастырды.

– Жолдастар! Неміс-фашист басқыншыларын талқандап, азаттықтың таңы атқанына, міне, он жыл! (отырған жұрт тағы да агроном қызға қарады) Жеңіс бізге оңайға түскен жоқ, жолдастар!

20 миллионнан астам совет халқы қырылды. мыңдаған әйел жесір, мыңдаған бала жетім қалды. Украинаның, Белоруссияның қалалары мен селолары талқандалды...

Осы кезде арт жақтан айғай шықты: «агроном қызды тірідей қақтап жемей неғып отырымыз. Қырып-жойып, өлтіріпөртеп, қиратып-бүлдіргендері аздай ауылымызға тайрандатып жібердік. Құдайдың қызы болса... да әкеңнің аузын...»

Кеңірдек жырта айғай салған Нұрланның қасында тұрған Қожақ.

Нұрлан әлгі бір ұрда-жық сөзді өзі айтқандай жаман қысылды да, шофердің жанынан жылыстап кейін тұрды. Есікке енді бір қарағанда неміс қызы жоқ екен...

Кино қызықты болды. Советтің солдаттары Гитлердің әкесін танытып, соққанда сөлін, қаққанда қанын алды. Тықсыра қуып, желкелеп, жұдырықтап жеңіп шығады. Біздікіндей емес, ол кездегі кинода, неміс солдаттарының түрлері де сұқсырайған қорқынышты, адамнан гөрі хайуанға көбірек ұқсаушы еді; әлсіз, әлжуаз, мүлдем соғыса алмайтын өңкей бейшаралар еді...

Кинодан соң созалаңдай барып зорға басталған ойынға Нұрланның қалғысы келмеді. Үйге кіруге де зауқы жоқ, қашаға сүйеніп көп тұрды. аспанға қарап еді, бүгін жұлдыз самсап жиі туған екен. ауада көктемнің салқын лебі бар. Клуб жақ у да шу араның ұясы секілді. Делдиіп, бостан-бос тұрғанша егінжайды болжап келейін деп оқталып еді, әкесі өзі кеткен бе ақкеңсірік ат аулада көрінбеді. анна апасының үйіне қалай келгенін, неге келгенін өзі де сезбей қалған. Әйтеуір, бір ырықтан тыс тылсым күш жетелей жөнелгені рас еді. Кірер-кірмесін білмей, аңтарылып біраз тұрды. Тайдай тулай жөнелген жүрек лүпілін әрең байыздатып, тәуекел деп есік ашты. алдыңғы үйде кіндік шешесі көрінбеген соң төргі бөлменің есігінен жасқана сығалап еді, анна төсекке етпетінен түсіп, солқылдап жылап жатқан агроном қыздың шашынан сипап отыр екен, мұны байқаған жоқ. Нұрлан аяғының ұшынан басқан күйі лып етіп қайта шығып кетті. Жүрегі қысылып, қолқасына кептеле тағы да тарсылдап ала жөнелген... Кеудесінен мың-миллион ат дүрсілдете шырқай шапқылап өтіп жатқандай. Тіпті, өз жүрегінің соғысын өзі

естіп келеді. Баяғы, жар жағасындағы жалғыз теректің түбіне келді. Бұқтырма кешегіден гөрі жақындап қалған, енді аз күнде бәйтерекпен мүлде қоштасатынын білді. Бүкіл балалығы саясында өтіп еді. Әке-шешесіне өкпелесе осы кәрі теректің түбіне қашып келетін. Нұрлан осы бәйтерек пен анна апасын өте ұқсататын: мейірімді, кімді болса жатырқамайтын кең пейіл... Неге екені белгісіз, оның көз алдына етпетінен құлап, жылап жатқан агроном келді. аяды. Жоқ, аяған жоқ, «Неміс бізді де аямаған», әншейін бозбала көңілмен әуестене еске алды. анна апасы мұны да талай алдына алып, басынан сипап уатқан. Енді оның бойын қызғаныш меңдеді. Егер немістің қызы болмаса ғой, кіндік шешесінің орыс пешінен жаңа ғана алынған борщын ішіп, ыстық нанын жеп, жып-жылы, шап-шағын үйде масайрап отырар еді. анна апасы бұған Волга өзені туралы ұзақ-ұзақ әңгіме шертер, сонсоң ұлы өзен жайлы ыңылдап ән айтар, сол әңгіме мен әннің әуені жетелеп орыс пешінің үстінде Гриша ағайдың тонын иіскеп, тәтті ұйқыға кетер еді. Шалы өлгеннен бері кіндік шешесі шешіліп, бұрынғыдай жайрандап күліп, масайрап, көл-көсір көңілмен әңгіме айтпайтын еді. Көп күрсінетін, үнсіз іштей егілетін, сырттай жүдейтін. Бұрынғыдай емес белі бүгіліп, шөгіп барады; бұрынғыдай емес көзінің нұры қашып, жасаурай беретін болып жүр. Нұрланға ине сабақтап бер деп сан рет шақырды. анна апасының осы ауыл үшін мүлдем жат тұрмысы, ойы, әңгімесі, адамдарға деген қарым-қатынасы Нұрланды қайран қалдыратын. Тіпті кіндік шешесінің үйіне кіріп келгенде басқаша, мүлдем басқаша иіс сезетін. Жер бетіндегі қыбырлап жүрген адамдардың өз мінезі, өз бет-бейнесі, өз тірлігі бір-біріне қаншалық ұқсамаса, сол адамдардың исі де соншалық өзгеше екенін сонда ғана ұққан. адам иісі! Нұрлан бұл үйден борщ ішіп шыққан түні «сенен орыстың иісі шығады» деп мұны ауыл балалары жандарына жолатпаушы еді. Бірақ ол үшін бұл әлемде анна апасынан тәтті, кереметтей сұлу, жаны жайсаң кісі жоқ секілді. Шүйкедей ғана көк көз, сары кемпірді сәбилік таза көңілмен кереметтей сүйетініне өзі де қайран қалатын. Қызылшақа, балапан кезінде астық оруға кеткен шешесі мұны ылғи да көршідегі орыс кемпірдің үйіне бесікке бөлеп, қалдырып кетеді екен. Сонда қарны ашып, безектеп жылаған баланы

анна сан рет өз омырауын беріп, уатады екен; аналық мейірімге бөленіп қарны тойған соң, томпайып ұйықтап қалады екен. Бәлкім Нұрланды өз шешесінен гөрі кіндік шешесі көбірек емізген шығар; бәлкім жаңа туған жас нәресте ана емшегін, ана махаббатын талғамайтын шығар... бәлкім жер бетіндегі балалардың және жер бетіндегі аналардың бірібірінен айырмашылығы жоқ та шығар...

Бұлқан-талқаны шығып аласұра аққан Бұқтырманың жағасында отырған Нұрлан әкесі Әкімнің әңгімесін есіне алды. Әкесі айтатын: «Григорий мен анна алтайға тым ертеректе, уыздай жас кезінде, 1910 жылы жер ауып келіпті. арқасына таңған дорбасы- нан өзге байлығы жоқ, қыз бен жігітті қазақтар құшақ жая қарсы алған. Григорий ағай алғашында Әбдікәрім болыстың писарі болып қызмет істейді. Кейін қазақ тілін үйрене келе, тілмәші болады. Жергілікті қазақтармен бірге бұлар да жаңа өкіметті жанын сала қарсы алады. Үй салып Шыңғыстайды атамекеніне айналдырады. ауып келген орыстарды елдің бәрі бірдей жақсы көрген жоқ, кейбірі: «Кірме, қаңғырып келген қайыршылар» деп көзге шұқыды. алғашқы жылдарда сан рет қора-қопсысын, не моншасы мен маялап қойған шөбін өртеп жібереді екен. Григорий Светославич сонда да көшпей осы жерді мәңгі мекендеп қалған. Григорий мен аннаның келуі мұқым Шыңғыстайға үлкен жаңалық болды. Елді ағаш шеберлігіне, үй салуға, былғары илеуге үйретті. Олар келгенде Шыңғыстайда бірде-бір монша жоқ еді. Қираған, түбі тесілген заттар бүтінделмей күресінде қаңсып қалатын. Ісмерлік Гриша ағайдан басталғанды... Қазақтың даласы кең ғой, – дейтін әкесі, – кімге болсын қоныс, кімге болсын өріс, қашқанға да, қуғанға да екінші Отан болған. Ондай дарқандығынан азап шегіп жүрген жоқ, білімге, өнерге ұмтылды. Үйреніп алып, енді өздерін үйрететінді шығарды. Дегенмен, – дейтін әкесі, – мен Гриша көршімнен сан рет сұрадым: туған жер, өскен еліңді сағынбайсың ба? – деп. Ол жер шұқып ойланып отыратын, сосын күрсінетін, сонан соң айтатын: Білем, қазақта «Ер туған жеріне, ит тойған жеріне» дейтін мәтел бар. «меніңше, – дейтін ол, – адам қай жерде өз бақытын, өз қуанышын табады, сол жер – туған жері».

Нұрлан сонау жотаның үстіндегі екі шаңыраққа – өз үйі мен орыстың үйіне қарап еді, шамдары сөнген жоқ, әлсіз жарық шашып тұр екен. Осы тұстан көз салғанда түйілген бір кісінің қос жұдырығы секілді, ал терезеден сәулеленген шам – саусақтағы гауһар жүзіктей көз қытықтай нұрланады. Клубтағы мереке әлі аяқталмаған сыңайлы. Өр жақ іргеде шөгіп жатқан тау, ажарын анық танытпай, тұнжырай қарауытады. Нұрлан осы сонадайдан жым-жырт нұсқынмен беріштенген тауға өрмелей шығып, сонау күлімдеген сансыз жұлдыздардың бірін алып түскісі келді-ақ. Қызық, не жылу, не жарытып жарық бермейтін жұлдызды адамзат не себепті жақсы көреді... Әлде өте тұңғыықта, қол жетпес биікте болғандықтан ба... Жақын нәрсенің қадірі болмай жек көретініміз сондықтан шығар. адам өзінің қолы жетпейтін, армандай алыс дүниеге әуес келмей ме? адам мәңгі орындалмайтын мақсат-мұраттарды қуып, үміттің жетегінде мұрнын тескен тайлақтай елпендеп жүрмей ме...

Әкесі егіндіктен келді білем, ат тұяғының дүбірі естілді. Өзен жақтан сап-салқын жел есті. Түн баласында Бұқтырманың сарыны әлдеқайда қатты естіледі. Әлгіндегі ат дүбірі сап болды да, маңайды тағы да жым-жырт, жұмсақ, момақан тыныштық басты. Тек, Бұқтырманың сарыны... тек сол ғана жалғыз сәт байырқаламай асығыс ағыспен аласұрып, жөңкіле қашып барады. Тек сол ғана... Бұқтырма ғана мәңгі өлмейтіндей, мәңгі суалмайтындай езуі көпіршіп менмен мінезбен долдана ағады... Тек сол... Бұқтырма ғана түнгі алтай арудың күміс теңгелі шолпысындай сыңғырлап, еркелей бұландайды...

Ол бүгін күндегісінен де ерте тұрды. Түнде кеш жатқандікі ме, тас болып ұйықтап қалған екен, шешесі оятты.

– Әкең таң атқанша тыныш ала алмай шықты. Егінге мал түсіп кетпесін. Болжап келші, – деді. Тоғай ішінде арқандаулы ақкенсірік айналасын баяғыда тақырлап, тықыршып тұр. Нұрлан әлі ұйқысын аша алмай, мең-зең болған соң бетін суық сумен шайып жіберейін деп өзен жағасына барып еді, бұрынды-соңды көрмеген ғажап көрініске қайран қалды. Бұқтырманың жиегінде бар байлығымен шағидай судыраған шашын тарқата жайып жіберіп, аппақ сазандай қыз отыр. Су перісі болып жүрмегей

деп ал дегенде шошына шегінді. арт жағынан шыққан тықырға елеңдеп, қыз да жалт қарап еді, екі көзі тас төбесінен шығып, сіресіп тұрған бозбала жігітті көріп, күліп жіберді. Нұрлан табаны қара жерге шегеленіп қалғандай орнынан қозғала алмады. Су жағасында тотыдайын таранған қызға тіктеп, жанар тоқтату мүмкін емес еді. ақ қайың балтыры, соншалық таза, мінсіз беті, таңғы шықтай жылт-жылт еткен шашы – көз қарықтыратын. Ол тағы да өзгеше бір нәзік пішінмен күлді, сонсоң Нұрланды ымдап шақырғандай болды. Бірақ ол қозғалуға да, қимылдауға да батылы жетпей, тас ескерткіштей мелшиіп тұр. Қыз мұның жанына келіп, әлде не айтқандай ма? Ұққан жоқ. Қыз тағы да сөйледі. Сықылықтап күлді, тіпті қолынан тартқандай... Нұрлан үнсіз. Сәл қозғалса, не болмаса аузын ашса, не болмаса қаттырақ дем алса осынау адам айтып жеткізгісіз түс сынды таң-тамаша көріністен, енді ғана оюлана бастаған теңдессіз сұлу суреттен айырылып қалардай сезінді. Есін ептеп жинағанда әлгі күнмен таласқан алтын шашты қыз ұзап бара жатыр екен. ақкеңсірік те қос құлағын тігіп солай қарай үрке қарап тұр. Нұрлан тізгінінен тартып, шу-шулеп жетелеген соң ғана еріншектене соңынан ерді. Әлгі су перісі жүріп емес, жүзіп бара жатқандай, әне... жүз метр қашықтықта, бәлкім он метр қашықтықта маңып барады. Ендігі сәтте анна апасының үйіне кіріп жоқ болды... ғайып болды... Көзден тасаланды. Нұрланның жанарына жас үйірілді, көңілі – осы әзірде ғана жауынның астында қалғандай, сонсоң аспанды торлаған бұлт ыдырап, күлімдеп күн шыққандай шуақты нұрға малынды. Ол өзін осыншалық сергек, әрі бақытты сезініп көрген жоқ. Былтырдан бері иығынан мың батпан салмақпен басқан жүкті әуіп деп аударып тастап секіріп билеп, ор текеше ойнақтап шыға келгендей. Жүрегінде запыран болып ұйықтаған белгісіз мұң, белгісіз арман, белгісіз қасірет – құлан-таза, нөсер жуып-шайып кеткендей-ау. Жұмбақ біреуді іздеуші еді ғой, тапқандай... Бірақ кім ол, білмейді. Тәңірім-ау, тапты – кім ол?! Білмейді... Енді ойлайтын да, қиялдап, көрер таңды көзімен атқызатын да ешкім жоқ. Ол өз қиялында кәметке толғалы сом болып соғылған, өмір бойы іздеп өтем дейтін елес адамын жолықтырғанға қуанды, бірақ одан мүлдем айырылатынын және бұған дейінгі көңілінде гүл болып енген арман-қызын

мәңгіге өлтіргенін тағы да сезген жоқ. ақкеңсірікті тез ерттеп мінді де, сауырынына салып-салып жіберіп, құйын-перен шапқылай жөнелді. Ол бұрын тәулік бойы қарны тоймай, қапталын көбік қақтап жүретін ақкеңсірікті аяушы еді, қамшы жұмсамайтын, орынсыз қыстап, арам тер қылмайтын, жаны ашитын... ал, қазір өлген-тірілгеніне қарамай ағызып шапқылады, көзінен жас аққанша зулады, бұл зымыраған сайын іргеде ғана тұратын көкжиек алыстап, әрмен қарай қаша берді. Бозбала үйіне тек қас қарая әндетіп оралған-ды.

Әке-шешесін қонаққа шақырып кеткен екен, биыл онға толған қарындасы қағаз-қарындашын жайып салып, сабақ оқып отыр, ағасын көріп қуанып қалды. Елегізеді білем.

— Сен қайда жүрсің? — деді ағасына, — папам мен мамам ат үркіп жығылып қалды ма деп зәресі қалмады. Өне көже, аяққа құйып іш, сонсоң сабағыңды оқы, әйтпесе екілік алып, оныншыдан көшпей қаласың, ұят емес пе?

Кәдімгі ересек кісідей, салмактанып ақыл айтты. Тықылдап кілең беске окитын қарындасының маңдайынан иіскеді де, ұн көжені рақаттана ұрттады.

— анна апа келді, — деді қарындасы. — Сені сұрады. Екі күн болды біздің үйге жоламай кетті дейді. Неге бармайсың? Білесің бе, анна апаның үйінде сұлу болғанда ой-сұлу... немістің қызы тұрады. Бағана мені шақырып алып, кәмпит берді.

Нұрлан күлді. Жауап берген жоқ. Қарындасы бұртиып өкпелеп қалды. — Үндемесен қой, — деді, — енді мен де үндемеймін.

ағаш үйде қоңыр тыныштық орнады. Жұпыны бөлмені шамның әлсіз жарығы болмашы ғана сәулеге бөлеген: бұрышта тұрған ағаш кебеже, іргедегі ағаш төсек, есік жақтағы тандыр — бәрі-бәрі абажадай болып көрінеді. Қабырғаға түскен қарындасы Шолпанның көлеңкесі де арбайған дәу. Нұрлан енді бір қарағанда Шолпан пысылдап, жылап отыр екен.

— Не болды, Шолпан, не болды саған, — деп жанына барып шашынан сипады. Қарындасы бауырына тығылып, өксіп қоя берді.

— менімен ешкім сөйлеспейді, мамам жұмсай береді, папам ауырады, ал сен... Сен болсаң үйге жоламайсың.

Жалғыз ұлымыз таң атқанша далада жүреді, ауру болмасын дейді мамам.

— Жылама, — деді көзінің жасын алақанымен сүртіп, — мамаң өтірік айтады, менің денім сау, екілігім жоқ, сабақты жақсы оқимын. Есейіп, бой жетіп тура менің жасыма келгенде әлі сенің де ұйқың қашады.

— менің қазір де ұйқым келмейді, — деді қарындасы еркелей.

— Енді бұдан былай екеуіміз әңгімелесіп тұрамыз. мен саған көп-көп ертегі айтып беремін, жарай ма?

— алдамайсың ғой, пионерлік сөзім деші.

— Комсомолдық сөзім, мен пионер емеспін.

— Онда кел, менің қасыма отыр да, сабағыңды оқы.

Нұрлан «жарайды» деді де, оқулықтарын ақтара бастады. Кітапты алдына өңгеріп алып, қанша тесіле қараса да химия элементтерінің орнына бағана... таңертең өзен жағасында жолықтырған қыз кетпеді көз алдынан. Шашы жылтырап, күлімсірейді де тұрады... Бетін уқалап жіберіп, қайта үңіледі, қайта тұрады... атып далаға шығып кетті... Шолпан аң-таң болды.

4

Нұрланның өміріне ұлы өзгеріс кірді. Бұрынғы бұйығылық жоқ, бүкіл дүние аппақ... бейнебір ән салып тұрғандай тамылжиды. мектепке бұрынғыдай емес бір минут кешікпей барады, сабағына тиянақты әзірленеді, әкесінің орнына қорусылыққа да жиі шығатын болып жүр. Бір кереметі бәріне уақыт тауып үлгереді. Жалғыз ұлының аяқ астынан өзгерген мінезі әкесі мен шешесін таңқалдырмай қойған жоқ. Бірақ себе- бін ешқайсысы таба алмады. «Ес кірген шығар, ер жетті ғой», — деді шешесі. «Ұлымның есі әлдеқашан кірген, ол өте ақылды болып өсіп келеді», — дейді әкесі. Қарындасы да риза. ағасы әр күн кешке алдына алып отырып, ертегі айтып береді. Кейде ұйықтап қалса төсегіне апарып жатқызады, бетінен сүйіп, жанжағын қымтап жабады. Кіндік шешесінің үйіне әлі аяғын ат- тап басқан жоқ. Исі бұрқыраған ыстық борщты, аялы алақан, қамқор сөзді қанша сағынғанымен жүрегі дауаламады. Белгісіз бір сезім, буынын алып, аяғын тұсап, олай қарай аттап бастырмайды. Жо-жоқ, кеудесінен итерген

тылсым күш емес, қайта солай қарай жетелер күш бар, өкінішке орай олай қарай жүргіздірмейтін қуат және бар. Елу жылдай жымдасып, айырылмастай, қоныс тепкен екі үйдің ортасына адам аса алмас биік асу орнағандай. Нұрланның ендігі қолынан бар келері – қос жанарын дүрбі қылып, жалықпай телміре қарай беру, агроном қыздың әрбір кірген-шыққанын қалт жібермей аңду, ойша сөйлесу, қиялмен қол ұстасып, тоғай аралап, өзен жағалау... ойша алысқа... тым шалғайға таңғы шықты кешіп тентіреп кету, әйтеуір сол аспаннан түскендей болған қыздың соңынан қалмай қаңғыру. Бұл не өзі? махаббат па? Ол едәуір: мүмкін бес жас, мүмкін елу жас... үлкен ғой... Бұл не өзі? ...көзсіз, ессіз сезімнің бозбаланы буындырып, мойнына қыл шылбыр болып оралуы ма... Бұл не өзі?.. көптен күткен қиял қыздың өліп-тірілуі ме... айғайлап алыстан қол бұлғап шақыруы ма... әлде жанында баяғыдан жүрген сезім – қыздың әйтеуір бір күні сергелдеңге душар қылар сезікті бейнесі ме, бұл не өзі?.. қапияда ғайыптан пайда болған аққу-қыздың айдыңға келіп қонуы, мамырлап жүзуі – бейбіт жүзуі кезінде әлдекімнің тас лақтырып үркітуі ме... не істеу керек мұндайда, дәрмен жоқ, расырағы тәжірибе жоқ, жалаңтөс сүйіспеншілік бар. Басынды тауға ұр, тасқа ұр қашып құтыла алмас жастықтың ақжелкенді қайығына міндің, енді түсе алмайсың... Сезім желі қалай айдаса солай ығасың. Нұрланның ешкімге тіс жармай, тіпті өзінен де қызғанған жасырын сыры, құпия жұмбақты сүйіспеншілігі күнді күн қуған сайын бүршік жарып, гүлдеп, құлпырып сала берді. Енді ол тастың жарығын қуалап өскен шынардай жасырын қаулаған таза махаббатынан өзі жан ұшыра қорықты да. Қолынан түсіріп байқаусызда сындырып алам ба, әлде жанға жат, тәнге салқын бөтен біреуге таптатып алам ба деп қорықты; ал сындырмақ түгіл, сызат түсірсе қайтіп қалпына келтіру, жамап-жасқау мүмкін емесін сезген... әлде сезбеген... олай ойлаудың өзінен сескенген, ысынып-суынған жан дүниесіндегі жұмыртқаны жарып шыққан балапандай аузын аша шиқылдаған сүп-сүйкімді ақ үрпек махаббаты қалықтап ұшар зеңгір аспанды, қиялай қонар заңғар шыңды әлі ұялшақ тілекпен егіле, есінен айырыла аңсағаны ма? мынау аппақ дүние... жер басып тірі жүрген пендесіне көрсетері көп екен-ай. Нұрлан бүгін кешке ерлік жасағысы келді. Түбі немен

тәмамдаларын бір құдайдың өзі білер ерлік жасағысы келді. Неше күннен бері жолай алмай, сарсаңда жүрген анна апасының үйіне есігін айқара ашып, кіріп бармақ болып бекінді. Ол үшін сылтау керек. Осындайда себеп те құри қалады-ай. Тоғайдан шыбық қиып әкеліп огородыңыздың кеткен, иә-иә тарқатылған тұсын тоқып берейін десе... жо-жоқ мұнысы шарасыздық, тіпті күлкілі жағдай; ә-ә тапты-тапты: үй маңайында қарулы қолды қажет ететін, ыбырсып қыстан қалған қоқыр-соқырды тазалап берсем дейді... Қой, батырым, бұл да жетіскен сылтау емес. Не істеу керек өзі? Әңгімелесетін адам табылған соң, анна апасы да бұл үйге сирек қатынайтын болды. Әншейінде табалдырықты тоздырушы еді. Нұрлан қараптан-қарап отырып, ашулана бастады: «Орысы не, немісі не, айырмасы жоқ. Құлынды биедей жараса қалуын қарашы», – деді ішінен. міне, қызық, есегірегген көңілін сап-сап басып, есін жиса, кіндік шешесінің ауласында тұр. Ұрлық істегендей жан-жағына жалтақ-жалтақ қарап шегіне берді. маңайда қыбыр еткен жан жоқ. Әкесі күнбағыс егілген алқаптан шоқытып келеді екен. Көзіне түспейін деп қораға қайта кірді. Кеудесін балғамен әлдекім ұрғылап жатқандай немесе бір қарағайды жалғыз өзі турап шыққандай алқынып кетті. Өзі үйінен бетер тайрандап, төрі мен төсегін бермейтін анна апасының баспанасына басын сұға алмай, қор болғанына жыны келді. Батар күнге жүз беріп, қашаға сүйеніп көп тұрды. Енді көңілін жүдеу мұң қабыздай бастаған. Дәл осы сәтте есік сыңсып ашылып, апасы шықты. Нұрлан тығылып үлгіре алмады.

– Оу, Нұрланжан, не қылып тұрсың, балам, біздің үйге жолағанды қойдың ғой, өкпелеп жүрсің бе? – деп бетінен сүйді. – Жүр үйге, бейуақытта далада тұра ма кісі. мен сені қызыммен таныстырайын.

«Қызыммен...» Нұрланның өн бойын қызғаныштың оты дуылдата шарпып өтті. «Қызымменіне жол болсын».

Бұлар бөлмеге кіргенде шам әлі жағылмаған, алакөлеңкелеу еді. агроном пеш алдында көлгіреп, емін-еркін картоп таза- лап отыр. Үстінде келтелеу гүлді-гүлді шыт көйлегі бар, алқамсалқамдау жайғасқан екен, Нұрланды көріп етегін тартып, қысылғаны ма, екі тізесінің арасын жымдастырған болды. Қыс- тан қалған картоп өсіңкіреп, жарық шалмаған

аппақ сабағы шырмала шуатылып жатыр. Қызға картоптың қабығын аршу жараспайды екен.

— Төрге шық, отыр, — деді апасы. Сонсоң агрономға бұры- лып:

— Познакомься, этому парню я крестная мать. Зовут — Нұрлан, — деді орысшалап. Не айтқанын жыға ұқпаған Нұрлан аты аталған соң сасқалақтап, «а» деп атып тұрды. анна күлді. Күлді де:

— Сендерді таныстырып жатырмын, — деді. Қыз көз қиығымен салқындау қарады да: — луиза, — деді. анна көп аялдаған жоқ, шелек алып сыртқа шығып кетті. Сиыр мөңіреді. Тыныштық қайта орнады. Нұрлан шұбатылған қол- аяғын қоярға жер таба алмай өзін тым артық сезініп отыр еді, агроном қыз тіл қатты:

— В каком классе учишься? — деп сұрады. Нұрлан бұл кара- пайым сұрақты ұқты, бірақ жауап беруге қорынды. Қыз күлімсі- реп, алдымен сегіз, содан соң тоғыз саусағын ымдап еді, Нұрлан он саусағын тарбайтқанда қыз басын изеп тағы да күлді, Нұрлан да күлді. арадағы темір тордың бір шеті ептеп сөгілгендей болған. Үнсіздік... Картоп аршып біткен соң, оны жуып, ұсақтап турады. Орысша көп сөз айтты, Нұрлан кейбірін ұқты, кейбірін ұқпады, жауаптасуға тіл құрғыры жетпеді. Ол тұңғыш рет орыс тілі пәнінен сабақ берген аш- арық, ұзынтұра мұғалімін балағаттады, әрине ішінен. Өзі де екі сөздің басын құрай алмай жүріп, бала оқытады. Неміс қызы алдында өзін мүгедек сезініп, қатты қорланды. Осылайша бұлдыр-салдыр ауыр да қымбат минуттарды кешіп отырғанында сиыр сауып болып, анна кірді үйге.

— Түу, ұлым-ау, шам неге жақпағансың, қараңғы ғой, — деді. Нұрлан пеш мойнында тұрған сіріңкені тұтатып, шам жақты. Жаңа ғана шойын табаға салған картоп шыжылдап қарыла бастаған. Қолын жуып, Нұрланның қарсысына келіп отырған луизаның жанары жарықпен бірге қоздап жанады. Нұрлан анау-анау маздаған отты көзге қарай алмады, қанша тілек етсе де тура қарауға дәті жетпеді. мұның таза көңілмен ұялатынын қыз да, анна да сезгендей.

— Сен бұл қыздан ұялма, — деді стол жасап жүрген апасы. — Өзіңнен үш-төрт жас-ақ үлкендігі бар болар. Келсін-

келмесін орысшалап, белінен бір басып сөйлей бер, ертең-ақ үйреніп кетесің.

Нұрланға қарап бір нәрсе айтты. ал, анна оған жауап берді.

— луиза айтады, — деді анна, — атқа мінуді үйретсін деп. Күнбағыс егілген даланы аралап көрейін десем, атқа мініп жүре алмаймын дейді.

Нұрлан ес-ақылдан айырыла басын изеді. Көп изектепті, өйткені қыз бен кемпір рақаттана күлді. Сосын бүйтіп мазақ болғанша кетіп қалайын деп ойлады, еріксіз күш екі иығынан басып тастаған, қозғалуға шама жоқ.

— Сенің шашынды мақтайды, мына қыз, — деді кіндік шешесі. — Қап-қара, әрі бұйра, әрі қалың екен дейді. мен айттым: «бұл Шыңғыстайда менің кіндік баламнан сұлу ешкім жоқ» деп. рас, Қожақ әдемі-ақ, бірақ ұрда-жық, ішкіш, әулекі жігіт — деді. Нұрлан бүгінге дейін шай десіп көрмеген, өзінен бес-алты жас үлкен жігітке өлердей өшікті. «Жұрттың бәрі сұлу дейді, қай жері жетісіп жүр. Үнемі арақ сасып, жуынбай жүреді».

Көзінің астымен луизаға қарады. Екі жанары жанып, жайбарақат картоп жеп отыр. «Беті қандай аппақ, — деп ойлады, — бор жағып қойғандай. ал шашы... тек қана түске кіретін шығар». Қайдан ғана сап ете түскені белгісіз оның есіне Қожақ барқырап айта берер ән оралды: «анаңнан айналайын сені тапқан».

— Тамақ жесеңші, — Нұрлан шырт ұйқыда жатқанында әлдекім бүйірінен бір теуіп оятқандай шошынып қалды. Қасығына жармасып, табаға ұмтыла беріп еді, орнында жоқ, таусылған соң бағана жинап алған секілді. Ұялған тек тұрмастың кебімен жолшыбай бір түйір нан сүйрей кетті.

— И так мы договорились, — деді луиза. — Утром я тебя жду. Научишь ездить верхом... анна апасы аударып берген соң, Нұрлан тағы да басын изеді. Ол ертеңінде сабаққа бармай қалды.

Неміс қызы расында да атқа мінуді білмейді екен... Нұрлан үйрете алмай көп әуреленді. Қолтығынан демеп, сол жағынан мінгізсе, сылқ етіп, салмағы басым қоржындай оң жақ капталына ауып қалады. Жаңа келген агрономның атқа жүре

алмайтынын ескеріп колхоз ең шабан әрі жуас Байшұбар деп атайтын кәрі лақсаны беріпті. Қапталына жармасып, қабырғасын тырналай қанша салақтаса да мыңқ етпей тұра береді жануар. Қыздың шалбар киген сидам борбайынан алып, жалғыз-ақ қолымен көтеріп ерге бір-ақ атып қонғызады Нұрлан. Сонсоң ердің қасынан мықшия ұстап алған луизадан көз алмай Байшұбарды жетелейді. астыңғы жұп-жұқа ернін жымқыра тістеген қыз енді-енді болмаса аспанға ұшардай қомданып, зәресі қалмай қорқады. Кейде жан ұшыра шыңғырып жібереді. Ебедейсіз отырған агрономның тақымынан шандып, ерге таңып тастасам деп бір ойлады. Оқыстан ат үріксе үстінде кетер деп және сақтанды. Осылайша әуремен жүріп түс ауғанын сезбеді. Бозбаланың шыдамы қанша сірне болса да таусылайын деді, луиза шаршар да, тіпті жалығар да емес, әрі-беріден соң бойы үйрене келе сықылықтай күліп, Байшұбардың далиған арқасында отырып тепендейтін өнер шығарды. Кешелер ғана жанына жақындасуға жасқанып, тек қиялмен ғана жүздесіп, тілдескен арман-қыз, міне, дәл жанында: сан рет құшақтап атқа мінгізді, сан рет қолтықтап аттан түсірді, денесінің жылуын, демінің соққанын сезді. Жұмырлана біткен санына, үрке біткен қос анарына қолы тиіп, қолы тиген сайын еті үйреніп, әуелгі сартап сағыныш, жиі соққан жүрек саябырсып сабасына түскендей болды. Егер осына неміс қызын Байшұбардың үстіне мінгізіп алып, тау асып кетсең де, өз бетімен аттың үстінен түсе алмасын, иә, секіріп жерге түсе алмасын сезген. Не істесе де қыз мұның қолында еді. Ондай ерлік қайда... Екеуі тілсіз тілдесті, ыммен сөйлесті, бір-бірін қалтқы- сыз, тіпті аудармашысыз-ақ жете түсінгендей болды. Осыншалық етене жақындық, қимас серіктік қаншалық ұзақ болса, соншалық келте, бір қайырымға келмейтін әдемі ән секілді аса қысқа еді. Күн еңкейе, өрістен қайтқан малмен бірге сүлдерін сүйретіп үйге оралды. Екеуі де шаршады, қарындары ашты. Жота-жотаның астымен суыртпақтала ауылға апарар жолға түсіп, ілби басып келе жатқандарында бұларды полуторка машинасы қуып жетіп, шаңын бұрқ еткізе тоқтаған еді. Кабинадан ала көз, бұйра бас Қожақ шықты да, тісі ақсиып өп-өтірік күлді.

– Қатының қайырлы болсын! – деді Нұрланға. – Немене мектепті бітірмей жатып үйленбексің бе? Немістің, жаудың қызынан әйел алсаң жетісерсің, өй, әкең...

Әбден кетеуі кеткен машинасы селкілдеп барып сөніп қалып еді, қолына иір темірін алып қарғып түсті де, тістеніп тұрып бұрап-бұрап жіберді. машина тырқылдап барып от алды. Сонсоң секіріп қайта мінді. «Өй әкелеріңнің...» деп бір балағаттады да, ар-ұр еткізіп машинасын айдай жөнелді.

– Кто это? – деді луиза ұзай берген машинаның артынан көз алмай қарап тұрып. Нұрлан бұл сұрақты ұқты.

– Қожақ, біздің ауылдағы жалғыз шопыр осы, – қыз Нұрланның сөзін ептеп түсінді білем:

– Красивый парень, – деді әлі көз алмай қараған күйі. Нұрлан бұл сөзді ұқты, әмбе ішін бір қара мысық тырнап өткендей болған.

Жайбарақат тұрған Байшұбарды шу деп тізгінінен оқыс шау- жайлап қалғанда қаперсіз отырған агроном «ой, мама» деп құлап қала жаздады.

Сол күннің ертеңінде Нұрлан жар жағасындағы жалғыз бәйтеректі таба алмады. Орнында екі жағалауын кемірген жемір өзен Бұқтырма ғана бұлаңдай ағып жатыр. Тып-типыл. Бұл жалғанда жүз жасаған кәрі ағаш тіпті болмағандай. Теректі іздеген жалғыз Нұрлан ғана емес еді, шулай ұшып, айналсоқтап көп құс жүрді. Жылағысы келді. «Қалайша, дүниедегі ең зәулім, ең мықты ағаштың бір-ақ түнде ғайып болғанына қайран қалды. Тамырына тырмысып неге тұра бермеді? Әлде асау өзенге қарсы күресер дәрмен болмады ма; әлде ағаштың киесі болады деуші еді, солар ұрлап әкетті ме; әлде... ағаштар да адам секілді – туар, сонан соң азды-көпті жасар, сонсоң – өлер. Тәңірім-ау, ағаштар да өлер ме, иә, өледі, жаңасы өнеді өмірге». Нұрлан ауру әкесін шошына есіне алды. «Жо-жоқ, бұл дүниеде ештеңе де жоғалмайды, өлмейді, әйтеуір бір күні... бәлкім жүз жылдан соң... бәлкім мың жылдан соң қайтып оралады. Біз, тірі жүргендер сол қайтып оралғандарды тек байқай алмаймыз, ал олар болса бізге көрінбей, көлеңке сынды қатар, жанымызда қол ұстасып, қолтықтасып ғұмыр кешеді. рас, рас, өлгендер қайтып оралады. Олар тек оралмайды, өздерімен бірге арғы дүниедегі бар жақсылықты – пейіштен ескен саумал самалды ала келеді;

иә, олар тек ән салып оралады! арғы дүниеге ғасырлар бойы аттанған адамдар қол ұстасып, құндыздай шұбап ән салып келе жатса... тірілер не бетін айтар еді». Нұрлан өз ойынан өзі шошынды.

Бұқтырма тау-тасты басына көтере айбаттанып, сарқырап ағып жатыр.

Тоқтатар күш жоқ!

Нұрлан алтайдың күре тамыры іспетті ұлы өзен Бұқтырманы тұңғыш рет жек көрді – қатыгез, бас білмес асаулығы үшін жек көрді. Ертектегі көл жұтар секілді күні бітсе, жалғызак ұрттап, бір қасық суға зар болып отырған елге апарып ақтара төгер еді, әттең. Ол орталықтан шығатын бір газеттен оқып еді: жер бетіндегі судың 97 проценті ішуге жарамсыз екен; ал әлемдегі 40 мемлекет ауыз суына зар, американың кейбір аудандары суды Канададан сатып алады, тағы тағылар, тағы тағылар... алтайда өзен-бұлақтан аяқ алып жүре алмайсың. Әділетсіздіктің өзі табиғаттан басталады деген осы...

Көңілінен ел көшкендей болып жапа шеге үйіне қайтты. майданда барлық солдаттарынан айырылып қалып, тек соқа басы ғана кері оралған қайғылы офицердей. анна апасы келіп, әке-шешесі, бәрі шай ішіп отыр екен.

– Қайда жүрсің, тамағыңды ішпей, – деді шешесі.

– Өзен жағасына бардым, Бұқтырма жалғыз теректі ағызып әкетіпті. (Көзі боталап, отырғандарға қарады – бейнебір мынау дастарқан басында жағалай жайғасқан жандар Бұқтырманың көмейінде кеткен жалғыз теректі суырып алып, қайта орнына орнататындай жалбарынышты түрде жаутандай қарады).

– Байғұс, мен туғанда бар еді, – деді әкесі.

– Біз көшіп келгенде, бұл Бұқтырма сол теректен 300 метрдей ары ағып жатыр еді, – деді анна.

– Бәріміздің жастығымызға куә секілді еді, – деді әкесі.

– Осы жердің ақсақалы сол сықылданатын.

– Өзен – ол да бір өмір, – деді анна апасы.

– Бәйтеректің түбіне ылғи да үй жасап, қуыршақпен ойнаушы едім, – деді қарындасы мұңая.

Бірақ осы сөздің бәрі амалсыз айтыла салған әңгімедей салқын естілді. Жүрегі сазып, мазасы болмады. Енді әңгіме жүйесі агроном қызға ауысты. Тұрып кетейін деп бір оқталды да, амалсыз қайта отырды.

Шешесі айтты: – Квартирант қызың пысық па, үйдің шауасына көмектесе ме? анна апасы айтты: – Шүкір, біртоға екен. Әр нәрседен хабары бар.

Әкесі айтты: – Өзі қай жақтың немісі, сұрай алдыңдар ма?

анна апасы айтты: – Волга бойынан көрінеді. ата-бабасы сонау Петр Біріншінің тұсында жер ауып келіпті.

Әкесі айтты: – Тіпті ерте келген екен өздері. ана тілін біле ме?

анна апасы айтты: – Ой-бой, ерні-ерніне жұқпай сарнап тұр. Бұлар ана тілін өлсе ұмытушы ма еді?

Шешесі айтты: – Жерсініп кетсе жақсы, атқа да дұрыстап міне алмайды, жыл уағына жетпей қашып кете ме, әй, үйрене алмайды-ау. Басы жас байға тиіп, бала табу керек. Біздің итшіле- ген тұрмысымызға шыдай алмас. анна апасы айтты: – Өзінің түпкілікті қоныс теуіп қалар ойы жоқ-ау деймін. Срогым бір жылда бітеді, сонсоң ел жаққа қайтамын дейді.

Шешесі айтты: – Ел көзіне күйік болмай, есі барда елін тапқаны ақыл.

Нұрлан ойлады: «мұның бәрі жалған. Еріккенде айтқан қаңқу сөз. Ол ешқайда да бармайды. Кетері бар, неге келеді».

Бүгін ерте жатып қалды, көпке дейін ұйықтай алмады. Бытықы-шытықы ойлар қаумалап, ары аунап, бері аунап берекесі қашты. Бір уақ тұрып кетпекке оқталды да, түбінде отырып сырласар бәйтеректен айырылған, мәңгіге қоштасқан – жалғыздығы есіне түсті. Бағана балалар киноға шақырғанда бармағанына өкінді. Шаршап барып, көзі ілініп еді, түс көрді: «Дүние аппақ нұрға шомылған... аппақ дүние, сол аппақ дүниеде луиза екеуі астарында ақбоз ат бар, қатарласа шауып жарысады. Күміс жалды ат не шаппай, не ұшпай беймәлім сапар, мақсатсыз бағытқа баяу қалықтап барады-ай. Нұрланға алғашында бір орында тұрғандай сезінді. астындағы аттың аппақ жалы мен неміс қызының алтын шашы желмен

желбіреп, мынау ақбоз әлемнің жалындаған жалауына айналған... Ол енді луизаның ат құлағында ойнайтын ғажап өнеріне таң қалды. Өтірік екен ғой, атқа міне алмаймын деуі бекершілік екен ғой... Сонсоң, бұлардың алдынан шегірткедей қаптап қапқара танкілер шығады. Кімнің, қай елдің танкісі екені белгісіз. Тұмсығын сорайтып, оқ бүркеді. Екеуі бірдей құлайды... Бірақ өлмейді... тек астарындағы ақбоз ат қып-қызыл қанға айналып қатып қалады... Екеуі бірдей: «мама!» деп жан ұшыра айқайлайды: «мама!»

Шошып оянды, сүмек болып терлеп жатыр екен. Үйдің іші тас қараңғы. Құлаққа Бұқтырманың сарыны естіледі... басқа үн өлген...

Көктем өтіп, жаз келді. Табиғат тамашаға малынып, көзден де, көңілден де қашандап кеткен көп-көп қызықты, алаңсыз күндер қазбен бірге қайта айналып келгендей еді. Ұлан-ғайыр шаруаны бітіріп тастап жағасы жайлауда риза көңілмен кең-кең күліп, кердендей басар ағайын секілді ел де соғыстан соңғы бейбіт күн-нің алғашқы шуағына маужыраған қалыпта. Енді қайтіп, бұл жалғанда мылтық атылмайтындай бейқам тірлік шыңғыс-тайлықтарды да мұңсыз-қамсыз жайлаудың шыбынсыз жазындай дүниеге жетелеп кеткен. Кешегі қан майданнан қалған жеңіске, ертеңіне – иә, иә, болашаққа, тіпті, бір-біріне деген ұлы сенім, қарымта-қарызсыз істелер адал еңбек, кең байтақ мемлекетті аяғынан тік тұрғызып, марқайта бастағаны рас-ты. Елге, жерге, қала берді бүкіл әлемге деген қалтқысыз сенімге ұласа бастаған. Жаз шыға ойдағы мал жонға көшіп, ауыл үстінен азан-қазан ұлардай шулап, жүріп өткен. Дала... төрт тұяқтың тозаңынан айырылып, тынысын кең алғандай еді. Онымен бірге кеше күн күркіреді! Күн ерте күркіресе ырысты жыл боларын шалдар бал ашпай біледі. Кемпірлер үй айналып, шөміш қағып, отқа ақ құйды. Сонау шамандықтан бермен келе жатқан ырым-кәде тағы да жақсылық үшін, тынышты өмір, бейбіт қоныс үшін жасалған. Себезгілеп алғашқы жаңбыр жауды: міне, міне түлей бастаған көк, жауқаздана бастаған гүл, жаңадан жапырақ жайған ағаш – нөсердің мөлдір тамшысына алақанын аша ұмтылған, ұяң сезіммен сүйсіне жұтқан. Осыншалық мол қызықпен жаздың да бір айы – маусымды көзді ашып-жұмғанша шығарып

салған. Колхозшылар шалғысын жалаңдатып, шөп шабуға аттанды. Шалғын әсіресе биыл ересен.

Біздің жас кейіпкеріміз Нұрлан болса мемлекеттік емтиханның қамымен әбігер, мұрнына су жетпей жүр. мектеппен қоштасу осыншалық қиынға түсер деп ойлаған жоқ еді, сәтсіздік ал дегенде қазақтың тілінен басталып, шығарманы үштік деген бағаға әрең жазып берді. Қыстай өте жақсы оқыған баланы мұғалімдер аяды, бірақ әділеттіліктен аса алған жоқ, «бірді айтып бірге көшеді... сақтанбай, салақ жазған, тақырыптың ауқымынан шығып кеткен, айталық Қамар сұлуды ақбоз атқа мінгізіп, жауға шаптырып қойған, ол ол ма, Қамар сұлудың көзі көгілдір, шашы ақсары, шалбар киген қыз еді деп көкіген...» Үштіктің өзін бұрынғы бағаларын ескеріп, ұялғанынан әрең қойғанын айтты.

Өміріне өзгеріс енгендей болған Нұрланның болмысында балалықпен қоштасып, ертерек ер жету бар еді. Балалықтың бал дәуренін ертерек жоғалтқанымен, елуінші жылдан бергі уақыт сол орны толмастай болған олқылықты жамап-жасқаған. Оның нокта кимеген құлындай алаңсыз кісінеген жастығы, жазылмастан жараланған... жарыққа ұмтылған көбелекше тағат таппай шыр айналады. Бұл жалғанда луизадан өзге қуаныш та, жетімсіреген көңілдің медеті-сынды алданыш та жоқ еді. Жан дүниесінде жанартау болып жанып жатқан махаббатын білдіре алмай, білдіргенді қойып, әлі күнге күлімдеген бетіне тіктеп қарай алмай, сандалған және өзін осыншалық қор, жігерсіз, жасық сезінді; және өзін тым кеш туған, не тым ерте туған бұл дүниеге бөтен адам ретінде жек көрді, жиіркенді, тіпті өлгісі де келді; неге екені белгісіз дүние жүзінде ешкімнің батылы бармаған ұлы сойқан ерлік жасағысы келді; бірақ мынау қой үстіне бозторғай жұмыртқалаған заманда емес, басқа... ердің бағы сыналар қан майданда қаза тапқысы келді... Өзінің Отан соғысына қатыса алмағанына өлердей өкінді де... Ол сол соғыста өлмеген күннің өзінде қатты жараланып, ал қатты жараланып жатқан шағында неміс қызының тауып алып, үйіне апарып, ағайындарына білдірмей жасырын емдегенін, аузына су тамызғанын, жұп-жұмсақ, жып-жылы алақанымен қап-қара бұйра шашын сипағанын көкседі... Сонда Нұрланның бетіне луизаның жанарынан бір тамшы жас ағып түссе, сосын

ақырын мұның ерніне ернін тигізіп сүйсе... (көзі ашыды, бірақ жылай алмады, жүрегі тоқтап қалған секілді шалғынға шалқалай құлады, сырлы тегенедей төңкеріле аспанға қарады, шегіртке ыршып шекесіне қонды – елемеді, құс сайрады, естіген жоқ, дүние: анау көк, анау жер – жым-жырт...) сырқатының беті бері қараған кезде луиза екеуі екі ақбоз атқа мініп, Германияның жап-жасыл орманын араласа, Германияның жап-жазық даласын армансыз кезсе, суретке түссе қандай әдемі болар еді. Бұл – қап-қара, ол – аппақ... (ат тұяғының дүбірі естілгендей болды) Ол ойлады – луиза екеуіміз ақбозбен жарысып келеміз деп, көзін ашты, көзін ашса мың салса бір баспайтын Байшұбардың үстінде агроном қыз отыр.

Жатқан жерінен атып тұрды. Егер қыздың тақымындағы Байшұбар емес, одан басқа жастау жылқы болса қорс етіп үркіп, үстінде ербиіп отырған иесін тастап-ақ кетер еді.

– Я тебя испугала? – деді ол орысшалап. Нұрлан бұл сөзді ұққанына есі қалмай басын изеді. луиза лып етіп аттан түсті,

бұрынғыдай емес үйреніп қалған екен, қимылы ширақ.

Сонсоң әлгінде ғана Нұрлан аунаған жерден қып-қызыл

болып езіле піскен жидекті көріп, қолын шапалақтай

айқайлап жіберді: «Ой, как много ягод, какая прелесть-

прелесть». Тізерлей отырып, теріп жей бастады. Таңдайына

әр бүлдіргенді салған сайын тамсанып, басын шайқады: – Вот

богатство, матушкиприроды.

Нұрлан да еңкейіп, бір-екеуін аузына салды. Шынында да тәтті екен. Ес білгеннен бері теріп жеген бүлдіргеннің осыншалық дәмділігін енді-енді, қазір ғана анық сезінгендей. Екеуі аттарын ағаш түбіне байлады да, жарыса жидек теруге кірісті. Қыз алтайдың сұлу табиғаты, таза ауа, кәусар суына еті мүлдем үйреніп, қайран қала көп айтатын болды. Ол бірде аннаға осы ауылға сіз секілді біржола қалып қойсам қайтеді деп ақыл сұраған. Сонда жарты ғасырға таяу осы жерде тірлік кешкен кемпір ұзақ ойланып барып: «Өзің білесің, қызым, жаман айтпай жақсы жоқ, бүгін болмаса ертең басыңа істүскендей болса, маған өкпелер едің. адам теңін таппай, тегін таба алар ма. Жас кісі үшін табиғаттан өзге де қазықша байланар семья қызығы керек. Сен ондай ұяны осы жерден

кұра алар ма едің?» – Қыз мұңайып қалған. Бүлкілдей соққан жүрегіндегі мазасыздықтың сарынын сездіргісі келмеді ме, атқа мініп егін аралап кетіп еді.

Бүлдіргенді үзіп алуға еңкейген сайын луизаның ақ толқын шашы иығынан құлап бетін жауып қалады. Оның өзі бозбалаға теңдессіз сұлу әрі еріксіз тебірендіретін телегей тентек көріністей, сезімін қытықтаған. Жалтақ-жалтақ қарап, бүлдіргенді жегенінен гөрі таптап бүлдіргені көп. Ол осы бейнебір түстей болып елестеген суретті жоғалтып немесе былғап аламын деп қорықты. Жанында, иықтас қана жүрген адамның соншалық шалғай қол жетпес қиялдағы – алыстағы, әрі танымастай тым жат суықтығы қинады. Егер бұдан басқа өжеттеу біреу болса шыншыл жүрекпен сүйген, мөп-мөлдір сезімін дәл қазір ағыл-тегіл ақтарар еді; егер бұдан өзге өркөкіректеу біреу болса анау алақанат көбелектей ұшыпқонып табиғатқа еркелеген қызды бас салып құшып, сүйер еді, иә басқа біреу... Нұрлан өз ойынан өзі шошынды... «Жо-жоқ, луизаны ешкім, тірі жан құшақтауға тиіс емес. Ондай асыл жігіт туған жоқ!»

агроном жидекке әбден тойғанын айтты, қайтайық деді. Шыбындап, мазасы кетіп, тал түбінде тықыршып тұрған аттарына мінді де, ауылға қайтты. Жол-жөнекей жаңадан бас жара бастаған күнбағардың арасымен қақ жарып жүрді; қалың білекті өскен шекілдеуік аспанға қарап енді-енді ғана аузын ашып келеді екен. луиза осына теңіздей толқыған күнбағыс алқабына сүйсіне қарап, әлдебір түсініксіз әнді ыңылдайды. Нұрлан бұл әуенді ертеректе естігендей құлай тыңдаған және қосыла ыңылдауға батылы жетпей, тек ішінен иманын айта ерген болады. Ол, мынау аппақ дүниеде... барлығына – жер басып жүрген тірлігіне қуанды; ол мынау аппақ дүниеге... үзеңгілес келе жатқан неміс қызының жаралғанына мың мәртебе тәубе қылды. Осылай ұзақ-ұзақ маңып, жап-жасыл дарияны кешіп, алматыға, москваға, тіпті одан әрі Берлинге дейін жүре бергісі, жүре бергісі келді. Оған мынау астарындағы тырақы ат шаршамайтындай, ал мынау ал жасыл, ал қызыл, ал сары күнбағыс алқабы шексіз-шетсіз сонау Берлинге дейін созылып, жайнай-жасарып шалқып жататындай сезілді. Тіршіліктің сұлулығында шек жоқ, мәңгілік деп білді. алтай өңіріне күнбағыс деген сүп-

сүйкімді(әсіресе Нұрлан үшін) өсімдікті қатар жортқан қаршадай ғана луизаның ала келгенін, осы сапарлас, үзеңгісіне үзеңгісі тиіп қатар жортқан ақсары қыздың бастамасы, маңдай тері, ауданмен айтысып жүріп еккен дақылы екенін білмеген... бәлкім білген; оның анық ұғынғаны Күнді сүйіп, айналайын сол Күнге талпынып өсетін күнәсіз сәби іспетті өсімдік былтырлар ғана шаң басып, ақтаңлақ болып жатқан колхоз даласын – Қарадаланы сәнге бөлегені. Тіпті, көктемде ұрлап огородтарына, үйінің маңайына шашып жіберген әлгі күнбағардың жаз шыға қаулап, бүкіл ауылдың ұзатылар қыздай жасанып, қырмызыдай құлпырғаны еді... луизаның «Күнбағыс-қыз» аталуы да осыдан. анна Ивановна бір күні агрономға: «Сені ауыл адамдары «Девушкаподсолнушка» деп атайды» дегенде күнәдан пәк сәбидей уыз тазалықпен күлген, есі қалмай балаша мәз болып қуанған; кеше ғана атажауы ретінде қабылдаған ауылдың ішіндегі тоңы жіби бастағанын сезіп көзіне жас ала рақмет айтқан. міне, сол екі ұлттың арасын дәнекерлеген күнбағыс дариясында жұмыр жердегі жамандық, сұмдық атаулыдан бейхабар қазақтың уыздай өскінімен қатар жүзіп келеді-ай. луиза Нұрланның мұңдылау, бірақ қайратты дидарына қарап, өзінен кешірек туғанына өкінгендей, бәлкім қуанғандай күрсінді...

Нұрлан қалт-құлт етіп мектепті де тәмамдады-ау. Кәметтік куәлік қолына тиген соң, басқа оқушылар секілді қай оқу орнына барамын деп, басын қатырып жатпады. алыс, тым жырақтағы көрмеген қалаға білім қуып кетуге, біріншіден – қаражат жағы тапшы, екіншіден – мінекей, соғыстан бергі он жылдың ішінде әкесінің сырқаты бері қарар емес. Қайта күн өткен сайын денесіндегі жау салған темір жара сыздатып, асқына түскен. Қара шаңырақтағы ендігі қолқанат – жалғыз ұлдарынан айырылып қалғысы келмеді. Шешесі болса, әкесінің денесіндегі жара түбі алып жемей қоймайтынын айтып, күн-күн сайын уайым қыла зарлайтын. Бозбала мектепті бітірген соң да, қорықшылық қарекетін қойған жоқ, күнбағыс қаулап жетілген сайын күндіз-түні ат үстінен түспейді. ауылдың ешкі-лағы қандай мазасыз дейсің, көзің тайса болды аңдып тұрып егістікке бет алады. Бойлап, бас жарып бітік өскен күнбағардың арасынан ешкі түгіл ірі

қараның өзі әрең көрінетін. Оны былай қойғанда Шыңғыстайдың соғыстан соң туған тамам қара сирақ балалары әлі дәні қатпай балаң өскен шекілдеуікті көктей жұлып, араарасына тығылмақ ойнап, жапырып тастайтын. Күндіз баланы, түн мезгілінде төрт түлік малды қорып, қашан орып сүрлемге салғанша берекесі қашты. Бірақ осыншалық жанды жер итырық жұмыстан жалықтырмас бір ұлы қуат алғандай еді. Ол Күнбағыс-қыз – луиза. аудан мен ауылдағы жиналыстан сәл қолы босай қалса, Байшұбарға мініп, тепендеп алқаптың о шеті мен бұ шетін жалықпай, шолып жүрер еді. атқа әлдеқашан үйреніп алған, кейінгі кезде шоқырақтап шапқылайтын қылық тауып жүр. Байшұбар ол үшін ұшқан құсты аузымен тістер ертеkteгідей бір төбенің шаңын бір төбеге қосар, айдарынан жел ескен арғымақ. Екі күннің бірінде жалын, кекілін тарап, күн құрғатпай Бұқтырмаға апарып, сабындап тұрып, жуады. Өмір бақи колхоздың қара жұмысына жегіліп, әбден көнтулақ болып қалған тырақы агроном келгелі түлеп, жұп-жұмыр боп семіріп алған. Бұта-қарағанның түбінен оқыс ұшқан бөденеден қорс етіп үркетін мінез шығарды. Жануардың туғалы көрген рақаты осы шығар-ау. ал Шыңғыстай ауылында айтарлықтай өзгеріс жоқ. Баяғы ұшы-қиырсыз таусылмайтын шаруаның қамы: шөп шабу, егін суару, біреу өледі, біреу туады – осылай өмір жалғасады. Бұқтырма өзені де теріс аққан жоқ, көктемгі көкперілігі басылып, мөлдір тартқан, жынын алған бақсыдай жуас, жағалауын әлдеқашан талақ тастап баяғы арнасымен қорлана ағады. Су таяздағалы ауыл балалары арғы беттегі аралға өтіп сиыр бүлдірген, мойыл теріп жеп, тыныш тірліктің қамсыз күндерін балалық мінезбен мәз бола қызықтайды. ал, Қожақ бұрынғы жұмысында – шофер. Бригадир колхозшыларға пішен дайындатып, мұрнына су жетпей жүр. Өтірігі, ол да бір індет екен, әлі қалған жоқ. Екі кісінің басы қосылса: «Немістерді тырқыратып қуып барамыз, алды-артымызға қарамаймыз; менің қолымда снайперский мылтық; окопта аңдып жатырмын, қылт еткен немісті жібермей басып қалып жалп еткізіп, тымақтай ұшырып түсіремін... Бір күні қарсы окопта жатқан неміс солдатты: «Ей, Иса, мерген екеніңді білейін, қазір қылышымды көтерем соның жүзін атып түсірші», – дейді айғайлап. – Бәстесемін, – дедім, ал ол бәсіне

Гитлерский сырнай, бір дорба махорка, колбаса беретін болды... Сонымен, жолдастар, жау солдаты қылышының жүзін маған қаратып шошайтты. Сендерге өтірік, маған шын, құдай-ау ұмытпасам қашықтық екі-үш шақырым болар, мылтығымның қарауылына алып, шүріппені аңшы атам Ербаланың аруағын шақыра ақырып, бәлемді басып қалдым, дыз ете қалды. Іле, ойбайлаған дауыс шықты, сөйтсем қылыштың жүзі ұшып, әлгі менімен бәстескен солдаттың көзіне тиіпті, бірақ обалы кәне, азамат екен, уәдесінде тұрды.

Колбасасы шошқанікі болған соң жегемін жоқ, орыс солдаттарына үлестіріп бердім... «ал, не отырыс шаруаға кірісейік» деп әлдекім сұрақ беріп қала ма деген қауіппен қуыстана орнынан қарғып тұрып кететін. Бригадирдің қашанғы әдеті – осы.

Нұрлан егінге түскен малды қайырып, сай-сайды қуалай, ауыл шетіне такала беріп еді, қара жолдың шетінде қаңтарулы тұрған Қожақтың полуторкасын көрді. Иесі жоқ. атымен шыр айналып шықты. Жоқ. Күнге қызған машина қаңсып, жанармай иісі сасып тұр екен, мұрынға жағымсыз қоңыс келеді. Ол бензиннің иісін құсардай жақтырмаушы еді, кейіндеп кетті де, жан-жағын болжай бастады. Қожақ анадай жердегі арғы ауылға телефон сымы тартылған бағананы құшақтап, бүк түсіп жылап отыр. Нұрлан алғашында өз көзіне өзі сенбеді, алпамсадай о жар мінезді, намысқой, тәкаппар жігітке осыншалық егіліп, еңкілдеп жылау оғаш сықылданды. Шу-шулей тебініп, жақындады да: «Қожақ аға, неге жылап отырсыз?» – деді. Ол басын көтерген жоқ. аттан түсіп, біртіндеп жанына барып, иығынан тартты.

Қожақ ала көзімен атып қарады да:

– Кет! – деп әмір етті. – Кет өзің, мазамды алмай. мен әкеммен сөйлесіп отырмын.

Удай мас екен, тілі күрмеліп, сөйлеуге әрең келеді. Нұрлан шегініңкіреп тұрды. Қожақ есін жиғандай болды да, қолына кеспелдектей тас алды. Бұдан соң телефон дінгегін бар пәрменімен ұрып-ұрып қалды да:

– алло, алло! Бұл қай жер, москва! (тағы да бар пәрменімен ұрғылап еді, сымдары дірілдеген дінгек, уілдей шулап қоя берді) менің әкем қайда? Панфилов дивизиясында танкист болатын. Не дейсіздер, естілмейді? Қаттырақ

сөйлендер, естілмейді. Құдай болсаңдар да қаттырақ сөйлендер. Отанды қорғау жолында қаза тапты... ал, үлкен ағайым мен кіші ағайым, әкемнің екі інісі, шешемнің бауыры қайда? Тауып беріңдер, чорту? «Олар да неміс фашист басқыншыларынан Отанды қорғау жолында қаза тапқан...»Почему, именно солар қаза табады... өтірікші! Иса тірі оралады, а?.. Почему?.. алло! мен енді біраз күнде полуторкамен барып, әкемнің сүйегін алып қайтамын, даярлап қойыңдар!...»

Қолындағы таспен бағананы қойып-қойып қалды да, бар пәрменімен тістеніп лақтырып жіберді. Сымдары зуылдаған дінгек біразға дейін әлдекімдермен шынында да тілдескендей гүілдеп, белгісіздеу бір мұңнан, белгісіздеу бір қайғыдан хабар таратқандай дірілдеп, қалшылдайды... Қожақ басы салбыраған күйі үш ұмтылып, орнынан әрең тұрды да, тәлтіректей басып, анадай жерде тұрған салабай-салқам машинасына қарай қираландай жүрді. Бұған дейін өлмей келген болмашы үміті мүлдем үзілгендей... рукояткасын кабинадан алып шығып, бұрап еді от алмады, бұдан соң сонадай тұста секиіп тұрған Нұрланға айғай салды:

– Әй, Әкімнің баласы, кел бұра, мен газды басайын, – деді тілін шайнап.

Нұрлан тізгінді бұтаға іле салды да, жүгіріп келіп бұрапбұрап жіберіп еді, полуторка бақсысы ұстағандай селкілдеп, гүрілдей жөнелді.

– Кет былай! – деді Қожақ көзі алайып. – рукоятканы әпер де, тайып тұр жолымнан. мен москваға әкемнің сүйегін алып келуге аттандым! – Қисаландап, зымыраған машинаның артында будақ-будақ шаң ғана қалды.

Нұрлан қаншалықты Қожақты жек көрсе де дәл осы жолы аяды. Ол шынында да тұл жетім еді. Туыстарының бірде-бірі соғыстан қайтпады. ал шешесі 1943 жылы Бұқтырманың ар жағынан ат шанамен шөп тасып жүріп, мұз ойылып кетіп, суға ағып өлген. Өзі алыстан қосылар аталас ағайынының қолында тұрады, мінеки жиырманың бесеуіне шықты, әлі үйленген жоқ. Соңынан шырақ алып түскен талай қыз болған кезінде, бірақ қай-қайсысына да қарамады ғой. Ешкіммен ашылып сөйлеспейді, тіпті жігіттік жасап қыдыруды да білмейді, ойынсауыққа да зауықсыз. Клубта кино немесе ойын болып

жатса, есікті шалқасынан ашып кіреді де, бұйра шашының астынан аласы үлкен қара көзімен сүзе қарап тұрады. Сонсоң есікті бір теуіп ашады да, қайтып жаппастан тарс-тұрс шығып жүре береді. Жым-жырт жер жұтқандай жоғалып кетіп, іздетіп барып табылған кездері де көп. мінезіндегі осындай тағылығы мен жұмбақтығы оны бірте-бірте адамдардан алыстата берген. Үлкендер бала кезінен оспадар, тентек еді деседі. Соғыс кезінде осы ауылдағы тамам баланың асығын жинап алып, «майданға көмек» деп Бұқтырмаға ағызып жіберіпті. Шешесі мұздың астына кіріп кетіп, мұқым ел-жұрт таба алмағанда, қозы-көш жердің мұзын балтамен өзі ойып шығыпты. ал анасының көк сіреу мұз болып қатқан денесін тауып, қол шанаға салып үйіне сүйреп келген тағы өзі екен... «Содан бері қаны бұзылды, – дейді шыңғыстайлықтар. – Көп әуестеніп, ыза қыла бермеңдер, қанына қарайған неме төбеден бір салып өлтіріп тастайды».

Бірақ, Қожақ күні бүгінге дейін жалғыз адамның жағасына жармасып көрген емес Өзі ойлап тапқан жұмбақтың шешуін өзі таба алмағандай мәңгіреді-ай... анау күні анна апасы айтқан: «Осы жігіттің ақыл-есі дұрыс па?» деп сұраған соң, тағдырын сыр ғып әңгімелеп беріп едім, луиза көзіне жас ала күрсініп, қатты аяды. – Оған қайткен күнде де көмектесу керек. маңайын түнек болып басқан жалғыздықтан арашалау керек, тек оған тілін таба білетін жанашыр адам керек, – дейді.

Шешесі айтқан: – Ортекедей орғып тұрған асауға кім жолайды?

Әкесі айтқан: – агроном қыз дұрыс байқаған, онымен ақылмен сөйлескен адам бар ма бұл ауылда.

Шешесі кейіген: – Соғыста кім жетім қалмаған, кім жесір қалмаған. Жалғыз Қожақтың басына келген зауал емес бұл. Қиғаштамай, өз-өзінен долданбай, қатын алып қатарға қосылмай ма, тәйірі-ай. анна апасы айтқан: – расында да біреуді құлай сүйсе жан дертінен айығар ма еді...

Шешесі айтқан: – анна апасы-ау, неміс қызынды ыңғайласаң қайтеді...

Осы сөзден соң Нұрлан жанын қоярға жер таба алмай, үйден атып шығып кетіп еді. Түн ортасы ауғанша үйге жоламаған. Бұқтырманың жағасында судың сарынын тыңдап отырып, ана- сының ойламай сөйлейтін аңқаулығы үшін

кейіген... Әмбе, Қожақ екеуміздің басымыз Шыңғыстайға сыймас деген тұжырымға тірелген, осы ауылдан кетуін, тіпті сол жігіттің көп ұзамай өліп қалуын тілеген.

— Нұрлан! Нұр-л-а-н...

Жалт қарады. луиза екен. Үстінде кеудесі мен иығы ашық, жеңіл ақ көйлегі бар, осы қалпында бейне бір алтайдың ақ көбелегіне ұқсайды. Бұқтырманың жиегінде етпетінен түсіп, кітап оқып жатыр еді, дәл жанында күлімсіреп тұрған қызды көріп, ұшып түрегелді. агроном оның қолындағы кітапты ептеп алып, ары-бері аударыстырып қарады да, басын шайқап ұқпаймын дегендей қайтарып берді өзіне. Көгілдір көзі күлімдеген қыз:

— Пойдем купаться, — деді. Нұрлан басқаны білмесе де, дәл осы «купатьсяны» түсінуші еді. Өз-өзінен қысылып қалды. Ересек қыздар мен ер балалардың суға бірге шомылуы бұл ауылдың салтында бұрын-соңды болып көрген жоқ-ты, не дерін білмей мелшиіп тұрып қалған. луиза енді оның қолынан ұстап: — Купаться не хочешь? — деді қиыла қарап. Базарға біреу сатуға жетелегендей орнынан зорға қозғалып, соңынан ерді.

Енді екеуі ағашы қалың, ел-жұрттан далдалау өзен айырығы — Жалпақөткелге барды. Күн ыстық. Ернеуін тал, қайың көмкеріп тып-тыныш жатқан судың бетін оқта-текте шыбын-шіркей іздеген ақшабақ әжімдейді. Тоғай ішінің ептеп ызындаған масасы да бар еді. луиза гүлді-гүлді шыт көйлегін сыпыра бергенде, бозбаланың жүзі шыдамады білем, теріс қарай бұрылып кетті.

— Нұр-л-ан-чик, — деген әдемі дауыс тағы естілді. Бұл шақта қыз аппақ денесі күн көзіне қақтаған күмістей болып шағылысып, тек суға түсетін іш киімімен тұрған. Нұрланның өн бойын токпен ұрғандай болды. Көзі қарауытып басы айналды. Денесі әп-сәтте қызып сала берді, жұтқынып еді, ыстығы бірден көтерілгенде тамағы құрғап кеткен екен, кебірленіп түкірігі жүрмеді. Су шалп ете түскенде барып, есін әрең жиған. луиза басы ғана қылтындап, жүзіп барады... Құлаштай көтерілген білегінен мыңсан мөлдір тамшы сорғалайды. Нұрлан дымы құрып, жағаға отыра кетті. Бір гектар жердің шөбін жалғыз шауып шыққандай шаршаңқы сезінді өзін. амалы таусылды. Не болса да шешініп, суға

койып кетейін деп ойлады, бірақ шешесі бөзден тігіп берген балағы тізесін ұратын сала-кұлаш ызған бауы бар ішкіімінен ұялды. Біреу-міреу көріп қоймады ма деп, ауылы жаққа қарап еді, ешкім байқалмады.. агроном арғы жағаға жүзіп шықты, сонсоң өзен шетіндегі қиыршық тас араласқан майда құмдаққа жата кетті. Бозбала ес-ақылынан ауысты,тіпті луиза арақ ішіп алған қызу шығар деген күмәнді ой келген. Қыз ақ шағаладай болып, ақтарыла құлап әлі жатыр. Жазған-ау, неткен сұлулық?! Енді ол оң тізесін әнтек көтеріп, білегін басына жастап, маужыраған еді. мынау аппақ дүниеде... не болып жатқанымен ісі жоқ, бәр-бәрін, тіпті бергі жағалауда отырған Нұрланның да өмірде бар-жоғын ұмытқандай, бейбіт те мамыр күннің ауыр жылдардан соңғы көз шырымын алған момақан ұйқысы сықылданған. алқоңыр тірлігіне еркелеу бар еді, бәлкім сонау алыста... алтайдан тым жырақта қалған мамасын сағына ма, әлде Германияны... бәлкім Волга өзенін көксей ме екен? луиза анна апаға айтыпты:

– «Әкем Ұлы Отан соғысында фашистердің қолынан қаза тапқан, тілмәш еді... мамам және екі ағайым Волга бойындағы бір қалада тұрады. Техникумды бітірген соң направиениені Қазақстанға берген, содан осы алтайды өзім қалап алдым. мен бұл жақты рерих деген суретшінің салғанынан білуші едім. мұнда жөнді ешкімді танымаймын, әйтпесе тау-тасты, анау Белуханы, Хатын өзені мен маралкөлді, одан әрі сонау Телеске (алтын көл)дейін барып қайтқым келеді. Германияны да сағынамын. мен россияда тудым ғой. Ол жақтан хабарым жоқ...»

– Нур-л-а-н-чи-и-к! Почему не купаешься, иди сюда, боишься да, ах, как тебе не стыдно... – Қыз орнынан тұрды да, тәніне жабысып қалған құмды сипап түсірді. Бозбалаға «луизаның денесіндегі құмды сипап мен түсірер ме едім» деген азғырынды арман келген. Қыз бергі жағаға жүзіп өтті. Суы сорғалап, Нұрланның жанына келіп тұрғанда, оның ептеп құс еттенген ақ сазандай жұмыр саны мен аққу төсінде мыңмиллион моншақ күн нұрымен ойнап, мөлдірейді. Төбесіне түйген шашын жазып жіберіп еді, бүкіл өн бойын жауып қалды.

– Я знаю, ты от меня стеснялся, – деді жымыып, – а у вас парень с девушками вместе не купаются. Ты на меня не

смотри, хорошо, – деп көйлегін қолына ұстаған күйі талдың арасына сүңгіп кетті.

Нұрлан тек қиялында, не түсінде ғана жалқы сәт көрер көріністен мүлдем айырылғанын білді. алқынған жүрек, ысынған дене салқын тарта бастаған. Көңілін беймәлім жуас мұң басты, «сүйемін» деген жалғыз сөзді айта алмай, өстіп сүйретілген күйі жан тапсырармын деп ойлады. Осы сөзді айтса көктемнен бері қинаған, бүкіл денесіне у болып тараған аурудан құлан-таза айығатындай көрінді. Луиза тек осы сөзді өз құлағымен естісе болды, «Нұрлан, я тебя тоже люблю» деп мойнына асылатындай. Таң атқанша көрер таңды көзімен атқызып, аунақшытып, ұйқы бермес дерттің емі өзі екенін сезінер ме көгілдір көзді көктем қыз! Ол келгелі бозбаланың мынау жалпақ дүниеге деген көзқарасы мүлдем өзгеріп, өмірге қайтып келгендей тіршілік атаулының бәр-бәріне бейкүнә, шексіз інкәрлікпен сүйсіне қараған. Алтай өңіріне нағыз жеңіс, жылқының жусағанындай бейбіт заман, бар бақыт пен байлықты осы неміс қызы ала келгендей еді. Нұрлан үшін агроном қыз дегеніміз – аппақ дүние: ашық аспан, алтын масақты күн, жайқалған егін, сайраған құс, толқыған теңіз, аяғын жаңа ғана тәлтіректей басқан үкілі ботаның телпегінді ала қашып ойнайтын әдемі ойыны еді; Нұрлан үшін осына ақсары шашты неміс қызы: қабығы әнтек ашылған қайыңның желмен дірілі – мұңлылау, бірақ қуаныштың, егер бар болса бақыт дегеннің хабаршысындай ән салуы еді: ол ән біртіндеп бойға тарап, буын-буыныныңды алатын, ептеп масайтатын, белгісіз сапарға шақырып, жүр-жүрлеп құлағына сыбырлайтын, жыпжылы демі келетін, жып-жылы... ал тұп-тұнық жанары ше... Нұрлан сол жанар-мұхитта желкенсіз, ескексіз қалқып жүрген қаңғыған қайық қана... кейде тереңнен, тым тереңнен жұмбақ үні естілетін.

Сұлулықтың шын мәнін Нұрлан тек Луиза арқылы ғана ұғып, мынау қара жердің асты мен үстіндегі өлісі бар, тірісі бар адамдар жасаған, адамдардың күдіретті қолы тудырған жақсылық атаулыға тәнті болып еді. агроном қызды аудан орталығына шақырып кеткен. Енді біраз күннен кейін күнбағысты орып, сүрлемге салу науқаны басталмақ. Анна апасының жалғыз отырғанын білген Нұрлан аттың басын бүгін сол үйге бұрды. Неміс қызы келгелі қашқақтап, көп

жоламайтын. Кіндік шешесі ықыласты қарсы алды, алдына барын тосты. Өзі мұрнынан сығып алып, көз алдында өскен баланың көңіл-күйін қас-қабағынан танитын кемпір Нұрланнан соңғы кезде өзгеше бөтен мінез байқап, соның түпкі бір себебін іздейтін. Оңаша қалып сырласып, еркін әңгімелескісі келетін. Нұрлан болса сүйекті сойталдай жігіт болып өсті. Осыдан 18 жыл бұрын жөргекте қып-қызыл шақа бажылдап жатқан баланың енді, міне, аяғымен жер, төбесімен көк тіреген азамат болғаны осы. Құдай-ау, кеше ғана еді ғой, өмірі өз пұшпағы қанамаған анна Ивановна бала десе ішкен асын жерге қоятын. Тумаса да туғанынан бетер болған марусясына «көп балаңның бірін бер, қанаттыға қақтырмай, тұмсықтыға шоқтырмай тәрбиелеймін», – деп қанша рет құдайдың зарын қылды. Енесі алдына келсе тістеп, артына келсе теуіп жолатпайды. Және «орыс болып кетеді» деп, немерелерін аннаның үйіне үйір қылмайтын. Құдағиының қытымырлығы анна апаны сопайтып жалғыз қалдырды. анда-санда қашып келетін немерелерін сол марусяның енесі ұрып-соғып: «Енді осы үйге аттап бассандар, аяқтарыңды сындырамын», – деп алып кетуші еді. ана үшін дүние жүзіндегі бала атаулының жаттығы жоқ деп ойлаушы еді анна Ивановна. Қыл аяғы сонау ит арқасы қияннан келген, үш қайнаса сорпасы қосылмайтын неміс қызын қандай мәпелеп, асты-үстіне түсіп күтеді. Бүгін болмаса ертең, оның да бұл шаңырақтан пыр етіп ұшып кететінін сезіп, қиналатын. Өзегін жалғыздықтың желі кеулеген анна кіндік баласы кіріп келгенде құрақ ұша қуанғаны осыдан еді.

- Нұрлан, – деді майда үнмен. – Сен өзгеріп барасың?
- Өйткені өсіп барамын ғой, апа, – деді күліп.
- мүмкін солай шығар, қайдам, әйтеуір бұрынғыдай емес тұйық, ауыр тарта бастадың. Бір үлкен жаңалық ашқалы жүрген секілдісің. Біздің үйге де сирек келетін болдың.
- мен сол үлкен жаңалықты әлдеқашан ашып қойғанмын, апа, – деді. – Бірақ өзіме емес, басқаға бұйыратындай.
- Жұмбақтай сөйлейтін болыпсың, ақылдың толысканы-ау.
- ақылым толысқан жоқ, ауысқан секілді...
- Неге? – Шошына сұрады.

– айта алмаймын, апа. Бұл дүниеге кеш келгеніме өкінемін.

– Енді бір он-жиырма жылдан соң ерте келгеніңе өкінесің, балам.

– Бірақ маған енді жиырма жылдан кейін емес, дәл қазіргі өмірім, қазіргі жасым керек болып тұр да.

– мен ептеп сезем, – деді анна Ивановна Нұрланның ұйысқан шашынан сипалап. – Сен біреуге ғашықсың. рас па, еш сырынды жасырмаушы едің ғой, шыныңды айтшы, агроном қызды сүйіп жүрген жоқсың ба?

Нұрлан ұяла басын изеді. Кіндік шешесі бетінен сүйді:

– Біліп едім, құлыным, біліп едім. айналайын, маған сенің осы балапан тазалығың, өтірік айтпайтын, өтірік күлмейтін, өтірік жыламайтын пәктігің ұнайды. Ендеше сен өтірік сүйе де алмайсың... Ой, ауыр болады, қиын-қиын... Бұл жалғанға азмаз өтірік керек-ақ.

– Оған сіз кінәлісіз, апа, – деді Нұрлан. Кемпір таң қалды. «Әкім мен Сандуғаштың ұлы ерте ер жеткен екен» деп ойлады. Әрі қуанды, әрі...

анна апасы айтты: – Әлі есімде «кіндік апа, шоландағы варениенді жеп келдім» деп, жағал-жағал аузыңды көйлегімнің етегіне сүртуші едің. Енді міне... менен де алыстап бара жатқан секілдісің. Жақсы көретін адамың өзгерді... Жігіт болдың... маған сол өспеген балалық шағың керек еді. Сондықтан да мен үшін мәңгі сәби болып қаласың.

Нұрлан айтты: – ал сіз маған мәңгі апа боласыз.

Шағындау терезеге күн түспесін деп тұтылған көк перде бөлмені көгілдір нұрға бөлеп тұр. Далада тамыздың ыстығы болғанымен ағаш үйдің іші қоңырсалқын. Пеш үстінде пырылдап ұйықтап жатқан жүндес кара мысық есіней керілді де, бірдемеден құр қалғандай, стол басына жетті мияулай. Бұрышта бойлай өскен лавр, оның жоғарғы жағында үш бұрыштап қиюластыра қағылған тақтай, оның бетін шілтерілеген матамен жапқан, оның үстіне сүйеп қойған Христиан құдайы отырғандарға бажырая қарап, таң қалғандай телміріп тұр. Әлгі сурет – құдайдың екі жағында шырақ. Бұрыштағы Иконға оқыстан көзі түскен Нұрлан бір сәт арбасып қалғандай болды да, жанарын тайдырып әкетті.

Сонсоң мұсылман құдайының түр-келбетін көз алдына елестеткісі келді, бірақ ол мүмкін емес еді.

Нұрлан күні бүгінге дейін анна апасының осы бұрыштағы суретке не себептен табынып, шоқынатынын білмейді. адамдарға жақсылықтан өзге тілері жоқ орыс кемпірі құдайға шын сене ме, жоқ ырымын ғана жасай ма – ол жағы Нұрлан үшін жұмбақ. мысығына сүт құйып жүрген анна Ивановнаға: «Сіз құдайға сенесіз бе?» деген оқыс сұрақ қойды. анна апасының жауабы қысқа болды: – Оны сен сұрама, мен айтпайын... Дегенмен адам болып жаралған соң әйтеуір бір нәрсеге сенген жақсы.

«Өркімнің өз құдайы бар шығар, менің ендігі табынар тәңірім – луиза. Бұрышқа соның суретін қоямын», – деп ойлады Нұрлан.

Бөлмені тағы да сәл үнсіздік басты. Нұрлан қайтайын деп жинала беріп еді: – Қайда асықтың? – деді. – айтып жүрегінді жараламай-ақ қояйын деп едім, бірақ айтпасам алдағандай боламын. луиза сенен төрт-бес жас үлкен. Және ол Қожақты ұнататын секілді. «Сол жігітті қайткен күнде де өмірге қайта алып келу керек» дейді.

– Ол өлген жоқ, тірі секілді еді ғой – Нұрланның дауысы шаңқ етіп, оғаш естілді. Есіктен қалай атқып шығып, атқа қашан қарғып мінгенін білмейді, әйтеуір Қарадалаға қарай ағыза шауып келе жатыр екен. Көзіне қан құйылғандай болды. Бетін айғыз-айғыз жас жуған. аспан, тау-тас, ормантоғай шыр көбелек айналған, ал астындағы ақкеңсірікті бас-көзіне сабалап, оңбай сүрінсе-ау деп тілейді. Құласа, жер сүзе жығылса, содан қайтып тұра алмаса, қара жер қарс айырылып, астына түсіп-ақ кетсе, сонсоң мың жылдан кейін оралса, тіпті бүйгіп, тағы да күйікке қалар болса, күйіп өртенер болса оралмай-ақ қойса... «мүмкін емес, – деді күбірлеп, – ол мүмкін емес, луизаның шофер жігітті сүйетіні жалған! анна апасы мұның көңілі мүлдем қалсын деп әдейі өтірік айтты. Сол орыстың жаман кемпіріне жолап нем бар еді... аузынан арақ пен шылым арылмайтын май сасыған кір-кір Қожақ, орта білімі де жоқ Қожақ луизаның теңі ме?! Оған пысқырып та қарамайды, көресің әлі. Ол мені жақсы көреді. маған әнеугүні күліп қараған, менімен бірге жидек терген, мен оған атқа мінуді үйреттім, менімен бірге қысылмай, бөтен санамай,

кұдай-ау, ұялмай суға түсті, менімен киноға барды, мен оған сан рет кепеш-кепеш бүлдірген теріп, Бозталдың түбіне қойып кеттім. Ол мен жоқта келіп жеді. Тіпті, күні кеше ғана қолымнан ұстап «ән айтшы, сендердің әндерің маған ұнайды» деп тесіле қарамады ма. Бірақ... «сенің түрің Қожаққа өте ұқсайды» деп күрсініп еді-ау. Ә-ә, енді білдім, қалайғана сезбегенмін, солай деген, ол мен арқылы Қожақты көрген екен ғой».

астындағы ат көбігі шыға болдырды. Есін енді бір жиғанда, басын тағзым еткен сап-сары ала құнбағыстың ішімен қақ жарып келеді екен. Оған сол сәтте мынау жайқалған сайсыз құнбағыстың бәрі агроном қыз болып жымия қарап тұрғандай елестеді. «Жоқ, – деді дауыстап, – жоқ! луиза мені ғана сүйеді!» Сонсоң: «Әттең, дүниедегі асыл адамдарды жерге дән қылып сеуіп, мынау құнба-ғыс секілді көбейтіп алса ғой, шіркін. Бәрімізге де жетер еді...», – деп ойлады.

Қарадаланың беті қаптаған құнбағыс, ұлы махаббаттың, ұлы жеңіс пен мамырстан бейбіт күннің айғағындай ырғатыла ән салады. Өйткені ол күнге, айналайын күнге мәңгі бақи ғашық еді.

Толассыз қозғалыстағы өмір жер шарының соншалықты үлкен картасында жоқ Шыңғыстай ауылын да ұмытпай тіршіліктің арбасына сала кеткен. Жер бетінде осындай қарапайым тірлікті қанша ауыл бар, соншасында – қарбалас өмір: біреу туып, біреу өліп жатыр. Көрмейтін, білмейтін адамдардың суішкілігінде бұлтартпайтын ұқсастық тіршілігі үшін жанталасқан күрес болса, ол ақиқат шыңғыстайлықтар үшін де жат емес еді. Осыдан он жыл бұрын бұршақтай соғып, қара шегірткедей қаптап өте шыққан соғыстың, тіпті соғысқанның куәсі анау ақсақ Құсбек пен Шәкен, анау қолы иығынан жоқ Солтай мен сол қолы шынтағынан жоқ Жантай, анау құлағын мерген оғы тесіп өткен Хайдар немесе контузия алып, басы ауыратын Хамит, денесіндегі темірі әлі күнге алынбаған Нұрланның әкесі Әкім секілді еді. Бұл ауылда майданнан дені-қарны сау оралған бригадир ғана еді. Оның өзі суайтөтірікші, қай майданда болғанын жан білмейді. Ол

айтатын көрінеді: «мен агроном қыз луизаның әкесінің үйінде болдым. Франкфурт деген қалаға кіре берісте бір хуторда түйе бағады екен. Түйелері біздікі секілді қос өркешті емес, үш өркешті, лақтыкіндей ғана мүйізі болады екен. Немістер етін жемейді, сүтін сауып, самогон ашытып сатады. агроном қыздың әкесі байғұс совет солдаттарын жаны қалмай құшақ жая қарсы алды. Сырты герман болғанымен іші совет екен. Бұдан соң екеуміз бәстестік, ол айтты: «Самогоннан 150 стақан ішемін дейді, ал мен – 200, – дедім: біздің батальон ауыр ұрыстан соң демалып жатқан. 200 емес 588 стақан самогон ішіп, үш күн, үш түн мас болғаным әлі есімде. Қоштасарда айттым: «Әй, Шнайдер, сен мына луизаң бой жеткен соң Қазақстанға жібер», – дедім. Обалы қане, уәдесінде тұрды. ал, қане, жұмысқа кіріселік, жолдастар не отырыс» деп қарсы сұрақ берілгенше, орнынан атып тұрып кетіпті. Күлгіден ішектері түйілген колхозшының бірі сонда да етегіне жармасып: – ағасы, агроном қыздың әкесі Гитлерге қарсы соғыста қаза тапқан, Волга бойының немісі деп естідік қой, – деп сұрақ беріп үлгерді. – Былжырайды!– деді саспай. – Былжырайды, мына көкең ешқашан өтірік айтпайды. – Шімірікпестен кеудесін қағады. ал дауласып көр, ал дәлелдеп көр...

Колхоздың қазіргі қарқыны жаман емес, жоспарын артығымен орындай бастаған. аудан, сонау облыстан аппақ шағаладай бастықтар да көп келіп жүр. Бәрінің бас шұл- ғып, көз жұмып мақтайтыны луизаның Қарадалаға еккен күнбағысы. «Егер төкпей-шашпай, уақтылы сүрлемге салып алса, шыңғыстайлықтар қыстан ыңқ етпей шығады» деседі. Ол сөздің жаны бар-ды. Қарадала сыңсыған күнбағыс, көздің жауын алады.

Соншалық бітік өскен майсада Нұрланның да азапты күндері мен түндері бар, бірақ ол оны сезінген жоқ. анна апасы мықтап өкпелеткен соң санасында салына бастаған әдемілік, сұлулық мұнарасын жарықшақ шалғандай еді. Сол көгілдір мұнарасының іргетасын қаласқан кіндік шешесінің өзі еді ғой, луизаны қалай ғана аузы барып, жамандыққа қиды. «Жо-жоқ, ол Нұрланды ғана сүюге тиісті». «Неге тиісті» – өзі де білмейді. Бұл оның менмендігі емес, көзсіз сезімнің иемшіл қызғанышы-тын. луизаның басқа біреуге жар болу

мүмкіндігін Нұрланға бұл жалғанда дәлелдеп түсіндіріп, сендіре алмас еді. Өзінен төрт-бес жас үлкен қыздың өз меншігіне қашан, қалай айналғанынан бозбаланың хабары жоқ. Келін ғып түсірем десе, әке-шешесі қалай қарар еді. Шешесі не дерін кім білсін, әйтеуір әкесі қарсы болмас. Өттең, сырқаты асқынып барады. Тағдыр қатыгез екен, былай тартсаң өгіз өледі, былай тартсаң арба сынады, әйтеуір бірі құрау, бірі жамау сандалбай өмір.

Кеше Әкімнің көңілін сұраймын деп луиза келді. Нұрлан жүзі шыдай алмай төргі бөлмеге кіріп кеткен. Әкесі мен неміс қызы әңгімелесіп көп отырды. Олар орысша сөйлескендіктен кейбір сөзді түсінді, кейбірін ойша топшылады.

Оның ұққаны, соғыста әкесі де луизадан аумайтын неміс қызымен танысқаны, одан арғысы ертегі-жыр, күңгір-күңгір, күбір-күбір... Әкімнің әңгімесін ықылас қойып тыңдап отырған луиза кейде мәз болып күледі, кейде дидарына кіреуке ұялап, мұная қалады. Сол күні әкесі көңілді болды, түнде де жақсы ұйықтап шықты.

Шешесі айтқан: – Осы неміс қызының сиқыры бар-ау деймін. Бір сағаттай сөйлесіп еді, Әкім сергіп қалды. ал әкесі айтқан: – Өттең, ұлымыздың жасы кіші, әйтпесе келін қылып түсіретін әйбәт қыз.

Шешесі айтқан: – Қой әрі, біріміздің тілімізді біріміз түсінбей, «орамал дегеніміз – опка, сабын дегеніміз – сапка» деп шүлдірлесеміз бе, ымдасамыз ба, тәйірі.

Әкесі күліп айтқан: – араларыңда анна, әйтпесе мен аудармашы болар едім. мәселе тілде де, дінде де тұрған жоқ. Түсінісудің кілтті – жүректе. Әншейін қалжыңдаймын, әйтпесе біздің Нұрлан әлі бала ғой.

Шешесі айтқан: – Дегенмен сенің сол ұлың әлгі қызға қырындап жүр. апа қыла ма жазған-ау.

Нұрлан луизаға хат жазайын деп сан рет оқталды. амал не орысша білмейді. Колхоз бастықтың ортаншы ұлы аудан орталығындағы орыс мектебінде оқушы еді, соған өтініп жаздырайын деп те тәуекел жасаған. Бірақ балаларға айтып қойып, мазаққа ұшыраудан қорықты. Оның мынау аппақ дүниедегі... ендігі жауы – жалғыз дұшпаны, шопыр жігіт Қожақ еді. Ол қазір ауылда жоқ, ауданда машинасын жөнетіп жатыр. Нұрлан егер күндердің күнінде Қожақпен төбелесе

қалсам таяқ жемейін дей ме, күнде су жағасына барып, дәу-дәу тасты көтеріп, арыбері жүгіріп, бұлшық етін бұлтыңдатып денесін шынықтырып жүр. алыса кетсе одан таяқ жемейтін қаруы барын біледі. Шеберлігім, тәжірибем аз деп сескене беретін. Ол осының бәрін адал көңіл, шын ықыласымен бүтіндей беріле жасады-ай. Қызығы сол, луизаны Нұрлан ептеп әнеугүнгі әңгімеден соң әкесінен де қызғанды.

Нұрлан жер-көкті сел боп қаптар нөсер жауса екен деп тіледі. Қырсыққанда биыл, әсіресе жаз айында бір тамшы тамбай, аспанның желіні суалып қалған. Бұл жаңбырды Нұрлан ғана емес, сыңсып өскен күнбағыс та көкsep еді. Күнбағыс ғана емес, барша табиғат: орман мен көк майса шалғын да көкsep еді. Бағана әкесі айтқан:

– Ұлым, қолдағы жалғыз сиыр мен бес-алты қой-ешкіге қыстық азық керегін білесің, менің халім болса мынау, далаға кіріп-шығудан қалдым. Жан торсыққа сусын құйып алып, Бозталдан шөп шап. аккеңсіріктің ер-тоқымын алып отқа қойды, шалғысын шыңдады. Байдамталдың көлеңкесі салқын, әсіресе іргеде сылқ-сылқ күліп ағып жатқан бұлақтан жанға рақат леп келеді. алтайдың мәңгі қар жатар ұшар басынан бастау алған мұндай балбұлақ әр жүз метр сайын бұраңбел ирек жасап, жөңкіліп түсуші, еркелей ағушы еді. Еркелей акқан бұлақтан уысыңды толтыра бір ұрттасаң жүз жылға жасарғандай сергіп, серпіліп сала берер едің. Қазір жаз айының соңғы күндері бар дүние ауырлағандай болып, еңсені басыңқырайтын. мұрынға піскен қарақат пен таңқурайдың иісі келіп, жаздай айтылған тамаша әннің қайырмасындай әрі келте, әрі әсем дауыспен құстар сайрайды. айналадағы қайың, терек, мойылдың көктемде ғана бүршік атып, өмірге алақанын жая келген жапырақтары қадау-қадау сарғайып, жап-жасыл бояуы оңа бастаған. Бояуы оңа бастаған ағаш қана ма, буыны қатқан шалғын, ол да әбден пісіп, танауды жыбырлатып түшкіртер тозақ шашады. Нұрлан шалғысын жан қалтасындағы қайрағымен жанып-жанып алды да, қолына бір түкіріп, шөп шабуға кірісті. ысылдап барып тартпаның болат орағы тиген шалғын жапырыла құлап, сол жақ жамбасқа құлдықұра үйіледі. Нұрланның соңынан таптақыр жол, түп-түзу болып жал қалды. Бұлаққа беті-қолын жуып, шешесі құйып берген ашымалдан жұтып алады да, құлаштай тартып

сыза жөнеледі. Күн екіндіге таянғанша едәуір жердің шөбін шауып тастады. Қолы шалғының құлағында болғанмен санасы сандал көгіне мініп, баяғыда қаңғып кеткен. Көңілінде орнатқан сұлулықтың көк күмбезін сонау күні сызат шалғандайтын, қазір сол сызат біртіндеп қалпына қайтып келгендей еді. анна апасына деген реніші де ұмытыла бастаған. ал, жүрегі бұрынғыдай болар-болмасқа алқына сокпайды, өз-өзінен елірмейді, неге болсын салмақты, ақылмен пайым жасайды. Күзде әскер қатарына шақырылатынын естіген соң, алғашында қатты қиналған, әсіресе өзімшіл көңіл луизаны кімге қиып тастап кетем деп, іштей жүдеткен, енді ойласа оның бәрі бекершілік, балалықтың базарынан қалған жеңіл мінезділік екен. Ол күні бүгінге дейін сол қыздың өзі туралы не ойлайтынын білмесе де көзқарасынан, қамқор-ықыласынан «кет ары, аулақ жүрді» аңғара алған жоқ, жақсы көретін секілді ме?.. Жоқ! Өзі анна апасын қалай шын ниетімен құлай жақсы көрсе, луиза да сондай алаңсыз сезіммен ғана, адамдық үлкен жүрекпен ұнатарын білді ме? Жоқ! Жалпақ жаһанда болып өткен соғысты тек естіді, ешкімнің атқанын, асқанын, өлтіргенін, судай аққан қанды, тіпті бақан алып төбелескен адамдарды да бұл жасына дейін көрген жоқ. Тек, сонау бір сұрапыл жылдарда бригадирдің қамшысы басына тиіп анасының маңдайынан жылып аққан жылымшы қан ғана күні бүгінге дейін көз алдында. Нұрлан үшін соғыс дегеніміз сол шешесінің самайын қуалай аққан қып-қызыл қан боп елестейтін. ал, соғыстан соңғы он жылда бірде-бір кісі тек айғайласып – кесепат-кексіз айғайласып, ұрысқаны болмаса, жағаға жармасып төбелескенін де көрмеп еді. Шайқастан әбден шаршаған ел қой торы қоңыр тірлікпен ертеңіне – әзірше жұмбақ, бірақ соншалықты сенімді ертеңіне жан ұшыра ұмтылған. Сол ертеңнің ертеңі боларын ойлап, бастарын ауыртпады; асықты, аянбай еңбек етті, көтерме ақы, көл-көсір сый, сылдырлаған орден-медаль дәметкен жоқ қоғамнан. Бұл өмірге олар тек беріп кетуге жаралғандай жанталасты жазғандар. Тұнығы лайланбаған өмірдің аңқау адамдарында жалғыз-ақ тілек бар еді. Ол тілек: жоқшылық, ашаршылық қайтып болмаса екен, тәңірім; тағы да соғыс басталып жетім-жесір қалмасақ екен, тәңірім; сумаңдап ұшқан

оқты, су болып аққан қанның беті аулақ етсін, тәңірім. Иә, қып-қызыл қаннан Нұрлан да өлердей қорқушы еді. Егер мал немесе құс бауыздап жатса, бетін басып азар да безер тура қашып кететін еді, піскен етті жерде бірақ қайтып оралатын. Қасапшы- лар мал сойып тұрып, буы бұрқыраған жып-жылы қанды уыстап ұрттап жібереді дегенді естігенде жүрегі лоблып күні бойы құсқан.

Бейбіт өмірдің берекелі тірлігінде шөп шауып жүрген бозбала тағы да жаңбырды сағынды. Жер бетіне кілем болып төселген сұлулық пен тыныштықтың кенезесін кептірмей, шөліркеген таңдайын жібітер, уағына жетпей сарғайтып, солдырмайтын, қайта түлетіп дүр сілкінтер тәңірлі көк кешікпей ізгі жауынын себелер... сонда Нұрлан луизаның қолынан тас қылып ұстап жалғыз аяқ соқпақпен ұзақ жүгірер... аспаннан тамған нөсерге шомылып, ракаттана алақанын тосар; сосын Бозталдың түбіне келіп қорғалар; үсті-басы сүнгілескен су дірдір еткен луизаны бауырына қысып жылытар; сонда Нұрлан- ның танауына бұрын ешқашан сезілмеген хош иіс келер; ол – неміс қызының, бидайдың жез масағы секілді – алтын шашынан аңқыған нан иісі! Етіне ет болып жабысқан жұқа ақ көйлегін, баяғыда суға түскендегідей именбестен шешеді де, суын сығып талдың бұтағына жайып кептірер, Нұрлан да шешінер... екеуі құшақтасып (сүйісіп), қас қарайғанша отырады; сонсоң құрғақ екі тас тауып алып, шақпақ қылып бір-біріне шағып от тамызар; қу бұтақ жинап әкеліп, лаулатып от жағар; лаулаған түнгі оттың басында отырып, бір-біріне тесіле қарайды, жалынмен қоса жанып, алаулаған луиза Нұрланның ептеп дегди бастаған дымқыл бұйра шашын сипап отырып: «Нурланчик, я тебя люблю» дер... Бозталдың түбінде, балбұлақтың жағасында ішкіімімен ғана түнгі отты көсей түсіп қауышып отырған Қыз бен Жігіт мәңгі айырылмастай болып табысар: адамата мен Хауаана секілді жаңа бір өмірді, жаңа бір халықтың, жаңа бір ұлттың қайнар бастауына айналып, бәлкім әлемдегі ақ пен Қара, Батыс пен Шығыс деген ұғымды мүлдем жояр немесе сол екі ұғымды мәңгілікке теңестірер...

Шабылған шөптің үстіне езуінде бидайықты тістелеп, тегенедей төңкерілген көк тұнық аспанға тесіле қарап жатқан бозбала жұмыр жердегі ең бақытты жанмын деп есептеді өзін.

Оның көз алдындағы анау ертеңге ауып бара жатқан Күн – сонау күлтелене жайқалған күнбағыстың бірін жұлып алып, аспанға шырқата лақтырып жібергендей, сосын ол көк жүзінде бақилыққа қатып қалып қойғандай елестеді. Не болмаса, сонау жайқалған күнбағыс, сол үлкен Күннің бойынан, нұрынан тараған сары үрпек кішкентай балапан күндері іспетті еді. Енді біраздан кейін сол балапандардың басы қырқылады...

Оның есіне ендігі сәтте анасы түсіп еді. Әкесін соғысқа алып кеткен соң, Нұрланын құшақтап, жылай-жылай қала берді. Көп ұзамай іште қалған қарындасы дүниеге келді. Бесікке бөлеп, өзі наубайханаға жұмысқа кеткенде қырқынан жаңа шыққан қарындасы Шолпан қарны аша ма, шырқырап маза бермей жылайтын-ай. Бесікті тербете-тербете қолы талған Нұрлан сәби- мен қосылып өзі де еңірейтін. Сонсоң бақыра-бақыра ішегі үзілердей болған қарындасы көгеріп-сазарып, ықылықтап, қайта- дан ұйықтап қалар еді. Өліп қалды ма деп шошынған ағасы жалаң аяқ, жалаң бас безектеп қыс ішінде талай рет шешесіне жүтірген. Күндіз-түні колхозшыларға нан пісіріп, пештің отымен алысқан анасы толғақ қысқанша елемей жүре беріпті. Содан болар Шолпан сап-сары жалқын болып туған екен. Нұрланның әлі есінде, шешесін көп ұзамай наубайханадан шығарып тастады. Етек-жеңіне тыққыштап әкелер бір үзім наннан қағылған соң, Нұрлан да мойны ырғайдай болып, жүдей бастаған. Үсіңкіреп кеткен картоп пен қара суға қарап қалған соң ба, масақ отуда жүрген Сандуғаш бір күні бір уыс бидай салып әкеліпті етігінің қонышына. Табаның түбіне қуырып, тостағанға салып Нұрланға енді бере бергенде сырттан бригадир Қажының айғайы естіледі. Күйеуінің ескі күпісін Нұрланның үстіне жауып үлгіргенше Қажы қамшысын білемдей ұстап кіріп келген. Талтая тұрып айғайлап, көзі ежірейіп, масақ ұрладың деп зекіген. Шешесі айтқан: – Ұрласам тауып ал.

Бригадир бұлардың жаман үйін асты-үстіне шығарып, тіміскілеп тінткен. Бірақ ештеңе таба алмаған. Көзі қанталап тағы да ақырған: – ық жақтан желе жортып келе жатқанымда жел- мен бірге сенің үйіңнен қуырылған бидайдың иісі келді мұрныма. Будақтап түтін көтерілген, бидай қуырмағанда неңді... сен қатыннан шығады, сумақайлығың бүгін болмаса

ертең ашылады! – деп амалы таусылғандай үйден енді шыға бергенде күпінің астында бүлкілдеп жатқан Нұрлан: – Тәте, бидайды жеп болдым! – деп шыға келіп еді. Не істерін білмей сілейіп тұрған Сандуғашты бригадир қақ бастан ала қамшысымен салып жіберген. Содан соң: «Салдақы, көзің көгеріп, түрмеде шірісің!» – деп есікті бір теуіп ашып, шыға жөнелген. маңдайынан төмен жылып аққан қанды Нұрлан өз қолымен сүрткен. Шешесі жылаған: «Құлыным, тірі жүрсең, осы кәрі иттен кегімді ал», – деген. Нұрлан ол кекті әлі алған жоқ. Ол сонда анасының маңдайынан жылып аққан қанды... иә, қанды мәңгіге өз қолымен сүрткендей еді және содан бері қан атаулыдан өлердей қорқушы еді. Қажыдан сол себептен де шешесінің кегін алмаған. аққан қанды мынау аппақ дүниенің... бетінен мүлдем сүртіп, кетірдім деп ойлаған...

Байғұс шешесі енді міне, сол оқиғаны ұмытқандай, бір күнгі тоқтығына мәз. ауыртпалықты өте тез ұмытатын, бәлкім тек адамдар ғана шығар. Бір үріккен жағынан жылқы екеш жылқы да белең ала бермей ме?..

Шалғынның үстінде шалқасынан жатқан бозбала көкжиектегі күнді анау жайқалған күнбағыстармен бірге қимай, көкжиектен асырып шығарып салды.

8

Колхоз Қарадаладағы күнбағысты орып, сүрлемге салатын болды. Ол шақта арнаулы комбайн дегенді біл- мейтін шаруашылық алдымен пішен шабатын машинамен құлатып, содан кейін ат жеккен тырмамен жинауды ниет қылған. Қожақ кеше полуторкасын жөндеуден өткізіп әкелген, ойлы-қырды боздақтатып, ауылдың шаңын аспанға көтеріп жүр. Бір жерде дестелене жиналған күнбағысты сүрлем сақтайтын орға тасымалдайтын осы Қожақтың машинасы-тын. Жаңбыр әлі жаумай жер көк тозаңға айналып, қаңсып тұр еді. Жаздың жайраңдаған мол-молқызықтары ұзақ сонар тойдан шаршағандай талмаурап барып маужыраған күйі бірсін-бірсін тарқауға айналған. Табиғат та, адам да ертең келер күздің салқындау лебін уағынан бұрын сағынғандай еді. Бұқтырма болса әбден мөлдірленіп, жуаси ағады. айнала: орман-тоғай, тау-тас – бәрі-бәрі ересек тартқандай. алтай қойнауында- ғы ат төбеліндей аз ауылдың ерте көктемде басталған қарбаласы қусырыла келіп дөңгеленіп, саябырси бастаған. Биыл мал

азығын артығымен дайындап алды, күннің ай бойы ашық болуы шаруашылықтың етек-жеңін жинауға мүмкіндік туғызып еді. Ендігі міндеттері – Қарадаладағы күнбағысты ысырапсыз жинап, сүрлемге салу.

Нұрлан аттан әлі түсе қойған жоқ. Ол да күнбағыстың орылуын күтіп жүрген. Қоңыр күзде әскер қатарына шақырылатын болған соң ба, желдей ескен көңіл су сепкендей басылып бұйығы халде мең-зең күй кешкен. Оның көңіл күйінде жаз мінезіне жақындық, ұқсастық бар еді. Кейінгі кезде «егер үш жыл әскерде жүрсем, ауру әкемнің жағдайы не күйде болады» деген ой мазалай берген. Жалындап басталып, бүгінде әрі-сәрі қалтқыдай дірілдеген махаббаты бейне бір тұтылған күнше болымсыз сәуле шашатын. Бірақ, бойындағы қызуы, нұры баяғы қалпы, уақыттың отты көрігінде шыңдалып, әбден суарылған. Бұл дүниеден көшіп кетіп, мың жылдан соң қайтып оралса да бар ділімен ең әуелі зар еңіреп, зар жұтып іздері – мәңгілікке сүйері луиза екені рас. артқа қайырылуды, жанжағына жалтақтап қарауды білмейтін жастық өз дегенін істеді білем, Нұрланның ендігі ұққаны: жер бетіндегі адамдар тек бірбірі үшін туады екен, жөргектен құтылып, тәй-тәй басып жүре бастағаннан сынарын іздейді екен; өз теңін таба алмай, тапқан күннің өзінде қолы жетпей қор болады екен. Бұрынғылар айтушы еді: «Шын ғашық бұл дүниеде қосылмайды» деп, мүмкін сол рас шығар. Баяғы зар заманда қосыла алмағаны түсінікті, ал қазір ше, қазіргі жастарға не жетпейді? Нұрлан көңілінің жасыл жайлауына орнатқан сұлулықтың көгілдір күмбезін сезімімен күн өткен сайын тазарта сүргіп, жарқыратып қоятын. Сол айлар аялап салған күн сәулелі күмбезіне немістің ақсары шаш, көгілдір көзді қызымен қол ұстасып кіргенше өзін-өзі рухани тұтқында ұстады. луизаны ғана емес, өзін де қайта тауып, қайта туып жақсы көре бастаған. мейлі алыста, не жақында жүрсін; мейлі оны көрсін, не көрмесін; мейлі ол сөйлессін, не сөйлеспесін – ынтызар тілек суыған жоқ. Ол үміт атты арғымақты кұйысқандап тұрып, қайтып түспестей ерттеп мінер еді. Қазіргі көңілсіздік, бей-жай жүрісі уақытша, үлкен қуаныш алдындағы мамыра тыныштық деп білді. Ол ойлады: луизаның шаруадан қолы босамай жүр, күнбағысты орып болған соң... Нұрланның әскерге шақырылатынын естігенде

мұнайып: «Без тебя мне очень-очень скучно будет», – деген. Ол қыздың аузынан шыққан осына сөзді әдемілеп тұрып жүрегіне жазып алған.

Сонымен бүгін Қарадаладағы күнбағысты оруға кіріседі. Құрал-саймандарын сайлаған колхозшылар күн көтеріле танап басына жиналып қалған. Қос аттап жеккен машинистер платформаларын солқылдатып, таңғы салқынмен едәуір жерді орып тастапты. Тырмашылар да сабағынан қиылған күнбағысты дестелеп, енді-енді келіп қалар Қожақтың полуторкасын күтісіп жүр. ал, агрономда маза жоқ. Байшұбарды шоқырақта- тып, Қарадаланың о жағына бір, бұ жағына бір шығады. Бетін күн қағып, жүзі қара күреңдене тотыққан қыз өз қолымен баптап өсірген өсімдікті өлімге қимайтындай жапырыла сұлап жатқан күнбағысқа қинала қарайды. Әлпетінде Шыңғыстай ауылына келгелі болмаған жұқалаң мұң бар, әлденеге асығыс, әлденеге мазасыз. Көгілдір көзі кіртііп, шаршаған сыңайлы. ауыл адамдары қызға, қыз оларға әбден үйреніп, үкілеп ұстар ардақтысына айналған. аудан, колхоз басшылары да риза. риза болмағанда қайтсін, луиза күнбағыс егуді тек Шыңғыстайда ғана емес, қатарынан үш-төрт шаруашылыққа бірден ұйымдастырған. Бәрінің егіні де бітік өсіпті. Бұдан төрт-бес күн бұрын сол көрші колхоздардың күнбағысын орып, сүрлемге салуды жүргізіп келген. ат үстінен түспеген аптаның ішінде аяқ-қолы салдырап, екі қара саны талып, сыр берген. Қанына сіңген ықтияттылық пен тиянақтылық мұнда да игілігін көрсетті. Колхозшылардың қазіргі қарқыны жақсы. Тек қазылған орға сүрлем тасымалдайтын машина кешігіп жатыр. айдарынан жел есіп бригадир келді, салдырлап сөйлей келді.

– атаңның аузын ұрайын, Қожақты жер-көктен іздеп таппадым, жер жұтқандай жоқ. Кеше кешке бір жаққа кеткен, содан қайтып оралмаған.

Бірінші колхозшы айтты: – мен білсем, ол арғы ауылға өтіп кетті, Фадихада туыстары бар.

Екінші колхозшы айтты: – мен білсем, ол ішіп-ішіп бір ағаштың түбінде ұйықтап қалды.

Үшінші колхозшы айтты: – мен білсем, соғыста өлген әкесінің қабірін іздеймін деп ақша жинап жүрген, москға тартып кетпесін. Ондай ерлік шығады одан.

агроном да сасайын деді, қайырлы басталған жұмыстың тоқтап қалуынан қорықты. ақ жаулығы желбіреп ауыл жаққа қайта-қайта қарай береді. Нұрланның төбесі көрінді.

Ол кеше ғана басына бір-бір кішкентай күнді қадап алып күлімдеп тұрған күнбағыстың қара жерге сұлап-сұлап жатқан бейшара халін көргісі келмегендей. Бірақ, орақ басында луизаның өзі жүрген соң, еріксіз атқа қонып еді. агроном қыз салған жерден: – Нурланчик, Кажака не видел? – деп сұрады. Нұрлан басын шайқады.

луиза енді керегін жоқ дегендей Байшұбарды бауырлап-бауырлап жіберіп, ауыл жаққа желе жөнелді. Қызды осыншалық күйзеліс ашу үстінде алғаш көруі еді, жүрегі әлденеге мұздағандай болды.

Күнбағыс жаппай құлап жатыр. Қалпағына қонған аралар бал сорғызбай мазасын алған орақшыларға өкпелегендей сондарынан еріп ызындап қалмайды. Жалпылдап қарғалар ұшып-қонады. Дорбасын арқалап, ауыл балалары да жеткен. Бригадир оларды атпен қуып, быж-тыж болып жүр. Қожақ кешіккен соң жұмыссыз қаңтарылып жатқан айыршылар езулері көпіршіп, бір-бір шекілдеуікті өңгеріп алып, шағып жайрап жатыр. агроном көп кешікпей қайта айналып келді. Жүзі онан әрі күреңітіп, түтігіп кеткен. ашулы жанары жалтжұлт етеді. Нұрлан қызды бұл кейіпте көргісі келмегендей бұрыла берді.

– Боже, куда он мог деваться, что за халатность... Где совесть? – деп орысшалап ұрсады. Нұрлан кәдімгідей қуанып қалды. Ұрса түссе екен, жек көре түссе екен деп тілейді.

– Әттең, орнына кісі табылмай жүр, әйтпесе шопырлықтан баяғыда түсіріп тастау керек еді, – деді самбырлап бригадир. – Әй, – деді содан соң Нұрланға айғайлап, – әй, Әкімнің ұлы, әскерге барсаң обизательно шопырдың оқуын оқы, білдің бе?

Нұрлан үндеген жоқ. Ішінен ол да жөн екен деді. Осы кезде ауылдан шаң көрінді.

– Дәу де болса, Қожақ.

– мас қой деймін.

– Пәтшағардың айдауын-ай, әкесі тіріліп келгендей, – десіп отырғандар дабырласа орнынан өре түрегелді. агроном кірпік қақпастан кадала қараған. Жүзінен майда қан

толқындары жүзіп өткендей әрі ренжулі, әрі қуанулы. Осы сойқан жігітті не себептен ұнататынын өзі де білмейді. алғашында аяушылық сезімнен шығар деп жүрді, кейін ақыл таразысына салып көрсе, мүлдем олай емес, шын сүйеді екен. Өттең, қыз намысы жібермейді, әйтпесе баяғыда... баяғыда... ал, ол біле ме?

Қарадаланың шаңын аспанға көтере дар-дүр етіп тоқтаған Қожақ кабинадан шыға алмай, шұлғып отырып алды. Шынында да удай мас еді. Шаң-шаң шашы дудырап, көзі алайып кеткен. луиза аттан түсіп, жаяулай жетелеген күйі оның қасына тақалғанда, Нұрланның жүрегі тоқтап қалғандай тынысы тарылды.

– Қожақ, – деді луиза соншалық майда қамқор үнмен. – Как это так, мы тебя с нетерпением ждем, а ты... разве так можно.

Шофер сүзеген бұқадай түксие қарады да: – Кет! Кет! – деп айғай салды қазақша. Сосын: – Я тебя ненавижу, – деп жаман орысшасымен былдырлады. луиза «ах-ах» деп бетін басқан күйі өңі құп-қу болып шегіне берді: Қожақ тағы айғайлады.

– Ты, именно ты, во всем виновата. а ну-ка скажи, не добитый фашист, кто убил моего отца?! – Кабинадан қарғып түсті де, көзі жасқа толып, сілейіп тұрған қызды қолындағы «22-ші» номерлі кілтпен қақ маңдайдан салып қалды. машинасына қайта қарғып мінді де, әлі орылып үлгірмеген күнбағысты жапыра, қос сызық тастап құйындата жөнелді батысқа... Колхозшылар күркетауықтай шуласып барып, үзілді... Нұрланның көңіліндегі сұлулықтың көк күмбезі быт-шыт болып сынған еді! аттан домалап түсіп, күнбағыстың үстінде құлап жатқан қызға жүгірді: өңі аппақ екен... талықсып ұйықтап кеткендей... ал, маңдайынан, аппақ маңдайынан жылып қан аққан... қан... қыпқызыл қан аққан аппақ маңдайынан... Нұрлан луизаны емес, сонау 1943 жылы қамшы тиіп жараланған шешесін көргендей өкіріп барып бас салды. Одан арғысын білмейді, есінде жоқ. ақкеңсірікке қарғып мініп, Қожақтың машинасын ұзақ қуыпты, бірақ қуып жете алмаған екен, ата-бабасынан түсіп балағаттаған екен... жылаған, өксіп көп жылаған... әскерден тірі оралсам Қожақтан кек алам деп ант еткен, жүрегіне еріместей болып,

жұдырықтай мұз қатқан... ерімейтін болып... сұлулап соққан күмбезі мәңгіге сынған, күл болып уатыла сынған... быт-шыт... быт-шыт... быт-шыт...

Ертеңінде анна апасының үйіне барды. луиза төсек үстінде басы таңулы жатыр екен. Нұрланды көріп, күшпен жымыған болды. Өзін-өзі ұстай алмады, бұған дейін бұғып келген ынжық мінездің басына бір тепті де, ғашығын құшақтап солқылдап жылады.

Неміс қызы жас жігіттің шашынан сипап уатты.

Қыздың көзінде де күнәсіз мөп-мөлдір жас бар еді. Осы кезде үйге колхоздың бастығы және ауылсовет ауданнан ертіп келген бір милициясы бар кіріп келді.

— Как здоровье дочка, голова не болит? — деді бастық. агроном қыз көзін жұмып, басын изеді.

— Қожақ итті ұстап түрмеге қаматтық. Ол енді ешкімге де қол көтере алмайды, — деді ауыл советтің бастығы. луиза таңулы басын оқыс көтеріп алды да, ауырсынып қайта құлады. Содан соң аналарға естірте:

— Сейчас же отпустите его! Немедленно отпустите его!.. Он, он не виноват, он ни в чем не виноват..., — деді.

милиционер жігіт аң-таң. Бұдан соң неміс қызы ұзын кірпігін қайта көтеріп, төбеге тесіле қарап жатты. Тағы да: — Отпустите его, пожалуйста, прошу вас, верните ему свободу... он ни в чем не виноват! — деді.

Келгендер «мына қыз жынданған шығар» деп сарт-сұрт шыға жөнелді. Олар кеткен соң луиза Нұрланды ымдап қасына шақырды, бетінен сипап, қолын қысты. алақаны ып-ыстық екен.

— Нурланчик, поцелуй меня, не стесняйся, прошу тебя, поцелуй, — деді көзін жұмып. Не істерін білмей толқып қалған Нұрланға анна апасы: — Ұялма, сүйе ғой ұлым, сүйе ғой, — деді жанарына ұялаған жасты жаулығының ұшымен сүртіп. Нұрлан неміс қызын алғаш та, ақырғы рет сүйді. луиза: — Спасибо! — деді. Сонсоң бұларға түсініксіз тілде:

— Их лиепте зи... — деді. Неміс қызының осы ауылға келгелі тұңғыш рет өз тілінде сөйлеген сөзі еді бұл.

міне, осымен 1955 жылдың жазында болған оқиғаны аяқтаймын. Бұдан соң не болды дейсіздер ғой, бұдан соң бұл ауылда пәлендей өзгеріс, не жаңалық болған жоқ. Қарадаланың бетіне сары ала кілем болып төселген күнбағыс орылып, орнында дән терген қарғалар ғана қалған... Неміс қызы тәуірленіп, әл жинаған соң Шыңғыстайдан мәңгілікке кеткен – мүлдем кеткен. Колхозшылар: әйтеуір бір күні, бір жылы қайтып оралатын шығар деп дәмеленіп жүр. Соғыстан қалған жарақаты жазылмаған қорықшы Әкім дүние салды. Оның ұлы Нұрлан әскерлік үш жылын өтеп бүгін қайтып оралды туған ауылына. Жаз шыға қайтып оралған Нұрлан туған жерінің бір пұшпағына табаны тие бере мұқым Қарадалада, қала берді әр қазақ үйінің бақшасында, ауласында Күнге қол созған сансыз күнбағысты көрді... ал, ашық аспанда неміс қызы аманатқа қалдырып кеткен алып күнбағыс- тай, айналайын Күн тұр... күлімдеп!

Бірақ, Нұрланның мынау аппақ дүниеге... орната бастаған сұлулық күмбезі құлаған қалпында қалды... быт-шыт. мынау аппақ дүние...

Переделкино, 1977 ж.

ӨЛІАРА

Қайсыбір жылдың қоңыр күзі. алтайдың қара суығы әлі түсе қойған жоқ еді. алтайдың қызық шақтары болады. Сыпыра тауды жиектей батысқа жылыстар күн сәулесі қызусыз болса да, сүйек балқытар қуаты бар – өз-өзіңнен маужырап өң мен түстің арасында есеңгіреп жүресің. Не ыстық, не жылы емес дұбара жылымық күнді шуақтап, киіз үйдің іргесінде отыра бергің келеді. Кейде жыланша ирелендеген жалғыз аяқ сүрлеумен бүлк-бүлк желіп келе жатқан жолаушы көрінер ме деп, көз талдыра ұзақ қарайсың; кейде жалғыз аяқ ирелендеген соқпаққа түсіп жапырақтары әлі сарғаймай, сары жасылданып тұрған орманға беттегің келеді. аспанға қарайсың: көкпенбек болып тұнып тұр. Сол

тұнып тұрған аспанның төсінде таспиық – қайтуға беттеген тырнарлар тізбегі. «Құс биыл жай қайтты. Қыс ерте түспейді», – дейді ақсақалдар. ақсақалдар айтады: «Биыл астық шығымы жақсы, пішенді де ерте бастан маялап алдық, табиғат жарықтыққа өкпеіміз қане». ақсақалдар айтады: «Өлара ашық қой әзірше. Қазан айы биыл тыныш өтер». Тағы да ақсақалдар айтады: «Құдайдың күдіреті, өкімет орнағанына да біраз болып қалған екен-ау; зымырап бара жатқан заман-ай десеңші; бұрынғы кезде шалдар күнім өтіп барады деп жылаушы еді, ендігі жас күнім өтпейді деп жылап жүр. Қарқынымыз қатты, қайда барар екенбіз?!». ақсақалдарды тыңдай бергің келеді, бір-ақ олар осы күні аз сөйлеп, тақыстанып алған, кәрі қойдай тартқыншақ. Көңілі шаппаса, жаратпай кіржіндейді-ай. Бұрынғыдай «Тәйт әрі, тек отыр» деп зекуге батылы бармайды. Осы күнгі шалдар біртүрлі қызық, әрі барған сайын жұмбақтанып, барған сайын, қазымырланып барады; барған сайын, азайып барады. Олар барған сайын, дүниені дүр сілкіндер әр жаңалықтан іштей сескеніп, бүгінім тынышты өтсе екен деп тілейді. Ие, олар көп дүние тілемейді де, тыныштық тілейді болғаны.

Таудың қара суығы түспеген соң, қыс қыстауларына мінбелемей, күземде отыр қойшылар. Келер қыстан олар да жақсылық, кең пейіл дәмелі. Қойшы атына міне салып, шауып қыстағына барады. Есік терезесін айқыш-ұйқыш тақтаймен шегелеп тастаған иесіз үйді айналып шығады. Түтіні сөнген мұржаға қонып отырған сауысқанға тас дәлдеп ұшырып жібереді де, жүрегі сазып ауыр күрсінеді. Оның есіне, соғыс кезінде талай тамның дәл осылай иесіз қаңырап қалғаны түседі. Сосын қыстағынан күз күзіміне бет түзеген қойшы көп нәрсе жайында ойлайды. Биыл үш баласының бірдей мектепке баруы керек, олардың қағаз-қарындашы мен киімін сайлау – жеке шаруа. Бәріне де үлгеру керек. Соңғы күндері әйелінің аяғы ауырлап жүр. Қыстаққа көше алмай босанып қалса, ол – бір әуре. Ол күбірлеп ұзақ ойға батып отырып, қосына қалай жеткенін сезбей де қалатын. Оны бәрінен бұрын ала мойнақ қарсы алады. Сосын бес баласы, бес баласының екеуі егіз, бауырын жаңа көтерген, сосын әйелі шығады үйінен. Бағанадан бергі ауыр ойдан серпіліп, көңіліне жылу тарағандай болады. Бес бала әкелеп тізгініне оралады. Сол

сәтте барып қойнықонышын қарманады. Қойны-қонышын қарманып барып, ауылдан ала шыққан кәмпит, ойыншықтарын үлестіреді-ай рақаттанып. Енді әлгінде ғана әкелеп бас салған балаларының қуана жүгіріп, алақайлап, аларын шын алған соң, бірте-бірте суси жылыстап, ал әйелі шелекті даңғыр еткізіп, суға кетіп бара жатар, шай қайнатып берем дегені. Құрт салған шайды бұлар қарама-қарсы отырып, ұзақ ішісетін, ләм деспей, әрқайсысы өз ойымен болып, оңаза ішілетін.

Таудың қара суығы хабар-ошарсыз жатқан соң, арқаны кеңге сала бастайтындардаың бірі – Қойшы. Қар жауғанша біртіндеп, жел өтпестей етіп қамсаулап алармын қыстақты деп ойлағаны ғой. Ұзын арқан, кең тұсаумен жүріп, талай-талай қапы қалып, сан соққаны есінде, ылайым ертеңін бүтіннен ойлау қадетінде онша жоқ та еді. Дегенмен, осы жылы әр нәрсеге асығыс, бір түрлі құлқында жоқ бөтен құнттылық аңғарылған. Ежелден жайбасар, саспас адамның жоқтан өзгеге қокшандап, қалайда, осы қылығы өзіне аққа қара басқандай үйлеспей тұратын. Дәл биыл да болған бөлекше мінездің салдарын таба алмай сандалған әйелі «ес кірейін дегені шығар, байғұсқа» деп жорыды. Бірақ ерінің есі бұрыннан барын, ежелден ақылды, бірақ сол ақылды ағыл-тегіл рәсуаламай, тізгіндеп ұстарын он жыл отасса да сезген емес. Әлгінде шайды сораптап ұзақ ішкені ындыны кеуіп шөлдегені емес, бағана ат үстінде мазалаған ойдың ұшығын әлі де таба алмай мыж-мыж болып бас қатырған. Күн қағып, тотыққан қара күрең жағы пышақ жанығандай етсіз қудай. Әуреге түсіретін сақал-мұрты жоқ, тықыр көсе еді; иегінің әр жерінен бес-алты тал қыл сепсейе қалса, өсіріп барып жұлып тастайтын; ол құрғырды дәл осылай ауыр ойға шомғанда, ширатып, үлкен ермек етуші еді, қазір де бір-бірлеп жұлып отыр. Ерінің ауылдан онша олжалы оралмағанына жыны ұстап кеседегі шайын тауыспастан жерошаққа шаша салып еді әйелі, бұрқ етіп күлі аспанға көтерілді:

– Ерінбей-ақ бір қап ұн ала келер едің ғой, бейшара. Иегіндегі бес-алты қылыңмен алыс та отыр солай омпиып, – деді де, ызылдап тұрған самаурынды бұлан-талан ала жөнеліп, суын сар еткізіп шелекке құйды да, шоғын қағып бақанның басына іле салды. Қойшы шүңірек көзінің қырымен

міз бақпай қадала қарады. Тағы да бір-екі кесе ішкісі бар-ды, бірақ үндеген жоқ, үндесе үдетіп алатынын ойлады; ал әйелі барып тұрған көк пері екенін біледі; ал әйелі шынында бір ашуға мініп долданса, айын аспаннан келтіріп, бала-шағасымен қоса бықырт тигендей айдап шығарына кәнік-ті, бастан талай-талай өткен сыралғы оқиғалар. Ол ләм деместен орнынан тұрды, іргеде жатқан қамшысын алып қостан шығып кетті. Дастарқанның кеспірі тым жайсыз қадаушабыр болған соң, көп айналмай, бағана ойнап кетіп еді балалар. атқа қона берген әкесіне тұра ұмтылысып: «Қайда баласың, тағы да ауылға баласың ба, кәмпит әкелесің бе?» – десіп қалды.

– Әкеледі ғой, әкеледі, – деді босағаға сүйеніп, көзі шатынап тұрған әйелі, әйтсе де, ұрты солбырап атқа мініп жатқан күйеуін аяп. Қойшы ең кішкенесін жерден көтеріп, бауырына басып, маңдайынан сүйді. Сосын еппен жерге қойып: «Жоқ шырақтарым, қойды болжаймын», деді де, шолақ торысын сауырлай бір салып, бүлкең-бүлкең желе жөнелді. артынан ала мойнақ ерді. Босағаға әлі де мұңая сүйеніп тұрған әйелі: «Құдайай, қой соңында сандалтып қойған. Қандай ғана қазақтың тасы өрге домалап, үлде мен бүлдеге оранып отырады. Қандай ғана қатындар қарағайдай күйеу тауып алады, сорым-ай, сорым-ай», – деп, тұлан тұтып жылап отыра кетті. Бірақ бұл сөзді абиыр болғанда күйеуі естіген жоқ-ты. аспан айнадай таза, кірбеңсіз-бұлтсыз. Жомарт күздің балдырап, бабында тұрған шағы еді. Әне, бір топ тырналар жылы мекендеріне ұшып барады, ұшы қиырсыз тізбек, таусылар емес. Егер құс болса, Қойшының әйелі баяғыда-ақ безіп кетер еді-ау жылы жаққа. Жазған қос қанат бермей, даңғарадай бас пен шұбатылған қол-аяқ беріп қойған соң, не лаж...

Отар ұзамапты. Салық салғанның қалың күреңселі иығына бөгіп жатыр. Биыл жер отты ғой, қойлар қатты тойынып, жардай болып семірген. Семіздікті тек өздері ғана көтере алатындақтан да найқалып, ұялғаннан ғана қозғалғандай. Отардың бағдары дұрыс, қарасы түгел секілді болған соң, қикайып Тас шоқыға қарап аяндап еді; Шоқының қыр желкесіне шыға келгенде, алдынан керімсал есе жөнелді. Күні бойы екі иінінен зіл болып басқан сары уайым ой, қытымыр әйелдің теперіші ада болып, мына тас шоқының майда қоңыр

самалы шаршаған жанын жадырата бастаған-тын. атын самырсынға байлап, қыздың жасауындай текше-текше тасқа тырмысып шыға бастады. Шоқы бұрынғыдан әлдеқайда заңғар тартып биіктеп кеткен бе, көп әуреке салып, қинап еді кеп. Бала кезінде лақтай секіріпсекіріп оңай-ақ шыға келетін. Кісі дегенің, жас ұлғайған сайын, су жүрек қорқақ, әрі қорғаншақ ат, сақ тарта берері несі екен. Иә, қартайған сайын, жан тәтті... Тас шоқының иығына шығып, сонау етекке қарағанда басы айналғандай болып, зеңіп бір сәт отырып қалды. Қайта көзін ашқанда, ойда сұлап жатқан сап-сары жөргектей даланы көрді; егінін орып әкеткен дала өзі отырған таудың етегінен басталып, барып-барып.., анау жапжасыл орманға тұйықталар; қалың қайыңды орманының ені үш шақырымдай, ортасын қақ тіліп бұрандай еркелеп Бұқтырма ағар, бұрандап аққан Бұқтырма алтай арудың ұмыт қалдырған күміс шашбауы іспетті; сосын орманның ар жақ жағалауынан тағы да сары жағал дала басталады да, тағы да тауға тұмсық тірейді. Бірақ, Бұқтырманың сол жағындағы дала бірыңғай сыпыра жазаң емес, қызмешектенген дөңсең. Сол қалың шилі төбешіктердің ық-ығын қуалай, қыстақ салынған. Қойшының қыстағы тау мен шоқаттарға бай, ойлы-қырлы әрі шакпақ қой тасты теке тіресіп жатар жонды жотаның арғы бетінде. Ол жота бәрінен еңселі, қыстың қызыл желі аз тиетін дала. Сол жота қазір де қою мұнардың арасында алғашқы боп көзге шалынады. Қойшы күні ертең көшіп барар мекені – жалбиған жаппа қара үй көрінер ме деп, көз сата ұзақ қарады. Бірақ шаңқай түс, күздің келте түсі, мұнарлы келеді екен, бұлаңытып жота ғана елес бергені болмаса, қораның сүлдесі болжанбады. Тек ауыл ғана жер тағандай бытырап жатыр. ауыл бұрынғыдан әлдеқайда далиып үлкейген. Далиып үлкейген сайын, үркердей үйірілмей қадайлана бытырап барады... біріне-бірі іргелес отырудан безгені шығар...

Қож-қож қына басқан жақпар тастың үстінде отыған Қойшы қарманып қалтасын қаранып еді, шылым таппады. Қаңсып қатты шөліркегендей болды. Ол ендігі сәтте не ойларын білмеді. Сырғақсып, әр нәрсенің басын бір шалып, қиялын тиянақтана алмайды. Сосын шырт түкірмек болып еді, құрғыр таңдайы таңдайына жабысып, түкірік шықсашы. Кеберсіген ернін дүрдитіп ептеп ықырды. Бағана таман

арадай анталаған мазасыз уайым-қайғы, ертеңнің қам-қарекет ойы ұшпалана ыдырап-ақ кетіпті; әредікте «балаларға кітап-сітапты қайдан табамын, қыстауды қашан қамсаулаймын, әйелім босанып қалса, қайтемін» секілді темірдің тотындай жанын жеп жүрген ойдың етегіне жармасып көрді, бәрібір тереңдей бойлап, үңги сары уайымдай алған жоқ. Қоңыр күздің маужыраңқы шуағы буын-буынды алып, ұйқы шақырған соң, қалғып кетуге болмайтын болған соң, еріксіз дел-сал мәңгірген кейіпті бастан кешеді. Қойшы қымыз ішкенде осылайша бейжай үнсіз балбырап тым ұзақ отырып алатын. ал қымыз ішпей, ақ жауын сыбыр-сыбыр тәулігімен жауып тұрса да, тонға бүркеніп алып, бұйығып күн демей, түн демей жата бергісі келер. Ол өстіп өң мен түстің арасында бұйығып жатып, алтайдың ақ жауынын іштей алқайтын-ай – қай-қайдағы қиялын тербеп, өз-өзімен оңаша қалдырғанына, мазаң дүниенің айқай-сүреңінен бір сәт болса да, қашаңқы тартып дем алдырғаны үшін алқайтын. Бүгін күн ашық, ал көп ұзамай сол ақ жауын да басталар. ақ жауын! Қойшы үстіндегі бар киімін сыпырып тастап, жалаң аяқ, жалаң бас аспан нұрының астында тұрып, ақ жауынға шомылғысы келетін. Сол секіріп, билеп тұрған әр тамшыдан баяғыда, тым ертеде жоғалтқан қайран балалық шағын іздер... бірақ нөсер әсіресе ағыл-тегіл сорғалаған көз жасын еске салатын еді... Шоқының үстінде отырған Қойшы сол ақ нөсердің иісін сезгендей болды ма, селк етіп есін жиып, жерге тас кенедей жабысып, өріп бара жатқан отарға қарады. Қаперсіз – мәңгі баки қаперсіз қойлар.

– айналдырып келгенде, – деп ойлады ол, – осы қойлардан көп озықтығы жоқ-ау пенде дегеннің. – Ол осынау күйреуік сезімге, күйреуік пиғылға не... не итермелеп мәжбүр еткенін білген жоқ. Және ежіктей-тежіктей ақылға салғысы келмеді. Тағы да сонау ойдағы сары ала далаға естен айрыла ұзақ қарады; бірақ қанша көз сата тесілгенімен, ештеңе көріп те отырған жоқ; әйтеуір бұлың-бұлың бірденелер, бұлдыр-бұлдыр дүниелер; тайғақ тағдырдың өзіндей кейуана құбылыстар; ажарын анық танытпайтын қияли сұлделер... Былтыр да, алдыңғы жылы да, тіпті бұдан он жыл бұрын не көрсе, соны көреді. ал Қойшы бала кезде, немесе алғаш шопан болып келген шақтарында анау аспан, анау дала мен тау, орман мен өзен басқаша, мүлдем басқаша секілді еді ғой.

Онда бәрі-бәрі айқын, бедерлі әрі көркем көріністі, әсемсал сипатта еді. Сонда Қойшы осынау өлкенің бар бітіміне аса ынтызар көңілмен сонырқайтын. Бүкіл әлемді құшағына сыйдырардай екі қолын жая қасқая қарап тұрар еді де: «туған жер неткен ыстық едің», деп бар даусымен жар салар еді. Жар салған үнін тау-тас үздіксоздық қайталап жаңғырар... жаңғырыр..., ал қазір ше, қазір неге олай емес, басқаша... ешнәрсе көре алмай отырғаны несі? Неге көзінің алдында кербез керілген дала, тәкаппар тау, ойлы орман, асау өзен көріністенбей буалдыр бірдемелер тұманыта береді... Тек қана түтін, түтін көріп отыр. Шынымен-ақ осы кәсіп, осы суреттер жалықтырғаны ма? мүмкін жер өзгеріп бара жатқан шығар, мүмкін ел өзгеріп бара жатқан шығар...

Буалдыр дүние, маужыраған тыныштық. Өне: дала, ауыл, өзен, орман; тау, күреңсе, қой, өзінің жарбиған қосы. Былтыр да сол, ертең де сол.... Сосын қыс келеді қылышын сүйретіп, ағаштар қуарып, орман жалаңаш қалады; өзен су алып, көк мұздың астында ыңырсиды; тау ақ сұр бұлттың, аппақ қардың астында іштей егіледі; ақ дала ақ тонды айқара жамылады да өлі ұйқыға кетеді; іштей тынып Қойшы жүреді күйбеңдеп. Оның есіне өткен қыстың қалай өткені түседі.

Осы жылдың қысында:

— Қар қалың түскен жоқ. Бірақ қар суығы қатты болды. Әсіресе, ақпан айының ортасынан бастап құбыладан сұп-суық жел соқты да тұрды. Сыпыра таудың желкесінен піспек бойы биіктей ғана батысқа жылжитын күн жансыз, өлімсіреген сәуле шашады. Кейде сықастырып қара сұр бұлт торласа, сол қара сұр бұлттың астында қалған күннің қашан шығып, қашан батқанын ажырату қиын-ақ. Өңі құлазып, тоң болып қатып, шыт-шыт айырылып кеткен жер салқын сазарады. ал қойлар болса, сол мелшиген жерді жұқана жапқан қырбақ қардың әр тұсынан қылтанақтанған сояудың басын шалып, салдақы желмен итінген шидің түбін жұлқылап талмау жасар. Киіктің жонындай тұрықты дөңнің ықтасынында отырған Қойшының қыстағы анау көп тобырлы ауылдан адасып қалған жалғыз үй дейтін. Немесе бір кезде тобынан көз жазып қалып, енді жеуге, енді көруге бар ділімен құштар болған азаматтың туған жер, өскен еліне асығуындайтын; немесе ер азаматтың ел жұртына бір жола көңілі қалып, камықты жүрек, құрдымды

тілекпен жалғыз тірлік, жалғыз түтін жалғыз мақсұтты таңдап, соны кешуіндей-тін. Қалай десек те, шақшадай басы шарадай болып жүрер Қойшыға сиымды еді. Ол өзі шындығында да осы саяқ тірлікті ол бастан қалап алған. Қалап алғанда: үлкен бір арман жолына түскені, құрмет атаққа ие болайын дегені ме, жо-жоқ, өзінің пешенесіне тек қойшы болу ғана жазылғанын көргендіктен түсініп, қой бақпаса арам қататындай, уайымшыл сезімде жүретін.

Қойшы өмір жолын мүлдем басқаша бастағысы келген. Табиғат сараңдық жасапты. Табиғаттың берген там-тұм дарыны жоқ емес те еді. амал не, ерте жоғалтты, машықтай алмай ерте... тым-тым ерте рәсуалады. Көмескі болса да, әлі есінде, мектепте оқып жүрген шағында тәмам баладан мұның алабөтен ерекшелігі – байқағыштығы еді. Әр нәрсені тез аңғарып, көрген сезгенін ұмытпай жадына түйетін. Бертін келе сурет салуға әуестенді. Қолына не түссе, сонымен әр жерді сызғылап, көп заттың нобайын шимайлай беретін. Жоғары класқа келгенде әжептәуір талабы бар танымал суретші болды. мектептің бүкіл әлем-жәлем қағазы өз қолынан өтіп жүрді. Қабырға газетінің редакторы болып сайланды. Бір күні әдебиеттен сабақ беретін мұғалім балаларға «Кім болам?» деген тақырыпта шығарма жаздырды. Қойшы сонда бас қатырып, көп ойланбай-ақ қолына қалам алып еді, бірақ не жазарын білмеді. ақ парақтың басын «Суретші болам» деп жазды да, жарты сағат ойланып отырды. Бұл – бір-ақ сөз, ал шығармаға кемінде үш-төрт парақ жазу керек. Тек мұғалім: «Жазып болсаңдар тапсырыңдар», – дегенде ғана есін жиып, қиялын жинақтаған. Не жазу керек? Сосын ол ақ бетке бір-біріне иек сүйеген шоқтықты таулар, сол таудың ар жағына күлгін тартып батар күн, сол таудың етегінде тігілген жалғыз киіз үй, жалғыз ат, жалғыз еркектің суретін асығыс салып шықты да, апыл-ғұпыл тапсыра салды мұғалімге. мұғалім екі қоймапты. мұның бетіне қадала қарап: «мынау суретші болам дегенің шығар» деп ұқтым да, төрт қойдым. Бірақ суретің тым-тым мұңдылау ма, қалай. Әсіресе, жалғыздыққа әуес екенсің. Жалғыздың аты, жаяудың шаңы шыққан емес, қалқам», – деді. Бала түсінген жоқ, шын талант жетекшісіз-ақ мұратына жетер болар... Сол суретшілікті армандаған Қойшы энеу төбенің басында қой өрбітіп тұрған.

Шолақ торысы басқа ұрғандай, иесі икемдемесе, күні бойы табандап, сүлкііп тұра беруге бар. Және басын жерге салып, оттамай мүлгітін-ай. Оты сөнген көзі кіртііп, құлағы салпиып, құйрығын қой жеп, шолтиған торы ат қысы-жазы үстінен ер түспесе де, күйінен таймайтын ересен мес, етке мықты көнбіс те еді. Иесінің итіңіне көніп, борт-борт желіп келіп жүргені. Кейде, бейілі түссе, шоқырақтап шабатыны бар, ондайда түні бойы жегенін тастап алып, рақаттана жағымсыз иіс шығаратын; немесе тілектен тыс теперішке істер амалы жоқ жануардың лажсыз тыраң-тыраң шабысы, дүңк-дүңк желісі жалықтыра ма, иесі тізгінін оқыс тартып, ілбіген аяңға түсіретін; иесі кейде мұны бытырлатып сабайтын, бірақ шапқыламайтын, шапқыламаса, неге сабайтынын әсте түсінбейтін торы құйрығын шыжбақтатып, қаншама шығырандаса да тағы... тағы да ырықсыз тақымға түсіретін адам құдіретінің мәңгі құлы екенін сезіп, көңдімге көшетін. Бірақ жануар иесінің де иесі бар, ол да әлдекімнің әсіресе өмірдің мініс аты екенін, иесінің де арқа басы жауыр сортақым пенде екенін сезбеуші еді... атқа Қойшының қазіргі мінезі әсіресе ұнайтын, шаппай да, желмей де, сабамай да қалғып тұра берсе, шіркін..., әй, өйтпейді ғой, ол адам ғой, ал екі аяқтылардың қай-қайсысы да тынышсыз, мазасыз, бір нәрсені бүлдіріп, бір нәрсені шұқыламай жүрсе, іші ауыратындай көреді.

Құбыладан соққан суық жел бар. Торы үнемі сол желге артын беріп, теріс тұратын. Бұл тұрысты иесі де ұнатушы еді.

Шолақ қара тонының жағасына иегін тығып, тас мүсіндей қатып тұрған Қойшы мынау иен-тегін өңірдің қалт етпес сақшысындай сонадайдан көзге ұратын. Бірақ бұл дала күзетшісі де, қойшылар құрметіне орнатылатын салт атты ескерткіш те емес, кеудесінде жүрегі бар, қуана да, қайғыра да білетін мәңгі мазасыз адам еді. Ол адам екенін, оның ішінде қақ-соғы жоқ қажырлы да, қайғылы Қойшы екенін екінің бірі біледі. Оны қойшы деп біледі, әсіресе қой бағатынын біледі. Ең өкініштісі сол - қандай адам екенін білмейтін.

Ол осы жерде, дәл осына мәңгі мылқау таулардың ортасында, дүние есігін ашты: әр бұта, әр дөңесі таныс, ат үстінде аппақ адырға қарап тұрып: «Туған жер ыстық дейді, несімен, неге ыстық?» – деп ойлайтын, әрі осы ойдың

ұшығын іздеп сарсаң болатын. Ол туған жердің ыстықтығын осы жасына дейін сезіне алған жоқ. Өне бойы қарға адым қашаң шықпай итаршылап, өзінде жүрген соң шығар, кіндік кескен жері жалықтырғандай да болатын. лағып басқа ел, басқа жұртты аңсаған күндері осы оспадар ойынан шошынып, өз-өзін кінәлайтын кеп. Әйтсе де, Қойшы мынау қазақтың тау мен даласынан азар да безер болып көрген жоқ; қабырғасын қайыстырар ауыртпалығы түссе, әйелі құсап қарғап-сілеген де емес. аз күнгі азып-тозуға шыдамай, алтайды асып кеткен жансаулығының иелері тіпті баяғы апалас-төпелес зар заманында да болғанын естіген. Сонда Қойшы ойлайтын: «бәрібір туған жер – алтын бесігін сағынатын шығар. алтын бесік! адам туады, айқайлап жар салып дүниеге келеді. Сосын бесікке, жөргек салған бесікке бөленеді. Жас нәрестенің көзін ашқанда көрері – ана мен бесік. Сондықтан да осы екеуіне дақ түсірмей, ардақ тұтып өтер де. ал енді осы алтын бесікті тіршіліктің көп-көп кәсіби жемтігіне саудалап кететіндер де бар ғой. Ең ғажабы сол – олар бәрібір күндердің күні басына қатер төніп, қыспаққа қалғанда, немесе өзге жұрт қаны басқалыған бетіне басып, қыл бұрау салғанда, алдымен есіне сол алтын бесік пен ардақ ана оралар. алтын бесік! Оның ыстықтығы әсіресе алыста... тым-тым шалғайда жүргенде білінер», деп еститін Қойшы. ғұмырдағы ең жаман нәрсе – сағыныш, сол сағыныштың сарғайған суын жұту. Сол сағынышта мұбада, туған жерді аңсаудан өлген адамның аянышы жоқ, сірә өзге жердің сауғасы үшін бөтен топырақ бұйырғаннан бейшаралық жоқ, сірә; ендеше қазақтар, бала бір жасқа толғанда «жершіл» болсын деп, туған жеріне аунатып алатыны бекершілік емес, төл топыраққа деген ала бөтен махаббат-ау». Қой бағып жүрген Қойшының ермегі – кітап оқу. Оның жимаған кітабы жоқ, әсіресе, суретшілер жайлы томтом әдебиеттер бар. Ол алдыңғы жылы Тургенев деген орыс жазушысының «Дворяндар ұясын» оқыған. Биыл әдейі іздеп барып, киносын көріп қайтты. Кинода үйір-үйір қайың өскен жазира дала мен қырмызы гүлді бел-белесті бірнеше минут көрсетіп тұрып алғанда, ол: «Дворяндар ұясын» киноға түсірген адамның өз жеріне деген махаббаты Тургеневтен артық болмаса, кем соқпас», – деп ойлаған. Сонсоң:

«Осындай үлкен жүректі ұлы ілтипат менің жамғатымда бар ма осы», деп күбірледі.

Сонда ғана ол туған жердің топырағына аунатып алмағанда, қандай күйге түсетінін шындап сезінген. Өзге жұртқа қашу қайсыбір елде де көп болатынын ол бұрыннан да білетұғын. Өз жұртының қадірін білу үшін, өзге жұртта өмір сүр! Енді мынау Иван Сергеевич деген әдемі шал әсемдеп-ақ жазған екен; тегі өзі де көп қаңғырған-ау деп ойлаған. ал дүние, мынау өмір тек әдеміліктен ғана тұрмаса керек. Құбылыстың, болмыстың нағыз ащы шындығы мен тірлігі, қарапайым адамның күйінішсүйініші аз жазылған... қай-қай заманда да қораш жазылған... жоқ, олар – бәрібір өз Отанын, ең абзалы, өз халқын, орыс жұртын, көкке көтере мадақтап өткен сүйегі асыл адамдар ғой. меніңше, – деп ойлайтын Қойшы, - менің дүниедегі ең пайғамбар жазушым – өз ана тілінде жазып-ақ әлеми аспанға көтерілу – өз ұлтының жілікті де сіңірлі дәстүрі мен бар керемет қасиетін, кесапат мінезін тарамыстап, қайып суреттеу. Өйткені менің ұлтым арқылы-ақ жалпы адамдық қадери-халдерді паш етуге болады ғой, өйткені олар да – адам! Өйткені мен өзге халықтың классиктері өз тілінде тудырған шығармаларды жатсынып, жатырқамай оқып отырмын. мен рембрандт, рафаэль, Тициан, левитан, Суриков суреттерінен өзімді, өз жұртымның көп-көп қадір-қасиетін, жоқ-жұтандығын, алып бейнесін, өзен-су, орман-тоғайын танымын. Сондықтан жақсы көремін. Әсіресе, анау бір суретті... «Провода покойника». Қойшы әзірше сағыныштың не екенін білмейді, әйтсе де өзі әлі байыбына барып, парықтамаған жұмбақ нәрсені сағынатындай әсерде жүретін кезі бар. Не ол? Кейде жүрегінің сыздап, көзіне себепсіз жас толатыны несі? Кей ретте екі иінінен албасты басқандай өз-өзінен еріксіз өксіп, кеуде кере күрсінетіні несі? Жә, мұны да қойшы, кейде, мынау тау мен далаға, анау қар тепкілеп жүрген қойға қараса болды, көңілі құлазып, жүрегі неге сыздайды; бәрі-бәрін, тіпті әйел мен баласын да талақ тастап, басы ауған жаққа, торы шолаққа мініп, безіп-ақ кеткісі келетіні қалай? міне қазір ол аттың үстінде үн-түнсіз мүлгіп тұр. Ойламай, төрткүл дүниенің деміккен тынысын тындамай, елінің, жерінің амандығын тілемей, сағымдай бұлдырап, бұл жақындаған сайын, жылыстап кете беретін шұғыла арманын

сағынбай тұр дейсіз бе? Суретші болмай, қой бағып кеткеніне өкінбей тұр дейсіз бе? Әлемде қойшыдан көп ойлайтын ешкім де жоқ та шығар. Өйткені ол жалғыз, сұқбаттасып, пікірлесетін пендесі жоқ жалғыз. Не керек, адамды ой жа жалықтырады екен. рас, ол кеше тор шолақпен тұңғыш рет сырласты. Байғұс тор шолақ құлағын салпитып, бар пейілмен тыңдаған соң, іштегі запыран болып жиналған көкейкесті сұрақтарын ағылтегіл ақтарып еді..., ақтарып еді.

«Торы шолақ! Сорлы шолақ! Хайуан боп жаралғаның қандай бақыт. Еш нәрсе ойламай, уайымдамай, оттай бересің, бірақ сенде ішінді тартып күрсінесің... Неге күрсінесің? Әлде, әлде сенде де сана бар ма?

Ей, торы шолақ! Сауырыңа қамшы батқанда қияңқыланып мені неге мөңкіп-мөңкіп жығып, басқа бір теуіп кетпейсің? Әлде аяйсың ба? Әлде намыстан жүрдайсың ба?

Ей, торы шолақ! Сен маған мынаны айтшы: айғыр болып көрдің бе? Әлде, үйірге қарап, арқырап бір кісіней алмай, тай кезіңнен тартылып кеттің бе? Әлде, сенің де көкейіңде мұғалима қыз елес беріп жүр ме?» Не керек, жануар бірде-бір сұрағына жауап бере алмай, кіртиген қоңыр көзін төңкеріп қараған да, солпиып тұра берген. Онысы «былжыраймын деп отырып, отарыңнан айрылып қалма» дегені сықылды еді. «Қазақта жылқы мінезді дейтіні тегі рас», – деп басын шайқаған сонда Қойшы. – Шыбын-шіркей қаптап, мазалап жүрсе, еш қайратсыз, сиыр құсап пана іздеп, оқыралап кетпей, «өзің біл, өзің біл» деп басын изектеп, миземей тұра берер, бұл төзімділік пе, әлде көнбістік пе... шыдамның шет-шегі болмай ма?!

Қойшы бүгін тосын түйсініс пайда болғандай өзін бөтенше сезінді. Таңертең отарды тебінге шағарарда әйелі бұған күле қарап: «сақалыңды сапситпай, алсаңшы, онсыз да жетісіп тұрған жоқсың, құдды бір жыл үйдің бетін көрмеген қашқын секілдісің», – деген. Иегін сипап еді, шынында да қадау-қадау қылдар шұбатылып саусағына ілікті. Сосын әдетінше ширатып, ермек етті. Кешегідей емес, көңілі көншімді, шымшымдап жылу тарағандай. «Бейшара қатынға да обал, – деді күбірлеп. – Он жылда бес бала табу оңай ма. Өткенде: «Биыл бойыма тағы да бала бітсе, алдырып тастаймын», – деп , тас-талқан болды. Енді қайтсін, бала бағамыз ба, мал

бағамыз ба... Екеуін де бакпай жүргендер де бар ғой. Екеуі де керек. Бірақ өзі қимады ғой». Есіне әйелімен қалай үйленгені түсті.

Он жылдықты екеуі бірге бітірді, бірге бітірді де, бірдей жұмысқа қалды. Қойшының жұмысқа қалғысы жоқ-тын. Класс бойынша, бастама көтергізіп, газетке суреттерін басып дабыралады-ай. Сонсоң тайлы-таяғы қалмай, жеке бригада құрып, пішен дайындауға кірісті. Ұл-қыз аралас отыз оқушы тауда қос тігіп, аралас-құралас мәре-сәре боп, қойындаса жатты. Не керек, шөбін де үйді, армансыз ойнап-күлді де. Жуастау Қойшының икеміне көніп, үлесіне тиген осы әйелі болды. Қойшы оны емес, ол Қойшыны айналдырғандай еді. Бір күні жеңінен тартып былайырақ шығарып апарды да, бетіне бақырайып қарап тұрып: «Сен әкесің!» – дегенде, не күлерін, не жыларын білмей сасқалақтаған. «Енді әке болсам, дүниеде бір-ақ қызбен қыдырып, бәрін тындырған екенмін», – деді де, жеке итарка жасап, түгін шығарған. Сол жылы күзде тойдың ырымын жасап, қосылып, тұңғыш ұлын тауып та үлгерді. Содан бері тоғыз жыл өткен, биыл оныншы жылдың қысы. Сол жылы оқуға бармай ауылға жұмысқа қалған отыз қыз бен жігіт түгелдей бір-бірін алып, семья құрып тынған. Тек бастама көтеріп алып, өзі алматыға қашып кеткен қулау бір жігіт қана жоғары оқу орнын бітіріп, осы бөлімшеге зоотехник болып оралды. Етегіне намаз оқып, көп жүріп сұр бойдақ болып барып үйленді. Қойшының әйелі зоотехникті көрген сайын күрсініп алатын. Әйтеуір бір жүрген қара мысықша тырмалаған сансоқты өкініші барын қаншама сездірмейін, білдірмейін-ақ дейтін, амал не қимыл-қыбыры мен көзқарасы аңғартып қояр еді. Ол қандай өкініш, ненің уайымы? Оның сырын ері біле алмай дал. Көбінесе: «Біздің осы зоотехник құсап оқи алмағанымызға налитын шығар», – деп түйетін. Бірақ әнеугүнгі уақиға болмаса... әнеугүнгі уақиға... Қойшының денесі тітіркенгендей болды. астында қалғып тұрған торы шалақты бауырға бір салып қалғанда, оқыс атып кетіп, әрең-әрең ауып түспей қалды. Бұдан соң торыны шықпыртты-ай, шықпыртты-ай, төпеледі-ай... ат аңтаң...

Қыстың күні қарғаның тұмсығындай-ақ бабымен піскен етті алдыңа ала берсең қас қараятын: ымырт үйірілуге

тақалғанда суырыла суси, жер бауырлап жаяу борасын тұратын. Дәл осы мезгілде қойды қоралап үлгеру керек. Өйтпесе, қарсыдан соққан боранға арық-тұрақ баспай қоятын. Қойшы қамдана бастады. Бытырай қар теуіп, күрт-күрт еткізіп жер тістелеп жүрген қойдың жан-жағына шығып кіш-кіштеп әрең дегенде иіріп алды да, қыстаққа қарай дүркірете қуды. ағаштан қиылған дара үйдің жеңдібілектей сорайған мұржасынан қисайып түтін шығады. Қараға жақындағанда, әйелі шығып есік ашты. Таңертеңгі оқыс күлкі ақ сұр келбетінде әлі де үйіріліп, айырыла қоймағанына таң-тамаша қалды Қойшы. Бұлар екі жақтан қойды қотандай бергенде, дүрдиген дөңнің жонынан салт аттының нобайы көрінді. астындағы тұрықты қара кердің танауынан будақ-будақ дем шығара деміктіріп қатты жүріспен тебініп келеді. «Бұған не көрінді, екі кештің арасында. Суыт жүргені несі, мені шауып алатындай», – деп мырс етіп күліп, теріс айнала берді Қойшы. Зоотехник едірендеп кеп, қара кердің басын кілт тартып, селтііп тұра қалды да: – Жаксымысың, құрдас, – деді Қойшыға.

– Жаман емеспін, төре. – Қойшы неге екенін қайдам, әлі де басын көтерместен күңк етті де, қораның қақпасын сықырла- тып бекіте берді.

Зоотехник Әйелге қарады. Әйел бұған жалт етіп бір бұрылып, ыржиған күйі үйге сып етіп кіріп кетті.

– Қойды кеш әкелдің ғой, – деді аттан дік етіп түсе қалған Зоотехник. Қанжығасындағы қоржыншасын шешіп, былай қойды. Шолақ торының ерін алып, шөпке қоймаққа икемдеген Қойшы Зоотехниктің сөзін қарусыз тастады да, ішінен: «сенің келетініңді біліп, кеш әкелгенім ғой, қорқып», – деп ойлады. Сосын бетіне қарамаған қалпы: – Қонатын шығарсың, атыңды шөпке қояйын, – деді. Әдейі тақыстанып сұрады.

– Жоқ, құрдас. Ол не дегенің. Иек астындағы ауылға қайта қайтпай жатсақ, ел-жұрттан ұят-та... ха... ха... – Күлді. Қоржыншасын алып, үйге беттеді.

«Үйге менен бұрын кіріп, қатынымның мықынын мытып қалмақсың-ау жазған. Иек астындағы жерге энеугүні неге түнедің, ел-жұрттан ұялмай». – Бірақ Қойшы бұл ойын тағы да ішке бүгіп жасырып қалған. Ол әмәнда іштегі болжаған

ойдың бәр-бәрін ақтара салса, тыныш өмір сүре алмайтынын, соңынан шам алып түсетінін білетін. Әр нәрсені тұрткілеп, әдейі күйбендеп көп жүрді сыртта.

Шам жанды. Сонда да кірген жоқ. Торының жалын тарамдап, көп тұрды жанында. аузы отқа жаңа тиген шолақ торы иесінен мұншалық мекіреніс күтпеп еді, жақсы көріп тұрғаны-ау дегендей, тотияйындай көкпенбек шөпті күртілдетті-ай. Сығырайған терезенің пердесіз әйнегіне көз тастап еді, Зоотехник қоржынынан бір бөтелке арақ шығарып, Әйелге көрсетіп, әлденені айтып сөйлеп тұр екен. Сосын шөлмекті Әйелге ұстата салып, қап-қара шашын сипамаққа ұмтылып еді, ыржалақтаған келіншек әйтеуір берер затын жорта бұлдағандай бұраң қағып жасқап жіберді. Қойшы қатты ұялды. аттан ба, өзінен бе, жоқ болмаса анау үйдегілерден бе, оны біле алған жоқ. Әйтеуір жерге шырт түкіріп, теріс айналып кетті. Теріс айналып еді, қораның қыр желкесіндегі дөңнің тұсындағы өрім-өрім жабағы бұлттардың арасында сығалап тұрған «Қойшы жұлдызға» көзі түсті. Жаңа шыққан, әрі ең алдымен шыққан осы жұлдыз ғой. Жүрегі суып ұзақ қарады.

«Қойшы жұлдызға» жүрегі суып ұзақ қарап тұрған ол: «Егер қазір үйге барып, зоотехниктің жағасынан ала түссем, әкесін танытып сабасам, менің үстімнен арыз түсіріп, қойдан шығарар еді, өйткені менің куэм де, қағазға қатталған дерегім де жоқ; әйеліме қырындады деп кімге шағынайын, айналып келгенде өзің күлкіге қалып, ынжық атанасың. ал, әйеліңнен айрылып көр, шиеттей бес баланы шулатып... несіне сандалып тұрмын, әншейін қалжыңдасатын шығар... ие, құрдас болған соң уәждеседі... – деп ойлаған. Әнеугүні...»

Әнеугүні Қойшы суық тиіп қатты сырқаттанды. Құлындаған даусы құдайға жетіп, шыбын жанын қоярға жер таппай шырқырап жатқанда, тағы да осы зоотехник келе қалып, «жалғыз құрдасымнан айрылып қалам ба» деп, ауылға қайта шауып дәрігер шақыртқан. Жергілікті дәрігер ары қарап, бері қарап «біздің қолымыздан келмейді, жедел жәрдем шақыртып, ауданға жіберу керек» десті де, үш сом ақша алып, «тетрацилин» деген дәрі тастап кетісті. Жедел жәрдем үш күннен кейін келіп, «аздап тәуірленіп қалдым, түк етпес» деп азар да безер болған Қойшыны машиналарына салып алып,

аудан қайдасың деп, боздактата жөнелген. Сонда осы зоотехник бәйек болып, «үйбай-ау, қайта ауырып қалады, апарып, біржола қаратып диагнозын қойып жіберіңдер» деген соң, дәрігерлер иланғандай алып кетісіп еді. Бақса осының бәрі шын жан ашырлық емес, бақай есептен туған жалған көлгірсулер екенәу. Қойшы екі-үш күн тексеріліп қайтып оралғанда Әйелі тұлан тұтып, абалай қарсы алды:

— Осы күнге дейін неғып жүрсің сайрандап? мал-жан болса мынау у-шу етіп омалып тұрған. Әлгі досың қарайласпағанда өлетін едік. Он жыл бірге оқып, біте қайнасып өскен соң, қимайды екен... — ызың-ызың бірдемелерді тағы көп айтып еді. мойнына су кетіп, мойындағандай, күмілжіп отырғанда, мектепке биыл барып жүрген ұлы: — Кеше біздің үйге зоотехник қонды, — деді түйеден түскендей. Қойшы селк етіп, әйеліне жалт қарап еді, қып-қызыл болып теріс айнала берді:

— Е, қонса несі бар екен, қонған да. Үш баланы мектепке кім апарды танертең. Бір күн емес, екі күн қонды, қылшы қылатыныңды. Немене, менің ойнасым деп тұрсың ба? Үйтіп күнәға батпа. Елдің бәрі бірдей ақымақ емес, досының көзіне шөп салып, опасыздық жасамайды. Шырағым... шын тілесе күл ала шығып-ақ жасап келеді...

— Пішту, менің сенен қорыққаным — қара қойдан үріккенім, пішту. — Қыңыраң қағып үйден шығып кетті. Қойшы балаларын құшақтап, ләм деместен мелшиіп ұзақ отырды төр алдында. Сонан соң қойдың күзетіне кетті. Қойдың күзетінде жүріп, іштей арпалысып, алай-дүлей көңілін байыздата алмай, тыпыршыды. Сенерін де, сенбесін де білмейді. ал енді, сенді делік, бәрі рас болды — не істер еді?... «мұндай жетесіз туармын ба. Оқығандардың қулығы бір мысқал артық-ау осы. Көзбен көрмеген соң бәрі өтірік». ал шын болғанда не істер еді, айтшы не істер еді? «Бекер секем аламын: жай, әншейін әзілдеседі, құрдас болған соң...»

— Неғып көкке қарап қалшып тұрсың ұлыған иттей. Тамағыңды іш, әрі! — деген Әйелінің даусы шыққанда ғана, үйге беттеді. Зоотехник құрдасы төсекке сүйеніп, қызара-бөртіп шалқайып отыр. Балалардың алды жата бастапты. Темір пешке жағылған от аядай үй ішін қапырықтап, ысытып-

ақ жіберген. Досы ақ тер, кара тер. Әйелінің мұрнының ұшы ғана жыбырлап жігісіпті.

– Газетінді ала келдім. мұншама көп жазылармысың, – деп, бір буда газет-журналды Қойшының алдына тастай берді. Қойшы газеттерді бас-басына саралап қарап, бір-бір шолып шықты да, «Боранмен айқас» деген очеркті сұқтана оқи бастады.

– Өне, – деді Әйелі, – бұл енді осы газеттегіні түгел оқып шықпай, көңілі көншімейді. Құның қалған жоқ, суытпай шайынды іш, әрі.

– Тағы да «Боранмен айқасқан» шопан туралы ма? Өкесінің ақ таяғын алған шығар... Егер боранда қалған Қойшы газетке шығып мақтала беретін болса, ей, сен де бір рет ықтатып алсаңшы қойынды, атынды шығарайын, – деді зоотехник қарқарқ күліп.

– Жаксы Қойшы отарын боранға ықтатпайды. Ол – бейқам-сыздығы. Жаксы Қойшы өз жерінің табиғатын, нөсерінің қашан жауып, боранының қашан соғатынын күні бұрын біледі. ал мақтау үшін де (ойланып)... мақтау үшін тамыр-таныстық керек шығар... Қол-аяғым үсіп, ауруханаға түссін демесең... – Зоотехник сазарып үндеген жоқ, Әйелі, жүзі күйгендей, қызараң қақты.

Ендігі сәтте бәрі үнсіз отырды. Үнсіздікке шыдамы жетпеді білем, тағы да Зоотехник бұзды.

– Газетің не айтады? «Жемшөбі мол, қыстан күйлі шықты малы» дейтіндері бар-ау. Жемшөбі мол болса,кез келген ақымақ күйлі шығарады малын қыстан. Вот, мына сен секілді жемшөпсіз тебінмен күйлі шығарса...

– Өзің оқыған жоқ па едің, ескі газеттер ғой. Бүгінгі номер жоқ.

– Бәрі-бәрін қайдан оқисың, уақыт бар ма? Оқисың-ау, есте тұрмайды сапсем. Бәрі палшива...

– Қалайша, – деді Қойшы мырс етіп күліп. – Вьетнамды бомба- лауда, Үндіқытайдағы жағдай шиеленісе түсуде, – деген де жалған ба, сеніңше?

– американыкі – баланың ойыны, әйтпесе, осы облыстың көлеміне жетпейтін Вьетнамға әлі келмей ме, мүмкін бізден сескенетін шығар. Давай, құрдас, саясат екеуіміздің не теңіміз, партсекретарь емеспіз, мына бір

жартыны бөле-жарып ішіп алайық. «айға бата қылып отырмыз ба» депті ғой баяғыда біреу. Әй, осыны айтқан кісі – данышпан. Әй, Қойшының қатыны, қырлы стакан әкелші. Өншейін, бір жартымды үйде отырып өле ішкенше, құрдасыма барып бөле ішейін деп, өзімсініп шауып келгенім ғой, жақын жер болған соң. аузыңа уақып бол тегінде... Бастығы мен малшысы әмпей-жәмпей деп қалар.

Қойшы үндеген жоқ. Газетін оқи берді. Сосын облыстық газетті досына ұсынып:

– мына жерде бір зоотехник іс-тәжірибесін жазыпты, оқып алсаңшы, – деді.

– Әй, әкесінің аузын. мен өзімнен басқа ешкімге сенбеймін, – деді.

«Егер мен сенбесемші... Әй, дегенмен ештеңеге, ешкімге сен- бейтіндер жалғанды жалпағынан басып жүр-ау. Әйтпесе, бір сөзден қате жіберсе, басы кетпей ме газеттегілердің», – деп ойлады Қойшы. Бірақ ол ойын тағы да іркіп қалды. Не екені беймәлім, бұрынғыдай емес, Әйелі де салғырт, салқын жүрді. Ондық шамының жарығымен жалт-жұлт еткен зоотехниктің омырауындағы ромбикке қызыға көз тастап күрсінді. Бір болымсыз сәуле (не қызғаныш, не үміт сәулесі болар) жүрегін шабақтады-ай... Қойшы жүз грамнан ары ішкен жоқ, ұйықтап қалып, күзетке шыға алмайтынын айтты.

– Іш, – деп тақымдады зоотехник, – қасқыр шапса, өлсе акт жасаймыз. мына жаман досың тұрғанда неден сасасың.

– малға сен ғана ие емес, басқа да сұраушылар табылады ғой.

– Олар менің сөзімнен шықпайды.

– Бір қарғаның көзін бір қарға шұқымайды дегенің ғой. Қасқыр тигенге емес, аурудан өлгенге арақ сұрамай қағаз жазып берсең, көп олжа мен үшін.

Олар үнсіз тағы отырды.

– Баяғыда сен бекер оқымай қалдың, – деді зоотехник. – Құдай біледі, әжептәуір суретші болып шығар едің. Үлкен ұлыңның аздап икемі бар ма деймін. Әнеугүні салғандарын көріп едім...

– машықтанып жүргені рас. Өмір көрсетер. Кисті емес, таяқ ұстап кетпесе мен секілді.

– мен секілді қашып кетсін оқуға.

Олар тағы да біразға дейін ләм деспей отырды. Зоотехник: «Қона кетсем қайтеді?» – деп ойлады. Оның ойын дөп басқандай, Қойшы: – Түннің бір уағы болды білем, қайтқаның жөн шығар, - деді. Әйелі жақтырмай еріне қарады. Бұл сәтте ол тұрайық дегендей орнынан көтеріле берген. Зоотехник те еріксіз ілесті.

Екі дос – ескі дос тысқа шыққанда, аспан ала бұлт екен. Бірақ жер бауырлай сусып жатар жаяу борасын бәсендеп, тау жақтан ежелгі ызғар еседі. ағараңдаған ойпат, қыраттар сонадайдан бір-бірін қуа жарыса жалғасып кете барған... кете барған. Қойшы зоотехниктің атын әкеліп, айылын мықтап тартып, қолтығынан демеп мінгізіп жіберді. Жылы үйден бірден суыққа шыққандікі ме, тітіреніп тісі сақылдап кетті. Зоотехник аздап қызу еді, сезген жоқ. Қара кердің үстінде шұлғып тұрып айтты, ойындағысын айтты:

– Сен маған ренжіп жүрген секілдісің.

– Неге?

– Біле тұрып, әдейі сұрайсың. Сен үндемей жүріп, бәрін сезесің, бәтір. Сен – данышпансың! Қайтесің, тек қолыңда менікі секілді бір жапырақ қағазың жоқ. Қатының екеуіңді шақырып шай да бере алмадық. Қаладағылар қазымыр келетінін өзің де білесің. Балаң біздің үйде тұрып оқыса да, жарар еді, үй жетеді ғой, әйелім бірдеме деп күңкілдеп жүре ме деп қорқамын. ал осы күні әйеліңе ажырая алмай, арманда кетесің-ау. ләм десең, шауып кеңсеңе барады, оның үстіне партияда барсың. Осы күні қатыннан басқа жау қалды ма... Қатын тастаған жақсы атақ па?

– рас, біздікінің мінезі де шатақ. Бәріміз де бір-бір аю асырап отырмыз ғой.

– Уаһ! – деді Зоотехник қарқ етіп күліп, – біздің үйдегі аю кісі жейді ғой, кісі жейді. Әй, осы сенің де таппайтының жоқ.

аю асырап отырмыз дедің, ә.

Қамшысымен Қойшыны нұқыды, сүйсінгені білем.

– ал қайт енді, тоңып қаларсың, – деді әлі де тісі сақ-сақ етіп көйлекшең дірілдеп тұрған Қойшы.

– Қондырмадың, қорқасың. Кет десең, кетейін. – атының басын оқыс бұрып шаба жөнелді. – Қорқасың! – деп айқайлап кетті.

Ертеңінде елең-алаңнан тұрған Қойшы үш баласын жайдақ шанаға салып, тұлыпқа салып алып, ауылға тартты. Оқуға әкетіп бара жатқаны. Сағат тоғызға үлгеруі керек. Түсте сабақтары біткен соң, қыстағына алып қайтады. Қыстайғы әрекеті — осы. Оқысын, жетсін дегені ғой. Баяғыда әкесі Қойшыны да өстіп қыстау мен екі ортада арқалап жүріп оқытқан: үміті адыра қалды. Ол ауыл мен қора арасындағы жолды таптап, таптаған сайын, асыл уақыттың да қоса рәсуаланып босқа өтіп жатқанын сезетін. Егер ауылда малшылардың баласы тұрып оқитын жатақхана болса, бүйтіп сандалмай шаруасын алаңсыз істей берер еді ғой. ал Қойшының істер шаруасынан көп не бар. Түнде Зоотехник: «Сенің уақытың көп, мендей емес, оқып аласың ғой», — деп кетті. мұрынға су жетпей жүргенін біле тұра, қылымсығаны несі, кекеткені де. Егер шын құлық қойса, айналдырған бес-алты газетті оқып шығуға уақыт табуға болады. Құр кеудеге салатын еріншек-ақ. Оқымайды-ау, оқымайды. Қойдың санағын алып, өлген-жіткенін түгендегенге мәз. Пенде дегенің өзін-өзі, бірін-бірі алдап өмір сүреді екен ғой. алдау керек, алдануың керек. Бойыңды болымсыз үміт және елестеп жүруі керек... Қойшы тұлыпқа оранып жатқан үш баласына қарады. Тұңғыш ұлы, Бұқтырманы қуалай қаптап өскен қалың қайыңды орманға телміріп, ашық аласы көп қара көзі мөлдіреп үнсіз жатыр екен. Балаң, уыз бетінде алаңсыздық байқалғанымен, әр нәрсеге әуестік басым. Қойшы еріксіз ұлы қараған орманға көз тастады. аппақ жамылғы киген қайыңдар шала ұйыған айрандай кілкиді. Бергі шеттегі бәйтеректің басында бір топ қарғалар отыр қарқ-қарқ етіп.

— «Қарқ-қарқ», қарық болсаң, сендер қарықсыңдар, қой бақпайсың, балаңды оқытпайсың, әйелің жоқ құлақ егінді жейтін, мүмкін сендер біз құсап алдап-арбап ғұмыр кешпейтін де шығарсыңдар. айтыңдаршы, мен неменеге қарықпын. — Қойшының даусы шығып кетті білем, ұлы басын көтеріп: — О не, әке? — деді.

— Әншейін. Өзім ғой қарғалармен ұрсысып отырған. Тоңған жоқсың ба? — Балаларын қымтап жауып қойды. Торы шолақ шананы қасат қармен мықшия әрең тартып келеді. Жолдың шетіндегі әлі бұзылмаған қардың үсті айқыш-ұйқыш

ақ тышқанның ізіне толы. Әлдекім таяқтың ұшымен атын жазыпты.

– Балам, – деді Қойшы ойын жинақтап.

– О не, әке?

– Сабағыңды жақсы оқы.

– Тырысамын ғой, әке... Сенің куәлігіңді сандықтан тауып алып көргенмін, – деді сонсоң ұлы әуестікпен. – Сен де жақсы бітіріпсің мектепті, үш-ақ төртін бар, қалғаны – бес, тәртібің де... – Қойшы жымыды. «Иә, менің тәртібім алты болатын». Оның есіне тағы да мектептегі өмірі түсті. Шынында да жақсы оқыдым ғой. Суретті қалай салушы едім... Әкесінің ойындағысын ұлы дәл басып: – Әке, атамның төр алдындағы суретін сен салдың емес пе, – деді. «Иә, мен салдым. атамның қырық жыл қой бакқан өмірінен осы мен салған сурет қана қалды. мақтады, москваға көрмеге жіберді, бір сандық мақтау грамоталары бар еді. Бірақ оның қай-қайсысы да маған әке болмайды ғой. Жарықтық малдан басқа еш нәрсе ойламайтын. ары – малының садағасы еді. Қара тынымайтын сауатсыз болатын. Сонда менің әкемнен айырмам... он жылдықты бітіргенім ғана. ал қойды бәрібір сол сауатсыз кісідей баға алмай жүрмін. Сонда менің әкемнен озған жерім бар ма? Әй, білмеймін, жоқ та-ау. Өйткені... өйткені әкемнің әкесінен озған жері жоқ еді». Тағы да ұлына қарады. Ұлы енді аспандағы алашабыр бұлттарға тесіліп ауыр ойда жатыр екен. «мүмкін сен озық туарсың бізден». Кірпік қақпастан аспанға қарап жатқан ұлы: – Әке, атамның әкесі қой бакқан ба? – деді.

– Қой бакқан. Бірақ ол байдың малы-тын. Онан да анау бөктерге қарашы, қандай әдемі. Тура осы тұстан қарағанда сиырдың бүйрегі секілді буылтық-буылтық. Қарашы... Әне... камшысымен мінгесіп-ұшқасқан аппақ адырларды нұсқады.

– Жоқ, әке, – деді баласы мойнын созып алға қараған күйі. Сиырдың бүйрегі екеу-ақ, әрі түсі келмейді. маған жусап жатқан қойға, немесе қар басқан бабалардың кабіріне көбірек оқшасатындай.

– рас, – деп , мойындай күліп жіберді Қойшы. – менен гөрі сенің суретшілік түйсігің күшті екен. Бәлкім озарсың! Үйдегі дүние жүзі суретшілері жайлы кітаптарды оқи бер. Тағы-тағы сатып әперемін, оқи бер, тек оқи бер.

Тор шалақ сыпыра еңіске тұяғы ілінгенде сау желе жөнелді: ауылға қарай Қойшының ендігі қалған бар үмітін сүйреп барады.

Қойшы бір баласын бірінші, екінші баласын екінші, үшінші баласын үшінші класқа тапсырды. Тұңғышы болған соң ба, осы үшінші оқитын ұлының сабағын қадағалап, қайтақайта пысықтап сұрайды мұғалімінен. мұғалімі былтыр ғана институтты бітіріп келген қыз болатын. Елгезек, сыпайы өзі. Бүгін де Қойшыны өзгеше хош көңілмен күлімсірей қарсы алды. Әсіресе, қарағаны бір түрлі ғажап. Көзін төңкеріп, қаймықпай тіке қарайтын. Табиғатынан жуас Қойшы бір қырындай тұрып: «айналайын, осы ұлымның тағдырын тапсырдым өзіңе», – деп еді. Бүгін де сол сөзін қайталады. ал ол, Қойшы, бір адамның тағдыры әмәнда бір адамның қолында жүре- тінін білетін.

– Сіз сондай жұмбақты, қызық адамсыз, – деді мұғалім қыз. - Балаңыз зерек. Сонан соң суретті де жақсы салады. Сіз үйреткенсіз-ау... – Қойшы не дерін білмей, саскалақтап қалды. Бар айтқаны:

– Таздан тарақ қалғалы қашан. Сурет біздің не теңіміз, – деді де, шаназына отырды.

– Түсте келесіз ғой, аға, – деді қыз ере түсіп. Үнінен өзгеше өзімсінер жылылық сезілді. Бұл үн Қойшының алысқа, тым-тым алысқа жолаушылап кеткен махаббатынан хабар жеткізгендей болды.

– Келемін. – Қойшы енді жалт қарағанда мұғалима қыздың сол орнында әлі тұрғанын көрді...

Қойшы көңілді қайтты. Неге көңілді қайтқанын әлі білмейді. Өн бойында бір сәуле кезіп жүретін. Қазір де жүрегін маздатып келеді. Сол бір болар -болмас сәуле мүмкін мұғалім қыздың жанарынан тараған шығар. Бұл кезде қыстың шағырмақ күні басталып еді.

...Тасшоқының үстінде отырған Қойшы өткен қыстың бір тәулігін осылайша еске түсірді де, ауыр күрсінді: Сосын көз алдына тағы да мұғалима қыз елестеді. «Күлкісі жақсы, – деді күбірлеп. – Қадала қарап жымыяды да тұрады. Толстой деген қауға сақалдың Наташасына ұқсас секілді. Бірақ одан гөрі ақылдырақ па қалай. Наташа ұшқалақ еді ғой. Тойып секіретін ол... Сонда артымнан неге қарап қалды екен... жас киік алғаш

оғаш аң көрсе, осылайша қызықтар бәлкім». Енді қыздың бейнесі жоғалып, көз алдын қалың мұнар басты, тым қою мұнар. Сол қою мұнар арасынан мұғалима қызды көп іздеді, тағы бір елестер, тағы бір «не деген жұмбақ адамсыз, аға» деп, күлімсіреп, жанарын жалт еткізер деп іздеді, таба алмады; ендігі сәтте сезімін сипалаған жанашыр сәуле, қыз көзінен тараған сәуле де адастырып, мәңгі бақи ұстатпайтын сағымға айналды. Ол дәл осылай отыра берсе, енді бірер минуттан кейін бұл дүниеден аттанып кететіндей сезінді өзін. ал Қойшы о дүние жайында ойлаған емес, тіпті қолы тимейтін. айтпақшы, жазғытұрым өзін-өзі сынағаны бар.

Қой төлдейтін науқан – Қойшының ең бір азапты шағы. Күндіз-түні қозысы туып, өліп қалады екен деп, әр қойдың артын андып кеп жүргенің. алғашқы он күн бойы сақпаншы шықпай, жалғыз өзі зыр жүтіргені бар. Күніне қырдан қоржынқоржын қозы тасып, әуреге түседі. Көбісі ақсыз туып, ашығып жатса, кейбірі жеріп, оны теліп, басы қатты. Көзі қарайып, белі талып үйіне келсе әйелі бажылдайды. Сөйтіп жүріп, әбден кетеуі кете итырықтады. Таң атқанша қойдың күзетінде отырып, тұңғыш рет ойлады, осы мен өмірге неге келдім деп, тұңғыш рет көңілі босап, жылап алды, еңіреп тұрып қатты жылады. Сосын ит қорлығын тартқанша өлейін-ай деп ойлады. Белбеуін шешіп қораның арқалығына байлады ды, тұзақтап басын сұқты. Буынын босатып отыра кеткісі кеп бір тұрды. Көзі дәл қазіргідей мұнарланғандай болды да, сол мұнардың арасын жарып, мұғалім қыздың сүлдесі болжанды. Оның жанында тұңғыш ұлы мұңайып төмен қарап тұрғандай. Олар болашақ үмітін сәулелендірді де, ақылға келтірді. Белбеуін шешіп, тағынып алды. Осынау ауыртпалық артта қалып, жарқырап жаз шыққан. Жарқырап жаз шыққан соң, бәрі ұмытылды.

О, жаз!

Жаз жарықтық ессіз ғой. Жан-жануарды масайратып, тыраңтыраң күйге түсіретін. Ескі-құсқыны өртеп, ауланы аластап, жаңа шуаққа, жаңа игілікке қарық болған ауыл адамдары енді қайтып күз туып, қыс келмейтіндей одырандасушы еді. арқа-басы кеңейген жер мұртынан күліп, барын киініп жасанатын. алтай жазы ерекше көркем ғой. Бірақ осыншалық ғажап сұлулыққа да бой үйреніп кетеді екен.

Әсіресе, Қойшы шаруасының қамымен жүріп, көп-көп қызықтан құралақан қалатын. Тіпті бұл өмірде қызық барына сенбейтін ондайда. Сосын жаратқан жаздың келтелігі сықылды өз ғұмырың да осынау қабағат ғасырмен мінтеліп, ұрланып босқа өтіп жатқанын ойлар. Қырда қой өргізіп тұрсаң, күн ұзын, қой күзетсең, түн ұзын, ал осы таусылмас күйбең тірлікте келте, аса келте өмірі өрілгенін бағымдамай да қалар. Өйткені әрбір тірескен қарекеттер, кейінге ірке тұруға болмас істер кимелеп, кеңінен ойлатпай, өз-өзінен есеп алғызбай, ағыстың (уақыт деген ағыстың) жал толқынында қалқан қағып, қармануға тал таппай, Қойшы ағып бара жатыр. Кейде осы кейпінде өзі дән риза секілді боп көрінетін. Кең пейілді жаздай жайлауға шыға сала, аздап сергіп, серпілетіні рас. Кейде Әйелінен ұрланып, көрші шопандарға барып, жылқышы ауыл жаққа қыдырыстап қайтатын. Тегінде Қойшы қымызды өте жақсы көруші еді (әрине, табылса). Кенезесі кеуіп келіп бір шарасын тартып жібергенде, маңдайынан тер бұрқ ете түседі. Сонсоң отардың шетіне келіп қисаятын, қисайып жатып, қалғып кетер еді. Қалғып отырып қойын талай-талай бытыратып та алған. Бытырап кеткен қой, бытыратып алған қиялындай, екеуін де жиып-тере алмай, әуре болатын.

Тасшоқының үстінде отырған Қойшы етекте тұнып жатқан қою мұнардан көзін тайдырып қосқа қарады. Жүрегі шайлығып, одан да көзін жылыстатып әкете беріп еді, қосқа қарай беттеп барған сыбай атты жолаушыны көрді. атқа отырысы Тасшоқының теріскейінде отырған Қойшы №2-ге ұқсайтын. Ол қостан шыққан әйелге бірдеңелерді айтып еді, әйел Қойшыны №1 отырған шоқыны нұсқады. Ол бері аяндады. Бір қызығы бұл кісінің бүлк етіп желгенін көрмеуші еді. Үнемі ішіндегі баласы түсетіндей ілбіп кеп жүргені. Осы өңірде одан өткен бай жоқ. Кассада он мың сом ақшасы барын естіген. Оны өзі ешкімге айтпайды, ешкімге сырын шашып араласпайды да. Оқта-текте №1 Қойшыға келіп, есесініп қайтатын. Оны бұл ауылдың адамдары әсте өз есімімен атамай, «Шығайбай» деуші еді. Кейінгі туған балалар да шын атын естімеген соң, «Шығайбай, Шықбермес Шығайбай» деп, ит қосып шуласатын.

Оның елден ерек тайға таңба басты бөлекшелігі және бар. Керіскедей ғып жүкті жиып қояды да, үй-іші, қатын-баласымен бір-бір тонға оранып жерге жата кетер еді. мұнысы жиюлы тұрған жасауды бұзып қайтеміз, кірлеп-тозып қалар дегенітұғын. Қойшы «Шығайбайдың» ауыз жарытып ас ішкенін де, жібі түзу таза киім кигенін де көрген емес. Бала-шағасын ірке тұрғанда, дардайларына дейін құйрықтары жылтырап, қара ала, торы ала болып жүргені. ал тапқан таянғанын, мал сатып ақшасын, шып-шырғасын шығармай кассаға сала берер... сала берер... Оны неге тыраштанып жиятынын, көзі тірісінде игілігін неге көрмейтінін еш пенде білмейді. Өлім-жетімге жиналған көмекке бес сом бермей қойды деп іштерін тартып, бастарын шайқасатын жұрт. Кейін келе – «Шығайбайдың» жер басып, қыбырлап жүргенін ұмытысып да кетіп еді. Иә, бүкіл ауыл-аймақ бұл өмірде бар екенін ұмытты! Ол бұл ауылдың адамдары үшін әлдеқашан өлген.

– Оу, неге қонақтап отырсың, – деді етектен жоғары сығырая қарап. – Бағана почтаға бұрылмай, ұмытып кетіпсің ғой, газетінді ала келдім. – Қолындағы бір буда газетті аттан түсіп, тастың үстіне қоды. Қойшы шоқидан секіріп-секіріп құлдилай бастады.

– Құлап кетсең игі еді, – деді «Шығайбай». – апыр-ай, ешкі секілді секиіп шықпайтын жерің болсашы.

Қойшы «Шығайбай» қатарласа отырды да, темекі сұрап еді, төс қалтасынан махорка алып ұсынып: – андағы газеттің бір шетінен жыртып ала сал, менде қағаз жоқ, – деді. Сосын өзі Қойшының бармақтай қып орап алған шылымына қимай қинала қарап отырды да:

– маған жартысын қалдыр, – деді. Қойшы ләм деген жоқ. Ішінен: «Жаның шығып кетсе де қалдырмаспын», – деді. Сосын осы газеттерді бір-бірлеп ақтара бастады. «Шығайбай» ойға қарап отырып айтты: – Ей, мына тұстан етек алақандағыдай көрінеді екен ғой, – деді басын шайқап танданып.

– Соны жаңа көрдіңіз бе, отағасы?

– ары-бері жүріп, бір байқасамшы тіпті. анау дөнестің ар жағында сенің қыстағың бар емес пе?

– Ие, бар.

– Әй, сенің қораң жақсы осы. айырбастайсың ба?

– Жоқ, отағасы. Бар артықшылығым – қыстауды қалқалап тұрған жалғыз дөң еді, соны да көре алмай қызғанасыңдар-ау.

– Неге, білімнің артық. мен секілді үш-ақ класс бітірген жоқсың. айналдыратының ала қағаз. Есінде болсын, шырағым, қойшыға қой бағуға білім, қағаз керегі жоқ, таяқ керек.

– Сіздің айналдыратыныңыз да сары ала қағаз ғой...

– Әй, осы неге былшылдай бересіндер, бір емес, екі емес. мен жайып жүрген қойды сен де бағып жүрсің. аузыңды қу шөппен сүртесің де отырасың. Құдай біледі деп айтайын, күні ертең, жаман айтпай жақсы жоқ, қойдан шыға қалайыншы бірің бір үзім нан беремісің. мен сен емес, алдағы он жылымды ойлаймын.

– Қойдым, қойдым, отағасы. Жапан түзде шал да құрдас, – деді Қойшы, «Шығайбайдың» қызарақтап ашуға міне бастағанын көріп. – Бірақ шыныңызды айтыңызшы, осы заңғар тауда екеумізден өзге тірі пенде жоқ қой. Неше мыңыңыз бар?

– Әй, қу бала-ай, жанымды қоймадың-ау. ақша деген құрғырың су емес пе, жоқтан өзгеге ұсталып кете береді. Саған сенейін, тісіңнен шығарма. Он жарым мың бары рас. – Сосын Қойшының қолындағы газетті қамшысымен түртіп: – мына немеге де талай сомыңды шығындаған шығарсың, несіне әуре болып жазыласың осы. Жан алқымнан алған соң аудандық «бірдеме туы» деген газетке жазылып едім, бір жапырақ болып-ап, ол шіркін де удай қымбат екен, екі сомнан аса алып қойғаны. Оны біздің үйде оқитын кісі бар ма, тәйірі. Қол сүрткенге болмаса... ал шырақ, газетің не деп жатыр. Оқи бересің... білемін деп айқайламайсың да ел құсап, бір кітап оқыса, кісімсініп, дардай боп дабырлап, ақыл айтуға әуес тұратындар бар... Әйтеуір, ұстаз көбейген, шәкірт азайған шак болды ғой. Есінде болсын, көп білсең өзіңе де, өмірге де риза болмайсың.

Қойшы неге екені белгісіз Зоотехникті есіне алды .

– Қазақстанның елу жылдығы тойланыпты, – деді.

– Қашан?! апырай, зулаған заман-ай, оны неге бізге хабар- ламады. мұндайда сыйлық, пәдеріктер беруші еді.

Шынымен-ақ бұлан-талан болып ашуланды-ай!

– Газет бүгін жеткені болмаса, той жарты ай бұрын өтіп кеткен, отағасы. Газет- журнал оқымаған адам керең болады деген тегі рас та...

– Әй, қайдам, сөйтсе де совхоздың барған сайын қуланып, танауы қусырылып барады-ау. Баяғыда, колхоз болып тұрған кезде, ақ түйенің қарны жарылып, ұлы дүбір той жасап, бәрімізді кекіретіп тастаушы еді. Енді міне... енді міне өлгенде көрген бақытымыздың жарты ғасыры өтіп кеткенін иен тауда, қой соңында жүріп байқамай да қалдық. Сөйтсе де осы жердің басшылары тым енжар, тым салақ. Әлгі сенің досың Зоотехник, жоқ дегенде, актісін жасап болса да бір малын жеп, шым-шым сорпасын ішіп, ойбай, тойлап жатырмыз деп кетсе ғой, тым құрығанда адал малымыздың басын мүжір едік.

Басын шайқады. Күрсінгендей болды.

Қойшы күлді, күлді де батуға тақалған күнге қарады. Дәл батар жерінде сіңірдей созылған бұлт пайда болыпты. Қызыл күренденіп сұлап жатыр. Күн осы бұлтқа сіңе берді. Бағанағыдай емес, тау барқындады да, ойдағы көрініс буалдыр мұнар пердесі- нен арылып, ашық ажарын танытты. Енді табиғаттың бүкіл пер- десін сыпырған арудай іңір алдындағы шуаққа шомып, бүгінгі күннің ақырғы тойын тойлап, жасанып еді. Дәл осы мезетте қойлар да шабыттана оттайтын. Таудың күн қабылдар кенересі ойық еді. Сол ойықты бұлт шалмай, түзу созылған да аспан мен жердің едәуірі бөлекше шымқай, көкшіл ашық тұрған. Бұлттан сырғып түскен күн ендігі сәтте сол ойыққа кептелді, үстін көлегейлеген бұлт қып-қызыл болып, тозақ отына өртеніп, ал бұлар тұрған Тасшоқы отты шапақтың астында қалды. Сеңдей сірескен қиықша бұлт өз дәрменсіздігіне опынғандай, бетінен оты шығып ұялды. Қойшы батып бара жатқан күнге қарап отырып: «Біздің ел анау шуақты Күн болса, оның бетінде «Шығайбай» іспетті сұлап жатып алып, алтын нұрға малынғысы келетін қара сұр бұлттар бар-ау», деп ойлады. Бірақ олар жалғанда өздерін «бұлтпын» деп ойламайды, ойлайтыны – ақша! Сосын көршісіне қарап:

- Отағасы, отарыңызды кім бағып жүр? – деп сұрады.
- Қатын...

Сосын атына міне беріп: – Әй, сенің қатының бір көк періау. Дұрыс жауап ала алмай-ақ келемін. Егер қаладағы секілді телефоны мен милициясы дайын болса, екі күннің бірінде он бес күнге қамалып шашыңды алдырып, моншаңа түсіп демалып шығар едің... Тегінде мынау тауда екеумізден басқа адам жоқ ара түсер, ал мен көрмегенсиін, қатыныңды қарағайға байлап қойып сойып алсаң, тәубесі есіне түседі, бойындағы жын-шайтанды қуып шығасың. мына менің сары ала сапты қамшымды ал. Бұлар, біздің әйелдер, қаладағыдай, балаларын детсадқа бере салып, алиментін төлетіп, үй де менікі, күй де менікі деп, байын қуып шыға алмайды. Неге десең, бұларға еркектің күші керек, қаладағыдай отын- суы дайын тұрған жоқ, – деді екіленіп. Шоқыта жөнеліп, атының басын қайта бұрды:

– Әй, көрші, саспа, қатындарға көрсетпей армансыз бір ішеміз. мен сөзімде тұратын адаммын. Сендей жігітпен, – деді сонсоң қамшысымен нұсқап, – сендей жігітпен періштенің өзі ішсе де, қауіпсіз... ішеміз... ішеміз.

Қойшы сары ала қамшысының жезі күнмен шағылысып жарқырап шоқырақтап бара жатқан «Шығайбайдың» ту сыртынан қарап тұрып:

– мүмкін ішетін шығар. мың күн сынбас шөлмектің бір күні сынары хақ қой, – деп күбірледі.

Отарды иіре бастады.

Қойшы көпке дейін ұйықтай алған жоқ. Күндізгі тоңтеріс, өкпе-наз ымырт жабыла ұмытыла беретіні бар. Біздің көпкөп кінәміз түнде жасалады, сол түнде қайта кешіріледі. Түн көрпесі сандаған баукеспе ұры-қарылық пен сандаған ұятсыз қылықтарды бүркеп тұрады ғой. Егер түн болмаса, – деп ойлайтын Қойшы, – түн болмаса. Түн адамдарға бір сәт шын еркіндік беріп, есіртіп алар. Жүректің басына дерт болып байланған өкпесі, секемі мол зілді өкпе, кінәмшіл еркектік намыс жібіместей-тін, бағанағы ұрыс-керіс байыздағандай болған соң, Әйелінің жанына барып еді, «кетші әрі, сасымай» деп, итеріп тастады. Сол кезде барып әйелінің айы-күні жетіп, аузы-мұрнынан шыққан екіқабат екені есіне түсті. Сүйретіле тұрып, тонын жамылып жалаң аяқ сыртқа шықты. Көзге түртсе көргісіз, тас қараңғы. Бағанағы күнді күргейлеп тұрған ұзынша бұлт едәуір ұлғайып, күн батыс жақты торлап алған.

Қойлар пырдай болып жусап жатыр. Тасшоқының теріскейінен мылтықтың тарс еткен даусы естілді. «Шығайбай» болар деді Қойшы күбірлеп. – Тым сақ адам. Әйтеуір арам өлмейді. Есесін ешкімге жібермейді. Бірақ соншама мол ақшаны не істейді екен? машина сатып алып жатқан ол емес, курортқа барып жатқан ол емес, қызық әйтеуір... Еш нәрсе құштар етпейді, еш нәрсе алаңдатпайды. мүмкін соның өмірі менен гөрі жеңілдеу шығар. Ойлай бергеннен келер пайда не? – Сосын өзі үй іргесіндегі ер-тоқымға отыра кетті де, жұқалаң ақ сәуле тарағандай болған батысқа қарады. Қостың сырт жағынан шолақ торының пысқырғаны естілді. Әлдеқайдан ешкішек маңырады, әлдеқайдан елік әуілдеді, жаңбыр жауып жатса керек, таптаза әуе окта-текте сіріңке жаққандай жарқ етіп қалады.

Қойшының жүрегін дәл осындай бір беймәлім сәуле шабақтап өткендей болған. Сол сәулені оқыстан тауып, қапияда жоғалтып алғандай ма... Сол сәуле болымсыз бір алдамшы үміт секілді басы ауырып, балтыры сыздағанда дем беріп қалып, дәметтіріп жүр де. Әйтеуір... әйтеуір бірдемелер... тіпті тілмен түсіндіру қиын, тек жүреппен сезетін бірдемелер... дүние быжынаған бірдемелерге толы...

Қойшы жүрегінде дәл сәуледей сенім оты да тұтана жүретін. Әзірше берік емес, сөніп-жанып жыпылықтап тұрар. Сол сенім мұны әйелімен, анау жусаған қоймен әлі отастырып келеді.

Ол ойлады: «Күндердің күні осы екеуі де – болымсыз үміт, болымсыз сенім жоғалса, қайтер еді... мүмкін көнетін шығармын, мүмкін өлетін шығармын. Егер мен шынында да осы екеуінен айырылсам, онда... білмеймін, ай, білмеймін, құдайға рас, білмеймін... екі қолымды төбеме қойып безіп кетермін де. Қайда? Барар жер, басар тауым бар ма?!» Қойшының есіне тағы да «Дворяндар ұясындағы» кейіпкер түсті. «жо-жоқ, ол әншейін зерігіп еді. Оның байлықтан басы айналғанда, ойлап тапқан ермегі ғой. Ол – мен емес, мен – ол емес. Ол қайда барса да, дүниенің төрт бұрышын айналып шығам десе де, қағанағы қарқ, мүмкіндігі мен еркіндігі бар. ал мен... Қойдан қашып қайда ғана бара аламын. айталық мен осынау иен тауда жалғыз отырмын, ай дейтін әже, қой дейтін

қожа жоқ. Бірақ еркін емеспін, өз білгенімді істей алмаймын ғой.

Жер бетінде алакөз адамдар, бір-бірін бөліп тұрар шекаралар қаптап кетті. Жер беті неге ғана сан сұмдыққа, сан уайымқайғыға, жылап-сықтаулар мен жетпей жүрген жетімдердің зарына толы. Жер, айналайын жер, қасиеті күшті жер, құдіретті жер неге ғана онсыз да өзі күндердің күні қойнына жасырынар екі аяқтыларын қырқыстырып қояды. мәселен, мен шолақ торыға мініп, анау алтайды асып әрі... әрі, алысқа... жүре берсем... маған ешкім мынау өзге жұрт, өзге халықтың жері деп аластап кеудемнен итермесе. мен Тасшоқының үстіне шығып алып, «Ей, әлем! ассалаумағалейкум!» деп, өз тілімде жар салсам; білем, қой қайырып үйренген даусым зор-ақ. Әттең, Тасшоқының кезеңінен аспайды. Өмірге алғаш келгенде бәріміз бірдейміз, жауыз болып ешкім тумайды. Тұсауын кесе салып, жамандыққа үйрететін адамдардың тағы өзі. Сонсоң жаманжақсы болып екіге бөлінеді: кара жерге кіргенше ырылдасып өтеді. Дүниені бүлдірген осы екеуі – шеті мен шегі жоқ бакилық екеуі. Бұл екеуінен екі тап, екі қоғам, екі система пайды болды. міне, олар жер жарықтықты қаппақыл қып ойнауда. ал мен көксеген шын еріктілік қолдарына тисе, осы жұмыр жерді қайтер еді!.. Құдай-ау, қайтер еді... Білмеймін, осыны ойласам, құлағым шыңылдап, басым айналады. мен өзімді жер де бұрынғыдан әлдеқайда тез айналып, егер ол осылай айнала берсе, қирап қалатындай сезінемін. мен осыны ойлағанда жер жарықтықты қанаттыға қақтырмай, тұмсықтыға шоқтырмай, қойныма тығып сипап ұйықтап кеткім келеді.

Қойшы созалаңдай белін ұстап орнынан тұрды, белі шойыр- ылғандай ұйып қалған екен. Еңкең қағып, аяғын сүйрете басып, жусаған қойдың арғы жағына шықты. Орағыта шықты да, таудың артын жап-жарық қылып найқалып, көтеріле алмай тұрған буаз айға қарағыса келді-ақ, ай әлі тумаған өліара мезгіл есіне түсті. Сағынғаны ғой. Ол сағынған сайын, жарықтық айдың нұрына іңкәр болатын. Оның ең бір жек көретіні – айсыз қараңғы өліара мезгіл. Тағы да аспан жарқ етті де, құс жолы шаңытып кеткен сықылданды. Батыстағы бағана пайда болған қап-қара бұлт бірте-бірте

далия ұлғайып, жаудыркөз жұлдыздарды қымтай, балалап келеді. «ғажап, жұлдыздар секіріп-секіріп жерге түсіп жатқан секілді». Уа, құдай-ау, жұлдыздар жауып жатқан секілді. алақанымды тосайыншы, бірі түсер ме екен. Әй, түспейді ғой. Қатты бір нөсердің ұшығын аңғартқандай, теріскейден жел тұрды. Қосқа құлап кетердей мінбелеп тұрған орманнан қаракұс сұңқылдады. Күрт-күрт оттап жүрген шалақ торы ішінен тартты. ай жарықтық бұлт бүркемей жарқ етіп, ажарымды танытып қалайын деді ме, әп-сәтте шелейе дөңгеленіп шыға келгендей сезілді. Қойшыға: «Бұл елес қой, жарық дүниені сағына сыздаған жүрекке тараған нұр ғой. ай жоқ қой әлі, өліара ғой, есінді жи, Қойшы. алғашқы нұрлы шуақтан әлсіз болса да, әр нәрсенің нобайын бұлдыратып, тау ішіне жан бітіргендей-ау. Сүттей ұйыған жарық... шіркін жарық сәуле, есінді жи, Қойшы, қазір өліара жоқ... жарық жоқ. ай жазған әлдеқашан өлген. Тасшоқы ұйқыда». Бұлт иектеп, жел тұрып, найзағай шақырған табиғат үлкен бір жыңды сойқанды көп кешікпей бастап жіберуі хақ еді. Ол қысыр ойдан шығар пайданың жоғын оқыс сезінгендей, селк етіп есін жиды да, асығыс басып қосқа беттеді. Ондағы ойы осындай аласапыран сәтте ит-құстың қаптап кететіндігіне кәнікті басы запы болып, тез киініп мылтығын алып қайта шықты далаға.

Қосқа кірсе, әйелі ыңкылдап, аунақшып, ұйықтай алмай жатыр екен, дүрсе қоя берді:

— Қайда жүрсің, бейшара. айға қарап бір есінеп келмесең, дәретің бұзыла ма. Толғақ келеді ғой деймін, ішім бұрап жатқаны.

— аспанның да толғағы келіп тұр. Көп кешікпей қатты нөсер болатын сыңайы бар. Қойға бас-көз болмаса, ит-құсы көп қой бұл Төрқуыстың.

— И-и... малда басың қалғыр, Төрқуыс емес – көрқуыс болды ғой... – деп кіжінді де, іргеге аунап ыңқылы күшейе түсті. Қойшы аз-кем қимай, аялдады да, далаға шықты. мылқау қараңғылық меңдеп алған, бұлт қаптап келеді. Жер бауырлай соққан теріскей желі күшейе түскен. Қойшы мылтығын алып, отарын шыр айнала бастады. аса шапшаңдықпен қоғамдасқан бұлт ал қара аспанның Қойшының қосына дейінгі жартысын қымтап еді, енді күншығыс жартысы әлі де ашық, жұлдыздары жайнап тұрған.

Ілкіде тек шолақ сәулесі ғана оқта-текте жалт етіп жоғалып, таудың арғы жағында арбасын сүйреп жүрген найзағай бергі бетке ауысып, оттығын тұтатып, көзге түртсе көргісіз қара жерден шам жағып әлдене іздегендей болады. Ендігі сәтте жан шошырлық гүрілмен күн күркіреген. Жел күшейе түсті.

– Өттең, – деді Қойшы опынып, – шығыстан жел тұрса ғой, мынау қара құрым бұлтты тықсыра айдап әкетер еді.

Бірақ шығыс ұйқыда.

Желіккен жел үдей соғып дауылға айналғанда, Қойшы отарды тастай беріп дедектеп қосқа жеткен. Ең сұмдығы сол – қос орнында жоқ, дауыл жығып кеткен де... құлаққа құлындаған дауысы шыққан үн келді. Балалардың үні. Қостың омыраған орнында шырқырап бес бала жатыр. Бес баланың жанында ішін басып дөңбекшіп, алтыншы сәбиді дүниеге әкелгелі қасіретін шегіп, Әйел жатыр. Не істеу керек? Еске оралатын алғашқы сұрақ осы болса да, тәуекелшіл жүрек жауабын іздеп, сандалтпай қан құйлы қимылға бастайтыны бар-ды. Сипалап жүріп, бір өзін шолақ торы әрең теңдеп жүретін сырма текеметті қопарып алды да, бес баласының үстіне айқара бүркей жапты. – Тырп етпей жатындар, текеметтен су өтпейді, – деп әмір берді. Енді өзі құстай ұшып отарға жетті. Дес берді де қойлар өре түрегеліп боспастан, үркердей үйіріліп тұр екен. Ішінен «а, құдай, а, құдайды» сан қайталаған қалпы қосқа қайыра дедектеді. Өмірі алла дегеннің қай ел екенін білмейтін Қойшының өз құдайы бар еді. Ол – өз қайраты! Ол соған сенді. Безек қағып, отарды шырқ айналып шықты да, ит айтақтап дыбыстады, қанша айтақтаса да, ала мойнақ маңқ етіт үрмеді, өз жанынан ұзаған жоқ, өз жанынан ұзаған жоқ, қыңсылап аяғына орлығы болды. Сосын Әйеліне безектеді. Найзағай енді жарқ еткенде, аппақ боп жайрап, шашы қобырап жатқан Әйелін көрді. Қолына көтеріп алды да қалың теріске беттеді. Орман іші тымықтау екен, бірақ қарағай басы шулап, ағаш сықырлап, бұтақ сынып азан-қазан болғанда, үрей үстіне үрей қосады. Әйелін самырсынның түбіне жатқызды да, өзі бөстек, көрпе-жастық тауып әкелуге қос орнына жүгірді. алтайда бұтағы айгөйлектене бітетін салба-салба самырсындар мол. Сібір самырсындары секілді оның басына балқарағай шығады. Оның бұтақтарының жиілігі сондай, бір ай нөсер жауса да, түбіне тамшы тамбайтын.

Қылқандары түсе-түсе, жылдар бойы тапталып, жұп-жұмсақ болып үлпілдеп жатады. Жұп-жұмсақ қылқанының арасына қол жүгіртсең, жып-жылы. Құшақтап келген бөстекті әйелінің астына төсеп, үстіне көрпе жапты, қымтап «ал, бір құдайға тапсырдым» деді де, отарға жүгірді. Көзінің отындай жарқ ете қалған найзағай қарға адым жер көруге мүмкіндік жоқ қараңғылықта майдан қылшық суырғандай жиіжиі тілгілеп, Қойшыға жол сілтейді. Ол еңтігіп жеткенде, отар дүркіреп желдің ығымен жылыстай бастаған екен, басы-көзге төпелеп айғайлап, барқ-барқ мылтық атып, орманға бұрды. Өз жанынан қақпа болып қыңсылаған ит иесінің мүшкіл халін енді ғана түсінгендей, маңқ-маңқ үріп, отарды орманға қуып тықты. Бұдан соң ебелектеп балаларына жүгірді. Бес бала текеметтің астында дір-дір етіп жатыр. «Қорықпаңдар, – деді Қойшы. Үні жарықшақтанып, әрең шықты. Бұл – өз үрейін жасырғандағысы еді. – Текеметтен жауын өтпейді. Қыбырламай жатыңдар. Қарағым, сен ересексің ғой, ес бол балаларға. мен... мен осыдан келе алмай қалсам, жігіт емеспісің, пана бол». – Сосын үлкен ұлының бетінен сүйіп еді көзі ашып, кеңсірігі жыбырлап кетті. атып тұрып, орманға жүгірді. Ол әлі ой тоқтатып еш нәрсе парықтап жүрген жоқ. Әйтеуір, бір тылсым күш сүйрелейді кеп. Ол осы жасына дейін күзді күні күн күркіреп, найзағай ойнағанын көрген жоқ. Баяғыда соғыс басталар жылы бір рет болғанын естіген. Табиғат та өзгереді екен-ау. Не көрінді? «Өліара тынышсыз, жауынды болды, бүкіл қазан айы мазасыз өтер» деп ойлаған Қойшы Әйелінің басын ұстап отырып. Күн тағы бір жарқ еткенде Әйелінің дидарына үңіліп еді, жүзі аппақ боп, алқынып жатыр екен, дәл осындай сұлу кейіпте көрген жоқ, ол он жыл отасқанда, дәл осындай езіліп жақсы көрген де жоқ, ол Әйелі қанша бая-шая болып, ғайбаттап жатса да, қайырып тілдемей көп-көп кешірім жасайтын. Он жылдың жүзінде «әй, ит сені ме?» деп бетіне ажырая қарап тап берген емес, болмаса көзіне шөп салып, ақ жаулықтының бетіне қарады ма. Жоқ-жоқ, Қойшы Әйелін құлай сүймесе де, балаларының анасы ретінде шыншыл көңіл, ақ ниетпен сыйлап, әлінше еркінсітуге, еркін ұстауға тырысты. махаббат деген аласапыран сезімнің құшағында тұншықпаса да, елең-аланда – зерігіп, көңіл шіркін болымсыз жүдегендей болғанда – эзәзіл

ой әлгі бір өткір көз мұғалима қызды есіне оралтса, сонда ол қарадай қысылып, кешірілмес күнә жасап алғандай, қарып түсер шок басып алғандай, әйеліне қыз кезінде айлы түндер мен абат бақтарда сейіл жасап, тізе түйістіріп, қол қысып, театр кинода қатар отырған жоқ, халайық; ол Әйелімен он жыл далақтап, балалықтың желегімен қолдан тартысып, я сия шашысқаны болмаса, бозбалалықтың базына сырларын ашысып, жүректерінің «сендікпін» деп дүрс-дүрс соққанын тыңдады ма, жоқ, халайық; қыз бен жігіт арасында өтер таңғажайып қылық, масаты жүріс-тұрыстың бірде-бірін бастан кешпей, ерін тиістіріп сүйіспей, бірден тар төсекте табысты, халайық. Кейде, кейде ішқұса болып, осы тәтті қылықтарды сағынатын, бір-бірінен жасқана жасырып, сағынысатын; кейде, күнәлі болсақ та айтайық, бет-аузы жұмбақ, сұлделеген әлдекімді жеке-дара іздеп, сананың сандал көгін ақ тер, көк тер қылар еді. Кім төзімді, кімнің сезімі сірне, жүрегі халал, сол ғана адал жардың адал жібін аттамайды. «Дүниедегі ең мықты, керемет Әйел, – деп ойлайтын Қойшы, – қаншалықты қорлық-зорлық көріп, өзегі талып өртенсе де, жер басып тірі жүрген күйеуінің – азаматтың көзіне шөп салмаған әйел». Қойшы жанталасып ықылық атқан Әйелінің кеберсіген ернін осы сәтте тұңғыш рет сүйді де: «мен саған сенемін, – деді күбірлеп, – менің екі-ақ асыл дүнием бар, үшіншісінің тағдыры соған байланысты. Бірі – сенім, ол – сен; екіншісі – үміт, ол – тұңғыш ұлым; үшіншісі – төзім; алғашқының бірі жоғалса, төзімім де құрымақ. маған бәрібір, ұшып ұшпаққа шығып жатқан емен. арық қойдай тыртысып жүріп – балаларымды оқытып, жеткізсем болғаны. айнама, біз бақытты ғұмыр кешпеген шығармыз. Өйткені, біз өліара кезінде табысып едік. Бірақ, маған тағдырдың осы берген сыйы да – мол олжа; семьям, таусылмас шаруам, балашағам бар. Қай-қайсысы да ішқұсалап, мезі етпеске керек. Әрине, қой жайып, қаққан қазықтай қалшиып тұрғаныңда қай-жайдағы қиялға беріліп, шала бүлінесің; бәрібір өз үйірің – өз ошағыңнан аспайсың. Жаным, сен көп кейіп, жоқтан өзгеге жүйкеңді тоздырып, ашулана берер едің, кейде менен жеккөрінішті лағынет адам жоқ секілді болатын да тұратын. Жанында мен емес, басқа біреу жатқандай, көзіңді тас қып жұмып, сипалап, аһылап-

үһілегенінде де, «қайтсін, жалғыздық жалықтырар» деп ойлайтынмын, әрі иланатынмын. Бәрі ештеңе емес... бәрі ештеңе емес, ұмытылады, уақыт ұмыттырады, сен есен-сау босанасың, ол ұл болса, есімін Әділ, қыз болса әкерке қоямыз. менің Әділ есімді ұлым шыншыл болып өседі, менің балаларым бір-біріне тек шынын, әділін ғана айтатын болады. Дүниедегі ең жаман нәрсе, ең жиіркенішті нәрсе – алдау! мен сені алданыш, ермек үшін алғаным жоқ, жұрт қатарына қадірлі семья құрып, әулетімді жалғау үшін, әкеден қалған түтінді шығару үшін алдым. Жапанда жалғыз қой бағып жүрген Қойшының бар сенері, бар сүйенері, бар ермегі – әйелі ғана. Біз екеуміз кино көріп отырамыз ба, театрға барамыз ба, құдайау, алтайдан басқа жер, «Шығайбайдан» өзге жөні түзу көрші көрдік пе? ал сен шүйіркелесіп, шай ішуден қашқақалтар едің. айнам, сенен басқа кімім бар, айтшы? Кімім бар, алда аға, артта інім жоқ; бәрін кешіремін. мойныма мініп екі өкпеме тепкілеп отыр, – кешіремін; сулы жерде асып, сусыз жерде қуыр, – кешіремін; тек... тек... күндіз-түні жалғыз қалғанда, ащы іздеп ауылға, ауырып ауруханаға түскендей болсам, көлденең өткен көк аттының, көп аттының, арбауына түсіп, жанымды жаралама. Онда мен өлгенім, ал өлгенім – әлемнен әділдік таба алмағаным, әлеми дүниеде тірі пендеге сенбегенім!»

Найзағай жарқ етіп, сатыр-сұтыр ете қалды. Әлемнің әйнегі быт-шыт болып сынғандай болды. Қойшының Әйелі қатты, аса қатты шыңғырды... Жаны сірне Қойшы бұған да шыдады. Енді қайтсін, телефонды ала салып жедел жәрдем шақыратын емес, ауыл іргесіндегі қыстаққа екі күн дегенде жететін «жедел жәрдем» Тасшоқыға қайдан келсін. ал самолет түсіне ғана кіріп, кейде қой бағып жүргенде үстінен дүрілдеп вертолет өтетін; рас, аспанға адам ұшып жатыр деп еститін; рас, жүрек орнына жүрек ауыстырып жүр деп еститін; рас, қазіргі ғылым мен техниканың қол жетпеген табысы жоқ деп еститін, тек еститін... еститін.

Қойшы әйелін аман-есен босандырды.

Өліарада дүниеге келген жас нәрестені іш көйлегіне орап, қолына алғанда, дүние жап-жарық боп, найзағай отына өртеніп еді, қызылшақа сәбидің қызыл иек аузы ашылып жылаған сықпытын жалқы сәт көрсетті де, сөніп тынды. Бұдан

соң найзағай ойнап, күн күркіреген жоқ, қойдың құмалағындай бұршақ біртіндеп бастап тасырлатып төпеді-ай. Баланың дидарын енді бір көрмекке зар болған әке, баланың ұл екенін білген әке бағанадан бермен зәре-құтты алған қызылсапай найзағай отын аңсады.

Неге екені белгісіз, қара тас колқасын суырып бара жатқандай. Бойды талдырған ауыр жүктен арылған ана талықсып мызғып кетіп еді, ұйқысырағаны ма, жоқ болмаса есінен шатасып жатыр ма, күбірлеп әрең дегенде, «құдайымай, Қойшыға... Оған не бетімді айтамын» дегендей болды. Қойшы жылан шағып алғандай орнынан атып тұрды. Орнынан атып тұрды да, Әйелін жұлқылап оятып, мең-зең мәңгірген Әйеліне – Не дедің? Қайталашы тағы да... не бетіңді айтқаның қалай? Көмейіңде не тұр? айт, айт жаныңның барында! Әлде... әлде... жо-жоқ, үндемес, жуас адамның ашуы түспейді, ал түссе... – Қойшы Әйелінің алқымынан алып, зар еңіреп сөзін жалғастырды: – мен саған сенгенмін, менің сенен басқа кімім бар еді, менде қалған жалғыз қуат сол еді ғой – сенім еді ғой, оны да тас-талқан еткенің бе?!Өлтіремін, шыныңды айт, ағың- нан жарыл; әне, құдай бәрібір төбеңнен ұрады, мынау жылбысқа нәресте кімнің ұлы, менікі болса, атын Әділет қоямын, менікі болмаса Әбілет қоямын! ақтық рет ағыңнан жарылшы, мені сүйіп пе едің, маған не үшін тидің? Әлде қой аузынан шөп алмас маубас, не істесем де еркіме көне берер дедің бе? Әлде менен аттың үстінде ханға сәлем бермей шіреніп тұрмақ төре шығар дедің бе? Әлде анау текеметтің астында бұршақтан паналап жатқан көген көздерде де менің қаным жоқ шығар. айтшы, айналайын, анасың ғой, өлім аузында жатырсың ғой, айналаңа қарашы, мынау махшар сәті ғой, мынау кімнің баласы? Тегінде Қойшының намысы асау, ол да ашулана алады. Ей, құдай, көзің бар ма, айтшы әділдігіңді, жақсылықтан басқа тілемегім жоқ еді ғой, неге ғана кәріңді тіктің, неге ғана мынау болып жатқан сұмдықты көрмейсің, неге ғана еркек өліп, әйел қалады.

Әйелінен әлсіз ыңыранған үн шықты. Өз арымен өзі ол да арпалыста жатса керек, әділет алдында бас иді; бәрібір қашып құтыла алмайтынын, тірі куәсі барын білді. Сыбырлап:

– «Құрдасыңның көңілін қимап едім», – деді.

Бұршақ үдей түсті. мылқау
қараңғылық. аспанның түбі тесіліп
кеткен секілді.

Қойшы қанын ішіне тартып, баланы бауырына басқан күйі
үнсіз отырды. Үнсіз отырса да, қабырғасы сөгіліп, қан жылап,
қан сиіп егіліп отыр. Әйелінің ішін айқара ұстап жатқан
қолына сырт-сырт көз жасы тамады. Қойшы бауырында бала
емес, бір кесек мұз жатқандай қалшылдады, бірақ безінген де,
жерінген де жоқ, әкесі басқа болса да, шешесі – өз әйелі, тегі
қазақ. ақтық шешімге келгендей, ауыр күрсінді де, нәрестені
«бісміллә» деп, шешесінің қойнына салды. Сонсоң быршып
терлеп жатқан жұбайының маңдайынан сүйіп, аш иттей
сүйретіліп тұрып кетті... көп кешікпей күркіреген күннің
гүрілін сыналап естүссіз қарқылдап күлген күлкі естіліп
қалғандай... Табиғат па, адам ба... Не болса да бүкіл әлемді
мазақ етіп күледі-ай...

– Ха... ха... ха... ха...

Өліараның сол бұршақты түні Қойшы сенімін іздеп, ұзақ
сонарға аттанды.

Әйелі Қойшыны дауыстап көп шақырды. Тұруға дәрмені
жоқ, жас босанған. Ешкім аузына су тамызып, қол ұшын
берген жоқ. Ері шынымен қатты өкпелеген бе, маңына қайтып
жоламады. Қанша ғайбаттаса да, сүмііп жанынан шығып, өз
ырқынан озбауға қадеттеніп қалған Әйел «қайда барар дейсің,
эне келеді, міне келедімен» көп тосты. Келмеді. Сонсоң
«қолмен істегенді мойныңмен көтер дегені шығар,
шыдайыншы, қайтер екен» деп жата берген. Бұршақ басылып,
таң қылаң бергенде, ересек ұлы келіп, «әкем қайда?» дегенде
ғана сасқалақтайын деген. Күн шыға: қосағын мәңгі жоғалтып
алғанына, тек қойнындағы алданышпен ғана өзін-өзі алдап
ғұмыр кешетініне, енді қой қайырған Қойшы-ның қоңыр
даусын естімейтініне, енді қайтып ызындап құлақ етін жер
көнбіс күйеу табылмайтынына, енді бұдан былай тіпті де...
тіпті де... еш еркек шын көңіл, адал ниет, ақ тілекпен
иіскемейтініне, енді қайтып жалғанда жаны Қойшыдан
темір, қайсар да қайғылы жан жолдас таба алмайтынына, енді
бес бала мәңгілікке әкесін іздеп өтетініне, енді қайтып ол
екеуі тобылғы шайды қарама-қарсы сораптап, ұзақ іше алмай,
ішкені – ірің, жегені – желім болатынына, енді алты баланы

кәмелетке келтіріп, жеткізгенше асырап-сақтау талша мойнына түсеріне, енді бұдан былай мұны көрген байы тірі қатындар қырындап, табалап өтеріне, енді жалғыздықтың, тірі жесірліктің зарын тартып, иттен қадірсіз болған күйеуін енді ғана... енді ғана жатса-тұрса қаза қылмай, есіне алып, ағыл-тегіл жыларын түсінген – әттең, кеш түсінген Әйел, әмсе көзі жетіп, иллахи иланған Әйел ботадай боздады, ұдайы үш күн боздады, амал не, Қойшыдан хабар-ошар болмады, ізім-қайым жоғалды... Үш-ақ күнде өзгеріп салған Әйел қатындық қарызын орындап, дауыс қылып болған соң, өз-өзіне келіп есін жиды. Есін жиған соң: «Бірақ, – деді белін бекем буып, – бірақ сенің тентіреп кетуіңе мен ғана кінәлімін бе? мені қағанағы қарық деп кім айта алады... менің де арман – мақсұтым, таңдаған өмір жолым болған, менің де жарық дүние туралы өз көзқарасым, түйсіктүсінігім болған, рас, ерте үйлендік, мектеп бітіре салып, бірден жұмысқа кіріп, бірден тар төсекте табыстық; көзімізді ашып көргеніміз – оқу, қой; адамға, жас адамға керегі осы ғана ма... біз көп нәрсені, көп қымбаттарымызды күлкітоқтықпен ерте жоғалттық; сені мектепте оқып жүрген кезінде елеп-ескермей, бұла боп өскен ерке басым, ерігіп жасаған қылығымнан жапа шектім; кешір, жаным, мен сені сүймейтін едім; ал сен болсаң балаларыңның шешесі ретінде қатты сыйлайтынсың; қайтейін, оқушы кезімде қой бағамын, қойшыға тұрмысқа шығамын деген үш ұйықтасам, түсіме кіріп пе; жо-жоқ, «мен кім болам?» деген шығармаға дәрігер боламын деп жазғанмын; өзің де білуші едің ғой, орта мектепті мен төрт пен беске бітірдім, айтып-айтпай не керек, егер мединститутқа барсам, тапсырып кетуіме құдайдай сенетінмін; бізді әлі жас деген жоқ, бірден ауыр жұмысқа салды; отызымыздың бірдей суретіміз аудандық газетке қос бет болып жарқ ете түскенде, мақтаныштан есіміз шығып кетсе керек, тәттіге алданған баладай далақтай беріппіз ғой, бақсақ, әркім өз арманының, өз жүрек қалауының құлы екен; есеймей семген мақсұт күндердің күнінде мерт етері хақ; білем, сенің сурет салуға талабың ғана емес, талантың да бар еді, сол талантыңның ерте тапталып қалғанына тіпті де мен кінәлі емеспін; алматыға аттансаң... құрдасыңнан қай жерің кем, оқып та шығар едің, бір әулеттен бір оқымысты шықса сөкет пе; құрдасың

демекші, арамыздағы ең жылпосымыз еді, жұмысқа қалмай, оқуға қашып, ақыл тапқан сол болды, ақыры көрмейсің бе, бәрімізден нашар оқыса да, зоотехник болып оралды; есебін саған шығартып алушы еді ғой, әнеки саған келіп бастық болды, айтыңдаршы зердесіздің сақасы алшысынан түсе бере ме солай, жоқ, омақасар күні туа ма; мен оны әсте де ұнатып көргенім жоқ, өзі құлағалы тұрған таудың үстіне қой жайды да, тағы да менің осалдығымды, сенің жуастығыңды пайдаланып кетті, әрі осындай адамдардың уайым-қайғы, ой-мақсатсыз ғұмыр кешетініне таңым бар; біз не көрдік – сен баланы таптырасың да, тау-тас кезіп қой өргізіп кетесің, ал мен шиеттей балалармен алысып, ертеден қара кешке дейін екі көзім төрт болып, омалып отырамын; сенің келуіңді ғана күтсем де, білдірмеуге тырысып тосыраңдап өкпелер едім; ішіңнен жақсы көріп, бетіме қарамасаң да, еркектің қытықшыл қылығын көксеп, таң атқанша аунақшитынмын, ал сен қой күзетуге кетесің, одан таң қылаң бере оралып, қор-қор ұйықтайсың; білем, сен талығып қатты шаршар едің, ал мен үйде ерігіп отырмын ғой, мүмкін содан шығар жайымыз жарасқан емес, ылғи күрең қабақ жүретінбіз, бес емес он бала болса да қиюы қашқан семьяға дәнекер бола алмайтынына көзім жетті; қойға шыққалы не кино, ойын көріп сергіп-серпілген, қабағымды ашып еңсемді көтерген күнім бар ма, қайта өзің менен ұрланып кино көріп келер едің, онда да айында, жылында; сені жалықтырып іш пысты етпейтіні – көп оқитынсың, ал мен о бастан кітап-журнал оқуға өгей едім ғой; мен өз-өзімнен қысылып жылар едім; екі қолым алдыма сыймай, балаларды шықпыртатынмын, оның үстіне бірде бар, бірде жоқ дүние; жұртқа қарайсың, бәрі жақсы, жарасты өмір сүріп жатқан секілді, ең қоры біз секілді, сосын бәрін саған теліп, ынжық деп ғайбаттап та жүрдім; сіркемді су көтермейтін көк пері болдым; бәрібір Қойшы менен кете алмайды, сенде ондай отты намыс жоқ деген әзәзіл сенім жеңді де, арсыз досыңның – төре досыңның қыңқылдап, қырындап болмаған соң, қолқасын орындадым; қанша дегенмен сен осалдық жасадың, бізден безгенде қайда барасың, кімді пана тұтасың; апыр-ау, момын кісінің ашуы, момын кісінің намысы қандай қатты, білсемші, жоқ сенің үйден кетуіңе мен ғана кінәлі емеспін, қош, он жыл отасқан

күйеуім (ие, сен күйеуім ғана едің). Қайда жүрсең де есен бол».

Бұл – Әйелдің өз кінәсін жуып-шайғаны еді. алтайдың алтын күзінде, ескі айдың дәурені бітіп, жаңа- ламай, өліара туған шақта, аспанда шүйкедей бұлт жоқ, табиғат жаратқанның маужыраған ұйқылы-ояу әсем мезгілінде, жұма күні Қойшының үйіне жиналып, оны қайдан іздеу керектігін ақылдасқан ауылдастары биыл астықтың бітік, пішені мол, ырысты жыл болғанын айтып, кеу-кеу сөз қозғады. – мүмкін Қойшы білім қуып кеткен шығар, – десті олар. – мүмкін Берлин түбінде қаза тапқан ағасының сүйегін алып қайтуға аттанған шығар...

Тек анау қырдың басында бірін-бірі құшақтап, екеу жылап тұрды, ол – Қойшының тұңғыш ұлы мен мұғалима қыз – сенімін іздеп кеткен Қойшының сөнбей қалған үміті еді. ғұмырда қалтасынан бір тиын шығарып, елге жақсылық жасамайтын таскескір «Шығайбай» Қойшыны іздеу қаражатына 21 сом 7 тиын қосқан көрінеді. Бірақ өзі осы оқиғадан кейін салынып, оңдырмай ішіп жүр деген сөз және бар; әйтсе де бұрынғы пақырлығынан көп түзеліпті деседі. Ол айтады дейді: «Пақыр басым, дүниенің құны беш тиын екенін білсемші...»

...Әйел қойдан шығып, ауылға көшіп кеткен. Өліарада туған ұлының атын алданыш қойыпты. Кеше дүкеннен бір жарты алып тұр, оны кіміне береді екен зәнталақ, – деп қатындар пыш-пыш өсектеп жүр. Тұңғыш ұлы сурет салып, бәйгеге ие болыпты... мұғалима мұғалімге тиген... Зоотехник... Бағана екі кештің арасында атқа қонды... ақсақалдар дәл осы айда қателесті: өліара жауын-шашынды жайсыз болды, туар ай... туар ай мазан өтеді...

Мазмұны

Сайтан көпір.....	3
Қар қызы	104
Жетім бота	226
мынау аппақ дүние	290
Өліара	346

*«Ел-шежіре» қайырымдылық қоры» қоғамдық қорының
президенті Дидрахмет Әшімханұлы*

Оралхан Бөкей

Шығармалары

3-том
Повестер

редакторы *Жаңабек Шағатай*
Техникалық редакторы *Ниязбай Оразымбет*
Суретшісі *Бауыржан Байділда*
Компьютерде беттеген *Гүлмира Өтенова*

ИБ № 127

Теруге 10.05.2013 ж. берілді. Басуға 12.06.2013 ж. қол
қойылды.

Пішімі 84х108^{1/32}. Қаріп түрі «Times New Roman».

Басылымы офсеттік. Шартты баспа табағы 20.
Таралымы 2000 дана. Тапсырыс №

ISBN 978-601-7317-49-2

*«Ел-шежіре» қоғамдық қоры. 050009. Алматы қаласы.
Абай даңғ. 143, 517 бөлме*

*«Полиграфкомбинат» ЖШС
Алматы қ., Мақатаев көшесі, 41*